

СРПСКА ПОЛИТИЧКА МИСАО

THOUGHT
POLITICAL
SERBIAN

SERBIAN POLITICAL THOUGHT

ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ И САВРЕМЕНИ ПОЛИТИЧКИ ПРОЦЕСИ

Драган Симеуновић, Петар Матић, Александра Мирковић Јанковић,
Богдана Кољевић, Стефан Јањић, Дубравка Валић Недељковић,
Урош В. Шуваковић

ПРАВО И ПОЛИТИКА

Дејан Б. Ђурђевић, Марија Караникић Мирић, Саша Марковић,
Сања Стојковић-Златановић, Ранко Совиљ, Бранка Јевђић

ОГЛЕДИ И СТУДИЈЕ

Драган Ђукановић, Сања Домазет, Ненад Антонијевић, Александар Саша Гајић,
Никша Никодиновић, Раде Славковић, Ненад Милошевић,
Милован Трбојевић, Ђуро Бодрожић, Павле Павловић

ОСВРТИ И ПРИКАЗИ

Бобан Стојановић, Сунчица Драгаш,
Марија Ђорић, Дејан Бурсаћ

СРПСКА ПОЛИТИЧКА МИСАО SERBIAN POLITICAL THOUGHT

ISSN 0354-5989

UDK 32

DOI: 10.22182/spm.5842017

Година XXIV vol. 58

Број 4/2017.

СРПСКА ПОЛИТИЧКА МИСАО

SERBIAN POLITICAL THOUGHT

Издавач: Институт за политичке студије
Адреса: Светозара Марковића 36, Београд
Телефон: 3039-380, 3349-204
E-mail: ipsbgd@eunet.rs
E-mail: redakcija@spmbeograd.rs
www.ipsbgd.edu.rs
www.spmbeograd.rs

ISSN 0354-5989 UDK 32 Број 4/2017. XXIV vol. 58

Главни и одговорни уредник

Живојин Ђурић

Заменик главног и одговорног уредника и уредник енглеског издања

Ђорђе Стојановић

Извршни уредници

Дејана Вукасовић (за енглеско издање)

Миша Стојадиновић

Редакција часописа

Милан Јовановић, Дејан Ђурђевић, Милош Кнежевић, Живојин Ђурић,

Дејана Вукасовић, Јасна Милошевић Ђорђевић, Ђуро Бодрожић,

Ђорђе Стојановић, Миша Стојадиновић

Секретари часописа

Драган Траиловић,

Слађана Младеновић, Младен Лишанин

Савет часописа

Зоран Аврамовић, Сретен Сокић, Милован Митровић, Радослав Гађиновић,

Миломир Степић, Драган Симеуновић, Милан Брдар, Зоран Стојиљковић,

Драгана Митровић, Љубиша Деспотовић

Чланови савета из иностранства

Mamoru Sadakata, Simon James Critchley, Anastasia Mitrofanova,

Виталиј Шаров, Iver B. Neumann, Goran Kovacic, Ewa Bujwid-Kurek

Пословни секретар

Смиљана Пауновић

E-mail: smiljana.paunovic@ipsbgd.edu.rs

ЧАСОПИС ИЗЛАЗИ ТРОМЕСЕЧНО

Радови СПМ/СПТ налазе се и доступни су у електронским базама научних часописа C.E.E.O.L. (Central and Eastern European Online Library) и ERIH PLUS (European Reference Index for the Humanities and Social Sciences).

Прелом и штампа - Еселоге д.о.о, Београд

Тираж: 300 примерака

Радове објављене у овом часопису није дозвољено прештампавати, било у целини, било у деловима, без изричите сагласности издавача. Оцене изнесене у чланцима лични су ставови њихових писаца и не изражавају мишљење нити уредништва, нити установа у којима су аутори запослени.

С Р П С К А ПОЛИТИЧКА МИСАО

САДРЖАЈ

Уводник 9

Тема броја:

ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ И САВРЕМЕНИ ПОЛИТИЧКИ ПРОЦЕСИ

Драган Симеуновић

ДРУШТВЕНЕ И ХУМАНИСТИЧКЕ НАУКЕ
ИЗМЕЂУ ОСПОРАВАЊА И НОВЕ УЛОГЕ
У САВРЕМЕНОСТИ 13-23

Петар Матић, Александра Мировић Јанковић

ДИРЕКТНА ДЕМОКРАТИЈА И ЊЕНЕ ПОСЛЕДИЦЕ
НА СИСТЕМ ПОЛИТИЧКОГ ПРЕДСТАВЉАЊА 25-51

Богдана Кољевић

РАНСИЈЕРОВА ДЕМОКРАТСКА ПОЛИТИКА 53-66

Стефан Јањић, Дубравка Валић Недељковић

ПРЕДСЕДНИЧКИ ИЗБОРНИ ЦИКЛУС
У МЕДИЈСКОМ ТУМАЧЕЊУ, СРБИЈА 2017 67-84

Урош В. Шуваковић

ПАРТИЈСКИ СТАВОВИ О КОСОВУ И МЕТОХИЈИ
У ВРЕМЕ ПАРЛАМЕНТАРНИХ ИЗБОРА 2014.
И 2016. ГОДИНЕ 85-104

ПРАВО И ПОЛИТИКА

Дејан Б. Бурђевић

ДЕЛИМИЧНА НАСЛЕДНА ИЗЈАВА 105-136

Марија Караникић Мирић

ОДГОВОРНОСТ ПРОИЗВОЂАЧА ВАКЦИНЕ
У ПРАКСИ ЕВРОПСКОГ СУДА ПРАВДЕ 137-159

Саша Марковић

ОБЕЗБЕЂЕЊЕ СЛОБОДЕ ПРАВНЕ ЈЕДНАКОСТИ
И ПРАВНЕ СИГУРНОСТИ КАО УСЛОВ ПРАВНЕ
ДРЖАВЕ 161-180

Сања Стојковић-Златановић, Ранко Совиљ

ПРАВО НА ПРИВАТНОСТ И ЗАШТИТА
ГЕНЕТСКИХ ИНФОРМАЦИЈА У ОБЛАСТИ
РАДА И ЗАПОШЉАВАЊА..... 181-198

Бранка Јевђић

ИСКЉУЧЕЊЕ И ОГРАНИЧЕЊЕ УГОВОРНЕ
ОДГОВОРНОСТИ У СРПСКОМ ПРАВУ 199-214

ОГЛЕДИ И СТУДИЈЕ

Драган Ђукановић

МОГУЋНОСТИ И ОГРАНИЧЕЊА НАЈАВЉЕНОГ
„СРПСКО-БОШЊАЧКОГ ДИЈАЛОГА“ 215-230

Сања Домазет

АНАЛИЗА РЕПОРТАЖА МИЛОША ЦРЊАНСКОГ
ИЗ ХОРТИЈЕВЕ МАЂАРСКЕ 231-245

Ненад Антонијевић

СТРАДАЊЕ СРБА У ПРВИМ МЕСЕЦИМА
ОКУПАЦИЈЕ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ
1941. ГОДИНЕ 247-260

Александар Саша Гајић

ЕУ И РУСИЈА: ИЗМЕЂУ НОРМАТИВНОСТИ
И РЕАЛ-ПОЛИТИКЕ 261-277

Никша Никодиновић

КОМПАРАТИВНА АНАЛИЗА
ПРОТИВТЕРОРИСТИЧКИХ СТРАТЕШКИХ
ПРИСТУПА САД И ЕУ ТОКОМ ПРВЕ ДЕЦЕНИЈЕ
„ГЛОБАЛНОГ РАТА ПРОТИВ ТЕРОРИЗМА“ 279-298

<i>Раде Славковић, Ненад Милошевић</i>	
ЗНАЧАЈ И УЛОГА АРКТИКА У КОНТЕКСТУ	
ГЛОБАЛНЕ БЕЗБЕДНОСТИ	299-317

<i>Милован Трбојевић</i>	
НЕОБАВЕШТАЈНИ ОБЛИК ДЕЛОВАЊА	
ОБАВЕШТАЈНИХ СЛУЖБИ	319-334

<i>Ђуро Бодрожич</i>	
ВУКОВА РЕФОРМА СРПСКОГ ЈЕЗИКА И	
ЗАСНИВАЊЕ МОДЕРНЕ СРПСКЕ НАЦИОНАЛНЕ	
КЊИЖЕВНОСТИ И КУЛТУРЕ	335-350

<i>Павле Павловић</i>	
ПОПИС И ХРОНОЛОГИЈА МИСИЈА САВЕЗНИЧКЕ	
АВИЈАЦИЈЕ НАД СРБИЈОМ 20. ОКТОБАР 1943 – 23.	
НОВЕМБАР 1944.	351-369

ОСВРТИ И ПРИКАЗИ

<i>Бобан Стојановић, Сунчица Драгаиш</i>	
ИЗБОРНА АНАЛИЗА:	
ПРЕДСЕДНИЧКИ ИЗБОРИ 2017. ГОДИНЕ У СРБИЈИ ...	371-384

<i>Марија Ђорић</i>	
ГЛОБАЛИЗАЦИЈА И ГЕОПОЛИТИКА ИДЕНТИТЕТА	385-389

<i>Дејан Бурсаћ</i>	
ПАРТИЈСКА ПОЛИТИКА У САВРЕМЕНИМ	
ДЕМОКРАТИЈАМА	390-394

SERBIAN POLITICAL THOUGHT

CONTENTS

<i>Introductory word</i>	9
--------------------------------	---

This Issue's Theme:

SOCIAL SCIENCES AND MODERN POLITICAL PROCESSES

Dragan Simeunovic

SOCIAL AND HUMANISTIC SCIENCES BETWEEN DISPUTES AND A NEW ROLE IN CONTEMPORANEITY	13-23
---	-------

Petar Matic, Aleksandra Mirovic Jankovic

DIRECT DEMOCRACY AND ITS CONSEQUENCES ON THE SYSTEM OF POLITICAL REPRESENTATION	25-51
--	-------

Bogdana Koljevic

RANCIERE DEMOCRATIC POLITICS	53-66
------------------------------------	-------

Stefan Janjic, Dubravka Valic Nedeljkovic

PRESIDENTIAL ELECTIONS IN MEDIA INTERPRETATION, SERBIA 2017	67-84
--	-------

Uros V. Suvakovic

PARTY ATTITUDES REGARDING KOSOVO AND METOHIJA DURING PARLIAMENTARY ELECTIONS IN 2014 AND 2016	85-104
---	--------

LAW AND POLITICS

Dejan Djurdjevic

PARTIAL RENUNCIATION OF INHERITANCE (TEILAUSSCHLAGUNG)	105-136
---	---------

Marija Karanikic Miric

LIABILITY OF VACCINE MANUFACTURERS IN ECJ PRACTICE	137-159
---	---------

Sasa Markovic

ACHIEVING FREEDOM OF LEGAL EQUITY AND LEGAL SAFETY AS A CONDITION OF A LEGAL STATE	161-180
--	---------

Sanja Stojkovic-Zlatanovic, Ranko Sovilj

RIGHT TO PRIVACY AND PROTECTION OF GENETIC INFORMATION IN THE WORKPLACE	181-198
--	---------

Branka Jevdjic

EXCLUSION AND LIMITATION OF CONTRACTUAL LIABILITY IN SERBIAN LAW	199-214
---	---------

ESSAYS AND STUDIES

Dragan Djukanovic

OPPORTUNITIES AND LIMITATIONS OF THE ANNOUNCED "SERBIAN-BOSNIAK DIALOGUE"	215-230
--	---------

Sanja Domazet

ANALYSIS OF THE REPORTING OF MILOŠ CRNJANSKI FROM HORTHY'S HUNGARY	231-245
---	---------

Nenad Antonijevic

THE SUFFERING OF SERBS IN THE EARLY MONTHS OF OCCUPATION ON KOSOVO AND METOHIJA IN 1941	247-260
---	---------

Aleksandar Sasa Gajic

EU AND RUSSIA: BETWEEN NORMATIVITY AND REAL-POLITICS	261-277
---	---------

Niksa Nikodinovic

COMPARATIVE ANALYSIS OF THE US AND EU ANTI-TERRORISM STRATEGIC APPROACHES WITHIN THE FIRST DECADE OF "GLOBAL WAR ON TERRORISM"	279-298
---	---------

Rade Slavkovic, Nenad Milosevic

THE ARCTIC POTENTIALS AS A FACTOR OF INTERNATIONAL SECURITY AND CAUSE OF POSSIBLE CONFLICTS	299-317
---	---------

Milovan Trbojevic

NON-INTELLIGENCE FORM OF ACTIVITIES OF INTELLIGENCE SERVICES	319-334
---	---------

Djuro Bodrozic

VUK'S REFORM OF THE SERBIAN LANGUAGE AND THE FOUNDING OF MODERN SERBIAN NATIONAL LITERATURE AND CULTURE	335-350
---	---------

Pavle Pavlovic

LIST AND CHRONOLOGY OF THE ALLIED AIRFORCE MISSIONS OPERATING ABOVE SERBIA, OCTOBER 20 th , 1943 – NOVEMBER 23 rd , 1944	351-369
--	---------

REVIEWS

Boban Stojanovic, Suncica Dragas

ELECTION ANALYSIS: THE 2017 PRESIDENTIAL ELECTIONS IN SERBIA	371-384
---	---------

Marija Djoric

GLOBALIZATION AND GEOPOLITICS OF IDENTITY...	385-389
--	---------

Dejan Bursac

PARTY POLICY IN MODERN DEMOCRACIES	390-394
--	---------

УВОДНИК

Поштоване колегинице и колеге тема овог броја часописа је посвећена анализи положаја друштвених и хуманистичких наука у контексту актуелних политичких процеса. Аутори у оквиру ове рубрике преиспитују улогу и значај друштвених и хуманистичких наука у новонасталој структури савременог друштва. У том контексту аутори даље анализирају последице директне демократије на систем политичког представљања истичући проблем опадања поверења грађана у класичне институције представничке демократије, неједнаке позиције политичких актера у коришћењу медија у предизборним кампањама, као и различите приступе политичких партија по питању Косова и Метохије.

*Поред главне теме броја у овом броју часописа се налазе и рубрике **Право и политика** и **Огледи и студије** у којима аутори у фокус своје анализе стављају неке од веома значајних проблема савремених правно-политичких процеса. Истичемо радове који се баве темама као што су српско-бошњачки дијалог, односи између ЕУ и Русије, проблем тероризма, геополитички значај Арктика, као и питања правне државе.*

Позивамо све заинтересоване да своје радове за наредни број часописа доставе најкасније до 1. фебруара 2018. године. Скрећемо пажњу ауторима да би приликом писања радова требало да се позивају претежно на резултате научних истраживања који су пре свега објављени у научним часописима. Радови објављени у научним часописима би требало да представљају више од половине коришћених извора. Коришћени извори би требало да буду новијег датума.

Поштоване колегинице и колеге обавештавамо вас да ће Редакција до краја јануара, 2018. године извршити измене и допуне Упутства за ауторе, као и Упутства за рецензенте у складу са Правилником о издавању научне периодике. Измене и допуне упутстава биће објављене на званичној интернет презентацији часописа на адреси www.spmbeograd.rs.

ТЕМА БРОЈА

ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ И
САВРЕМЕНИ ПОЛИТИЧКИ
ПРОЦЕСИ

*Драган Симеуновић**Факултет политичких наука, Универзитет у Београду*

ДРУШТВЕНЕ И ХУМАНИСТИЧКЕ НАУКЕ ИЗМЕЂУ ОСПОРАВАЊА И НОВЕ УЛОГЕ У САВРЕМЕНОСТИ

Сажетак

Од краја двадесетог века до данас непрекидно се преиспитује не само улога већ и потреба постојања друштвених и хуманистичких наука, а њихов значај се са већим или мањим интензитетом субјективности драстично оспорава. Разлози за то су бројни. Дошло је до неминовне промене структуре друштва, а тиме и самог појма друштва. Глобализација је на свој пиједестал уздигла профит и све везано за њега, вреднујући све њиме и његовом величином, односно његовим одсуством, а допринос друштвених и хуманистичких наука стварању профита није увек непосредно видљив, и отуда није ни лако мерљив. У савременом друштву очигледно је смањење тражње, што не значи и потребе за научним знањем друштвених и хуманистичких наука и њиховом интерпретативном улогом. Промена значаја друштвених наука се уз то у великој мери меша са потребом њихове дисеминације и делокације. Мењање улоге друштвених и хуманистичких наука је неминовно и услед све веће брзине друштвеног живота, што ће се манифестовати у њиховом све већем окретању прогнози и превенцији, али без напуштања објашњења прошлости и садашњости и нуђења решења за презентне проблеме, као и стављањем акцента на интердисциплинарна и мултидисциплинарна истраживања. Оне могу да задрже свој значај само приближавањем природним наукама али без амбиције надметања, па чак и без тежње за једнакошћу са њима, већ са амбицијом своје увећане друштвене корисности услед растуће иновативности и сложенијег фронетичког вршења своје функ-

ције, а тиме и оправданости не само свог постојања већ и вероватног напретка.

Кључне речи: друштвене науке, хуманистичке науке, глобализација, мењање улоге друштвених и хуманистичких наука, однос друштвено-хуманистичких и природних наука, промена значаја друштвених и хуманистичких наука

Живимо у времену у коме се мења улога друштвених и хуманистичких наука, а њихов значај се драстично оспорава. Разлози за то су бројни. Дошло је до неминовне промене структуре друштва, а тиме и самог појма друштва. Глобализација је на свој пиједестал уздигла профит и све везано за њега, вреднујући све њиме и његовом величином, односно његовим одсуством. У савременом друштву очигледно је смањење потребе за научним знањем друштвених и хуманистичких наука и њиховом интерпретативном улогом. Очито је пристигло оно време у коме, како је слутио Гете, „сви желе да буду неко, али нико не жели да духовно расте“.

Друштвене околности, а пре свега радикална измена система вредности, знатно су допринеле да друштвене и хуманистичке науке у савременом друштву све мање значе, како у смислу *имати* тако и у смислу *бити*. Прихватање тржишног принципа у научном стварању прави од научних института и универзитета квази-предузећа која имају задатак не само да стварају приход већ и да остварују профит. Од друштвених и хуманистичких наука се захтевају брзи резултати и намећу им се претежно краткорочни пројекти искључиво ради сагледавања садашњости. Неолиберални концепт уређења друштва и тиме новог меркантилног односа државе према науци, у складу са глобализмом као идеологијом профита, очито далеко више погодује природним наукама чији су резултати опипљивији него резултати друштвених и хуманистичких наука. Проблем друштвених и хуманистичких наука у великој мери је у томе што њихов допринос стварању профита није увек непосредно видљив, и отуда није ни лако мерљив. Искрено говорећи, друштвено-хуманистичке науке не само да никада нису имале ону врсту успеха на плану профита који су имале природне науке, већ тешко да га икада могу и имати. Међутим, ако су природне науке једино право средство за господарење Човека над природом и изазовима технологије, друштвено-хуманистичке науке су умно средство за господарењем Човека условима свог живљења и друштвом на најбољи могући начин што зацело чини проблем њихове профитне неродљивости мање битним.

Друштвене науке су окренуте утврђивању универзалних истина о човеку и друштву, о људском понашању на сваком месту и у сваком времену, и о томе како друштво и свет функционишу. Оне подстичу развој критичког мишљења и креативност. Њихова улога је одувек била и остала у објективном научном сагледавању, исправном разумевању и целисходном објашњавању понашања и мишљења људског бића, као и узрока, развоја и последица друштвених појава у све сложенијим свету. По својој сврси су усмерене не само на осветљавање разних индивидуалних и друштвених проблема, ризика и могућности које стоје пред нама као Зло које стоји на путу ка нашем Добру. Њихова далеко важнија друштвена функција је нуђење најбољих путева за разрешење друштвених проблема и уопште за унапређивање развоја целокупног друштва¹⁾ који се пројектују на основу развијене рефлексивне, пре свега институционално устројене анализе.

Оне додуше никада неће имати апсолутну моћ предвиђања попут природних наука будући да су друштво и човек као њихови предмети истраживања релативно нестабилни услед сталне и непредвидљиве динамике којом су субстантивно или контекстуално захваћени, али оне се предвиђања као свог задатка не могу одрећи нити треба да га се одричу јер и предвиђања са високим степеном вероватноће могу итекако бити од користи.

Поред својих старих, зацело хроничних невоља са одговором на питање о могућности њихове научне основаности услед недостатка апсолутне објективности и немогућности прогнозе са високом тачношћу, друштвено-хуманистичке науке се данас сусрећу и са другим, мање помињаним али не мање важним проблемима.

Велики проблем који се махом прећуткује састоји се у томе што су друштвене и хуманистичке науке временом почеле да заузимају вигилантистичку позицију, услед чега из њиховог поља одавно не стижу само упозорења о неисправности и инсуфицијентности неког друштвеног као људског односа већ стижу и критике на рачун друштва, а то значи и власти. Тиме се оне појављују као неформални и прикривени, али моћни корективни политички фактор и параидеолошка конкуренција сваком режиму, што нема увек добру рецепцију у зони практичне политике и што узрокује и одређене последице по статус друштвено-хуманистичких наука.

Њихов допринос саморазумевању човека и друштва није споран. Али, не желе баш сви, а нарочито не они најбогатији, да сваки појединац буде освешћен и образован, већ само да буде до-

1) Види, нпр: S. B. Funmilayo, "Social Sciences and Human Capacity Building", *Journal of Social Sciences and Public Policy*, Faculty of Social Sciences of the University of Oradea, Oradea, Volume 6, Number 2, 2014, стр. 91–104.

вољно образован да би могао да извршава одређене радне задатке и доноси планирани профит.

Друштвена улога друштвено-хуманистичких наука се и поред тога још увек у бити не мења. Оно што се мења су друштвена питања која треба разјаснити и брзина којом то треба чинити. Данас су то миграције, тероризам или пак веза између економског раста и промена климе, сутра ће бити нешто друго.

Извесно мењање улоге друштвених и хуманистичких наука је у скорој будућности неминовно управо услед све веће брзине друштвеног живота, што ће се манифестовати у све већем њиховом окретању прогнози и превенцији, али без напуштања објашњења прошлости и садашњости и нуђења решења за презентне проблеме. У питању није почетак њиховог краја – задржавањем досадашњих и додавањем нових функција друштвена улога друштвених и хуманистичких наука не само да се не умањује, већ се и увећава. Ствар је у томе да се то препозна и да се адекватно вреднује.

Крај 20. и почетак 21. века означило је занемаривање, а потом и оспоравање знања у области друштвених и хуманистичких наука као нечег вредног, тачније као нечег корисног. Главна критика је дошла из природних наука средином 90-их,²⁾ што је добило свој одјек у јавности. Тако је и угледни часопис „Економист“ 1995. године у уводној речи свог уредника изнео суд да „74,6% социологије чине глупости“³⁾ што је уједно послужило и за наслов тога текста. Расправа између представника природних и друштвено-хуманистичких наука се убрзо разбуктала у тој мери и са таквим страстима и узајамним вређањима да је означена као „рат наука“⁴⁾ и са мањим прекидима траје до данас, добивши закаснили помодни ехо и код нас. Дводеценијски период „ратовања“ у ком нико не може победити је само потврдио традицију да научници из природних наука много чешће оцењују друштвене науке, него што научници из друштвених наука себи дају за право да суде о природним наукама.⁵⁾

2) Види нпр: Richard C. Lewontin, “Sex, Lies and Social Science”, *The New York Review of Books*, New York, April 20, 1995, стр. 28.

3) *The Economist*, May 5, 1995, стр. 1.

4) Види: Alan D. Sokal, „A Physicist Experiments with the Cultural Studies”, *Lingua Franca* 6: 4, United States, May/June 1996; Babette E. Babich, „Physics vs. Social Text: Anatomy of a Hoax“, *Telos*, Telos Press Publishing, Candor, NY, 107/1996; Steven Weinberg, „Sokals Hoax“, *The New York Review of Books*, New York, August 8, 1996.

5) Бент Фливијер, *Шта могу друштвене науке*, Службени гласник, Београд, 2012, стр. 17.

Две су групе земаља у којима се изразито оспорава значај друштвених и хуманистичких наука. Прву групу чине високоразвијене земље на челу са САД у којима је глобалистичка идеологија наметнула свему па и науци профит као кључну вредност и мерило успеха, услед чега се и друштвене и хуманистичке науке препознају као мање профитабилне, а тиме и мање битне. Другу групу земаља у којима се друштвене и хуманистичке науке доживљавају као мање вредне чине неразвијене земље, са нижим степеном писмености, скромном научном традицијом и малим научно-истраживачким капацитетима, које су оријентисане на свој развој и брз напредак у сфери материјалног стандарда због чега у пољу наука велику предност дају природним и технолошким наукама, а потцењују друштвене и хуманистичке јер их њихови доприноси много и не интересују. У таквим земљама су из истих разлога и професије које су базиране на друштвеним и хуманистичким наукама нереално ниско котиране.

Промена значаја друштвених наука се уз то у великој мери меша са појмом њихове дисеминације и делокације. Друштвене и хуманистичке науке и саме делом сnose кривицу за ситуацију у којој се данас налазе. Са енормним увећањем дисциплина неминовно је дошло до њиховог мањег или већег преклапања, па и до потпуног преузимања многих предмета истраживања од стране нових дисциплина. Неки пак налазе кривицу друштвених и хуманистичких наука у претераном бављењу, иако не сасвим небитним, ипак маргиналним темама што је у крајњем водило и маргинализацији и губљењу круцијалног профила друштвених и хуманистичких наука у целини, као и њиховом претераном узајамном приближавању. Та врста критике се посебно упућује на рачун хипертрофираности тзв. културолошких студија и изучавања родних проблема.⁶⁾ Из тога се по једнима може изаћи спајањем и укрупњавањем дисциплина (што се већ једном догодило крајем 19. века када су стотине назива дисциплина замењене са свега шест кључних и извесним бројем мање важних),⁷⁾ као и стављањем акцента на интердисциплинарна и мултидисциплинарна истраживања. Други пак спас од пута у предметно-истраживачку маргинализацију друштвено-хуманистичких наука виде у њиховом радикалном повратку својим некад доминантним темама као што су проблеми моћи и вредности.⁸⁾

Иако разлога за бригу очито има, ситуација није безнадежна већ само захтева нове, енергичне, а уједно рафиниране захвате и

6) Immanuel Walerstein, "Open the Social Sciences", *Asia-Pacific Social Science Review*, De La Salle University Publishing House, Manila, Vol. 1, No. 1/2000, February, стр. 1–10.

7) Исто.

8) Бент Фливијерг, *Шта могу друштвене науке*, нав. дело, стр. 17.

приступ који неће некритички одбацити све наслеђене вредности. Да би повратиле некадашњи значај друштвене и хуманистичке науке морају се подврћи реструктурирању. То не треба да уради неко трећи, понајмање нека институција моћи, већ оне саме. Неке дисциплине друштвених и хуманистичких наука су очито преживеле као посебност. Њихова превазиђеност је често видљива и у називу, а не само у садржајном обухвату. Отуда је њихова судбина да нестану, као што се десило са ботаником и зоологијом чији су департмани нестали а садржаји опстали, подељени су, и изучавају се у оквиру других, често сасвим нових дисциплина.

Не треба заборавити да је упоредо са процесом диференцијације наука и научних дисциплина текао и процес њихове интеграције и стварања нових научних подручја. Постоји више него ургентна потреба да се све дубљи јаз између природних и друштвених наука, који је нарочито убрзан инвазивношћу информатичких технологија, што пре превазиђе. Желеле то или не, друштвене и хуманистичке науке могу да задрже свој значај само приближавањем природним наукама, али не тако што ће их подражавати, нити то смеју чинити са амбицијом надметања, па чак и тежње за безусловном једнакошћу са природним наукама,⁹⁾ већ то мора бити остварено од стране друштвено-хуманистичких наука са амбицијом увећања њихове друштвене корисности услед растуће сопствене иновативности и сложенијег вршења њихове функције,¹⁰⁾ а тиме и услед оправданости не само свог постојања већ и заслуженог напретка.

Будућност друштвених и хуманистичких наука управо лежи у интердисциплинарности која подразумева све тешњу сарадњу са природним наукама и преплитање њихових методологија и теорија. Целовитији приступ даће и целовитија сазнања, а потпуно сазнање ће захтевати потпуну сарадњу. Како ће се стварати везе између друштвених, хуманистичких и природних, техничких и медицинских наука одређиваће делом друштвена пракса (као нпр. у случају „Еболе“ у Западној Африци када су лекари тражили да се укључе стручњаци за познавање народа и његових обичаја¹¹⁾), а

9) Да самокритичност може само бити од помоћи потврђује и Ентони Гиденс („... боље је не користити израз (закон) у друштвеним наукама“), види: Anthony Giddens, “Hermeneutics and Social Theory”, *Profiles and Critiques in Social Theory*, University of California Press, Berkeley, 1982, стр. 15.

10) Robert W. Fri, Maxine L. Savitz, “Rethinking energy innovation and social science”, *Energy Research & Social Science*, Institute for Strategic Energy Analysis, NREL, USA, 1/2014, стр. 183–187.

11) Према: *The Business of People (The Significance of Social Science Over the Next Decade)*, Campaign for Social Science & Sage, Los Angeles, London, New Delhi, Singapore, Washington DC, 2015, стр. 2–3.

делом и научничка имагинација. Охрабрујући знак у том правцу је и чињеница да велике технолошке компаније све више запошљавају истраживаче из домена друштвених и хуманистичких наука са највишим звањима како би боље прилагодиле своје производе хуманим системима, да би се боље разумело како друштво функционише, каква ишчекивања имају потрошачи, какви се закони припремају и да би се правовремено назреле важне политичке одлуке које се тичу тих компанија.¹²⁾

Са распрострањењем тзв. „техносоцијалних поредака“ друштвено-хуманистичке науке добијају шансу за радикално преиспитивање идиома о њиховој улози искључиво у домену испитивања друштвене стварности као нечег потпуно одвојеног од „физичких и материјалних елемената“.¹³⁾ Спајање природних и друштвених наука врши се чак и спонтано на плану њихове примене. На пример, коришћење информационих технологија и друштвених мрежа довело је до пада низа режима током тзв. „арапског пролећа“.

Значај друштвених и хуманистичких наука одувек је био не само у стварању научних знања, већ и у њиховом ширењу. Репродукцију знања и његово распростирање су традиционално омогућавали универзитети, а данас ту улогу увелико преузимају електронски медији. Феномен све масовније ауто-дидактике прети не само друштвеним и хуманистичким наукама већ и осталим, пре свега медицини у форми масовног самодијагностицирања и лаичког лечења уз помоћ интернета.

Они који отписују друштвене и хуманистичке науке као непотребне полазе од претпоставке о садашњем свету као већ добро уређеном свету, претпоставке која, како би рекао Морис Мерло-Понти (*Maurice Merleau-Ponty*), уопште не стоји. Напротив, у временима која долазе назире се сенке огромних изазова по човечанство и човека као индивидуу. Довољан су нам пример актуелне масовне миграције из ратом и бедом захваћених подручја Средњег истока ка Европи које Европска унија, иако је политички и економски гигант, не може да реши иако их третира као свој велики

12) Види нпр: Benjamin K. Sovacool, "What are we doing here? Analyzing fifteen years of energy scholarship and proposing a social science research agenda", *Energy Research & Social Science*, Institute for Strategic Energy Analysis, NREL, USA, 1/2014, стр. 1–29; Phil M. Macnaghten, Matthew B Kearnes, Brian Wynne, "Nanotechnology, governance, and public deliberation: what role for the social sciences?", *Science communication*, Camano Island, Washington, 27 (2) 2005, стр. 268–291; Andy Stirling, "Transforming power: Social science and the politics of energy choices", *Energy Research & Social Science*, Institute for Strategic Energy Analysis, NREL, USA, 1/2014, стр. 83–95.

13) Bruno Latour, *The Politics of Nature: How to Bring the Sciences into Democracy*, Harvard University Press, Cambridge MA, 2004.

и горући проблем, а све је извесније и да га неће ни моћи решити без систематизоване помоћи бројних стручњака из друштвених и хуманистичких наука. У чињеници да је упућеност друштва на прогностику ради превенције нових друштвених изазова и стабилизовања и унапређивања постојећих друштвених и економских односа више него битна, друштвене и хуманистичке науке треба да виде своју шансу за обнову своје друштвене важности, иако су се оне до сад нерадо бавиле мултипроспекцијом.

Њихов значај се и до сада огледао у подржавању људске потребе за знањем, али у овом и будућем времену оне треба да се покажу и као кључна подршка посрнулом духовном животу појединца и друштва тако што ће се усредсредити на оживљавање те потребе која је скоро замрла услед драстичних измена у вредносном систему савременог друштва у коме су профит и уопште све што је материјално вредновани далеко више него племенити производи духа.

Ни глобална ни локална економија не могу остварити свој пуни и жељени развој без доприноса друштвених и хуманистичких наука. Оне и те како могу допринети побољшању не само опште културе и увећању простора сваковерсне слободе већ и здрављу појединца и друштва, националној безбедности, повећању броја радних места и унапређењу организације друштва у циљу побољшања живота у њему.

Историја и археологија ће нас увек учити о разлозима успеха и пропаста појединих држава и целих цивилизација из којих се могу извући озбиљне поуке ради избегавања грешака из прошлости. Управо захваљујући историјској науци човечанство је у великој мери појмило да тирански режими морају бити замењени демократским уколико се хоће истински друштвени развој на сваком плану.

Супротно бучно рекламираном негаторском тренду оцењивања улоге и значаја друштвених и хуманистичких наука, оне нам истински све више и више требају, чак и ако се оне финансијски не исплате, зарад потпуног разумевања све сложенијег света и све компликованијег индивидуалног живљења. Сваки човек је јединствено живуће јединство духа и материје које, као ни свет у целини, саме природне науке нису у стању да објасне. Истраживања у домену епигенетике¹⁴⁾ све више показују да нека болест код сваког оболелог има своје индивидуалне узроке, који ће у будућности све више захтевати сложени индивидуални, не само медицински, већ

14) Peter Stork, *Der Zweite Code. Epigenetik – oder: Wie wir unser Erbgut steuern können*, Reinbek b. Hamburg, Hamburg, 2010.

и психолошки и хуманистички одговор.¹⁵⁾ Без друштвених и хуманистичких наука ми видимо свет и живимо свој живот али их не разумемо, бар не у потпуности, и стога бивамо све мање људи, а све више само жива бића. Квалитетнији живот коме тежи ново доба, као уосталом и сва претходна, није и не сме бити само све квалитетнији на материјалном већ увек и на духовном плану. Стање интелектуалне регресије у савременом друштву, узроковано кризама, ратовима, а понајвише променом система вредности, ставља друштвене и хуманистичке науке пред велик и важан фронетички задатак деварваризације друштва и његовог повратка духовности и хуманистичким вредностима.

Не само њихов значај, већ у крајњем и опстанак друштвених, а нарочито хуманистичких наука зависиће од њихове способности да брзо објасне нове друштвене изазове, утврде њихове узроке и путеве развоја и да још брже дају најбоља као најпожељнија решења која их се тичу.¹⁶⁾ Оне друштвене и хуманистичке науке које буду могле да се потврде као непосредно корисне ће сигурно не само опстати, већ ће и битно напредовати.

Значај друштвених и хуманистичких наука ће расти у мери у којој оне буду биле способне да се ослободе голог меркантилизма који им је у овом времену наметнут, што неће бити лако и представљаће борбу за слободу и независност научног стваралаштва.

И на крају једна реалност – договор и сарадња у оквирима академске заједнице, што значи свих наука, увек ће бити лакши од договора са политичарима. Они су ти који из разлога неразумевања или површности могу да направе велике грешке на рачун развоја друштвено-хуманистичких наука од којих се оне дуго не би могле опоравити, што би последично водило и разним облицима назадовања друштва у целини.

ЛИТЕРАТУРА

Мартинова Марина, „Коришћење етнолошког знања у државном управљању. Искуство Русије“, *Гласник Етнографског института САНУ*, LXI (2), 2013, САНУ, Београд, стр. 41–51.

Фливијерг Бент, *Шта могу друштвене науке*, Службени гласник, Београд, 2012.

15) Mathias Beck, „Die Medizin der Zukunft“, *Spektrum der Wissenschaft*, Spektrum der Wissenschaft Verlagsgesellschaft mbH, Heidelberg, Mai 2015.

16) Нпр: Марина Мартинова, „Коришћење етнолошког знања у државном управљању. Искуство Русије“, *Гласник Етнографског института САНУ*, LXI (2), 2013, САНУ, Београд, стр. 41–51.

- Babich Babette E, "Physics vs. Social Text: Anatomy of a Hoax", *Telos*, Telos Press Publishing, Candor, NY, 107/1996.
- Beck Mathiass, "Die Medizin der Zukunft", *Spektrum der Wissenschaft*, Spektrum der Wissenschaft Verlagsgesellschaft mbH, Heidelberg, Mai 2015.
- Fri W. Robert, Savitz Maxine L, "Rethinking energy innovation and social science", *Energy Research & Social Science*, Institute for Strategic Energy Analysis, NREL, USA, 1/2014, стр. 183–187.
- Funmilayo, S. B, "Social Sciences and Human Capacity Building", *Journal of Social Sciences and Public Policy*, Faculty of Social Sciences of the University of Oradea, Oradea, Volume 6, Number 2, 2014, стр. 91–104.
- Giddens Anthonny, "Hermeneutics and Social Theory", *Profiles and Critiques in Social Theory*, Press University of California Press, Berkley, 1982.
- Latour Bruno. *The Politics of Nature: How to Bring the Sciences into Democracy*, Cambridge MA, Harvard University Press, Cambridge MA, 2004.
- Lewontin Richard C, "Sex, Lies and Social Science", *The New York Review of Books*, New York, April 20, 1995.
- Macnaghten Phil M., Kearnes Matthew B., Wynne Brian, "Nanotechnology, governance, and public deliberation: what role for the social sciences?", *Science communication*, Camano Island, Washington, 27 (2) 2005, стр. 268–291.
- Sokal Alan D., "A Physicist Experiments with the Cultural Studies", *Lingua Franca* 6: 4, United States, May/June 1996.
- Sovacool Benjamin K., What are we doing here? Analyzing fifteen years of energy scholarship and proposing a social science research agenda", *Energy Research & Social Science*, Institute for Strategic Energy Analysis, NREL, USA, 1/2014, стр. 1–29.
- Stirling Andy, "Transforming power: Social science and the politics of energy choices", *Energy Research & Social Science*, Institute for Strategic Energy Analysis, NREL, USA, 1/2014, стр. 83–95.
- Stork Peter, *Der Zweite Code. Epigenetik – oder: Wie wir unser Erbgut steuern können*, Reinbek b. Hamburg, Hamburg, 2010.
- The Business of People (The Significance of Social Science Over the Next Decade)*, Campaign for Social Science & Sage, Los Angeles, London, New Delhi, Singapore, Washington DC, 2015.
- The Economist*, May 13, 1995, стр. 1.
- Wallerstein Immanuel, "Open the Social Sciences", *Asia-Pacific Social Science Review*, De La Salle University Publishing House, Manila, Vol.1, No. 1/2000, February, стр. 1–10.
- Weinberg Steven, "Sokals Hoax", *The New York Review of Books*, New York, August 8, 1996.

Dragan Simeunovic

SOCIAL AND HUMANISTIC SCIENCES BETWEEN DISPUTES AND A NEW ROLE IN CONTEMPORANEITY

Resume

From the end of the twentieth century until today, not only the role, but also the need for the existence of social and humanistic sciences are continually being re-examined, and their significance is drastically disputed with a greater or lesser intensity of subjectivity. The reasons for this are numerous. There has been an inevitable change in the structure of society itself, and therefore of the very meaning of the term society. Globalization has elevated, on its own pedestal, profit and everything related to it, and is evaluating everything by profit and its size, i.e. its absence, whereas the contribution of social and humanistic science to generating of profit is not always clearly visible, and therefore not easily measurable. In modern society, there is obviously a decrease in demand, but that does not necessarily mean, and the need for scientific knowledge of social and humanistic sciences and their interpretative role. The change of the significance of social sciences is largely confused with the need for their dissemination and delocation. The process of changing the role of social and humanistic sciences is inevitable, because of the increasing speed of social life, which will be manifested in increased turning of these two sciences toward prognosis and prevention, but without abandoning the explanation of the past and the present and offering solutions to present problems, as well as putting emphasis on interdisciplinary and multidisciplinary research. They can retain their significance only by approaching towards the natural sciences, but without the ambition of competition, even without a tendency for equality with them, but with the ambition of their increased social usefulness because of the growing innovativeness and of the more complex phronetic performance of their function, and therefore justification of, not only their own existence, but also of their likely progress.

Keywords: social sciences, humanistic sciences, globalization, changing the role of social and humanistic sciences, the relations between social-humanistic and natural sciences, the change of the significance of social and humanistic sciences

* Овај рад је примљен 01. новембра 2017. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 06. децембра 2017. године.

Петар Матић

Институт за политичке студије, Београд

Александра Мировић Јанковић

Институт за политичке студије, Београд

ДИРЕКТНА ДЕМОКРАТИЈА И ЊЕНЕ ПОСЛЕДИЦЕ НА СИСТЕМ ПОЛИТИЧКОГ ПРЕДСТАВЉАЊА*

Сажетак

У овом раду аутори анализирају утицај директне демократије на систем политичког представљања. Током протеклих декада долази до постепене ерозије поверења грађана у класичне представничке институције. У том контексту, овај заокрет се може тумачити као нека врста постепеног преласка од представничке ка директној демократији. Ипак, такав демократски идеал је тешко достижан у савременим условима те се данас директна демократија превасходно види као допуна класичних институција представничке демократије. Ови трендови, проширили су авеније за грађане, који више партиципирају у креирању јавних политика, у оквиру општег оквира представничке демократије у коме парламенти настављају да играју централну улогу. Политичка култура којој доприноси директна демократија не промовише политичке партије. Напротив, она умањује њихову улогу у политичком систему. То се најупечатљивије види на примеру избора, пошто је у системима са распрострањеном употребом механизма директне демократије излазност на изборе мања.

Кључне речи: директна демократија, представничка демократија, референдум, народна иницијатива, вето играчи, избори, подељена друштва

* Овај рад је настао у оквиру пројекта бр. 179009 који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1. ОДНОС ДИРЕКТНЕ И ПРЕДСТАВНИЧКЕ ДЕМОКРАТИЈЕ

Политичко представљање чини основу онога што се данас подразумева под појмом демократија. Облици представничке демократије варирају од земље до земље, али је његова суштина владавина грађана индиректним путем, преко слободно изабраних представника.¹⁾ Представничка демократија се може дефинисати као утемељење одређених политичких установа и пракси, преко којих грађани бирају оне који ће над њима и у њихово име владати. То се остварује путем слободних и фер избора, у унапред одређено време. С друге стране, директна демократија се може посматрати на два начина. Први подразумева одлучивање грађана без формалног посредништва, где се грађани свестрано ангажују како би доносили колективне политичке одлуке у циљу управљања заједницама којима припадају. Овакав концепт више наликује делиберативној демократији, где окупљени грађани расправљају о свим кључним питањима њихове заједнице. Други, знатно ужи модел, односи се на оно што се у теорији означава као „референдумска демократија“. Референдумска демократија претпоставља изјашњавање грађана о одређеном питању, једноставним гласањем за или против.²⁾ Хана Питкин (*Hanna Pitkin*) пружа нешто другачије одређење представничке демократије. У својој студији „Концепт представљања“, Питкинова каже да представљање значи „деловање у интересу оних који су представљени, у маниру одговорности према њима“.³⁾

Током протеклих деценија, пре свега у развијеним демократијама, јача тренд институционализације механизма за већи утицај грађана на класичне установе представничке демократије. Удаљавање политичких актера и слабљење везе између грађана и њихових представника, уз последично опадање легитимитета, условили су тежњу ка изградњи нових и реафирмацији постојећих канала непосредне грађанске партиципације. Премда би се ово измештање законодавног процеса и заокрет од типично представничког ка директно-демократском моделу могло тумачити као постепени прелазак из представничког у директни систем владавине, постоји више разлога који указују да је такав демократ-

1) Michael Saward, "Representative and Direct Democracy", in: *Understanding Democratic Politics: An Introduction* (ed. Roland Axtmann), Sage Publications, London, 2003, стр. 52.

2) Исто, стр. 55.

3) Hanna Pitkin, *The Concept of Representation*, University of California Press, Berkeley, 1967, стр. 209.

ски „идеал“ тешко достижан у савременим условима. Пре свега, директна демократија захтева постојање популационо малих и хомогених заједница, што је услед тенденције ка укрупњавању и урбанизацији у стабилним демократијама у пракси тешко оствариво. Други проблем односи се на виши степен информисаности и образованости, што драстично варира од државе до државе и у односу на низ показатеља, попут економске развијености, друштвене кохезије и поверења у институције и подршку типу режима. Још једна у низу тешкоћа у вези је са финансирањем директно-демократских института: скупи процеси повезани са иницијативама и референдумима онемогућавају учесалију употребу механизма непосредне демократије. Оно што не би требало испустити из вида је да директна демократија повезује бираче и политичке одлуке на потпуно различити начин од политичког представљања, а када се повезују гласачи и њихови представници онда се неизбежно употребљавају појмови заступања и делегације.⁴⁾ Неки теоретичари верују да директни ангажман грађана у политичком одлучивању подрива саме темеље политичког заступања, а да сами грађани имају уверење да су изманипулисани и неадекватно информисани да одлучују о политичким питањима.⁵⁾ Посматрано из историјске перспективе, јачање директне демократије у развијеним државама било је последица немогућности политичких представника да одговоре на изазове и решавају проблеме са којима се суочавају. У теорији демократије већ дуже времена постоји теза да је за исправно функционисање представничког модела неопходно постојање одређених грађанских врлина попут политичке културе, познавања јавних послова и партиципације у политичком животу заједнице. Представнички модел је до свог пуног изражаја дошао током XX века са повећањем комплексности јавних политика, чиме је повећан притисак за делегирање експерата како би се оне формулисале и имплементирале на адекватан начин.⁶⁾

Међу истраживачима који разматрају однос представничке и директне демократије постоје две опречне струје које воде континуирану дебату. Према уобичајеном тумачењу грађанска или, како је неки називају, народна демократија стоји насупрот представничке или партијске демократије.⁷⁾ С једне стране су они који верују да

4) Shaun Bowler, Todd Donovan, Jeffrey Karp, *Popular Attitudes Toward Direct Democracy*, Internet, <http://faculty.www.edu/donovat/bdkapsa03.pdf>, 03/09/2017, стр. 1.

5) Исто, стр. 1.

6) Susan E. Scarrow, "Direct Democracy and Institutional Change – A Comparative Investigation", *Comparative Political Studies*, vol. 34, August 2001, Sage Publications, 2001, стр. 252.

7) Ethan J. Leib, Christopher S. Elmendorf, "Why Party Democrats Need Popular Democracy and Popular Democrats Need Parties", *California Law Review*, vol. 100, no. 1, 2012, стр. 70.

образованији и информисанији грађани теже активнијем политичком ангажману путем директне демократије, док се наспрам њих налази група оних са уверењем да су еманципованији појединци мање склони директном ангажману у политичком животу. Теорије које разматрају однос представничке и директне демократије можемо груписати у три правца. Први правац заступају теоретичари који директну демократију виде као потенцијалну претњу представничком систему владавине, те да свако одлучивање непосредним путем уздрмава саме темеље на којима почивају представничке институције. Аргументи друге струје почивају на становишту да је директна демократија једина изворна форма демократије којом се у пуној мери испољава народна сувереност. Коначно, трећи правац заговара идеју да су представничка и директна демократија два комплементарна и ничим супротстављена модела који се не налазе у међусобној опозицији.⁸⁾

Актуелни модели демократије су претежно представнички. У регуларним временским интервалима, грађани бирају представнике чија је примарна улога доношење политичких одлука без уплива грађана, све до нових избора. Та пракса је постепено водила политичкој рутини где се директни контакти између грађана и политичара одвијају искључиво током изборних кампања. Из тог разлога, неки аутори говоре о потреби за стварањем тзв. „микрокосмичког представљања“ где се политичко представљање посматра слично као и директна демократија. Ту се представници виде не као заступници оног дела популације који их је бирао, већ као колектив који заједнички одлучује о ономе што је добробит целокупне политичке заједнице. Тако се читав образац политичког представљања сматра за друго најбоље решење, иза директне демократије, јер је њена потпуна примена онемогућена величином заједнице у којој се одлучује.⁹⁾ С обзиром на то да је у савременим условима идеал чисте директне демократије неостварив, односно да га је могуће примењивати само у мањем броју локалних заједница (што је случај у Швајцарској и САД), у пракси преовлађује представничка демократија допуњена елементима непосредне демократије, што заједно чини хибридни модел који се у актуелним теоријским расправама означава као полунепосредна демократија.

Истраживања последица директне демократије на систем одлучивања у представничким институцијама недвосмислено показују да су приликом редовније употребе инструмената директне демократије одлуке усвојене у представничким институцијама

8) *Direct Democracy: International IDEA Handbook*, IDEA, 2008, стр. 19.

9) Rudy B. Andeweg, "Beyond Representativeness? Trends in Political Representation", *European Review*, vol. 11, no. 2, Academia Europaea, Cambridge Journals, UK, 2003, стр. 148-149.

усаглашеније са тежњама и интересима бирача. То гарантује дугорочну политичку стабилност, али с друге стране умањује адаптивни капацитет држава, пошто вишеструко усложњава процес доношења одлука.

Кључно питање у савременим околностима не односи се на замену представничких механизмима директне демократије, већ у коликој мери они могу функционисати паралелно. „Дебата о употреби референдума односи се на питање колико би и колико може наш демократски систем представљања бити допуњен директнијим средствима грађанског утицаја“¹⁰⁾, односно да „представничка влада није више тако убедљив предлог као што је некада била. Уместо тога, отпочела је потрага за новим институционалним формама за изражавање конфликта интереса“¹¹⁾. Заправо, дебата о односу представничке и директне демократије своди се на питање да ли треба да егзистира чиста представничка или представничка демократија комбинована са инструментима директне демократије. Између представничке и директне демократије у пуном смислу те речи постоји јако пуно простора за комбиновање два поменута модела демократије. И анализе демократије у транснационалним организацијама попут ОЕЦД-а показују да „су нове форме представљања и јавне партиципације у настајању у свим нашим земљама. Ови трендови су проширили авеније за грађане да више партиципирају у креирању јавних политика, у оквиру општег оквира представничке демократије у коме парламенти настављају да играју централну улогу. Грађани увећано захтевају већу транспарентност и одговорност од својих влада и желе већу јавну партиципацију у обликовању политика које утичу на њихов живот. Образовани и добро информисани грађани очекују од влада да узму у обзир њихова виђења и ставове када доносе одлуке у њихово име. Ангажовање грађана у креирању политика омогућава владама да боље одговоре на ова очекивања истовремено, дизајнирање бољих политика и напредак у њиховој имплементацији“¹²⁾.

Огроман изазов за институционалне инжењере управо је проналажење „праве мере“ и баланса између установа представничке и директне демократије. Успостављање ширих института директне демократије захтева радикалније захвате у другим областима политичког система као што је вертикална организација

10) Simon Hug, “Some Thoughts about Referendums, Representative Democracy and the Separation of Powers”, *Constitutional Political Economy*, Springer Publishing, 2009.

11) Ralf Dahrendorf, „Afterword“ in: Susan J. Pharr, Robert D. Putnam (eds.), *Disaffected Democracies: What's Troubling the Trilateral Countries?*, стр. 311.

12) Цит. пр. Russell J. Dalton, Susan E. Scarrow, Bruce E. Cain, “Advanced Democracies and the New Politics”, *Journal of Democracy*, vol. 15, no. 1, The John Hopkins University Press, 2004, стр. 25.

власти, уз израженију децентрализацију и деволуцију како би се подстакла употреба инструмената директне демократије. Бројни примери држава са високо развијеним и етаблираним установама директне демократије недвосмислено показују да установе директне демократије неупоредиво квалитетније функционишу у оним са потентнијим и функционалнијим субнационалним јурисдикцијама. То се јасно показује на примерима држава као што су Швајцарска, СР Немачка и САД. Ипак, међу овим системима постоје бројне разлике како институционалне, тако и традицијске, те су стога и сами инструменти директне демократије и њихово садејство са представничким телима умногоме диферентни. Оно што би се неспорно могло закључити је да распрострањена употреба механизма директне демократије води увећавању транспарентности и квалитетнијем раду представничких тела. С једне стране, гласање путем директне демократије има инструменталне последице пошто директно или индиректно може утицати на креирање јавних политика. С друге стране, директна демократија има едукативни карактер који може обликовати шире изборне и политичке процесе.¹³⁾

Директна демократија може имати два лица. У демократским режимима, она углавном служи за ефикаснију контролу рада представничких институција. С друге стране, она се често може деформисати у плебисцитарне форме како би политички лидери ојачали постојеће позиције моћи. Из овог угла, „она некада означава давање моћи народу, док у другом случају представља пренос додатне моћи на оне који владају“.¹⁴⁾ У бројним недемократским политичким системима пре свега Латинске Америке присутне су управо ове плебисцитарне и квазидемократске форме директне демократије.

Још једна у низу позитивних последица директне демократије на представнички систем владавине огледа се у могућности грађана да директно партиципирају у доношењу одлука између изборних циклуса. С обзиром да су најчешће ти циклуси релативно дуги, природно је да се и преференције, тежње, па и сама изборна воља између њих мења. То је од изразите важности за државе са већинским изборним системом у којима постоји подзаступљеност мањинских група. Најупечатљивији пример у том смислу је политички систем Велике Британије у којем је током протекле декаде дошло до радикалне промене у смислу могућности грађана да путем електронских петиција утичу на парламент, али и на ниже инстанце у вертикалној организацији власти.

13) Caroline J. Tolbert, Daniel A. Smith, “Representation and Direct Democracy in the United States”, *Representation*, vol. 42, no. 1, Routledge, Taylor & Francis, 2006, стр. 25.

14) David Altman, *Direct Democracy Worldwide*, Cambridge University Press, 2011, стр. 1.

Истраживачима није промакао ни утицај директне демократије на установе извршне власти. То се најупечатљивије уочава на примеру швајцарског политичког система где централну извршну власт чини само седам виталних ресора. Широке могућности грађана да мењају карактер и природу политичког система – иницијативе и референдуми – заслужни су за то што су у швајцарски Устав уграђене одредбе које се најчешће уређују законским, па чак и подзаконским актима. Због овог примера истраживачи ипак нису променили тврдње да је идеал „апсолутне“ директне демократије, каква је владала у античкој Атини, тешко достижан у савременим околностима.¹⁵⁾ Чак и већина најоштријих критичара актуелног либерално-демократског модела демократије слаже се да је управљање савременом државом незамисливо без политичког представљања.

Окосницу дебате о предностима директне насупротив представничкој демократији требало би да замени питање о допуни претежно представничког модела механизмима непосредне демократије. Ослањајући се на Бруна Фраја (*Bruno Frey*), основна аргументација која иде у прилог директној демократији лежи у чињеници да она доприноси подизању поверења и ефикасности у доношењу политичких одлука.¹⁶⁾ Насупрот поменутој аргументацији, за већину критичара директне демократије ефикасност је далеко већа у оним државама које негују чисто представнички тип директне демократије. Аргументи који говоре у прилог директној насупротив представничкој демократији могу се груписати у неколико ставова:

1. Она руши вештачку баријеру између оних који владају и оних над којима се влада, пошто грађани путем иницијативе или референдума могу увек исказати своје преференције;

2. Представничка демократија омогућава бирачима да бирају оне који владају, али они се не морају слагати са њима по свим питањима, те стога путем директне демократије увек могу исказати свој став у вези са одређеним решењима;

3. Директна партиципација не оставља конфузију међу гласачима пошто су грађани ти који одлучују, а не политичари;

4. Установе директне демократије стимулишу грађане да узму учешће у политичком процесу и самим тим буду заинтересованији за своју будућност;

15) Robert Dahl, *Democracy and its Critics*, Yale University Press, New Haven, 1989.

16) Bruno S. Frey, "A Directly Democratic and Federal Europe", *Constitutional Political Economy*, vol. 7, no. 4, 1996, стр. 267.

5. У представничком облику демократије, они који владају су одговорнији партијским централама него онима који за њих гласају. У представничкој демократији они који владају су мање одговорни и транспарентност у њиховом деловању је битно смањена. Директна демократија омогућава да они који гласају изнесу нека тешка питања која политичари теже да заобиђу. Директна демократија ограничава моћ елите. Она је по природи далеко демократичнија од представничке.

У савременим условима, постојећи и преовлађујући модел представничке демократије неопходно је допунити елементима непосредног грађанског ангажмана у доношењу политичких одлука. Оно што потврђује овакав закључак су резултати бројних истраживања на основу којих је могуће увидети да грађани у развијеним европским демократијама, али и бројним политичким системима широм света, фаворизују директну насупрот представничкој демократији.¹⁷⁾ Нека истраживања која упоредно посматрају системе са мање израженим компонентама директне демократије и оне са израженијим долазе до закључка да друштва где је директна демократија на вишем нивоу поседују радикално квалитетнију политичку културу и виши ниво информисаности.¹⁸⁾

Оно што је од есенцијалног значаја за развој плуралистичког друштва је заступљеност, мобилизација и такмичење између различитих интереса и група. Уколико се групе мобилишу за или против неког предлога, тада се може говорити о заступљености различитих ставова у политичким процесима. Без испуњавања тог услова и мобилизације интереса с обе стране медаље, целокупни плуралистички модел је доведен у питање. Управо супротстављени интереси који доводе у питање постојећи еквилибријум могу имати великог утицаја на представнички систем.¹⁹⁾

Иако је међу истраживачима углавном заступљена црно-бела слика о представничкој и директној демократији, те они углавном заступају један, а критикују други модел, у новије време ова два

17) На питање да ли би волели да се швајцарски модел демократије имплементира у њиховој држави чак 70% испитаних Европљана је одговорило потврдно, при чему најмању подршку поменутом моделу пружају Данци са 53%, а највећу Белгијанци са чак 82%. Видети у Russell J. Dalton, Wilhelm Burklin, Andrew Drummond, "Public Opinion and Direct Democracy", *Journal of Democracy*, vol. 4, 2001, стр. 145.

18) Matthias Benz, Alois Stutzer, "Are Voters Better Informed When They Have a Larger Say in Politics?", *Public Choice*, vol. 119, no. 1-2, Springer Publishing, 2004.

19) David F. Damore, Stephen P. Nicholson, "Mobilizing Interests: Group Participation and Competition in Direct Democracy Elections", *Political Behaviour*, vol. 36, no. 3, Oxford University Press, Oxford, 2014, стр. 236.

модела се посматрају као међусобно допуњујући и прожимајући. Овакав, прагматички поглед подразумева комбиновање представничког и директно-демократског модела демократије. Поменуто представља креативнији поглед на даљи развој демократије и изналажење решења за проблеме са којима се она у актуелном периоду суочава. Критичари директне демократије углавном заступају становиште да фреквентна употреба референдума и народних иницијатива подрива улогу и значај изабраних представника, а самим тим слаби и демократију. Оно што је од изразите важности за критичаре референдума и народних иницијатива је недостатак когнитивног капацитета грађана да одлучују о сложеним друштвено-политичким питањима као што су уставне промене и оним која су у вези са ратификацијом међународних уговора, буџета итд. Још један аргумент је да референдуми могу послужити као средство помоћу којег се могу оправдавати одређене одлуке владајућих партија и личности, те да се често могу преокренути у плебисцитарне форме одлучивања. Коначно, последњи у низу аргумената против референдума је да они не подижу легитимитет одлука, пошто је излазност на референдуме углавном мања од излазности на изборе.

С друге стране, заговорници директне демократије верују да у контексту слабљења веза између грађана и њихових представника, као и увећане апатије, референдуми и народне иницијативе могу допринети обнављању тих веза и повратку пољуљаног поверења у демократски поредак. Ови облици директне демократије такође могу дисциплиновати изабране представнике и учинити их одговорнијим према грађанима чије интересе би требало да заступају.²⁰⁾ Још једна предност референдума лежи у чињеници да они могу бити изванредно средство за превазилажење друштвених, политичких и унутарпартијских подела. Најбољи примери за ово су свакако британски референдум око приступања Европској заједници 1975. године, који је смирио тензије које су постојале у владајућој Лабуристичкој партији око овог питања, као и шведски референдум о нуклеарној енергији из 1980. године где су чланице владајуће коалиције заступале различито становиште о овом питању.

О утицају директне демократије на политичке партије и партијски систем у целини, кроз призму сучељавања представничке и директне демократије, сведоче бројне анализе и радови. Једна од најилустративнијих анализа указује како на негативне тако и на позитивне могућности утицаја директне демократије на политичке

20) "Issues Relating to the Referendum Mechanism", *An Electoral Processes Team Working Paper*, Idea International, September, 2004.

партије. Према овој анализи, директна демократија слаби утицај партија као „мотора представничке демократије“.

Из разлога лакше мобилизације маса партије више не поседују монопол над политиком. Интересним групама, друштвеним покретима и другим организацијама омогућава да се политички активирају око одређених питања. Политички системи који поседују утемељене институције непосредне демократије захтевају широки консензус и расправе пре доношења одређених одлука. Утицајне интересне групе идеолошки неоптерећене лакше се позиционирају у односу на предлог и често имају велику улогу у одлучивању.

Директна демократија продубљује конфликте како међу политичким партијама, тако и унутар њих. Одлуке које грађани доносе путем директне демократије захтевају од партија учестало репозиционирање. На тај начин, партије морају константно да одлучују да ли да се придржавају свог програма или не. То индиректно слаби партијско деловање јер захтева одлучивање унутар њих и подстиче поделе у чланству и руководству.

Учестало одлучивање путем механизма директне демократије захтева да се партије додатно ангажују како би одлуке усвојене овим путем више ишле њима у прилог. Широко одређени идеолошки видици захтевају да се ангажују око сваког предлога. За разлику од њих, интересне групе се најчешће фокусирају на одређени предлог који им може штетити или ићи у корист.

Политичка култура којој доприноси директна демократија не промовише политичке партије. Напротив, она умањује њихову улогу у политичком систему. То се најупечатљивије види на примеру избора, пошто је у системима са распрострањеном употребом механизма директне демократије излазност на изборе мања.

Исти модел анализе формира се на три предности директне демократије и улози партија:

Директна демократија промовише отвореност политичког система и иде у прилог очувању мањих и ванпарламентарних партија. Отвореност омогућава инклузију нових политичких идеја. Опозиционим политичким партијама је омогућено да путем струмената директне демократије лакше артикулишу своје идеје. Када је реч о ванпарламентарним партијама, директна демократија омогућава да и након неуспеха на изборима остану и даље утицајне. Директна демократија такође доприноси подизању одговорности владајућих партија континуирано их терајући да се баве новим питањима.

Директна демократија омогућава политичким партијама да константно презентују своје политичке идеје. Њихове пози-

ције су представљене у свим медијима и њихови лидери се често појављују у њима. У овом случају, неретка је пракса да и међу члановима исте партије постоје размимоилажења око неког питања. Још је учесталије да се поједине политичке партије разликују у мишљењу у односу на своје коалиционе партнере.

Директна демократија подстиче трајну политичку активност. Кампање захтевају да се партије ангажују на различитим нивоима, подстичући кооперацију између партијских централа и партијских огранака на локалном нивоу. Чешће доношење одлука пружа релевантни тест идеологије и програма као и позиције у политичком пољу.²¹⁾

Да директна демократија погодује малим и опозиционим политичким партијама сведоче бројни примери. Тако је, рецимо, у Швајцарској крајем XIX века тада мала Католичка партија успела да се путем инструмената директне демократије промовише и након тога постане део владајуће коалиције. Исто се догодило и са социјалистима у раздобљу између два светска рата. Да и велике политичке партије могу имати политичке беневите од директне демократије најбоље илуструје пример САД. Од средине седамдесетих година до данас, републиканци су употребљавали механизме директне демократије како би промовисали своју идеологију и стекли повољнију политичку позицију у односу на демократе у јужним и западним државама САД. Зато поједини истраживачи верују да директна демократија не доприноси слабљењу позиције партија у политичком систему, већ, да та институција ојачава и учвршћује њихове позиције ван установе периодичних избора.²²⁾

Уколико посматрамо однос политичке елите према директној демократији, може се извући један општи закључак. Приметна је тенденција да политичари и партије који се налазе на позицијама извршне власти настоје да спрече ширу употребу механизма директне демократије, док, као што је већ поменуто, директна демократија погодује малим и опозиционим партијама. Типичан је пример Шведске где је током XX века одржано само пет националних референдума. Позиције две водеће партије, Социјалистичке и Конзервативне, разликовале су се у складу са њиховом идеологијом. У периоду до II светског рата, конзервативци – тада

21) Andreas Ladner, Michael Brandle, "Does Direct Democracy Matter for Political Parties? An Empirical Test in the Swiss Cantons", *Party Politics*, vol. 5, no. 3, Sage Publications, London, Thousand Oaks, New Delhi, 1999, стр. 286-287.

22) Ian Budge, "Direct & Representative Democracy: Are They Necessarily Opposed?", *International Conference on Engaging Communities*, 14-17 August 2005, Brisbane, Australia, Internet, <http://unpan1.un.org/intradoc/groups/public/documents/UN/UNPAN021106.pdf>, 05/10/2017.

владајућа партија – жестоко су се противили распрострањенијој употреби референдума. С друге стране, социјалисти су заузимали дијаметрално супротну позицију и почели су се отворено противити употреби референдума тек након доласка на власт и током своје вишедеценијске владавине.²³⁾ Странци на власти у интересу је очување *status quo*-а, док опозиција настоји да га путем механизма директне демократије наруши. Зато се не морају одржавати чести избори. Власт може применом механизма директне демократије консултовати грађане.

2. ЕФЕКТИ ДИРЕКТНЕ ДЕМОКРАТИЈЕ НА ИЗБОРНЕ ПРОЦЕСЕ

Распрострањена употреба директне демократије има читав низ последица на различите компоненте које сачињавају политичко представљање, па и на изборне системе и изборе. Директна демократија директно утиче на излазност у изборним процесима. У неким случајевима показало се да учесталија употреба директне демократије води својеврсном „замору“ који грађане удаљава од бирачких места, а прекомерна партиципација изван изборних процеса води редукацији излазности на изборе. Међутим, у транзиционим системима, чија је демократија још увек у повоју, излазност на изборе у односу на развијене демократије је и даље висока. Не постоји zasiћеност бирача изборним процесима као што је случај у етаблираним демократским режимима где постоји политички континуитет. Економски, социјални и друштвени проблеми су далеко нижег интензитета него у земљама транзиције. У транзиционим системима који нису још увек прошли кроз велики број изборних циклуса, примена установа директне демократије још увек привлачи пажњу великог броја гласача. То је посебно изражено у балтичким републикама, које су практично имплементирале установе директне и електронске демократије. Поједина истраживања показују да је излазност на референдуме далеко мања него на изборе. Ипак, овакав закључак није могуће генерализовати, пошто у случајевима када се гласа о неком питању које привлачи пажњу гласача излазност на референдуме може бити знатно већа него на изборе.²⁴⁾

23) Jos Verhust, Arjen Nijboer, *Direct Democracy: Facts and Arguments about the Introduction of Initiative and Referendum*, Democracy International, Brussels, 2007, стр. 11.

24) Lawrence LeDuc, "Referendums and Deliberative Democracy", *Electoral Studies*, vol. 38, June, 2015, Elsevier Publishing, 2015, стр. 145.

Током протеклих декада, у већини развијених демократија, дошло је до опадања изборне излазности и кризе легитимитета традиционалних представничких установа, парламената, владе и политичких партија. Негативни тренд опадања политичке подршке и „демократски дефицит“ отворили су простор за шире реформе којим се грађани укључују у процес одлучивања. Једна од кључних реформских тачака је увођење нових и јачање постојећих установа директне демократије.²⁵⁾

Лајпхартова (*Lijphart*) чувена дихотомија говори о постојању већинске насупрот консоцијалној демократији. Употреба установа консоцијалне демократије више је везана за хетерогена, док је примена већинске демократије карактеристична за етнички хомогена друштва. Иако сâм Лајпхарт не повезује ни један ни други тип демократије са директном демократијом, он ипак каже да је референдуме могуће користити код сваког модела демократије. Према Лајпхарту, изборна партиципација је најупечатљивији индикатор квалитета демократије. Истраживање 36 политичких система јасно показује да је излазност на изборе за 7,5% већа у системима са консоцијативном, него са већинском демократијом. У системима са консоцијативном демократијом и мањине имају тежње за активним ангажманом у изборним процедурама.

Учестала излазност грађана на референдуме, иако поседује информациони и социјализујући потенцијал неизбежно води замору бирачког тела и смањењу изборне партиципације. Бројне студије потврђују ову тезу. То је посебно уочљиво на примеру швајцарског политичког система. Тако је, рецимо, просечна излазност на изборе у швајцарским кантонима између 2000. и 2003. године износила 45,4%, док су варијације између њих биле и чак до 30%.²⁶⁾ Истраживање недвосмислено показује да у оним кантонима где се референдуми учесталије примењују, постоји и мања излазност на изборе. Ипак, уколико се референдум одржава истог дана када и избори, то у великој мери смањује апстиненцију. Обавезно бирачко право постоји у низу држава попут Аустралије, Белгије и Холандије и оне немају проблем са изласком на биралишта.

У теоријској расправи о изборима и изборној партиципацији преовлађују два модела. Један је базиран на институционализму

25) Russell J. Dalton, Susan E. Scarrow, Bruce J. Cain, "New Forms of Democracy? Reform and Transformation of Democratic Institutions" in: Bruce J. Cain, Russell J. Dalton, Susan E. Scarrow (eds.), *Democracy Transformed? Expanding Political Opportunities in Advanced Industrial Democracies*, Oxford University Press, New York, 2003, стр. 1.

26) Markus Freitag, Isabelle Stadelmann Steffen, "Stumbling block or stepping stone? The influence of direct democracy on individual participation in parliamentary elections", *Electoral Studies*, vol. 29, iss. 3, Elsevier Publishing, 2010, стр. 474.

према коме карактер политичких институција обликује изборно понашање. Други је везан за теорију културне модернизације, односно изборно понашање, и партиципацију повезује са устаљеним културним обрасцем који је формиран и развија се у складу са друштвеном и политичком модернизацијом и социјализацијом.²⁷⁾

Једна од круцијалних разлика између гласања путем механизма директне демократије и бирања на изборима огледа се у томе што се гласањем путем референдума појединци опредељују за прецизно дефинисану област јавних политика, док се у случају избора они опредељују за шире политичке опције које захватају читав јавнополитички спектар. Грађанима је лакше да инструментима директне демократије бирају између супротстављених и конкретизованих опција.

Информациони потенцијал директне демократије је неоспоран, при чему је очигледно да постоји каузална веза између учешћа у директно-демократским процедурама и бирачком понашању. Та веза се огледа у подизању изборне излазности и бирачке мобилизације око одређених питања. Дobar пример је питање гласања за могућност геј бракова у САД и последица тих референдума на изборе. Ови референдуми, који су се одржали у неколико држава непосредно пре избора, допринели су рапидном порасту изборне излазности и победи републиканских кандидата који су се противили овом предлогу.²⁸⁾

За критичаре директне демократије не постоје реалне могућности грађана да се адекватно информишу о политичким питањима. Из тог ракурса, закључују да су „многе пропозиције комплексне, техничке и нефамилијарне“, те да гласачи не могу стећи јаснији увид у предлог о коме одлучују.²⁹⁾ Тако се гласачи неретко опредељују за оне одлуке које нису усклађене са њиховим преференцијама. Гласачи често могу бити изманипулисани да гласају неусклађено са њиховим интересима, што отвара дилеме да ли су гласачи више информисани о изборним опцијама или оним које се односе на иницијативе и референдуме. Дилеме додатно појачава и то да „варијабле као што су харизма кандидата, трајање манда-

27) Markus Freitag, "Structure Versus Culture: A Comparative Study of the Influence of Political Institutions and Cultural Modernization Factors on Voter Turnout in Swiss Sub-national Parliamentary Elections", *International Political Science Review*, vol. 31, no. 4, Sage Publications, 2010, стр. 429.

28) Todd Donovan, Caroline Tolbert, Daniel Smith, Janine Parry, "Did Gay Marriage Elect George W. Bush?", paper prepared and presented on 2005 State Politics Conference, 14-15. 05. 2005, East Lansing, USA.

29) Elisabeth R. Gerber, *The Populist Paradox: Interest Group Influence and the Promise of Direct Legislation*, Princeton University Press, Princeton, 1999, стр. 17.

та, партијска идентификација и општа медијска покривеност могу опонашати разлике у финансијским ресурсима³⁰⁾ Највећи број истраживања потврђује становиште да се гласачи, у великој мери, приликом референдума и иницијатива, идентификују са ставовима оних за које се опредељују приликом избора. Истраживачи су закључили да чак и мање информисани гласачи, приликом референдума, могу гласати у складу са својим преференцијама уколико се ослоне на експертизу оних са којима се политички и идеолошки идентификују.³¹⁾ Велики део наведене литературе ослања се на Даунсову (*Downs*) теорију бирачког рационалног незнања која указује на постојање јефтиних и лако доступних информација којим бирачи рангирају своје преференције и на основу њих селектују кандидате.³²⁾

Ипак, како показују релевантна истраживања бројних аутора, изборна партиципација директно и позитивно корелира учешћу у процесима повезаним са непосредном демократијом. Директна демократија подиже ниво знања о политици и политичким питањима, као и знања о понуђеним политичким опцијама, што, последично подиже ниво изборне партиципације.³³⁾ С друге стране, учешће у директно-демократским процесима, поред несумњивог утицаја на изборну партиципацију, има и едукативни карактер, промовишући осећај „доброг и лојалног“ грађанина, приврженог вредностима своје заједнице и особе која са разумевањем учествује у политичким процесима унутар ње. У оним државама САД у којима је омогућено грађанима да учествују у политици кроз разноврсне форме директне демократије постоје и већа улагања у политичке процесе, што се неизбежно рефлектује на изборну излазност и подизање нивоа поверења у изабране представнике и систем у целини.³⁴⁾ Поједини истраживачи чак тврде да постоји каузални однос који повезује директну демократију са вишим нивоом изборне

30) Richard Braundstein, "Initiative and Referendum Voting: Governing through Direct Democracy in the United States", *American Legal Institutions*, LFB Scholarly Publications, New York, стр. 77.

31) Arthur Lupia, "Shortcuts Versus Encyclopedias: Information and Voting Behavior in California Insurance Reform Elections", *American Political Science Review*, vol. 88, no. 1, 1994, стр. 63-76.

32) Anthony Downs, *An Economic Theory of Democracy*, Harper & Row, New York, 1957.

33) Benjamin Barber, *Strong Democracy: Participatory Politics for a New Age*, University of California Press, Berkeley, 1984; David Butler, Austin Ranney (eds.), *Referendums Around the World: The Growing Use of Direct Democracy*, AEI Press, Washington DC, 1994.

34) Caroline J. Tolbert, Ramona S. McNeal, Daniel A. Smith, "Enhancing the Civic Engagement: The Effect of Direct Democracy on Political Participation and Knowledge", *State Politics & Policy Quarterly*, vol. 3, no. 1, 2003, стр. 23-43.

партиципације.³⁵⁾ Ипак, нека истраживања која полазе од Даунсове теорије „рационалног гласача“, на основу емпиријских показатеља утврђују да иницијативе и референдуми, због времена које је потребно да грађани утроше при њиховом разматрању, не доприносе порасту изборне партиципације.³⁶⁾

Директна демократија захтева далеко одговорније грађане, свесније последица одлука које доносе. Она „представља убрзани пут ка креирању јавне политике (јер) мере које грађани усвајају захтевају јасније разумевање и изражавање преференци. Приликом избора грађани бирају некога у кога имају поверење да ће донети исправне одлуке и кога ће следити приликом суочавања са тешким политичким одлукама. Директно законодавство захтева да гласачи усвајају специфичну политичку одлуку, обично са недовољним информацијама и свешћу о питањима за која се опредељују“.³⁷⁾ Директно законодавство може утицати на изборну излазност путем два различита механизма. Први се односи на дугорочни процес политичке социјализације где грађани који учествују у политичким процесима кроз референдуме и иницијативе поседују већи степен политичке културе, која их, последично опредељује да учествују и у изборном процесу. Други механизам подразумева краткорочне ефекте кампање и шири друштвени контекст у коме су грађани изложени иницијативама и референдумима мобилисани или демобилисани интеракцијама и дискусијама у систему друштвених мрежа.³⁸⁾

На основу студије о референдумима читава струја истраживача долази до закључка да установе директне демократије могу у великој мери утицати на ток и исход изборних кампања. Како ова група аутора тврди, референдуми и иницијативе на нивоу федералних јединица могу радикално мењати ставове грађана у односу на одређена политичка питања, што последично може кориговати и ставове према понуђеним опцијама и кандидатима.³⁹⁾ Чак се и

35) Matt Childres, Mike Binder, “Engaged by the Initiative? How the Use of Citizen Initiatives Increases Voter Turnout”, *Political Research Quarterly*, vol. 65, no. 1, Sage Publications, 2012, стр. 93-103.

36) Richard J. Cebula, “Does Direct Democracy Increase Voter Turnout? Evidence from the 2004 General Election”, *American Journal of Economics and Sociology*, American Journal of Economics and Sociology Inc, vol. 67, no. 4, 2008, стр. 629-644.

37) Michael M. Binder, *Getting it right or playing it safe?: confusion, the status quo bias and correct voting in direct democracy*, UC San Diego Electronic Theses and Dissertations, 2010, стр. 5, Internet, <http://www.escholarship.org/uc/item/9dt906b8.pdfH>, 06/10/2017.

38) Joshua Dyck, Nicholas R. Seabrook, “Mobilized by Direct Democracy: Short-Term Versus Long-Term Effects and the Geography of Turnout in Ballot Measure Elections”, *Social Science Quarterly*, vol. 91, no. 1, Willey-Blackwell, 2010, 189-190.

39) Todd Donovan, Caroline J. Tolbert, Daniel A. Smith, “Priming Presidential Votes by Direct Democracy”, *The Journal of Politics*, vol. 70, no. 4, Southern Political Association, 2008, стр. 1218.

показује да политичке партије неретко ове установе употребљавају као средство како би довеле до поделе унутар присталица њихових политичких опонената.⁴⁰⁾

На крају овог дела рада неопходно је истаћи разлику између изборних и референдумских кампања. Код референдумских кампања гласачи се опредељују око конкретних питања везаних за одређену област или јавну политику. Насупрот томе, кампање приликом избора обухватају широк сет питања где се грађани опредељују како идеолошки, тако и у складу са својим преференцијама. С обзиром на то да партије делују и ван изборних кампања, оно што је очекивано код референдумских је да грађани буду мање информисани, те су и исходи референдума мање извесни. Стога је од круцијалног значаја за успешне референдумске кампање да грађани имају увид у бројна политичка виђења и ставове експерата о питању о коме се одлучује.⁴¹⁾ С друге стране, на сам ток и исход референдумских кампања итекако могу утицати и актери изван кампања. Тако, без обзира на значај питања о коме се одлучује, измењене позиције и ставови грађана према понуђеним политичким опцијама радикално мењају позицију грађана приликом гласања на референдуму. То се потврђује на случају референдума око ратификације уговора о ЕУ, али и на бројним другим примерима.

Као и у случају избора, корен референдума увек се проналази у деловању организованих интересних група, било да је реч о политичким партијама, организацијама или удружењима. И у ситуацијама када су грађани иницијатори референдума, увек иза те иницијативе стоје организовани интереси, који утичу на ток кампање. Разлог због чега и владајуће партије иницирају референдуме је тежина и значај питања која захтевају одлуке и решења. Као један од добрих примера наводи се случај могућности уласка Британије у европску монетарну унију, где се сматра да ниједна британска влада не би могла да реализује такав пројекат без претходне сагласности грађана.⁴²⁾ Оно што, такође, може бити разлог иницијације референдума од владајуће партије или коалиције су унутарпартијске поделе и сучељавања. У ситуацијама дубоких подела око неких питања, владајуће партије оптирају за референдум, како би се видело чему теже њихови бирачи и да би се око тих ставова поновно успоставила страначка дисциплина.

40) Исто, стр. 1218.

41) Lawrence LeDuc, „Referendums and Elections: How do Campaign Differ?“, in: David M. Farrell, Rudiger Schimtt-Beck (eds.), *Do Political Campaigns Matter? Campaign Effects in Elections and Referendums*, Routledge, London and New York, 2004, стр. 146.

42) Исто, стр. 148.

Разликујемо три типа референдумских кампања. Први тип у вези је са *формирањем мишљења*, где не постоји претходна информисаност о питању, већ се грађани информишу током саме кампање. У овом случају, кампања је кључна за разумевање предмета референдума. Други облик подразумева *враћање на првобитно стање*, а у овом случају грађани већ поседују искристалисано мишљење и став о одлуци коју доносе. Међутим, повратак у првобитно стање означава радикалан заокрет у мишљењу, где се ставови гласача мењају и одступају у односу на претходне током саме кампање. Напоследку, последњи тип обухвата *идеолошко опредељивање*, које је слично изборном, а грађани гласају по линијама страначких подела, и у складу са ставовима њихових лидера. Кампања је овде, као и код избора, усмерена на неопредељене гласаче.⁴³⁾

У средишту истраживања избора и изборног понашања налази се партијска идентификација која представља „Свети Грал у истраживању избора“.⁴⁴⁾ У актуелној литератури не постоји већи број истраживања која разматрају питање утицаја директне демократије на партијску идентификацију. На ту везу указују студије које проучавају однос директне демократије и социјалног капитала. Њима се недвосмислено потврђује хипотеза да директна демократија води учвршћивању веза између појединаца и различитих друштвених организација.⁴⁵⁾ Од те везе највише користи имају политичке партије. Први аргумент говори о отворености система са развијеним формама директне демократије који подстичу деловање нових и малих партија. Други аргумент указује на могућности политичких партија да кроз облике директне демократије врше ширу друштвену промоцију своје идеологије и интереса. Трећи је у вези са подизањем когнитивног капацитета грађана и вишим нивоом политичке активности у системима са развијеним облицима директне демократије. Последњи аргумент директну демократију види као институционални механизам за слабљење притиска на политичке партије у системима са консенсуалном демократијом,

43) Lawrence LeDuc, „Referendums and Elections: How do Campaign Differ?“, нав. дело, стр. 159-160.

44) Russell Dalton, „Review Symposium: Parties, Partisanship, and Democratic Politics“, *Perspectives on Politics*, vol. 7, no. 3, Cambridge Journals, American Political Science Association, 2009, стр. 628.

45) Видети рецимо у: Frederick J. Boehmke, Daniel C. Bowen, „Direct Democracy and Individual Interest Group Membership“, *Journal of Politics*, vol. 72, no. 3, Cambridge Journals, Southern Political Science Association, 2010, стр. 659-671. и Marcus Freitag, „Bowling the State Back In: Political Institutions and the Creation of Social Capital“, *European Journal of Political Research*, vol. 45, no. 1, John Wiley and Sons, 2006, стр. 123-152.

пошто су одлуке и њихови ставови усаглашенији са интересима и тежњама грађана.⁴⁶⁾ Поменути аутори на основу емпиријске анализе утврђују да, упркос увреженом мишљењу да директна демократија умањује улогу и значај политичких партија, она води професионалнијој и више формализованој унутарпартијској структури.⁴⁷⁾

Промене у изборном законодавству су најчешћи предмет референдумског изјашњавања грађана. Уставне промене у смислу измене изборних правила путем референдума одиграле су се у многим политичким системима. У Швајцарској је систем пропорционалног представљања два пута био предмет референдума – 1900. и 1910. године, пре него што је коначно прихваћен 1918. године. Грађани Ирске су такође, два пута, 1959. и 1968. године, одбацили промену традиционалног система јединственог преносивог гласа. У Италији, измењени начин попуњавања гласачких листића је прихваћен на референдуму 1991, а систем избора чланова Сената је реформисан 1993. године. Такође, током 1993. године, гласачи на Новом Зеланду су се определили за пропорционални изборни систем.⁴⁸⁾

3. ДИРЕКТНА ДЕМОКРАТИЈА И ПОДЕЉЕНА ДРУШТВА

Теза о демократији са подељеном влашћу јавља се под снажним утицајем Лајпхартове идеје о консенсуалној или консоцијативној демократији. Лајпхарт уводи низ критеријума који су неопходни за превазилажење друштвених расцепа у етнички подељеним и хетерогеним друштвима. Два су кључна – могућност вета мањине да различитим механизмима, па и путем директне демократије, онемогућава одлуке штетне по њихове интересе. Други се односи на измештање моћи ка нецентралним нивоима и децентрализација, која одлучивање и политичку моћ приближава грађанима.⁴⁹⁾ Сам аутор концепт “power sharing-a” не доводи превасходно у везу са децентрализацијом и типом државног уређења. Он нагласак ставља на природу изборног система и дизајн типичних представничких институција. Неки истраживачи наглашавају улогу децен-

46) Andreas Ladner, Michael Brandle, “Does Direct Democracy Matter for Political Parties? An Empirical Test in the Swiss Cantons”, нав. дело, стр. 283-302.

47) Исто, стр. 283.

48) Helena Catt, *Democracy in Practice*, Routledge, New York, 1999, стр. 63.

49) Arendt Lijphart, *Thinking about Democracy: Power Sharing and Majority Rule in Theory and Practice*, Routledge, Taylor & Frances Group, London and New York, 2008, стр. 85.

трализације уз мултипликовање канала за утицај грађана на власт. За њих, децентрализација и измештање политичке моћи ка нижим нивоима у вертикалној организацији власти значе отварање простора за партиципативно деловање грађана.⁵⁰⁾ Ово је наглашено и у многим неразвијеним системима и земљама у развоју, где се политички циљеви децентрализације виде као „потенцијално средство за демократску реформу којом се врши трансфер, политичког, административног, финансијског и планирајућег ауторитета од централних ка већима локалне самоуправе. Децентрализација покушава да промовише народну партиципацију, омогући грађанима у локалним срединама да самостално доносе одлуке и ојача урачунљивост и одговорност. Њоме се уводи ефикасност и ефективност у прикупљању и управљању ресурсима и испоруци јавних сервиса“.⁵¹⁾ Децентрализација и могућности грађана да активно учествују у дефинисању и имплементацији већег броја јавних политика на субнационалном и локалном нивоу отварају широк простор за примену бројних модела и облика директне демократије.

Сам Лајпхарт прави јасну дистинкцију на системе са подељеном и концентрисаном влашћу, где се први виде као потенцијално средство за превазилажење друштвених расцепа у етнички хетерогеним друштвима. Међутим, директну демократију не убраја у средства помоћу којих је могуће превазићи поменуте расцепа. На линији поделе на плебисцитарне и мањинске облике директне демократије, види се да потоњи облици који, пре свега, покушавају да системски позиционирају улогу ванинституционалних актера у директно-демократским процесима, могу радикално допринети функционисању система са подељеном влашћу. Други приступ маркира улогу мултипликованих „вето играча“, па тако говори о „такмичарским вето тачкама“.⁵²⁾ „Вето тачке“ налазе се унутар институционално-државне структуре. Поред тога, оне егзистирају на нивоу друштвених група, али и у друштву као целини. Изворни термин и концептуални оквир за анализу позиције „вето играча“ у политичком систему њих дефинише као „индивидуалне или групне актере чија је сагласност неопходна за доношење политичких

50) Pipa Norris, *Driving Democracy: Do Power Sharing Institutions Work?*, Cambridge University Press, New York, 2008, стр. 161.

51) Нав. према, Jasper Steffensen, "Local Government Organization and Finance: Uganda", in: Anwar Shah (ed.), *Local Governance in Developing Countries, The International Bank for Reconstruction and Development*, The World Bank, 2006, стр. 94.

52) Markus M. L. Crepaz, "Global, Constitutional and Partisan Determinants of Redistribution in OECD Countries", *Comparative Politics*, vol. 34, no. 2, Ph.D Program in Political Science of the City University of New York, 2002, стр. 173.

одлука“.⁵³⁾ При томе, „вето тачке“ су распоређене по вертикали политичког система, а локални ниво власти може представљати потенцијално поље за грађанско деловање кроз установе директне демократије где сами грађани могу поседовати моћ као „вето играчи“. Заговорници овог приступа верују да увођење барем још једне директно-демократске „вето тачке“ у законодавни процес и изван легислатуре може сигнификантно мењати карактер законских предлога и имати бројне последице на рад законодавног тела. То може директно водити политичкој стабилности, пошто гласачи најчешће гласају о одређеном питању те се тим путем најчешће усаглашава воља представничког тела и грађана. „Вето играчи“, индивидуални или колективни актери чија је сагласност неопходна за превазилажење *status quo*-а представљају критичну тачку за промену путем референдума. Директна демократија овим путем омогућава да се последице политичких одлука приближе ставовима гласача. Референдум, из овог угла, је средство помоћу ког се спречава промена *status quo*-а, док је иницијатива средство његове заштите.⁵⁴⁾

Аранжмани у системима са подељеном влашћу морају бити и инклузивни и умерени како би се обезбедила континуирана политичка стабилност. Установе директне демократије као инклузивне, које у процес политичког одлучивања укључују многобројне групације, могу имати веома битну улогу у креирању и одржању политичке стабилности у етнички подељеним друштвима.

Једна од примарних слабости система са подељеном влашћу је умањена адаптивност. Трансформативни капацитет држава са великим бројем „вето тачака“ радикално одступа у односу на оне где је улога вето играча сведена на мању меру. За разлику од проблема везаних за адаптивност, способност прилагођавања променама у спољашњем и унутрашњем окружењу једна је од основних предности система са мултипликованим вето тачкама. Политичка стабилност и одржавање *status quo*-а у дужем временском интервалу инклинира константнијим јавним и развојним политикама. Директна демократија ту игра посебну улогу пошто грађани могу бројним механизмима блокирати одлуке њихових представника, али и сами бити креатори јавних политика. Управо овај проблем

53) George Tsebelis, "Decision-Making in Political Systems: Veto Players in Presidentialism, Parliamentarism, Multicameralism", *British Journal of Political Science*, vol. 25, no. 3, Cambridge University Press, стр. 293.

54) Нав, према: Donald P. Mirajinain, *Comparative Direct Democracy: A Study of Institutions and Individuals*, PhD Thesis, University of Nevada, 2013, (online), Internet, <http://digitalscholarship.unlv.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=3011&context=thesissdissertation> sH, 30/09/2014.

адаптивности, који је вишеструко отежан мултипликованим вето тачкама, приморао је институционалне дизајнере да трагају за алтернативним решењима. Као једна од могућности види се увођење система „управљања на више нивоа“, по узору на ЕУ. Они упозоравају да број вето тачака не би требало свести на њихово просто пребројавање, већ би у обзир требало узети њихов капацитет да мењају поменути *status quo*.⁵⁵⁾

Директна демократија заузима једно од маркантнијих места у системима са подељеном влашћу. То се може уочити и кроз економски учинак, а аутори на основу истраживања швајцарског политичког система закључују да институционализовани механизми учешћа грађана у одлучивању, уз изражену децентрализацију, воде смањивању јавних издатака како на федералном, тако и на кантоналном и општинском нивоу.⁵⁶⁾ Међутим, многе сличне студије показују обрнути тренд, те да директна демократија заправо повећава јавне издатке. У швајцарском, али и у случају неких других развијених демократија, попут скандинавских земаља, реформе и измештање јавних политика на нецентралне инстанце, директно је водило редукцији јавног сектора и малобројности административно-управног апарата на државном нивоу, али истовремено и њиховом увећавању на локалном нивоу.

Низ аутора говори о становишту да вертикална подела моћи може представљати изразито повољно решење за етнички подељена друштва. Они потенцирају две могућности које стоје на располагању институционалним инжењерима са циљем превазилажења сукоба у етнички хетерогеним друштвима. Први је интеграционистички, који подразумева укључење мањинских групација у заједницу и постојећи институционални оквир, без икакве позитивне дискриминације и давања посебног статуса мањинским групацијама. Други омогућава мањинама да колективно учествују у доношењу политичких одлука и да очувају свој идентитет и културу уз постојећи политички образац већинског становништва.⁵⁷⁾ Акомодација своди моћ на нецентралне инстанце уз висок степен децентрализације, што свакако може допринети развоју и учеслој примени установа директне демократије. Давање већег степена овлашћења општинама, регионима и федералним јединицама, као

55) Markus Crepaz, “Global, Constitutional, and Partisan Determinants of Redistribution in Fifteen OECD Countries”, нав. дело, стр. 173.

56) Adrian Vatter, Markus Freitag, “The Contradictory Effects of Consensus Democracy on the Size of Government: Evidence from Swiss Cantons”, *British Journal of Political Science*, vol. 37, no. 2, Cambridge University Press, стр. 366.

57) Nicholas Charron, “Government Quality and Vertical Power-Sharing in Fractionalized States”, *Publius*, vol. 39, no. 4, Oxford University Press, 2009, стр. 585.

што се показује на примеру бројних децентрализованих развијених политичких система, отвара простор за ширу грађанску партиципацију у јавним пословима и последично инклинира већој политичкој стабилности. Ипак, неке студије упућују на закључак да преширока овлашћења субнационалних јединица могу водити већој корупцији, пошто свакодневни контакти локалне бирократије са становништвом то омогућавају.⁵⁸⁾

Критично питање за друштва са бројним етничким групама је у коликој мери директна демократија угрожава или доприноси побољшању статуса мањина. У том смислу су се и међу истраживачима јавили опречни ставови и дилеме. За једне, директна демократија односно референдум као њена главна установа, омогућавају да већина надгласа мањину, што последично нарушава саму суштину консociјативне демократије.⁵⁹⁾ Јачање већине путем директне демократије може нарушити фундаментална мањинска права, јер недостају адекватни механизми контроле и равнотеже којима се мањинским групама пружа више тачака приступа у законодавном процесу.⁶⁰⁾

Други тврде да консенсуални и директно-демократски елементи корелирају већој политичкој подршци демократији у целини, а установе директне демократије у великој мери смањују политичке расцепа у подељеним друштвима, као и сучељавања по моделу изборних победника и губитника.⁶¹⁾

ЛИТЕРАТУРА

- Altman David, *Direct Democracy Worldwide*, Cambridge University Press, 2011.
Andeweg Rudy B., "Beyond Representativeness? Trends in Political Representation", *European Review*, vol. 11, no. 2, Academia Europaea, Cambridge Journals, UK, 2003.
Barber Benjamin, *Strong Democracy: Participatory Politics for a New Age*, University of California Press, Berkeley, 1984.

58) Исто, стр. 588.

59) Brian Barry, „Political Accomodation and Consociational Democracy“, *British Journal of Political Science*, Vol. 5, No. 4, 1975, стр. 485.

60) Цит. према, Nenad Stojanović, "Direct Democracy: a Risk or an Opportunity for Multicultural Societies? The Experience of the Four Swiss Multilingual Cantons", *International Journal on Multicultural Societies (IJMS)*, vol. 8, no. 2, 2006, стр. 184.

61) Julian Bernauer, Adrian Vatter, "Can't Get no Satisfaction with the Westminster Model? Winners, Losers and the Effects of Consensual and Direct Democratic Institutions on Satisfaction with Democracy", *European Journal of Political Research*, vol. 51, no. 4, John Wiley and Sons, 2011, стр. 435-468.

- Barry Brian, „Political Accomodation and Consocional Democracy“, *British Journal of Political Science*, Vol. 5, No. 4, 1975.
- Benz Matthias, Stutzer Alois, “Are Voters Better Informed When They Have a Larger Say in Politics?”, *Public Choice*, vol. 119, no. 1-2, Springer Publishing, 2004.
- Bernauer Julian, Vatter Adrian, “Can’t Get no Satisfaction with the Westminster Model? Winners, Losers and the Effects of Consensual and Direct Democratic Institutions on Satisfaction with Democracy”, *European Journal of Political Research*, vol. 51, no. 4, John Wiley and Sons, 2011, стр. 435-468.
- Binder Michael M., *Getting it right or playing it safe?: confusion, the status quo bias and correct voting in direct democracy*, UC San Diego Electronic Theses and Dissertations, 2010, Internet, <http://www.escholarship.org/uc/item/9dt906b8.pdfH>, 06/10/2017.
- Boehmke, Frederick J., Bowen, Daniel C., “Direct Democracy and Individual Interest Group Memebership”, *Journal of Politics*, vol. 72, no. 3, Cambridge Journals, Southern Political Science Association, 2010, стр. 659-671.
- Bowler Shaun, Donovan Todd, Karp Jeffrey, *Popular Attitudes Toward Direct Democracy*, Internet, <http://faculty.wvu.edu/donovat/bdkapsa03.pdfH>, 03/09/2017.
- Braunstein Richard, “Initiative and Referendum Voting: Governing through Direct Democracy in the United States”, *American Legal Institutions*, LFB Scholarly Publications, New York.
- Budge Ian, “Direct & Representative Democracy: Are They Necessarily Opposed?”, *International Conference on Engaging Communities*, 14-17 August 2005, Brisbane, Australia, Internet, <http://unpan1.un.org/intradoc/groups/public/documents/UN/UNPAN021106.pdfH>, 05/10/2017.
- Butler David, Ranney Austin (eds.), *Referendums Around the World: The Growing Use of Direct Democracy*, AEI Press, Wahington DC, 1994.
- Catt Helena, *Democracy in Practice*, Routledge, New York, 1999.
- Cebula Richard J., “Does Direct Democracy Increase Voter Turnout? Evidence from the 2004 General Election”, *American Journal of Economics and Sociology*, American Journal of Economics and Sociology Inc, vol. 67, no. 4, 2008.
- Charron Nicholas, “Government Quality and Vertical Power-Sharing in Fractionalized States”, *Publius*, vol. 39, no. 4, Oxford University Press, 2009.
- Childres Matt, Binder Mike, “Engaged by the Initiative? How the Use of Citizen Initiatives Increases Voter Turnout”, *Political Research Quarterly*, vol. 65, no. 1, Sage Publications, 2012.
- Crepaz Markus M. L., “Global, Constitutional and Partisan Determinants of Redistribution in OECD Countries”, *Comparative Politics*, vol. 34, no. 2, Ph.D Program in Political Science of the City University of New York, 2002.
- Dahl Robert, *Democracy and its Critics*, Yale University Press, New Haven, 1989.
- Dalton Russell, “Review Symposium: Parties, Partisanship, and Democratic Politics”, *Perspectives on Politics*, vol. 7, no. 3, Cambridge Journals, American Political Science Association, 2009.

- Dalton, Russell J., Scarrow, Susan E., Cain, Bruce E., "Advanced Democracies and the New Politics", *Journal of Democracy*, vol. 15, no. 1, The John Hopkins University Press, 2004.
- Dalton Russell J., Scarrow Susan E., Cain Bruce J., "New Forms of Democracy? Reform and Transformation of Democratic Institutions" in: Bruce J. Cain, Russell J. Dalton, Susan E. Scarrow (eds.), *Democracy Transformed? Expanding Political Opportunities in Advanced Industrial Democracies*, Oxford University Press, New York, 2003.
- Dalton Russell J., Burklin Wilhelm, Drummond Andrew, "Public Opinion and Direct Democracy", *Journal of Democracy*, vol. 4, 2001.
- Damore David F., Nicholson Stephen P., "Mobilizing Interests: Group Participation and Competition in Direct Democracy Elections", *Political Behaviour*, vol. 36, no. 3, Oxford University Press, Oxford, 2014.
- Direct Democracy: International IDEA Handbook*, IDEA, 2008.
- Donovan Todd, Tolbert Caroline J., Smith Daniel A., "Priming Presidential Votes by Direct Democracy", *The Journal of Politics*, vol. 70, no. 4, Southern Political Association, 2008.
- Donovan Todd, Tolbert Caroline, Smith Daniel, Parry Janine, "Did Gay Marriage Elect George W. Bush?", paper prepared and presented on 2005 State Politics Conference, 14-15. 05. 2005, East Lansing, USA.
- Downs Anthony, *An Economic Theory of Democracy*, Harper & Row, New York, 1957.
- Dyck Joshua, Seabrook Nicholas R., "Mobilized by Direct Democracy: Short-Term Versus Long-Term Effects and the Geography of Turnout in Ballot Measure Elections", *Social Science Quarterly*, vol. 91, no. 1, Willey-Blackwell, 2010.
- Freitag Marcus, "Bowling the State Back In: Political Institutions and the Creation of Social Capital", *European Journal of Political Research*, vol. 45, no. 1, John Willey and Sons, 2006.
- Freitag Markus, "Structure Versus Culture: A Comparative Study of the Influence of Political Institutions and Cultural Modernization Factors on Voter Turnout in Swiss Sub-national Parliamentary Elections", *International Political Science Review*, vol. 31, no. 4, Sage Publications, 2010.
- Freitag Markus, Stadelmann Steffen Isabelle, "Stumbling block or stepping stone? The influence of direct democracy on individual participation in parliamentary elections", *Electoral Studies*, vol. 29, iss. 3, Elsevier Publishing, 2010.
- Frey Bruno S., "A Directly Democratic and Federal Europe", *Constitutional Political Economy*, vol. 7, no. 4, 1996.
- Gerber Elisabeth R., *The Populist Paradox: Interest Group Influence and the Promise of Direct Legislation*, Princeton University Press, Princeton, 1999.
- Hug Simon, "Some Thoughts about Referendums, Representative Democracy and the Separation of Powers", *Constitutional Political Economy*, Springer Publishing, 2009.
- "Issues Relating to the Referendum Mechanism", *An Electoral Processes Team Working Paper*, Idea International, September, 2004.

- Ladner Andreas, Brandle Michael, "Does Direct Democracy Matter for Political Parties? An Empirical Test in the Swiss Cantons", *Party Politics*, vol. 5, no. 3, Sage Publications, London, Thousand Oakes, New Delhi, 1999.
- LeDuc Lawrence, "Referendums and Deliberative Democracy", *Electoral Studies*, vol. 38, June, 2015, Elsevier Publishing, 2015.
- LeDuc Lawrence, "Referendums and Elections: How do Campaign Differ?", in: David M. Farrell, Rudiger Schimtt-Beck (eds.), *Do Political Campaigns Matter? Campaign Effects in Elections and Referendums*, Routledge, London and New York, 2004.
- Leib Ethan J., Elmendorf Christopher S., "Why Party Democrats Need Popular Democracy and Popular Democrats Need Parties", *California Law Review*, vol. 100, no. 1, 2012.
- Lijphart Arendt; *Thinking about Democracy: Power Sharing and Majority Rule in Theory and Practice*, Routledge, Taylor & Frances Group, London and New York, 2008.
- Lupia Arthur, "Shortcuts Versus Encyclopedias: Information and Voting Behavior in California Insurance Reform Elections", *American Political Science Review*, vol. 88, no. 1, 1994.
- Mirajinain Donald P, *Comparative Direct Democracy: A Study of Institutions and Individuals*, PhD Thesis, University of Nevada, 2013, (online), Internet, http://digitalscholarship.unlv.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=3011&context=theses_dissertationsH, 30/09/2014.
- Norris Pipa, *Driving Democracy: Do Power Sharing Institutions Work?*, Cambridge University Press, New York, 2008.
- Pharr Susan J., Putnam Robert D. (eds.), *Disaffected Democracies: What's Troubling the Trilateral Countries?*
- Pitkin Hanna, *The Concept of Representation*, University of California Press, Berkeley, 1967.
- Saward Michael, "Representative and Direct Democracy", in: *Understanding Democratic Politics: An Introduction* (ed. Roland Axtmann), Sage Publications, London, 2003.
- Scarrow Susan E., "Direct Democracy and Institutional Change – A Comparative Investigation", *Comparative Political Studies*, vol. 34, August 2001, Sage Publications, 2001.
- Steffensen Jasper, "Local Government Organization and Finance: Uganda", in: Anwar Shah (ed.), *Local Governance in Developing Countries, The International Bank for Reconstruction and Development*, The World Bank, 2006.
- Stojanović Nenad, "Direct Democracy: a Risk or an Opportunity for Multicultural Societies? The Experience of the Four Swiss Multilingual Cantons", *International Journal on Multicultural Societies (IJMS)*, vol. 8, no. 2, 2006.
- Tolbert, Caroline J, Smith, Daniel A, "Representation and Direct Democracy in the United States", *Representation*, vol. 42, no. 1, Routledge, Taylor & Frances, 2006.

- Tolbert Caroline J., McNeal Ramona S., Smith Daniel A., "Enhancing the Civic Engagement: The Effect of Direct Democracy on Political Participation and Knowledge", *State Politics & Policy Quarterly*, vol. 3, no. 1, 2003.
- Tsebelis George, "Decision-Making in Political Systems: Veto Players in Presidentialism, Parliamentarism, Multicameralism", *British Journal of Political Science*, vol. 25, no. 3, Cambridge University Press.
- Vatter, Adrian, Freitag, Markus, "The Contradictory Effects of Consensus Democracy on the Size of Government: Evidence from Swiss Cantons", *British Journal of Political Science*, vol. 37, no. 2, Cambridge University Press.
- Verhurst Jos, Nijeboer Arjen, *Direct Democracy: Facts and Arguments about the Introduction of Initiative and Referendum*, Democracy International, Brussels, 2007.

Petar Matic, Aleksandra Mirovic Jankovic

DIRECT DEMOCRACY AND ITS CONSEQUENCES ON THE SYSTEM OF POLITICAL REPRESENTATION

Resume

In this paper, the authors analyze the impact of direct democracy on the system of political representation. Over the past decade there has been a gradual erosion of citizens' confidence in classical representative institutions. In this context, this turnaround can be interpreted as a kind of gradual transition from representative to direct democracy. However, such a democratic ideal is difficult to achieve in contemporary conditions, and direct democracy is seen as a complement to the classic institutions of representative democracy. These trends have expanded avenues for citizens to participate more in policy-making within the general framework of representative democracy in which parliaments continue to play a central role. Political culture to which direct democracy contributes does not promote a political parties. On the contrary, it diminishes their role in the political system. This is most evident in the case of elections, since in systems with widespread use of mechanisms of direct democracy, turnout is lower.

Keywords: direct democracy, representative democracy, referendum, citizens' initiative, veto players, elections, divided societies

* Овај рад је примљен 01. новембра 2017. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 06. децембра 2017. године.

УДК 32.01 Rancière J.

DOI: <https://doi.org/10.22182/spm.5842017.3>

Прегледни
рад

Српска политичка мисао

број 4/2017.

год. 24.

vol. 58.

стр. 53-66.

Богдана Кољевић

Институт за политичке студије, Београд

РАНСИЈЕРОВА ДЕМОКРАТСКА ПОЛИТИКА*

Филозоф настоји да искорени демократски неред
како би засновао истинску политику, али он то
може учинити једино на темељу самог тог нереда.

J. Ranciere, *Hatred of Democracy*

Сажетак

У овом чланку аутор разматра критику савремене демократије Жака Рансијера, као и основе његове сопствене политичко-филозофске концепције која је артикулисана као алтернатива постојећим демократским дискурсима и праксама. У средишту Рансијерове критике налази се замисао о тзв. „демократском човеку“ као врхунцу либерализма и оличењу „скандала“ тј. симулације демократије, а последично затим и критика привидно етичког дискурса као лажног хуманитаризма. Оваквим теоријама и политикама супротставља се идеја о правој демократији као егалитаризму *per se* тј. изворној једнакости која значи да начелно сви имају једнако право и моћ да владају као и да се потчине. У закључном делу анализира се релација Рансијерове радикалне демократије са појмовима државе, друштва и јавности и апострофирају релевантни елементи бескомпромисног политичко-теоријског обрасца.

Кључне речи: права демократија, политика, једнакост, либерализам, репрезентација

* Овај рад је настао у оквиру пројекта бр. 179009, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1. ЛИБЕРАЛИЗАМ VS. СОЦИЈАЛИЗАМ

Рансијерова критика демократије¹⁾ или, прецизније, *скандала демократије* – појма који донекле одговара раније артикулисаном појму *демократије спектакла*, Гаја Дебора²⁾ – појављује се као парадигматична критика која је спроведена у име одбране специфичности и незаменљивости демократије као политике *per se*. Кроз живу слику светског „скандала демократије“, кроз топографски превасходно на Западу пројектовану имагологију *демократског човека* у којем се лако проналазе и потрошач у хипермаркету, и адолесцент који одбија да скине шал са главе, и хомосексуални пар који жели да има децу Рансијер илуструје лепезу догађања тј. приватних и/или јавних деловања кроз које „демократски живот постаје аполитички живот индиферентног конзумента роба, мањинских права, културне индустрије, и деце која су произведена у лабораторијама“.³⁾ Демитологизујући најупорније савремене либералне западне догме о материјалистичкој парадигми као обећаном рају на земљи, о успостављању и заштити тзв. „мањинских права“ као суштини демократије, о развоју културне индустрије као савременој култури, о вештачком управљању и влашћу над животом у безмало свим облицима (биополитика), Рансијер разобличава базу произведених квази-теоријских образаца у односу на преовлађујући теоријски *mainstream* – и то чини практично на скандалозан начин. *Скандалозност говора о скандалу демократије* овде упућује на моменат да је, у савременом свету, сама истина постала скандал, и то скандал безмало несагледивих размера који *contradicio in adjecto* тј. дискурс *империјалне демократије* не може себи да допусти. То је разлог због којег се Рансијерово, неретко *underground* деловање – јер у ситуацији у којој се истина појављује као скандал, говорење истине постаје субверзивни чин – у Европи и САД, као и у земљама под њиховим, мањим или већим утицајем, рађа скоро као револуционарни чин, а бескомпромисна критика са-

1) Рансијерово дело понекад се грешком класификује као структуралистичко због његовог раног доприноса Алтисеровом *Lire le Capital* (1965). Опет, Рансијеров *oeuvre* не може изједначити са постструктурализмом – и то не само због његове аверзије према текстуализму већ и због релевантнијих момената, попут критике „етичког заокрета“ у политици, одбацивања пројекта деконструкције и интензивне оданости историји. Почевши од прве књиге, Рансијер је јасно истакао и своју дистанцу спрам аутора као што су Делез и Лиотар. Рансијер, заправо, припада теоријском дискурсу који се појављује као један другачији постструктурализам. Опширније о структурализму и Рансијеровој позицији у Gabriel Rockhill, Philip Watts, “Jacques Ranciere: Thinker of Dissensus”, in: *Jacques Ranciere: History Politics, Aesthetics*, (ed. Rockhill, Watts), Duke University Press, Durham and London, 2009.

2) Guy Debord, *Comments on The Society of the Spectacle*, Verso, New York, 1998.

3) Jacques Ranciere, *Hatred of Democracy*, Verso, New York, 2009, стр. 29.

времене демократије у име демократије као животи, политички и филозофски догађај првога реда.

Рансијер развија својеврсни *дупли дискурс о демократији* тј. разматрање савременог скандала узурпације демократије у либерализму али и враћање њеном аутентичном егалитарном смислу који не звучи носталгично или утопијски управо из оних истих разлога из којих се прокламовани „крај историје“ или „крај политике“ није реализовао. Или, прецизније, у политичкој филозофији овог аутора упечатљиво долази до изражаја не тек пука разлика, већ историјска, политичка и теоријска борба између *либералне парламентарне демократије* и *радикалне егалитарне демократије* као изворне сржи њеног појма. Са једне стране, дакле, налази се превасходно англоамеричка традиција либералне демократије и дискурса о *хуманитарним ратовима и људским правима*, и са друге, радикално демократско мишљење, које произилази из филозофско-историјског корена, али и из Марксовог појма „*праве демократије*“ као *једнакости и слободе*. То би, суштински, били главни протагонисти ма којег дискурса о демократији, из којих се сви остали, теоријски и практично, могу извести.

Отуд је провокативно дело *Hatred of Democracy* – уз претходна дела, попут *On The Shores of Politics, Diss-agreement*, или *Althusser's Lesson* – у исти мах дело радикалног критичара демократије и дело страствене филозофске одбране њеног изворног смисла. Јер, у облику филозофске самокритике и политичко-филозофске анализе садашњег стања, аутор на најригорознији начин изводи све, изузетно проблематичне, импликације живота у тзв. „савременим западним демократијама“ – и све то чини управо због демократије. Скандал демократије на светло дана износи цели спектар друштвених последица демократије као владавине *неограничених жеља појединаца у модерним масовним друштвима*.

Рансијер истиче да је мржња демократије стара колико и демократија тј. да је још у старогрчком амбијенту појам демократије неретко означавао власт мноштва која уништава легитимни поредак. Штавише, сасвим је тачно да су постојала два велика историјска облика критике демократије: један артикулисан од стране „аристократских законодаваца и стручњака“ који су настојали да постигну „*компромис са демократијом*“⁴⁾ – и парадигматичан при-

4) У највећој мери, овај облик „компромиса“ требао је да се успостави кроз институционалне механизме. То је, наиме, био случај код аутора попут Монтекеје, Медисона и Токвила. Овде је, међутим, потребно скренути пажњу и да, према тумачењима попут Бирховог, „Оци оснивачи“ заправо нису много полагали на демократију: „...оснивачи америчког Устава делили су, опште узевши, доста слабо мишљење о демократској власти... Оци оснивачи причали су о стварању републике, засноване на представнич-

мер у овом смислу је Устав САД – и, са сасвим супротне стране, позив младог Маркса, за успостављање „истините“ и „праве“ демократије. Јер, Маркс је, подсећа Рансијер, био први који је написао да су *закони и институције формалне демократије ништа друго до појава*, као и да је пут према правој демократији, стога – као пут на којем слобода и једнакост више не би биле представљене кроз правне институције државе него срасле у облицима живота и свакодневном чулном искуству – *произилази кроз борбу против појава и значи ново конституисање реалности*.

Од пресудне је важности, међутим, истиче Рансијер, имати у виду да савремена мржња према демократијама нема никаквих дидирних тачака са поменутим историјским и теоријским критикама демократије. *Савремене западне мржње демократије* не жале се на функционисање институција, нити предлажу мере које би требале да ограниче ту моћ већ управо обрнуто – *оне се жале на народе*. Ове тзв. „критике“ представљају демократију као кризу цивилизације и кроз њу као кризу државе. Оне су оне које „*прве аплаудирају када Америка хоће да шири своју демократију светом уз помоћ оружане силе*“.⁵⁾ Новост овог антидемократског сентимента, састоји се у томе да он управо смера на слабљење и уништавање демократског друштва – демократска власт се оцењује као лоша када дозвољава себи да је корумпира друштво које тражи једнакост за све. У том смислу, аутор сматра како се теза ове нове мржње према демократији може изразити у смислу да постоји само једна добра демократија, она која потискује катастрофу демократске цивилизације. Управо овај моменат у исти мах појављује се и као срж Агамбенове добро познате тезе да је „ванредно стање“ прави садржај савремених западних демократија. Другим речима „добра демократија“, за већину савремених либерално-демократских теоретичара, јесте да демократије заправо не буде. Или, прецизније, да се не оствари демократија у њеном појму тј. као *владавина за народ и владавина народа* – јер, ситуација извртања теоријског и историјског појма састоји се управо у томе што се демократија данас народима може донети оружаном силом. Овакав концепт био је неопходан како би се обезбедио дискурс о тзв. „*победничкој демократији*“ који у стварности пада уједно са *криминалном демократијом*. Логику ове „савремене демократије“ тј. њеног скандала, Рансијер артикулише на следећи начин: „Управо стога што демо-

ким институцијама, не о демократији...“ Anthony H. Birch, *The Concepts and Theories of Modern Democracy*, Routledge, New York, 2001, стр. 45–46. (курзив Б.К.). Али, управо Токвилова дела, иако свакако не једнозначна, појављују се у светлу релевантних појмовних промена тј. као места на којима се демократија битно ревалоризује.

5) Jacques Ranciere, *Hatred of Democracy*, нав. дело, стр. 3.

кратија није идилична владавина за народ и владавина народа, већ перед страсти које теже за задовољењем, она се може, и чак мора, увести споља оружаном силом једне супермоћи... која означава моћ да се влада демократским нередом.“⁶⁾

Рансијер примећује да су аргументи који се користе како би се поткрепиле *војне интервенције* – који имају за циљ да прикажу да је реч о томе да се неком „доноси демократија и слобода“ – двојаки. Са једне стране, демократија се супротставља строго идентификованом непријатељу, тј. власти која се назива или тиранијом, диктаторским режимом или тоталитаризмом. Али ова самоочигледна опозиција прикрива другу, интимнију опозицију. Добра демократска власт је способна да контролише зло које се једноставно зове демократски живот.

Када је реч о првом типу аргументације, он је битно повезан са и са тзв. „*етичким заокретом*“ – или, прецизније, дијагнозом разноразних „терапеута“ демократије, који и сами битно припадају савременој мржњи демократије. У овом светлу, аутор инсистира да управо самопрокламовани „етички заокрет“ стоји у најближој, теоријској и политичкој вези, са „*експанзијом демократије у облику рата*“. Прецизније, Рансијерово детектовање „етичког заокрета“ одвија се у два важна корака: пре свега се тиче америчког тзв. „рата против терора“ и целокупне концепције хуманитарног рата и „хуманитарних интервенција“. У другом кораку, тиче се Лиотара и питања о људским правима, и шире, хуманитаризма као облика потискивања политичког, док се, у импликацији ових дискурса – етика појављује као савремено име за нови консензус.

У другом типу аргументације – реч је о томе да „добре демократије“ треба да држе под строгим надзором „зло“ које се зове „демократски живот“. „Демократски живот“, наиме, онај који треба држати под контролом по сваку цену, појављује се у битној мери као саприпадан, односно као израз, „анархичног“ принципа. Али, *како се, у савременој ситуацији, јака моћ народа потискује и усмерава?* Рансијер и Бадју слажу се у једној битној ствари: *анестезирање политичке енергије и преусмеравање енергије народа могуће је кроз наметање материјалистичке парадигме.*⁷⁾ Или, прецизније, када се ова енергија пошаље на пут тражења „личне среће“ и „виталности приватног живота“ тј. када се офанзивно промовише *индивидуална сатисфакција*, и када то, штавише, постане жеља већине, онда *демократски живот као живот учествовања*

6) Исто, стр. 6.

7) Alain Badiou, *Polemics*, Verso, London – New York, 2006, стр. 15–36. и Jacques Ranciere, *Hatred of Democracy*, нав. дело, стр. 92–106.

већинске јавности нестaje – као да никада није ни било. Али, са друге стране, Рансијер напомиње да тзв. „добра демократија“ такође хоће да избегне радикалне последице сценарија у којем се целокупна енергија окреће ка личном задовољству, односно, да се њен ултимативни циљ, у крајњој линији, појављује у лику привида демократије и оптичке илузије постојања јавне дебате и учествовања народа. Разуме се, моменат који иде руку под руку са таквим материјализмом је и хедонизам који се, опет, заједно са развојем масовног конзумеризма – и вођен једино идејом о „самореализацији“ – изражава не само у сфери економије, већ и у сферама политике и културе.

У таквој ситуацији могуће је изнова осликати „демократског човека“ и/или „демократског грађанина“ тако да се они појављују у лику „конзумента, или у лику представника етничких мањина које траже признање њиховог идентитета, у лику феминистичких кампања или студента који се према школи односи као према супермаркету где је клијент краљ“.⁸⁾ Неспорно, аутор је сасвим у праву када каже да таква слика итекако личи и подсећа нас на Марксов чувени опис буржоазије из *Комунистичког манифеста*, односно, опис како је буржоазија личну вредност претворила у употребну вредност и установила једну слободу – слободне размене.⁹⁾

Али шта даље можемо закључити из чињенице да је овај опис феномена у савремености практично потпуно исти? Које импликације следе, ако већи део савремене социологије, вољно или не, признаје да је једина једнакост данас *комерцијална једнакост*, заснована на фундаменталној неједнакости? Политички и друштвени субјект „буржоазије“ замењен је политичким и друштвеним субјектом „демократског човека“ и „демократске једнакости“ која израња као идентична са „једнакошћу роба у размени“. Да би оваква произведена слика постала плаузибилна, потребно је, према Рансијеру, извршити „троструку операцију“: 1) свести демократију на облик друштва, 2) направити облик друштва као идентичан привидној власти једнаких појединаца, тако што се ови групишу и, у исти мах, редукују на различита својства – ово обухвата широки спектар од целокупне идеологије масовног конзументизма до тврдње о нпр. специјалним правима мањина, и 3) поспешити „масовно индивидуалистичко друштво“ које је сада једнако демократији, уз рад на непрестаном расту који је инхерентан логици капиталистичке економије. Или, другим речима, „да би се насликао робот-портрет демократског човека, најбоље је комбиновати следеће

8) Jacques Ranciere, *Hatred of Democracy*, нав. дело, стр. 18.

9) Karl Marx, *The Communist Manifesto*, Pocket Books, New York, 1964, стр. 62.

карактеристике: млад, идиотски конзумерант кокица, „*reality*“-телевизије, сигурног секса, социјалног осигурања, права на разлику и антикапиталистичких или алтерглобалистичких илузија.¹⁰⁾ А то је, опет, не мање и онај који „као адолесцент-панкер, против Канта и Платона, тражи право на своје мишљење...“¹¹⁾

Ово је суштина појаве коју Доминик Шнапер зове „*предо-трожна демократија*“ (*providential democracy*): „Однос између лекара и пацијента, адвоката и клијента, свештеника и верника, професора и студента, већински се повинује моделу уговорног односа између једнаких појединаца тј. фундаментално егалитарном односу који је установљен између онога који пружа услуге и његовог клијента. *Homo democraticus* постаје нестрпљив када год се суочи са компетенцијом, укључујући ону лекара или адвоката. Компетенција ставља у питање његов сопствени суверенитет. У односу који одржава са другима губи се политички или метафизички хоризонт. Све професионалне праксе тривијализују се на овај начин... Ово је зато што димензија светог – састављена од религиозних уверења, ситуација живота и смрти, хуманистичких или политичких вредности – нестаје. Занимања која су пружала макар индиректан или скроман допринос колективним вредностима афицирана су ерозијом колективне трансценденције, било да је она религиозна или политичка.“¹²⁾

2. ДЕМОКРАТИЈА, ПОЛИТИКА, РЕПРЕЗЕНТАЦИЈА

Рансијер је недвосмислен у погледу тога да је са демократијом у игри безмало највећи могући улог – јер у питању је садашњост и будућност концептуализације политичког али и судбина политике. За Рансијера – у разлици спрам теоретичара попут Токвила – *демократија није превасходно питање институције*.¹³⁾ Подвргавајући критици оно што је још у делу *On The Shores Of Politics* означио као „центристичку утопију“ – а што се односи на

10) Jacques Ranciere, *Hatred of Democracy*, нав. дело, стр. 89.

11) Исто, стр. 27.

12) Dominique Schnapper, *Providential Democracy: an Essay on Contemporary Equality*, Transactions, 2006, стр. 124.

13) Али, док је Рансијер свакако у праву када тврди да се Токвил понајвише плашио сценарија у којем појединац може стећи апсолутну моћ над деполитизованим масама, није сасвим у праву када каже – алудирајући при томе на стање тзв. „савремене (квази) демократије – да се „Токвил свакако није плашио тираније демократског мишљења“. Alexis de Tocqueville *Democracy in America*, Vintage Books, New York, 1954. стр. 264–278.

целокупан теоријско-политички процес који се одиграва у равни од Аристотелове *Политике* до Токвилове *Демократије у Америци* – аутор инсистира да се концепција о „једнакости услова“ појављује у облику замене и/или превладавања политичког и друштвеног.

Рансијеров увид да суноврат политичког, социолошког и економског у један облик који тврди да следи Токвилов пут у разумевању демократије као једнакости услова претпоставља једну јако поједностављену интерпретацију *Демократије у Америци* овде је од највећег значаја. Јер, иако се, са једне стране, не слаже са кључном улогом институција код Токвила, Рансијер је врло свестан немалих злоупотреба Токвилове теорије у савремености – у најбитнијем, тзв. „једнакости услова“ коју Токвил свакако није замишљао као владавину индивида усмерених на сталну и увек све већу конзумацију. Овде се са правом можемо присетити аутора попут Леша (*Нарцисистичка култура*) и Бела (*Културне контрадикције капитализма*) али и Рисмана (*Усамљена гомила*) пре њих и Бодријара (*The Consumer Society: Myths and Structures*) после – који сви, на различите начине, сведоче о узурпацији идеје „једнаких услова“. У обећањима конзумеризма Бодријар је видео лажну једнакост која је прикривала „одсуство демократије и непостојање једнакости.“ Бодријар је, увиђа Рансијер, радикализовао сазнања Галбрајта или Рисмана, и то је учинио у сасвим марксистичкој перспективи: денунцирао је илузије „персонализације“ потпуно подређене императивима тржишта и у обећањима конзумеризма установио лажну једнакост која маскира одсуство демократије и непостојање једнакости. Штавише, постмодерни социолози нарцисистичког конзумеризма елиминисали су ову супротност између једнакости и одсуства једнакости тј. афирмисали су процес идентификације демократије и конзумеризма кроз поспешивање овог новог облика тзв. „персонализације“.

Суштина је, дакле, у томе да испод тзв. „универзалног демократског грађанина“ у друштвеној збиљи морамо препознати стварног човека, односно *егоистичног појединца демократског друштва*. Овде Рансијер у облику великог изазова доприноси промишљању демократског момента: Платонов описи и критика политичке демократије у *Држави* и *Законима* итекако личе на феномен и појаву тзв. савремене демократије. Јер, „демократски човек“, за Платона, баш као и за нас у савремености, „појављује се као појединац који жели једнакост у свему, чак и у неједнакости... он све разматра, укључујући демократију, на бази жеље, промене или моде. Једног дана ће се занети звуком фруле, један дан ће веж-

бати, следећи дан лежати, једном ће се бавити умећем ратовања, а следећи пут рат жртвовати бизнису...“.¹⁴⁾

Са друге стране, Рансијер инсистира да изворна демократија „није врста устава, ни облик друштва“ него да се једноставно ради „о моћи коју имају они који немају ништа више природног права да владају него да се потчине“.¹⁵⁾ Тако се смисао „анархичног момента“ као сржи демократије, појављује у лику егалитарности која се препознаје као *суштинско одређење политике*. Враћајући у жижу савремених трендова и догађања стару античку идеју о бацању коцке („*drawing of lots*“)¹⁶⁾ или, прецизније, о жребању – као и свим сличним начинима случајног одабира појединаца који ће чинити политичку власт, аутор посебно истиче да власт друштва, у последњој инстанци, може почивати једино на сопственој *контингенцији* – сасвим супротно логици „полиције“ у којој савремена западна друштва данас живе.

У мери у којој су савремена политичка друштва далеко од овакве слике, Рансијер саопштава да се *политика догађа тек спорадично или ретко* – упућујући на то да је посреди битно различито догађање од свакодневног или уобичајеног разумевања. Јер политика, заједно са њеним конститутивним „анархичним моментом“, не стоји у нужној вези са, рецимо, изборима репрезентативних представника. *Политика* се, наиме, тиче нечег битно другачијег тј. *једнакости*, а једнакост се појављује када се традиционални механизми система који се уобичајено називају политиком озбиљно доведу у питање. „Политика се дешава када се ови механизми зауставе у њиховим шинама, кроз ефекат претпоставке која је њима потпуно страна, али без која заправо ниједан од њих ултимативно не би могао да функционише: *претпоставке једнакости ма кога и свих*.“¹⁷⁾

Разматрајући примере теорије Сена – а онда и неколицине либералних теоретичара попут Ролса или либертаријанца Нозика – Тод Меј живописно илуструје разлике у разумевању једнакости, односно, особеност и *оригиналност Рансијерове концепције једнакости као анархије и демократије*.¹⁸⁾ Јер, питање једнакости – а

14) Jacques Ranciere, *On the Shores of Politics*, Verso, New York, 2007, стр. 41.

15) Исто, стр. 46–47.

16) Од Тукидида и Перикла, до Аристотелових записа у политици, *isonomia*, као једнакост закона и политичких права, појављује се кроз везу једнакости и демократије. Aristotel, *Politics*, 1301a 28–35 и Thucydides, *The History of the Peloponnesian War*. Pericles' Funeral Oration, Penguin Books, London, 1972, стр. 143–151.

17) Jacques Ranciere, *Hatred of Democracy*, нав. дело, стр. 17.

18) Док Сен аргументише да је „заједничка карактеристика практично свих приступа... да хоће једнакост нечег – нечег што има битну улогу у појединачној теорији“ (Amartya

онда и политике – није питање дуга појединцима од стране институција друштва или заједнице. Политика, *eo ipso*, није питање расподеле улога и места, ни систем који даје легитимитет таквој расподели – то је *полиција*. И ни најмање нема сумње да је ова основа нит ауторове концепције политике, једнакости и демократије изведена и као бескомпромисна критика тзв. англоамеричке политичке филозофије која се не само метафорички, већ и сасвим дословно, појављује као полицајац *par excellence*.

У тој истој логици полиције, која је тренутно још увек на снази – а подразумева хијерархизовану структуру узурпације власти – уобичајено је поједностављивање питања опозиције између непосредне демократије и репрезентативне демократије. У том поједностављивању, наиме, игра се на тзв. разлику у епохама као на разлику између „реалности“ и „утопије“ – тврди се да је непосредна (директна) демократија била добра за старогрчке полисе или за швајцарске кантоне у Средњем веку, али да је за модерна друштва и народе само репрезентативна (представничка) демократија она одговарајућа. С друге стране – упркос оваквом поједностављеном *mainstream*-у, у којем се сви другачији облици демократије проглашавају немогућим – Рансијер напомиње да је 1963. Хана Арент, рецимо, још увек могла да види стварну моћ народа у форми *револуционарних савета*,¹⁹⁾ у којима би била конституисана *ефективна политичка елита бирана одоздо*, а коју би чинили појединци који су се из задовољства бавили јавним стварима.

У том смислу, ауторова интерпретација појављује се као апел за радикалном демократијом, као утопистички зов који уистину, и на врло незгодан начин за све учеснике у овом процесу, сведочи о једној врсти системске преваре и узурпације аутентичног појма демократије од стране самопрокламованих западних либералних елита у другој половини 20. и на почеку 21. века. Јер, ако се тек један облик демократије, и то новијег датума, апсолутизује, односно, прогласи јединим, онда је реч о конструисању дискурса *безалтернативности*, *ergo*, о догматичности, о прећуткивану историје и различитих тенденција у њој, о супституцији појма и пракси де-

Sen, *Inequality Reexamined*, Harvard University Press, 1995, стр. IX), и док је то, за Полса, „једнака могућност и једнак приступ најбољем минимуму стандарда живота који друштво може да обезбеди... а за Нозика, напосто захтев за једнаком слободом“ (Todd May, “Ranciere in South Carolina” in *Jacques Ranciere – History, Politics, Aesthetics*, (eds Gabriel Rockhill, Philip Watts), Duke University Press, Durham and London, 2009. стр. 109.) – за Рансијера, у разлици од свих либералних, а и разних других теоретичара, једнакост никако није нити може бити питање дистрибуције.

19) Hannah Arendt, *Crisis of the Republic*, Harcourt, Florida, 1972; и Hannah Arendt, *Between Past and Future*, Penguin Press, New York, 1993.

мократије њеним репрезентативним моделом, тј. у крајњој линији, о поступку који ствара услове за реално догађање *суспензије демократије у светским и свакодневним политичким праксама*.

Зато радикализам који се овде појављује јесте управо *радикализам истине*, оне исте истине која се појављује као скандал јер доводи у питање самопрокламовану догму о нужности владавине самопрокламованих елита и о њиховом присвајању једног, изворно сасвим другачијег, појма демократије. Рансијер упућује на изворно мишљење праве демократије, које се није тицало парламентаризма и представљања већ живог непосредног деловања у полису или сличних облика развијених у модерној епохи и структурно сраслих са тековинама најрелевантнијих револуција у историји. Обележја која се појављују као кључна и граде препознатљивост тј. аутентичност демократије као аутентичност политике и испостављају се као њихове главне карактеристике су: *контингентност* („бацање коцки“), *егалитаризам* и *воља народа*. У том смислу, идеја да се демократија никада не може идентификовати са правно-политичком формом, али да то, са друге стране, не значи да је она индиферентна према таквим формама него да је *моћ народа увек испод и изнад тих форми* показује се као срж ауторове суптилне и јединствене савремене филозофске теорије демократије.

3. ПРАВА ДЕМОКРАТИЈА КАО ПРАВА ЈЕДНАКОСТ И СРЖ ПОЛИТИЧКОГ

За тако скицирану „праву демократију“ *јавна сфера* је од изузетног значаја: у њој се дешава сусрет и конфликт између двају супротстављених логика – *логике полиције* и *логике политике* – као сукоб између „природних елита“, односно „природне власти социјално компетентних“, са једне стране, и власти ма кога и свакога. Спонтане праксе ма које власти увек теже смањивању јавне сфере или, прецизније, покушавају да је приватизују, да је учине својим приватним поседом и да на тај начин инвенције и просторе интервенције не-државних делатника преведу у сопствени лични домен. У том светлу можда се понајбоље оцртава да, демократија ни у ком случају није, као што се то хтело представити у либералним крипто-демократијама, облик живота појединаца који свој живот посвећују личним задоволствима, већ да је демократија стална борба против овог облика приватизације и присвајања, односно *стални процес ширења јавне сфере*. То у исти мах значи и разумети озбиљно тврдњу о „животу у демократији“, наиме, концеп-

цију да демократија није државни облик јер *претходи и надилази све облике*. Јер, демократија увек „претходи“ као „подлежеће“, у смислу да је она нужно егалитарна – за Рансијера чак и нужно заборавањем утемељење олигархијске државе. Али демократија је и „с оне стране“, тј. „надиласећа“, у димензији у којој је она јавно делање које се супротставља тенденцијама сваке државе да монополизују и деполитизују јавну сферу.

У том смислу, радикална политичко-филозофска теза да је свака држава *eo ipso* олигархија и да у димензији у којој то јесте битно је супротстављена демократији као де-приватизацији и антимонополизацији треба да служи као једна врста регулативног императива са важним корективним потенцијалом – у ситуацији у којој теоријска улога једног појма постаје незаменљив улог у реалној политичкој игри. Демократија се појављује као политизација у најбољем смислу те речи – као делање чији је циљ поспешивање и раст политичке самосвести у најширој грађанској јавности и на тај начин одржавање или, пре, перманентно произвођење и догађање политичког.

Разуме се, иако на филозофској равни заступа став да је „свака држава олигархија“, Рансијер је свестан да *на терену политичке праксе свака држава може демократији дати мање или више места*. У том светлу се може рећи да су устав и политичке праксе влада *више или мање демократске* тј. можемо одредити правила који би чинили минималне услове на основу којих се један репрезентативни систем може означити као демократски. То би били, рецимо, кратки мандати који се не могу обнављати, минимум кампања и њихових трошкова, надгледање да ли *се економска моћ меша у изборни процес*, односно, низ правила која ни по чему заправо нису екстравагантна. Али – и то је изузетно релевантан моменат у овој анализи – аутор подвлачи да оно што имамо данас је стање управо супротно скицираном, јер је данас парадигматично реч о монополизацији *la chose publique* од стране „солидног заједничког дејства“ државних олигархија и економских олигархија. Ипак, на крају, са релативним оптимизмом, треба имати на уму да је један Рилкеов стих Рансијерова можда највећа стваралачка водила и практично бесконачна инспирација – као и основни закључак његовог целокупног истраживања демократске политике: *када сиромашни људи о нечему мисле, не треба их узнемиравати. Можда ће им мисао доћи*.

ЛИТЕРАТУРА

- Arendt Hannah, *Crisis of the Republic*, Harcourt, Florida, 1972.
- Arendt Hannah, *Between Past and Future*, Penguin Press, New York, 1993.
- Badiou Alain, *Polemics*, Verso, London – New York, 2006.
- Birch Anthony H, *The Concepts and Theories of Modern Democracy*, Routledge, New York, 2001.
- Debord Guy, *Comments on The Society of the Spectacle*, Verso, New York, 1998.
- Marx Karl, *The Communist Manifesto*, Pocket Books, New York, 1964.
- May Todd, “Ranciere in South Carolina” in: *Jacques Ranciere – History, Politics, Aesthetics*, (eds. Gabriel Rockhill, Philip Watts), Duke University Press, Durham and London, 2009.
- Ranciere Jacques, *On the Shores of Politics*, Verso, New York, 2007.
- Ranciere Jacques, *Hatred of Democracy*, Verso, New York, 2009.
- Rockhill Gabriel, Watts Philip, “Jacques Ranciere: Thinker of Dissensus”, in: *Jacques Ranciere: History Politics, Aesthetics*, (eds. Gabriel Rockhill, Philip Watts), Duke University Press, Durham and London, 2009.
- Schnapper Dominique, *Providential Democracy: an Essay on Contemporary Equality*, Transactions, 2006.
- Sen Amartya, *Inequality Reexamined*, Harvard University Press, 1995.
- Tocqueville Alexis de, *Democracy in America*, Vintage Books, New York, 1954.
- Thucydides *The History of the Peloponnesian War: Pericles’ Funeral Oration*, Penguin Books, London, 1972.

Bogdana Koljevic

RANCIERE DEMOCRATIC POLITICS

Resume

In this article the author considers Ranciere’s multilevel critique of contemporary democracy as well as all the foundations of his own political and philosophical conception, which, in turn, is articulated as the alternative to existing democratic discourses and practices. It is exemplified that Ranciere’s work can be characterized as a unique form of poststructuralism in political philosophy. In the centre of Ranciere’s critique is the thought about the so-called “democratic man” and the notion of “democratic life” as the *par excellence* forms and manifestations of liberalism in the 21st century. For Ranciere this is illustrated as the contemporary “scandal of democracy” as its perfect simulation

in a paradigmatic ideological setting. Moreover, it is precisely such a framework – accompanied by political practices – that creates not only the postmodern illusion of an ethical discourse but equally serves as the basis of fake humanitarianism i.e. of the inexplicable “democracy of force” and the United States imposing its order in the world (imperial democracy). However, Ranciere’s theory of building a new democratic politics aims to bring into question the entire sphere of politics as *police* and, therefore, the hierarchal structural form of the state with a special emphasis on current economic and social oligarchies. The institutions themselves are perceived as mere appearances that conceal the core division in society. The key argument is that the common signifier lies in representation and that the difference between representational (liberal) democracy and direct (socialist) democracy is of decisive importance for comprehending the political. Simultaneously, it is presented how contingency and chance have an irreplaceable role to play in the democratic process (such as in “drawing of lots”) and that this is interconnected to the “anarchical principle” as well as to the category of the event. Moreover, it is in this way that Ranciere’s political-philosophical thinking opposes established theories of democracy through the affirmation of Marx’s idea of “true democracy” as egalitarianism *per se* i.e. as original equality which means that in principle no one is more or less entitled to govern and/or to be governed. In that respect, the right and power to govern is the right of all and no one in particular. In conclusion, the author addresses the relation of Ranciere’s discourse of radical democracy to the concepts of the state, society and publicity in particular and underlines all relevant elements of his uncompromised reflections and its potential implications in concrete political practices. The examples are various – from truth being recognized as the subversive form in itself all the way to understanding that in ordinary everyday politics states can, and usually are, more or less democracies.

Keywords: true democracy, politics, equality, liberalism, representation

* Овај рад је примљен 01. марта 2017. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 06. децембра 2017. године.

УДК 324:342.511(497.11)“2017“:316.774
DOI: <https://doi.org/10.22182/spm.5842017.4>
Оригинални
научни рад

Српска политичка мисао
број 4/2017.
год. 24.
vol. 58.
стр. 67-84.

Стефан Јањић
Нови Сад

Дубравка Валић Недељковић
Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду

ПРЕДСЕДНИЧКИ ИЗБОРНИ ЦИКЛУС У МЕДИЈСКОМ ТУМАЧЕЊУ, СРБИЈА 2017*

Сажетак

Предмет овог истраживања је дискурс централних информативно-политичких емисија Радио-телевизије Србије (*Дневник 2*), РТВ Пинк (*Национални дневник*) и ТВ Н1 (*Дневник*) о кампањи за председничке изборе 2017. године. Циљ рада је деконструкција извештавања ових медија о активностима 11 председничких кандидата, са фокусом на (не)толерантност, (не)балансираност, односно (не)равноправан медијски третман кандидата. Истраживање показује како је кандидат владајућих странака користио позицију премијера за креирање низа псеудодогађаја у служби самопромоције, при чему посматрани медији нису имали довољну дистанцу према таквој врсти прикривеног маркетинга. Неравноправне предиспозиције утицале су и на коначну дистрибуцију времена унутар централних информативних емисија, те је кандидат владајућих странака имао вишеструко више медијског простора од било ког опозиционог кандидата. Осим тзв. „кампање ван кампање“, карактеристичне по темпирању церемонијалних догађаја и важних дипломатских посета у складу са потребама власти, а у служби њене самопромоције, кампању је одликовао и изразито негативан тон,

* Рад је настао на основу истраживања Новосадске новинарске школе „Деконструкција извештавања водећих телевизија у Србији о председничкој кампањи 2017“.

утрживање кандидата у прикупљању подршке јавних личности, као и одређивање према догађајима чије су се годишњице поклопиле са периодом кампање: убиство Зорана Ђинђића, смрт Слободана Милошевића, тзв. „мартовски погром“ на Косову, као и годишњица почетка бомбардовања.

Кључне речи: предизборна кампања, председнички избори, прикривено оглашавање, медији, централне информативне емисије

„Избори су кључна институција демократије, којима се појединачни ставови гласача преводе у колективне одлуке“⁽¹⁾

Председнички избори у Србији су од 1990. увек били „кључни“, „пресудни“, „ванредни“, „прекретница“, „питање опстанка нације“, значи ретко „убичајени“, „редовни“, односно напосто „смена изборних циклуса након пуног мандата предвиђена законом“.⁽²⁾

Анализа држава средње и источне Европе показује „да је функција председника велико изборно средство у парламентарним системима. Просечно, странка из које је председник државе повећава свој удео гласова између два циклуса парламентарних избора за шест процената“.⁽³⁾ Стога је анализа предизборних кампања за место председника Србије веома значајан индикатор извора друштвене моћи и показатељ степена демократизације друштва, односно (не)зависности медија.

Бурстен истиче да су политички субјекти и медији у видном и јаком симбиотичком односу који дефинише као „срећну симбиозу“.⁽⁴⁾ Као и у свакој другој симбиози, и у овој од заједнице „профитирају“ оба „субјекта“ која су у узајамно испомажућем односу, а Волфсвелд истиче пет принципа који обележавају наведену симбиозу⁽⁵⁾:

- 1) Michale McDonald, Ian Budge, *Elections, Parties, Democracy. Conferring the Median Mandate*, Oxford University Press, Oxford, 2005, стр. 3.
- 2) Закон о избору народних посланика, *Сл. Гласник РС*, бр. 35/2000, 57/2003.
- 3) Margit Tavits, *Presidents with Prime Ministers – Do Direct Elections Matter?*, Oxford University Press, Oxford, 2008, стр. 153.
- 4) Anita Fetzer, Gerda Eva Lauerbach, *Political Discourse in the Media*, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia, 2007, стр. 5.
- 5) Gadi Wolfsfeld, *Making Sense of Media and Politics: Five Principles in Political Communication*, Routledge, New York & London, 2011, стр. 2-5.

- 1) Политичка моћ се увек може претворити у доминацију над средствима јавног информисања.
- 2) Када власт изгуби моћ на политичком нивоу, истовремено губи контролу и над средствима јавног информисања.
- 3) Не постоји објективно новинарство.
- 4) Медијима су најважније добре приче, а то може имати велики утицај и на политичке процесе.
- 5) Ефекат средстава јавног информисања на грађане тежи да буде прикривено пропагандно деловање.

У време изборних циклуса Волфсвелдови принципи су посебно наглашени.

„Међу истраживачима изборног понашања постоји општа сагласност да је у послератном периоду нарасла улога телевизије као медија и као извора информисања бирача у свим политичким системима и обиље је доказа да је последњих деценија медијска пажња више усмерена на кандидатима него на проблемима који се покрећу у кампањама“.⁶⁾ Овај феномен се данас у теоријским разматрањима дефинише као теледемократија. Тако на пример Јованка Матић наводи да се „модерна друштва у којима су медији главни извор информација о политици, а избори незамисливи без медијски фокусираних кампања, често називају *електронске* или *теледемократије*“.⁷⁾

Важност учешћа медија у предизборним кампањама препознаје како изборно тако и медијско законодавство. Издвајамо на пример *Закон о избору народних посланика* 2000, чланове 5 и 48; *Закон о локалним изборима* 2007, члан 4; *Закон о јавним медијским сервисима* 2014, члан 7. Сви наведени чланови обавезују политичаре да се у медијима представљају и грађанима и грађанкама бесплатно и правовремено пружају тачне информације од јавног интереса. Начине на које се електронски медији морају понашати у време предизборне кампање дефинисало је Регулаторно тело за електронске медије (РЕМ), последњи пут 2015. у *Правилнику о обавезама пружалаца медијских услуга током предизборне кампање*. Дакле, законски и регулаторни оквир је унапред дат,⁸⁾ што је олакшавајућа околност за медије који планирају начине и формате за праћење кампање. Теоретичари су се, осим регулатора, и те како

6) Синиша Атлагић, „Значај улоге медија у порасту утицаја имица кандидата на изборну одлуку бирача“, *СМ*, бр. 4, 2007, стр. 113.

7) Јованка Матић, *Телевизија против бирача*, Добар наслов, Београд, 2007, стр. 20.

8) За ову прилику нећемо полемисати колико је истовремено и учинковит, битна чињеница је да јесте постављен.

бавили областима које би медији ваљало да покрију у извештавању о предизборној кампањи. Тако на пример Ланге истиче да медиј „извештавањем треба да обезбеди увид у уставна овлашћења председника, постигнућа и грешке актуелног председника, његов или њен кредибилитет, његов или њен учинак у стресним приликама изазваним интерном или екстерном кризом, односно лобирањем различитих група. Извештавање о председничкој трци мора одговорно да раздвоји обављање дужности актуелног председника од његових промотивних активности, како би се спречила непоштена предност над изазивачима“.⁹⁾

Питање на које одговара ово истраживање је колико су се електронски медији у Србији 2017. ослањали на и придржавали задатог законског и регулаторног оквира, односно да ли уређивачке политике препознају шта је основно у извештавању у време предизборних кампања. Колика је дискрепанца између регулације, теорије и праксе?

Досадашње анализе извештавања о предизборним кампањама уопште указују да „у ситуацији какву данас имамо само је на личну савест и одговорност менаџмента, новинара и учесника у кампањи остављено креирање дневног реда догађаја, појава и особа које ће бити препознате као медијски вредне за место у новинама (прим. аутора: уопште у медијима), као и процена шта је јавни интерес у предизборној кампањи, односно о чему грађани и грађанке морају да буду информисани како би на квалитетан начин испунили своје основно људско право да бирају и буду бирани и тиме допринесу изградњи демократског друштва“.¹⁰⁾

1. ЦИЉ

Циљ рада је деконструкција извештавања три националне телевизије (јавни сервис, најгледанија комерцијална телевизија домаћег капитала и најјача кабловска телевизија страног капитала) у Србији о активностима председничких кандидата током редовног изборног циклуса 2017. године у Србији, са фокусом на (не)толерантност и (не)балансираност, односно (не)равноправан медијски третман свих 11 кандидата.

9) Bernd-Peter Lange, “Media and Elections – Some reflections and recommendations”, in: *The Media and Elections* (eds. Bernd-Peter Lange, David Ward), Lawrence Erlbaum Associates, Mahwah, 2004, стр. 215-216.

10) Дубравка Валић Недељковић, „Деконструкција уређивачке политике дневног листа „Данас“ у време парламентарне предизборне кампање у Србији 2016“, *Годишњак Филозофског факултета*, Филозофски факултет, Нови Сад, бр. XLI, 2016, стр. 516.

2. МЕТОД И КОРПУС

Истраживање је спроведено на основу квантитативно-квалитативне анализе дискурса централних информативних емисија Радио-телевизије Србије (*Дневник 2*), РТВ Пинк (*Национални дневник*) и ТВ Н1 (*Дневник*) о председничкој кампањи у Србији 2017. године. Према Колин Котер, анализа медијског дискурса заснива се на разматрању три плана медијске поруке: самог текста, писаног или изговореног, потом контекста у ком је текст обликован, а напослетку и начина на који би текст, тј. медијска порука, могао да утиче на публику.¹¹⁾

За потребе овог истраживања одабране су телевизије различитих профила, капацитета и уређивачких политика. Радио-телевизија Србије је јавни сервис, који директно (путем таксе) и индиректно (кроз буџетска давања) финансирају грађани Србије, што га у погледу извештавања у складу са јавним интересом и професионалним стандардима чини најодговорнијим медијем. Досадашња пракса показује да је јавни медијски сервис од свог формирања (2006), увек у већој или мањој мери био наклоњен владајућим странкама, што доводи до закључка да негативан државноцентрични модел јавне радио-телевизије (присутан до 2006) никада није у потпуности ишчезао.¹²⁾ Телевизија Пинк је најгледанија комерцијална телевизија у Србији, а свој програм пре свега заснива на забавним садржајима. Реч је о медију који је кроз читав свој историјат био на страни владајућих партија, што је настављено и 2012. године, када је започео успон Српске напредне странке. Жељко Митровић, власник Пинка, али и низа сателитских канала, као и филмског студија, отворено подржава политику СНС-а и Александра Вучића. Телевизија Н1 основана је 2014. године као огранак америчке мреже Си-Ен-Ен на Западном Балкану. Иако нема националну телевизијску фреквенцију, Н1 се међу другим сателитским телевизијама издвојила по претежно информативним садржајима, као и по критичком ставу према Влади Србије.

За потребе овог истраживања праћене су централне информативне емисије ових трију телевизија, у периоду од 9. до 29. марта 2017. године. Анализирани су искључиво садржаји у којима се

11) Coleen Cotter, "Discourse and Media", in: *The Handbook of Discourse Analysis* (eds. Deborah Tanen, Heidi E. Hamilton, Deborah Schiffrin), Wiley Blackwell, Oxford, 2015, стр. 801.

12) Опширније у годишњим извештајима Новосадске новинарске школе о мониторингу јавних сервиса 2006-2017. www.novinarska-skola.org.rs.

као субјекти (актери) јављају политичари, а релевантни прилози разматрани су на основу посебног кодног протокола са осам категорија¹³⁾ и 111 варијабли. Анализиране су укупно 63 емисије, односно приближно 2200 минута програма.

3. КОНТЕКСТ ИЗБОРА

Председнички избори 2017. године расписани су уочи истека пуног петогодишњег мандата претходног председника државе Томислава Николића. Српска напредна странка, из које је Николић иступио након ступања на дужност, одлучила је да му не да подршку за други мандат, већ да њен кандидат буде Александар Вучић, тадашњи председник Владе Србије. Његову кандидатуру подржали су и Социјалистичка партија Србије, Партија уједињених пензионера Србије, Покрет социјалиста, Савез војвођанских Мађара и још седам странака. Вучић је победио у првом кругу председничких избора, одржаном 2. априла 2017, са освојених 55% гласова.

На изборима је учествовало и десет опозиционих кандидата, међу којима је најбоље рангиран (са 16,4% гласова) био Саша Јанковић, бивши заштитник грађана, којег су подржале Демократска странка и Нова странка, као и низ јавних личности и невладиних организација. Треће место (9,5%) освојио је Лука Максимовић, у сатиричној улози Љубише Прелетачевића Белог, док је четврто место припало Вуку Јеремићу, бившем министру спољних послова и бившем председнику Генералне скупштине ОУН (5,7%). Преостали кандидати имали су мање од пет процената гласова: Војислав Шешељ као кандидат Српске радикалне странке (4,5%), Бошко Обрадовић као кандидат Српског покрета Двери (2,3%), Саша Радловић као кандидат покрета Доста је било (1,4%), Милан Стаматовић као кандидат Групе грађана „За здраву Србију“ (1,15%), Ненад Чанак као кандидат Лиге социјалдемократа Војводине (1,12%), Александар Поповић, као кандидат Демократске странке Србије (1,04%) и Мирослав Паровић, као кандидат Народног слободарског покрета (0,32%).

4. РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

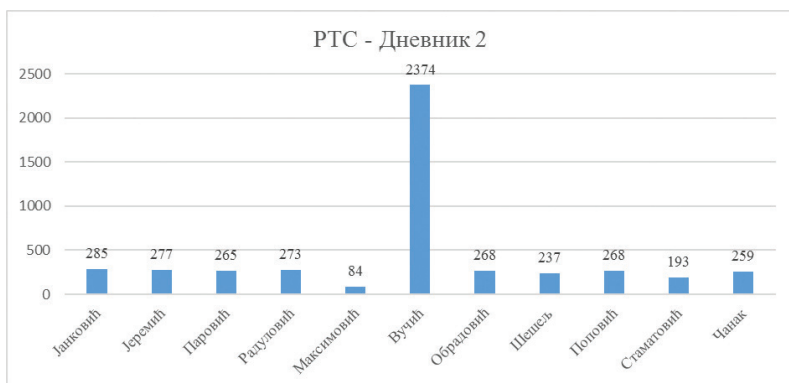
О балансу у централним информативним емисијама можемо говорити као о једнакој могућности кандидата да се представе потенцијалним гласачима, при чему треба имати у виду да се „баланс

13) Опис прилога, Датум, Субјекат, Тема, Странка субјекта, Персонализација субјекта, Заступљеност кандидата, Дужина тонског инсерта при цитирању кандидата.

у извештавању очекује у извештавању у целини, а не у свакој појединачној емисији¹⁴). С обзиром на то да узорак овог истраживања чине информативне емисије приказиване током 20 дана завршнице кампање, може се констатовати да ниједан посматрани медиј није имао довољно балансирано извештавање.

На *Дневнику 2* РТС-а А. Вучић имао је 2374 секунде тонских инсерата, а сви остали кандидати збирно посматрано 2409 секунди (графикон 1).¹⁵ Најмање простора добио је кандидат Групе грађана „Љубиша Прелетачевић Бели, Бели – Само јако“ Лука Максимовић, што је највероватније последица његове нетипичне кампање, вођене у сатиричном тону.

Графикон 1. Укупна дужина тонских инсерата кандидата и других чланова њихових предизборних тимова, у секундама, на *Дневнику 2* Радио-телевизије Србије у периоду од 9. до 29. марта 2017. године.

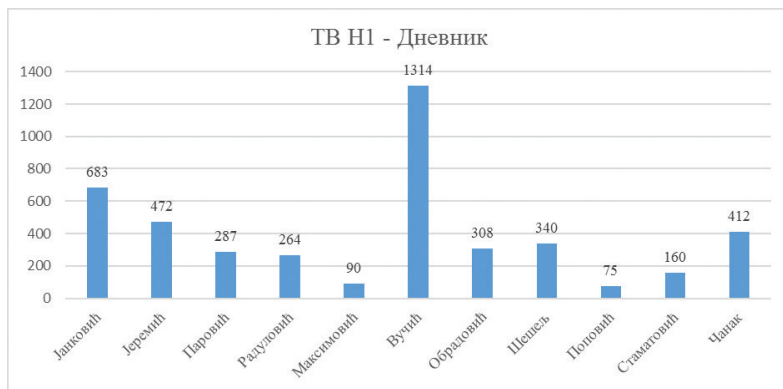

Нешто већи степен баланса уочен је на ТВ Н1, где је 30% секунди тонских инсерата (1314s) припало А. Вучићу, а нешто више од две трећине опозиционим кандидатима. Међу њима, најзаступљенији је био С. Јанковић (683s), а најмање – поново – Л. Максимовић (90s).

14) Јованка Матић, *Телевизија против бирача*, нав. дело, стр. 277.

15) У обзир су узети не само тонски инсerti конкретнoг кандидата, већ и свих личности које учествују у његовој кампањи (нпр: изјаве Ивице Дачића на митингу подршке Александру Вучићу; изјаве кошаркашког тренера Душана Ивковића на митингу подршке Саши Јанковићу...).

Графикон 2. Укупна дужина тонских инсерата кандидата и других чланова њихових предизборних тимова, у секундама, на Дневнику ТВ Н1 у периоду од 9. до 29. марта 2017. године.

Највећи дисбаланс уочен је на ТВ Пинк, где је А. Вучићу припало чак 99,44% укупног броја секунди тонских инсерата, а скромну прилику да се директно обраће јавности добили су још само С. Јанковић (23s), М. Паровић (10s) и В. Шешељ (65s). Оваква несразмера настала је, с једне стране, површним извештавањем о активностима опозиције, и са друге стране преношењем читавих говора А. Вучића, у оквиру кампање или ван ње, кроз организоване псеудодогађаје.

Графикон 3. Укупна дужина тонских инсерата кандидата и других чланова њихових предизборних тимова, у секундама, на Националном дневнику ТВ Пинк у периоду од 9. до 29. марта 2017. године.

4.1. Кампања ван кампање

Кандидати који су истовремено носиоци јавних функција имају почетну предност у односу на опозиционе кандидате у току кампање, будући да додатни публицитет, махом бесплатан и позитиван, могу да обезбеде различитим церемонијалним активностима, дипломатским сусретима и псеудодогађајима. Кандидат владајућих странака А. Вучић ступио је у кампању са позиције председника Владе, и тај је положај користио за сопствену промоцију готово сваког дана у завршници кампање. „Ако државни функционери покушају да делују у корист своје партије док обављају државничке дужности, на новинарима је да публику обавесте о ономе што је значајно у погледу државних интереса, али и да онемогуће таквог функционера да својој партији обезбеди додатну медијску пажњу“.¹⁶⁾

Анализа централних информативних емисија РТС-а, Пинка и ТВ Н1 емитованих током последње две недеље кампање показује да је А. Вучић као председник Владе имао десет дипломатских сусрета, као и то да је у још десет наврата у истој улози учествовао у различитим псеудодогађајима, које разумемо као догађаје сврхисходно креиране „само да би се обезбедио публицитет за организацију, партију, јавну личност из свих области јавног живота“.¹⁷⁾

Завршницу кампање обележили су Вучићеви сусрети са министром спољних послова Еритреје Османом Салехом Мохамедом (9.3), замеником шефа руске дипломатије Михаилом Богдановом (10. 3), немачком канцеларком Ангелом Меркел (14.3), са званичницима Босне и Херцеговине (15. и 16.3), са америчким амбасадором Кајлом Скотом (21.3), са послаником Европског парламента Кнудом Флекенштајном (21.3), са руским амбасадором Чепурином (22.3), са бившим немачким канцеларом Герхардом Шредером (24.3) и руским председником Владимиром Путином (26.3). Тиме су за мање од десет дана покривене различите геостратешке локације, што је за задатак имало да подупре тезу о европском путу Србије, која се истовремено не одриче сарадње са Русијом. У контексту медијске заступљености, може се закључити да су управо ови догађаји кандидату владајућих странака обезбедили недостижну предност у односу на опозиционе кандидате. Премијер је након састанака са Меркеловом дао изјаву за *Дневник 2* РТС-а у дужи-

16) Јованка Матић, *Телевизија против бирача*, нав. дело, стр. 278.

17) Дубравка Валић Недељковић, *О новинарству и новинарима*, Филозофски факултет, Нови Сад, 2007, стр. 30.

ни од 10 минута, што чини трећину укупног просечног трајања те емисије, док је *Национални дневник* ТВ Пинк о Вучићевим дипломатским посетама извештавао у два наврата у оквиру истог издања, у краћој и дужој верзији.

За разлику од дипломатских сусрета, псеудодогађаји су структурирани тако да промотивни аспект надилази аспект јавног интереса. Према моделу који је већ дуже време присутан у предизборним кампањама, термини отварања фабричких погона и потписивања значајних уговора темпирају се у складу са потребама владајућих партија. Тако је А. Вучић потписивао уговоре за две фабрике у Лебану (10.3), посетио фабрику чипса у Чачку, а потом и приватну текстилну компанију (11.3), посетио фабрику оклопних возила у Великој Плани (12.3), састао се са директором Етихада Џејмсом Хоганом (13.3), отворио салу у вождовачкој основној школи (14.3), посетио газдинство Ћирић Агро из Титела (17.3), отворио нови стадион у Новом Пазару (19.3), посетио компанију Шнајдер у Новом Саду (20.3), као и фабрику Хачинсон у Руми (23.3). Иако су организовани као редовне активности председника Владе, ови догађаји били су директно у служби кампање, што се може уочити на два нивоа. Прво, А. Вучић је на неким од ових догађаја говорио и као кандидат за председника – при посети фабрици у Великој Плани (Н1, 12.3), истиче како се сам бори „против осталих десет кандидата“, а предизборне поруке упућене су и са отварања стадиона у Новом Пазару (РТС, 19.3). Друго, ови догађаји су махом, на организационом и симболичком нивоу, приређени као предизборни скупови и митинзи. У прилогу РТС-а о најавама нових фабрика у Лебану (10.3), грађани кличу Вучићу и сликају тзв. „селфије“ са њим, а у прилогу о свечаном отварању сале вождовачке основне школе премијера дочекују наставници, родитељи, деца и други грађани, а троје деце даје и изјаву за ТВ Пинк (14.3).

„Кампања ван кампање“ важно је маркетиншко средство и на квалитативном и на квантитативном плану. Квалитативно, она обезбеђује позитиван публицитет, а квантитативно повећава број порука о кандидату владајућих странака. Повећана присутност је, сматра Приор, поглавито важна за придобијање гласача са скромним знањем о политичком контексту: „они најчешће бирају ону страну која једноставно шаље највише порука“.¹⁸⁾

18) Markus Prior, *Post-Broadcast Democracy*, Cambridge University Press, Cambridge, 2007, стр. 209.

4.2. Теме

Анализа тематике прилога у централним информативним емисијама РТС 1, Пинк и ТВ Н1 у периоду од 9. до 29. марта 2017. године показује да су доминантне теме ове кампање биле спољна политика, економија и инфраструктура, као и – након неколико изборних циклуса током којих је њена видљивост значајно падала – тема статуса Косова (табела бр. 1).

Табела 1. Заступљеност тема у централним информативним емисијама телевизија РТС 1, Пинк и Н1, у периоду од 9. до 29. марта 2017. године.

	РТС	Пинк	Н1
Спољна политика	21%	11%	12%
Евроинтеграције	1%	7%	1%
Косово	10%	10%	14%
Рад Владе	1%	5%	0%
Рад Скупштине	0%	0%	0%
Рад судства	0%	2%	3%
Свечана отварања и псеудодогађаји	13%	15%	10%
Економија и инфраструктура	22%	18%	12%
Пољопривреда	1%	2%	1%
Образовање, култура и наука	4%	4%	5%
Медији и информисање	0%	1%	7%
Здравство	1%	3%	1%
Криминал, корупција и правосуђе	4%	4%	11%
Прошлост и ратни злочини	10%	4%	5%
Социјалне теме	3%	5%	10%
Војска и одбрана	4%	6%	1%
Спорт и рекреација	0%	2%	0%
Избеглице	3%	0%	0%
Друго	1%	1%	6%

На расправе које су покренуте у оквиру предизборне кампање великог утицаја имале су четири годишњице – 17. годишњица почетка бомбардовања Југославије, 14. годишњица убиства премијера Зорана Ђинђића, 13. годишњица такозваног „мартовског погрома“ над косовским Србима и 11. годишњица смрти Слободана Милошевића. Ове теме, које су на агенду кампање доспеле вештачким путем, тј. случајним подударењем периода кампање

и комеморација, биле су покретачи различитих идеолошких расправа, будући да није реч само о догађајима *per se* (бомбардовању, атентату, насиљу, смрти), већ и у асоцијативним низовима који из тих догађаја изничу, а у којима се ишчитавају темељна питања актуелне унутрашње и спољне политике Србије: однос према НАТО и Европској унији, однос према ратном наслеђу деведесетих, питање статуса Косова и Метохије, криминал и неразрешени судски процеси.

Начин на који су у јавности током предизборне кампање разматране ове важне теме могао би се описати термином „хипер-поједностављења“ који уводи Марчело Фоа: „Да би се један сложен проблем учинио разумљивим, прибегава се његовом крајњем банализовању тако што се све своди на једноставне или дефинитивне појмове: *А* је бело и представља добро за земљу, *Б* је црно и самим тим лоше. Било који други аспект који није у функцији постављеног циља уклања се, запоставља или минимизира“.¹⁹⁾

Алаида Асман, једна од родоначелница теорије културе сећања, сматра да постоје четири врсте памћења: индивидуално, друштвено, политичко и културолошко,²⁰⁾ Као средства за јачање колективног памћења и стабилизацију политичког, А. Асман наводи (1) упричавање (енг. *emplotment*), као формирање заплета, претварање *догађаја у причу* кроз афективни и мобилизаторски наратив, (2) места, грађевине и споменике у улози реликвија, (3) визуелне и вербалне знакове као подупираче памћења и (4) комеморативне ритуале који с времена на време реактивирају памћење и подстичу колективну партиципацију. Уколико сагледамо ток предизборне кампање, видећемо да су се кандидати и чланови њихових тимова, служећи се наведеним годишњицама, ослањали на сва четири средства која наводи Асманова: Александар Вучић предводи комеморацију поводом почетка бомбардовања (РТС, 24.3), осуђује мартовски погром (РТС, 17.3), менаџер града Београда Горан Весић најављује изградњу споменика Ђинђићу (Пинк, 12.3), а Александар Вулин, тадашњи министар рада, чији је Покрет социјалиста подржао Вучићеву кандидатуру, посећује Милошевићев гроб (Н1, 11.3). Опозиција, са друге стране, такође користи четири годишњице како би потцртала своје идеолошке позиције: Стаматовић тражи од ЕУ и НАТО да омогуће повратак прогнаних косовских Срба (РТС, 17.3), Чанак посећује Ђинђићев гроб (Н1, 12.3), Поповић проглашава НАТО за непријатеља (Пинк, 24.3) и тсл.

19) Марчело Фоа, *Господари медија*, CLIO, Београд, 2017, стр. 86.

20) Aleida Assman, "Memory, Individual and Collective", in: *The Oxford handbook of contextual political analysis* (eds. Robert E. Goodin, Charles Tilly), Oxford University Press, Oxford, 2006, стр. 217.

4.3. Извештавање о опозицији

Овогодишња кампања била је изразито негативно интонирана и успостављена по *ad hominem* принципу.²¹⁾ Сукоби су подстицани на јавним скуповима, у предизборним спотовима, а поготово страначким саопштењима, у којима се није презало од вулгарних израза и низања неоснованих оптужби. Овакав ток кампање одразио се и на извештавање медија, који су „генерално заинтересовани за сукобе, па ће се тако у специфичном контексту изборних кампања усредсредити на конфликте између кандидата, на потенцијалну штету других тема“.²²⁾

ТВ Пинк служила се посебном стратегијом при извештавању о кампањама опозиционих кандидата, при чему се може уочити пет начела:

(1) Слабији опозициони кандидати, тј. они за које се могло претпоставити да наступају са позиције аутсајдера, повремено добијају прилику да без тонског инсерта, али верно пренето, изнесу своје ставове и сегменте политичког програма. Тако А. Поповић осуђује НАТО агресију (24.3), А. Паровић истиче како се залаже за проруску политику (20.3), а Н. Чанак се залаже за промену здравствене политике (19.3).

Преостала четири начела примењују се на истакнуте опозиционе кандидате – С. Јанковића, В. Јеремића и Л. Максимовића, за које се могло претпоставити да имају највише изгледа за пролазак у други изборни круг, те на С. Радуловића и Б. Обрадовића, због кампања које су биле строго управљене против А. Вучића:

(2) *Дискредитација на основу ставова странака на власти*: У свом саопштењу, које ТВ Пинк преноси у целости, СНС наводи да је С. Јанковић „преварант“, а његови сарадници су људи који „желе Вучићу метак у чело, а грађане који подржавају Вучића желе да обесе на бандере“ (17.3). В. Јеремић, С. Јанковић, С. Радуловић и Б. Обрадовић проглашавају се креаторима „срамне кампање Вучић има мали пенис“ (9.3).

21) Овакав приступ може се сматрати очекиваним, због тзв. *winner takes it all* принципа: „Непосредни избори сматрају се изразито конфронтирајућим јер наводе кандидате да се боре једни против других за исте гласове. Индиректни избори, са друге стране, чешће могу да резултирају тихим компромисом између партија“ (Margit Tavits, *Presidents with Prime Ministers – Do Direct Elections Matter?*, нав. дело, стр. 138).

22) L. Joan Connors, “Visual Framing of 2014 US Senate Campaign: Conflict Bias in News Coverage”, in: *Communication and Midterm Elections* (eds. John Allen Hendricks, Dan Schill), Palgrave Macmillan, New York, 2016, стр. 115.

(3) *Дискредитација на основу ставова странака које су у опозицији*: В. Шешелј изјављује како има сазнања да је Љубиша Прелетачевић Бели „пројекат од стране западних служби“ (17.3).

(4) *Дискредитација на основу ставова грађана*: Прилог о грађанима који су С. Радуловића гађали јајима (17.3). Маркетиншки стручњак Небојша Крстић у улози политичког аналитичара критикује В. Јеремића и С. Јанковића (23.3).

(5) *Дискредитација на основу медијских иницијатива*: Прилог о количини и пореклу новца који је В. Јеремић уложио у кампању. Извори информација су провладин таблоид *Информер* и Драган Ј. Вучићевић, његов главни и одговорни уредник (20.3). Пинк наводи да је дошао до сазнања да је човек који је ометао Вучићев митинг повицима „Гладни смо“ заправо власник мењачнице и члан Јеремићевог одбора, и да „самим тим није гладан“ (23.3).

При извештавању о опозиционим кандидатима, укупно посматрано, јавила су се три проблематична поља, за чије је решавање морао бити примењен нетипичан уређивачки приступ.

Прво: Како равноправно извештавати о активностима свих 11 кандидата, с обзиром на ограничене техничке и људске капацитете медија? Овај проблем решен је делимично успешно, емитовањем видео-клипова који су креирали сами кандидати. Реч је о материјалу различитог продукционог квалитета, који каткад изгледа као изјава, а каткад као класични промотивни политички спот. Иако је тиме омогућена заступљеност свих кандидата у централним информативним емисијама, улога медија је оваквом праксом девалвирана, будући да они постају пуки преносиоци екстерно произведене пропагандне поруке.

Друго: Како извештавати о потенцијалним кандидатима, за које се не зна да ли ће прикупити неопходан број потписа? Овде се сва три анализирана медија одлучују за принцип према којем је и најава кандидатуре довољан повод за извештавање о кампањи потенцијалног кандидата. Тако је, примера ради, извештавано о активностима Данијеле Сремац и Душана Јањића, који су касније одустали од кандидатуре.

Треће: Како извештавати о крајње неконвенционалној кампањи Љубише Прелетачевића Белог, односно Луке Максимовића? Овај проблем испоставио се и као највећи изазов за посматране медије, будући да је кандидат давао сатиричне изјаве и банална обећања, да се служио колоквијалним језиком, да је снимао необичајене промотивне спотове, да је јавности био представљен кроз псеудоним, али и да је од самог почетка његова потенцијална кандидатура у делу јавности била тумачена као шала. То се одра-

зило и на укупну заступљеност Ј. Максимовића, поготово у првом периоду кампање, када је потпуно изостао из свих анализираних емисија.

Иако је сличан модел промоције постојао и у претходним кампањама за председничке и парламентарне изборе, подршка јавних личности се као вид афирмативне кампање посебно истакла 2017. године. Кандидатуру С. Јанковића предложила је група од 100 јавних личности (тзв. „Апел 100“), да би у поодмаклој фази кампање подршку А. Вучићу потписало више од 650 личности из сфере науке, уметности, спорта и естраде. Овакав ток кампање утицао је и на остале кандидате, да у оквиру својих могућности и идеолошких координата обезбеде подршку јавних личности. Повезивање са одређеним сетом идеја је овим путем остваривано директно (подршка Никите Михалкова Б. Обрадовићу, РТС, 16.3) или индиректно (подршка Данијели Сремац од унука дадиље деце америчког председника Доналда Трампа, РТС, 11.3).

5. ЗАКЉУЧАК

Деконструкција извештавања три водеће националне телевизије (јавни сервис Србије, најгледаније комерцијалне телевизије домаћег капитала – ТВ Пинк и најпознатије кабловске телевизије страног капитала – Н1) о предизборној кампањи за председника Србије 2017. јасно показује да је нарушен основни принцип праћења избора: једнак приступ медијима свих учесника у кампањи. „Пружалац медијске услуге је дужан да приликом информисања о предизборним активностима подносилаца изборних листа и кандидата обезбеди њихову заступљеност у програму без дискриминације“.²³⁾

Анализом 63 емисије, односно приближно 2200 минута програма уочено је да је навећи дисбаланс у прилог кандидата владајућих странака био свакодневно присутан у централној информативно-политичкој емисији ТВ Пинк. На другом месту по дисбалансу је РТС, који има обавезу на основу члана 7 (Јавни интерес) Закона о јавним медијским сервисима (2014) да извештава балансирано о свим политичким актерима у држави, а најизбалансиранији од посматраних је био „Дневник“ ТВ Н1.

Прикривени политички маркетинг је стратегија којом су се у свим предизборним кампањама у Србији од првих вишестранач-

23) Регулаторно тело за електронске медије (2015), Правилник о обавезама пружалаца медијских услуга током предизборне кампање, *Сл. Гласник РС*. бр. 55/2015 и 90/2017.

ких избора па до ових председничких 2017. користили кандидати и кандидаткиње који су заузимали високе позиције у власти током кампање. У медијима је било изједначено праћење „догађаја“ са „промоцијом“ кандидата, који је аутоматски, по свом тренутном положају, био надмоћан у односу на све остале.

Овогодишња кампања била је изразито негативно интонирана и вођена по *ad hominem* принципу. Кандидати нису презали од говора мржње у јавном дискурсу и изношења негативних квалификација о супарницима без конкретне потврде, и то не само о водећем опоненту (кандидату владајуће коалиције), већ су се и међусобно оптуживали, што у досадашњим кампањама није забележено у тој мери.

У једној реченици сведен резултат анализе око 2200 минута централних информативних емисија три водеће националне телевизије од 9. до 29. марта 2017. је: и кампања за председника Србије 2017. имала је одраз у искривљеном медијском огледалу.

ЛИТЕРАТУРА

- Атлагић Сениша, „Значај улоге медија у порасту утицаја имиџа кандидата на изборну одлуку бирача“, *СМ*, бр. 4, 2007, стр. 111-122.
- Валић Недељковић Дубравка, „Деконструкција уређивачке политике дневног листа „Данас“ у време парламентарне предизборне кампање у Србији 2016“, *Годишњак Филозофског факултета*, Филозофски факултет, Нови Сад, бр. XLI, 2016, стр. 503-518.
- Валић Недељковић Дубравка, *О новинарству и новинарима*, Филозофски факултет, Нови Сад, 2007.
- Закон о избору народних посланика, *Сл. Гласник РС*, бр. 35/2000, 57/2003.
- Матић Јованка, *Телевизија против бирача*, Добар наслов, Београд, 2007.
- Регулаторно тело за електронске медије (2015), Правилник о обавезама пружалаца медијских услуга током предизборне кампање, *Сл. Гласник РС*, бр. 55/2015 и 90/2017.
- Фоа Марчело, *Господари медија*, CLIO, Београд, 2017.
- Assman Aleida, “Memory, Individual and Collective”, in: *The Oxford handbook of contextual political analysis* (Eds. Robert E. Goodin, Charles Tilly), Oxford University Press, Oxford, 2006, стр. 210-226.
- Connors L. Joan, “Visual Framing of 2014 US Senate Campaign: Conflict Bias in News Coverage”, in: *Communication and Midterm Elections* (eds. John Allen Hendricks, Dan Schill), Palgrave Macmillan, New York, 2016, стр. 115-130.
- Cotter Coleen, “Discourse and Media”, in: *The Handbook of Discourse Analysis* (eds. Deborah Tanen, Heidi E. Hamilton, Deborah Schiffrin), Wiley Blackwell, Oxford, 2015, стр. 795-821.

Fetzer Anita, Lauerbach Gerda Eva, *Political Discourse in the Media*, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia, 2007.

Lange Bernd-Peter, "Media and Elections—Some reflections and recommendations", in: *The Media and Elections* (eds. Bernd-Peter Lange, David Ward), Lawrence Erlbaum Associates, Mahwah, 2004, стр. 205-232.

McDonald Michale, Budge Ian, *Elections, Parties, Democracy. Conferring the Median Mandate*, Oxford University Press, Oxford, 2005.

Prior Markus, *Post-Broadcast Democracy*, Cambridge University Press, Cambridge, 2007.

Tavits Margit, *Presidents with Prime Ministers – Do Direct Elections Matter?*, Oxford University Press, Oxford, 2008.

Wolfsfeld Gadi, *Making Sense of Media and Politics: Five Principles in Political Communication*, Routledge, New York & London, 2011.

Stefan Janjic, Dubravka Valic Nedeljkovic

PRESIDENTIAL ELECTIONS IN MEDIA INTERPRETATION, SERBIA 2017

Resume

The subject of this research is the discourse of central news programs of Radio-Television of Serbia (*Dnevnik 2*), RTV Pink (*Nacionalni dnevnik*) and TV N1 (*Dnevnik*) on the 2017 presidential election campaign. The aim of the paper is to deconstruct the reporting of these media about the activities of 11 presidential candidates, with a focus on (non)tolerance, (dis)balance, i.e. (un)equal media treatment of candidates. The survey shows that the candidate of the ruling parties used the position of prime minister to create a series of pseudo-events for his self-promotion, whereby the analyzed media did not have a sufficient distance to such a kind of marketing. The irregular predispositions also affected the final distribution of time within the central news programs, and the candidate of the ruling parties had far more space than any opposition candidate. The most extreme example is TV Pink, where Vucic had 99.44% of the share in total time. This campaign was specific for covert advertising, setting the timing of ceremonial events and important diplomatic visits in accordance with the needs of the authorities, and in the service of its self-promotion, but also for an extremely negative tone, racing in collecting support from public figures, and topics related to four anniversaries: the murder of Zoran Djindjic, the death of Slobodan Milosevic, the 2004 unrest in Kosovo, as well as the anniversary of the NATO bombing of Yugoslavia. In addition, the most

important topics were foreign policy, Euro integration and the status of Kosovo. This year's campaign was extremely negatively intonated and guided by an *ad hominem* principle. Candidates used hate speech in public discourse and bring out negative qualifications of the opponents. The campaign for the president of Serbia in 2017 had a reflection in a distorted media mirror.

Keywords: election campaign, presidential elections, covert marketing, media, central news programs

* Овај рад је примљен 01. новембра 2017. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 06. децембра 2017. године.

Урош В. Шуваковић

*Филозофски факултет, Катедра за социологију,
Универзитет у Приштини са привременим седиштем у
Косовској Митровици*

ПАРТИЈСКИ СТАВОВИ О КОСОВУ И МЕТОХИЈИ У ВРЕМЕ ПАРЛАМЕНТАРНИХ ИЗБОРА 2014. И 2016. ГОДИНЕ*

Сажетак

У раду се разматрају политички ставови главних политичких партија у Србији у вези са питањем Косова и Метохије током кампања за парламентарне изборе у Србији 2014. и 2016. године. Циљ је да се укаже на промене у ставовима по овом питању, до којих је дошло након прекомпозиције политичке сцене у Србији после 2008, посебно након потписивања тзв. Бриселског споразума 2013. Применом методе анализе садржаја документа на програмске ставове политичких партија у Србији или на „програмске говоре“ њихових лидера, дошло се до закључка да се питање Косова и Метохије више од српских политичких партија не третира једнообразно, већ да је могуће уочити скалу различитог третирања проблема наше јужне аутономне покрајине: од тога да се ради о најважнијем националном и политичком питању Србије до тога да се оно третира у склопу евроинтеграција Србије и као спољнополитичко питање. Оваква ситуација је свакако политички, државно и национално штетна за међународну политичку

* Рад је резултат истраживања у оквиру научно-истраживачког пројекта ИИИ 47023 *Косово и Метохија између националног идентитета и евроинтеграција* који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

позицију Србије у вези са заштитом њеног територијалног интегритета на Косову и Метохији.

Кључне речи: Косово и Метохија, политичке партије у Србији, еволуција програмских политичких ставова, парламентарне изборне кампање 2014. и 2016. године

1. ПРОГРАМСКИ ПОЛИТИЧКИ СТАВОВИ ПАРТИЈА О КИМ 1990-2012.

Имајући у виду потребу узимања у обзир развојности политичких ставова странака у Србији у вези са КиМ, али и чињеницу да смо о томе већ писали,¹⁾ овде само констатујемо да у периоду 1990-2000. година не постоји релевантна, поготову не парламентарна, политичка партија у земљи која доводи у питање чињеницу да је КиМ саставни део Србије, нити постоји нека партија која се залаже за његову независност,²⁾ па чак ни албанске политичке партије са југа централне Србије декларативно то не траже.

НАТО агресија на СРЈ довела је до суштинских промена на политичкој сцени, укључујући промену власти 2000. године. КиМ је стављена Резолуцијом 1244 СБ ОУН³⁾ под управу ОУН, да би касније политичким уступцима које су чинили првенствено представници ДС у време док су вршили власт, реална надлежност бивала преношена на ЕУ, што је како косовске Србе, тако и државу Србију, стављало у много лошији положај, не само у односу на непријатељски расположене косовске Албанце, већ и у односу на процес евроинтеграција Србије. У крајњем, од Србије се захтевало одрицање од КиМ како би јој се омогућило да се прикључи ЕУ. А њени лидери, уместо да то одмах одбију, чинили су уступак за уступком, све до исказивања јасне спремности да се не супротставе „независности Косова“.⁴⁾ И, наравно, после таквих порука – „независност Косова“ је проглашена фебруара 2008.

У погледу партијских политичких ставова после 2000. „промене у програмима старих и ставови у програмима новонасталих странака, карактерише ублажавање оцена у погледу проблема на

1) Урош Шуваковић, „Партије у Србији и Косово и Метохија 1990-2000“, *Национални интерес*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 3/2009, стр. 73-97.

2) Уз изузетак албанских политичких партија на самом КиМ.

3) United Nations, Security Council, *Resolution 1244 (1999)*. Interent, <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N99/172/89/PDF/N9917289.pdf?OpenElement>.

4) О ставовима Бориса Тадића и Драгана Шутановца из септембра 2007 в. Никола Врзић, *Викиликс: тајне београдских депеша*, Наш печат доо, Фонд „Слободан Јовановић“, Београд, 2011, стр. 32.

Космету, потпуни нестанак радикалне националистичке реторике и одустајање од предлагања радикалних решења“⁵⁾ при чему долази до јачања тзв. мондијалистичке концепције.⁶⁾ ДС већ у свом изборном програму „За бољи живот“ из 2007. се залаже само за заштиту људских права Срба на КиМ и заштиту културне баштине, без помињања веза са Србијом. Ово је био важан дисконтинуитет у програмским ставовима ДС у вези са КиМ, а објашњење треба тражити и у депешама које је објавио Викиликс.⁷⁾ Конкретан резултат је успостављање мисије ЕУЛЕКС-а на Косову⁸⁾ фебруара 2008, што је довело до коначног разлаза ове партије са ДСС-ом. Само дан након што је одлучено о успостављању мисије ЕУЛЕКС-а на КиМ, Косово је прогласило тзв. „независност“.⁹⁾

Из ДС-а цепањем настаје Либерално-демократска партија (ЛДП), наводно као странка која доследније заступа „политику Зорана Ђинђића“. Ова странка свакако улази у историју и то као прва партија у Србији која је усвојила програмски документ у коме се изричито залаже за тзв. независност Косова. „Србија треба да препусти свим грађанима Косова право управљања територијом на којој живе, а косовске власти да омогуће Србима да у истој мери као и Албанци остварују то право“¹⁰⁾ залажући се за конститутивност Срба у оквиру Косова. „Неопходно је да се у оквиру који води ка самосталности, суверености и независности Косова (sic!) отвори простор за учешће српске заједнице. Неопходно је српском народу омогућити конститутивност“.¹¹⁾ Да би избегао сваку сумњу у то како замишља односе Србије и њене јужне покрајине, ЛДП у овом свом програмском документу пише о „грађанима Србије“ и „грађанима Косова“. Још једна странка прави ко зна који по реду политички салто¹²⁾ у вези са КиМ, залажући се овог пута за његову

5) Урош Шуваковић, „Партије у Србији и Косово и Метохија (2000-2008)“, *Српска политичка мисао*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 4/2009, стр. 397.

6) Јован Базић, *Српско питање*, ЈП „Службени лист СЦГ“, Институт за политичке студије, Београд, 2003, стр. 311-344.

7) В. ф. 4.

8) Council joint action 2008/124/CFSP of 4 February 2008 on the European Union Rule of Law Mission in Kosovo, EULEX Kosovo, *Official Journal of the European Union*, L 42/92, 16.2.2008, Internet, http://www.eulex-kosovo.eu/eul/repository/docs/WEJointActionEULEX_EN.pdf.

9) 17. фебруара 2008. Истог дана Влада Републике Србије је донела одлуку о поништавању тзв. „независности“ коју је потврдила и Народна скупштина Републике Србије.

10) ЛДП, *Другачија Србија*, Београд, 2007, стр. 11, Internet http://www.politickiforum.org/dokumenta/11_ldp_program.pdf.

11) Исто.

12) Славиша Орловић, *Политичке партије и моћ*, Југословенско удружење за политичке науке, Чигоја штампа, Београд, 2002, стр. 298.

независност. Ради се о СПО, који у програмском документу „Језгро десне Србије“ из 2008. попут ЛДП хоће да сече неке „гордијеве чворове“, с тим што је „теоријска иновација“ идеја о раздвајању територијалног интегритета од суверенитета Србије над Косовом.¹³⁾ Томе претходи потпуна амнестија ЕУ као кривца за стање на КиМ, додељујући мисионарску улогу ЕУ „да европеизује Косово, али и да европеизује Србију и цео регион“. Овај став је дословно исказан и у новом Програму СПО „Европска десница Србије“ који је усвојен крајем 2010. године на VI Сабору СПО.¹⁴⁾ „Теоријска иновација“ на коју смо указали у овом програмском документу се не помиње, али се и сама реч Косово помиње свега једанпут, и то у оквиру поглавља „Европа у Србији“. Косово се разматра само у контексту уклањања препреке за евроатлантску интеграцију Србије, док се ЕУ поставља у положај колонијализатора који треба да просветли „нецивилизоване народе“. С друге стране, Европска унија се помиње 15 пута, НАТО 6 пута и то у позитивном смислу – кроз свађивање кривице на Србију зато што је бомбардована и кроз јасан став да је ова партија „за Србију у Европској унији и НАТО алијанси“.¹⁵⁾

Социјалисти децембра 2010. усвајају свој нови Програм. У вези са питањем КиМ они су јасно одређени, и потпуно доследни својим залагањима од настанка СПС 1990. године. „Косово и Метохија је саставни део српског идентитета и државности. За социјалисте Србије Аутономна Покрајина Косово и Метохија је нераздвојни део Републике Србије, а решавање проблема изазваних насилном сецесијом, нелегалном и нелегитимном агресијом НАТО-а и једностраним проглашавањем независности најважније је државно, национално, историјско, морално и духовно питање српског народа и Републике Србије“.¹⁶⁾ Они захтевају примену Резолуције 1244 Савета безбедности ОУН и наглашавају да „не признају, нити ће признати било који акт, било ко да га предузме“ који је у супротности са овом Резолуцијом.¹⁷⁾ СПС указује на то да дотадашње међународно посредовање и међународно присуство на КиМ није решило проблеме, већ их је само продубило. Ипак, истичу залагање за мирно решење, у чијем изналажењу би

13) Српски покрет обнове, *Језгро десне Србије*, Београд, 2008. Цитирано према: Урош Шуваковић, „Партије у Србији и Косово и Метохија (2000-2008)“, нав. дело, стр. 412, 413.

14) Српски покрет обнове, *Европска десница Србије*, Београд, 2010, Internet, <http://www.spo.org.rs/doc/program-spo-eds.pdf>.

15) Исто.

16) Социјалистичка партија Србије – Главни одбор, *Програм СПС*, Београд, 11. децембар 2010, Internet, <http://www.sps.org.rs/documents/PROGRAM%20SPS.pdf>, стр. 21.

17) Исто.

учествовала ОУН, друге међународне организације и релевантни субјекти, „посебно ЕУ“. СПС сматра да је циљ да се постигне прихватљиво решење „статуса АП Косово и Метохија за све заинтересоване стране, које ће и Србима и Албанцима на Косову и Метохији омогућити суштинску аутономију, и којим ће Србија сачувати територијални интегритет“, а томе треба да претходи омогућавање повратка интерно расељених лица у њихове домове, уз гарантовање личне и имовинске безбедности. У овом документу СПС указује да је питање КиМ питање безбедности и стабилности читавог региона, али и више од тога. „Једнострана и противправна сецесија је преседан у међународним размерама који може да дестабилизује суверене државе широм света. Инсистирање на ултимативном решењу које не поштује међународноправне принципе утврђује мир и стабилност у целокупној међународној заједници“, ¹⁸⁾ упозорили су још тада социјалисти, седам година пре него што ће Каталонија прогласити независност од Шпаније, управо се позирајући на „случај Косова“. ¹⁹⁾

У преговорима за састављање друге Коштуничине владе, коалиција ДСС-НС изашла је са Платформом којом је покушавала да заштити суверенитет и територијални интегритет Србије над КиМ. Опредељујући се за састављање нове Владе са ДС-ом, Коштуница је међутим направио стратешки погрешан избор. Влада је потрајала годину дана и до њеног пада је дошло управо на питању довођења ЕУЛЕКС-а на КиМ и признавања „тзв. независности Косова“ од стране Запада. У Програму усвојеном 2007. ДСС се доследно залаже за принципе који су изнети у поменутој Платформи, још више поентирајући на потреби заштите суверенитета и интегритета Србије на КиМ. ²⁰⁾ СРС у свом Програму из 2009. године чини једну важну модификацију у односу на Програм из 1996 – изоставља захтев за укидање територијалних аутономија. ²¹⁾

На политичкој сцени Србије настаје велика промена 2008. с формирањем нове, Српске напредне странке, који су расцепом у СРС формирали Шешељеви најближи сарадници – Томислав Николић и Александар Вучић. У свом првом програмском документу

18) Исто, стр. 22.

19) Бета, „Каталонски парламент прогласио независност, шпанске власти предузимају мере“, Internet, <https://beta.rs/vesti/politika-vesti-svet/76430-katalonija-proglasila-nezavisnost-od-spanije>.

20) Урош Шуваковић, „Партије у Србији и Косово и Метохија (2000-2008)“, нав. дело, стр. 405-406.

21) В. Српска радикална странка, *Програм СРС*, Београд, 2009. стр 6, Internet, <http://www.srpskaradikalnastranka.org.rs/pdf/misc/20091023-program.pdf>.

ова странка јасно декларише своју позицију: да опредељење Србије за улазак у ЕУ „не треба да буде спорно, али Србија у Европу може да уђе само као целовита држава, са Косовом и Метохијом као својим саставним делом“.²²⁾ У наредном свом програму из октобра 2011. „Бела књига: програмом до промена“, који је и изборна платформа изборне коалиције коју је око себе окупила ова нова странка, СНС међу 20 својих „општих начела“ као треће прокламује недвосмислен политички став „Косово и Метохија – део Србије“.²³⁾ У разradi овог става СНС наглашава како „не може и неће да призна независност Косова“ нити било какво решење које не узима у обзир минимум српских интереса. Иако се на две стране, чак на два места указује на то да су у преговорима неопходни „болни уступци“, односно „веома непријатни обострани уступци“, СНС је става да је „неприхватљив је сваки договор који негира чињеницу да је Косово и Метохија српско, бар исто онолико колико је и албанско“.²⁴⁾ СНС такође истиче опредељење „да се у преговоре о најважнијим државним питањима никада не улази без претходно постигнутог консензуса свих најважнијих политичких чинилаца у држави о томе шта је оно што представља минимум државних и националних интереса“.²⁵⁾ што укључује и референдумско изјашњавање грађана. У свом програмском документу ова странка сматра „неприхватљивим“ укидање српских институција на северу КиМ.²⁶⁾ Осим наведених програмских ставова, напредњаци су и у свом Статуту, како први програмски циљ странке, навели залагање за „очување територијалног интегритета Републике Србије и поштовање универзалних слобода појединаца“.²⁷⁾

На председничким и парламентарним изборима 2012. године долази до преокрета. Победник избора и нови председник Србије постао је Томислав Николић, председник СНС. Грађани су тиме показали опредељење за дисконтинуитет са политиком Демократ-

22) Српска напредна странка, *Десет принципа деловања СНС*, Београд, 2008, Internet, <http://www.sns.org.rs/%D1%81%D1%80/2010-06-05-00-10-55.html>, тачка 5.

23) Српска напредна странка, *Бела књига: програмом до промена*, Београд, октобар, 2011, Internet, https://www.sns.org.rs/sites/default/files/bela-knjiga_0.pdf, стр. 3.

24) Исто, стр. 37.

25) Исто, стр. 38. Спровођењем овог програмског става СНС може се објаснити и иницијатива председника Републике Александра Вучића о унутрашњем дијалогу у Србији о питању КиМ, што је он иницирао 2017.

26) На жалост, од овог става се у пракси одступило, па је тако током редом долазило до интегрисања локалне самоуправе, полиције и судства у уставно-политички систем самопроглашеног „Косова“.

27) Члан 7. став 1 тачка 1) *Сматња СНС*, јануар 2013, Internet, <https://www.sns.org.rs/lat/onama/statut-sns>.

ске странке. У току те изборне кампање, као председнички кандидат социјалиста, Ивица Дачић је први пут изнео своје залагање за поделу КиМ, при чему би линија разграничења била Косовска Митровица.²⁸⁾ Ако је до тада постојао неки консензус међу странкама тзв. грађанског блока у вези са уласком Србије у ЕУ, он од тада дефинитивно не постоји. Иако је Програм ДСС из 2007. није промењен, ова странка радикално мења свој став према евроинтеграцијама, истичући у свом предизборном програму објављеном као књига њиховог председника др Војислава Коштунице да се противи уласку Србије у ЕУ. „Косово преломна тачка која одређује будућност Србије... Може ли Србија постати члан заједнице држава која покушава да јој отме територију?“²⁹⁾ Супротно овоме, Коалиција „Преокрет“ коју предводи ЛДП указује у свом предизборном програму на потребну реалполитике, на то да „Србија нема контролу над Косовом, нити ће она икад бити могућа“, залажући се за примену одбаченог Ахтисаријевог плана.³⁰⁾ На парламентарним изборима 2012. имамо још и Уједињене регионе Србије (УРС), трансформисану партију Г17+ Млађана Динкића која је око себе окупила широку коалицију локалних партија и политичких организација. Програм ове коалиције је заснован на регионализацији Србије на 7 региона, од којих је један КиМ. Иако се ништа више не изјашњавају у вези са питањем КиМ, из овога произлази њихов став да је КиМ саставни део Србије. На политичкој сцени Србије, сада имамо практично три блока: први, сачињавају странке које се залажу за формулу **И** Косово и Метохија **И** ЕУ (СНС, СПС, ДС, УРС), други антиЕУ због покушаја ЕУ да признавањем тзв. „независности Косова“ изузме нашу јужну покрајину из састава Србије (ову позицију је одувек заступао СРС, а од ових избора и ДСС) и трећи, еврофанатични и, истовремено, индепандистички блок који заговара зарад „реалности“ прихватање „чињенице о независном Косову“ зарад уласка Србије у ЕУ (ЛДП, СПО). Истовремено одржавање и парламентарних избора омогућило је потпуну промену на политичкој сцени Србије: ДС одлази са власти, и до 2017. не успева да се консолидује, а СНС и СПС творе нову постизборну коалицију, која ће опстати као стожер и наредне три владе које ће бити резултат парламентарних избора 2014. и 2016. и председнич-

28) В. Урош Шуваковић, „Избори у Србији 2012. и ставови о Косову и Метохији“, *Политичка ревија*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 3/2012, стр. 19.

29) Војислав Коштуница, *Зашто Србија а не Европска Унија*, Фонд „Слободан Јовановић“, Београд, 2012, стр. 24.

30) Либерално-демократска партија, *Преокрет*, Београд, 2012, стр. 2, тачка 10, Internet, http://www.ldp.rs/upload/document/preokret_januar_2012.pdf.

ких избора 2017. СРС је остала испод цензуса, а ДСС и ЛДП су га 2012. једва прешли.

2. ПРОГРАМСКИ СТАВОВИ ПАРТИЈА НА ПАРЛАМЕНТАРНИМ ИЗБОРИМА 2014. И 2016. ГОДИНЕ

Парламентарни избори марта 2014. године одржавају се у тренутку када је коалиција СНС и СПС на власти већ око две године. По питању решавања проблема Косова и Метохије у том периоду је дошло до једног изузетно важног догађаја – потписивања тзв. Бриселског споразума³¹⁾ 19. априла 2013. Овај споразум је поделио и српску јавност³²⁾ и политичке партије на оне који га подржавају и на оне који му се противе, сматрајући га „актом издаје“. Странке владајуће коалиције, предвођене СНС-ом и СПС-ом афирмишу своју политику према КиМ кроз подршку тзв. Бриселском споразуму. На тим изборима коалиције предвођене СНС-ом и СПС-ом освојиле су 202/250 посланичких мандата, чиме је заправо легитимисано и потписивање овог споразума. На ове парламентарне изборе странке углавном нису излазиле са неким новим страначким програмима нити новим политичким ставовима, посебно не оним који се односе на КиМ, уколико изузмемо однос према потписаном тзв. Бриселском споразуму. Владајуће странке су по питању тзв. Бриселског споразума подржале и оне из независистичког блока, док су у свом противљењу и захтеву за његовим укидањем остале практично изоловане СРС и ДСС. Радикали су организовали демонстрације испред Народне скупштине на дан када се у

31) *First agreement of principles governing the normalization of relations*. Internet, <http://www.rts.rs/upload/storyBoxFileData/2013/04/20/3224318/Originalni%20tekst%20Predloga%20sporazuma.pdf>. Споразум су потписали премијер Србије Ивица Дачић и Хашим Тачи (*Hashim Thaçi*), уз посредовање високог представника ЕУ баронесе Кетрин Ештон (*Catherine Ashton*).

32) Ратко Марковић сматра да је тзв. Бриселским споразумом власт „трампила Косово и Метохију за Европу, тј. за евентуално чланство у ЕУ“. Ратко Марковић, „Уставном суду Србије: стручно мишљење изложено на јавној расправи од 24. јуна 2014“, *Српска политичка мисао*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 4/2014, стр. 352. Слично и Владан Петров, „Уз дилему о контроли уставности Бриселског споразума“, *Српска политичка мисао*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 4/2014, стр. 111-120. Донекле супротног става је Бранко Ракић, који указује да је српски превод Бриселског споразума нетачан и да енглеска оригинална верзија даје потпуно другачији смисао овом документу, везујући Косово кроз појам „уставног закона“ за правни систем Србије. В. Бранко Ракић, „Прилог за расправу о уставности Бриселског споразума: о неадекватности званичног превода“, *Српска политичка мисао*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 4/2014, стр. 121-139. Историчар Јелена Гускова сматра да је Србија испустила све „полуге власти да утиче на унутрашњи живот Косова“, укључујући и његов север. Јелена Гускова, *Косово и Метохија: рат и услови мира*, Филозофски факултет Универзитета у Приштини, Косовска Митровица, 2014, стр. 408.

њој расправљало о овом споразуму, поднели иницијативу Уставном суду за оцену уставности и саопштили како је „Бриселски споразум неуставан и у свих својих 15 тачака неповољан по Србе са Косова и Метохије“.³³⁾ Оцену уставности је захтевала и ДСС, док је председник те странке др Војислав Коштуница оптужио власт да је „државоубица“ пошто је „издала државне и националне интересе на Косову и Метохији и тиме нанела Србији кобан ударац са страховитим историјским последицама“.³⁴⁾ Овакве ставове ове две странке ће заступати и у предизборној кампањи, а резултат је да радикали поново не прелазе цензус, док ДСС губи парламентарни статус. Свакако губитак заступљености у парламенту није био само резултат „косовске политике“ ових партија, али у некој мери јесте и ње, посебно када се узме у обзир да је ДСС усвојила и нови страначки програм јануара 2014. године који је изразито антиЕУ, и то управо с позивањем на КиМ као разлог. У овом програмском документу, у оквиру поглавља драматично насловљеног са „Србија је угрожена“, ДСС износи следеће политичке ставове у вези са КиМ: „Европска унија је постала главни заступник политике уцењивања Србије, заузевши став да су европске интеграције непосредно повезане са успостављањем нормалних добросуседских, а заправо међудржавних, односа Србије и Косова. Другим речима, Европска унија је поставила разбијање Србије као најбитнији услов за наставак европских интеграција“.³⁵⁾ Грађани Србије нису, међутим, били спремни да прихвате овако радикалне ставове ни у погледу ЕУ ни у погледу резултата Бриселског споразума. Потпуно супротну позицију у односу на ДСС заузима ДС који предводи Драган Ђилас,³⁶⁾ подржавајући дијалог Београда и Приштине и залажући се за заштиту културне баштине и одбрану људских права наших грађана.³⁷⁾ Важно је уочити да ова странка свој став у вези са КиМ излаже у оквиру поглавља „Спољна политика и европске интеграције“, што на најбољи начин илуструје однос ове партије према проблему КиМ – она га третира као спољнополитичко пи-

33) Српска радикална странка, „Протест радикала испред Народне скупштине против Бриселског споразума“, Internet, <https://www.srpskaradikalnastranka.org.rs/lat/saopstenja/protest-radikala-ispred-narodne-skupstine-protiv-briselskog-sporazuma.html>.

34) S.n. „Реакције на потписивање споразума Београда и Приштине“, *Вечерње новости*, Београд, 19. април. 2013, Internet, <http://www.novosti.rs/ve%C2%ADsti/na%C2%ADslov%C2%ADna/po%C2%ADli%C2%ADti%C2%ADka/ak%C2%ADtu%C2%ADel%C2%ADno.289.html:430258-Re%C2%ADak%C2%ADci%C2%ADje-na-pot%C2%ADpi%C2%ADsi%C2%ADva%C2%ADnje-spo%C2%ADra%C2%ADzu%C2%ADma-Be%C2%ADo%C2%ADgra%C2%ADda-i-Pri%C2%ADsti%C2%ADne>.

35) Демократска странка Србије, *Програм странке*, Београд, јануар 2014, Internet, <https://www.dss.rs/program-stranke/>.

36) У међувремену је бивши председник ДС Борис Тадић формирао своју, Нову демократску странку.

37) Демократска странка, *Изборни програм 2014*, Internet, <http://www.ds.org.rs/program>.

тање. Председник НДС Борис Тадић у једном од својих интервјуа током изборне кампање подржава овај споразум, али замера представницима странака које су учествовале у преговорима како се „нису избориле за више ствари у Бриселском споразуму када су у питању наши легитимни интереси на КиМ“.³⁸⁾ ЛДП са своје стране подржава тзв. Бриселски споразум, али критикује што се он не спроводи ефикасније. У свом програмском предизборном говору лидер ове странке Чедомир Јовановић, осим наглашавања да се та странка залаже за евроатлантске интеграције Србије, изриче и следеће ставове: „Реците ми једну лепу вест, једну лепу вест, која је стигла са Косова после споразума који нас је измирио... Омогућимо Албанцима да се школују на нашим универзитетима, нашим пословним људима да тргују на Косову и раде, да осигурамо безбедност и једних и других“.³⁹⁾ Међутим, ни индипендистичка политика није наишла на одобравање бирача, па је ЛДП изгубио парламентарни статус, што се десило и са УРС, који су на претходним изборима ипак успели да пређу цензус. Представници социјалиста и коалиције коју су они предводили су у изборној кампањи хвалили достигнућа овог споразума, о коме је преговарао управо Дачић, повезујући га притом са ‘историјским корацима ка ЕУ’, које је његова Влада начинила.⁴⁰⁾ Када се ради о СНС, као највећој парламентарној странци, која је након ових избора дала и премијера Србије Александра Вучића и која је освојила довољан број посланичких мандата да сама формира Владу, њени политички ставови у погледу КиМ су сасвим јасно презентовани у експозеу који је Вучић, у својству мандатара, поднео Народној скупштини. Он види тзв. Бриселски споразум као почетак нормализације односа са Приштином и то сматра успехом, заступа тезу да време не ради у нашу корист и да је потребно радити на решавању проблема, а не да се „забија глава у песак“. Осим тога, сматра да је потребан „живот у миру са Албанцима“, али истиче да Србија „неће признати независност Косова и Метохије“.⁴¹⁾ Овај експозе је у потпуности одражавао политичке ставове које СНС заступала у предизборној кампањи. Практично се може рећи да су владајуће странке – СНС

38) Дарко Злојутро, „Интервју са Тадићем: Ђиласа сам створио, немам договор са Вучићем“, *Телеграф*, Београд, 9. март 2014, Internet, <http://www.telegraf.rs/vesti/978687-intervju-boris-tadic-djilasa-sam-stvorio-nemam-dogovor-sa-vucicem-foto-2>.

39) *Програмски говор Чедомира Јовановића*, Главни одбор ЛДП, 1. фебруар 2014, Internet, <https://www.youtube.com/watch?v=r1wVParDFuw>.

40) Милан Крстић, „Спољнополитичке теме у телевизијским 'изборним блоковима' посвећеним парламентарним изборима у Републици Србији 2014. године“, у зборнику: *Избори у Србији 2014: политичка рокада* (приредили: Милан Јовановић, Душан Вучићевић), Институт за политичке студије, Београд, 2014, стр. 216.

41) Александар Вучић, *Оквирни експозе мандатара Александра Вучића, изнет пред посланицима Скупштине Србије 27. априла 2014. године*, Internet, http://dijaspora.gov.rs/wp-content/uploads/2014/04/ekspoze_mandatar_aleksandra_vucica.pdf.

и СПС – потписивањем тзв. Бриселског споразума и инсистирањем на њему као инструменту заштите српског народа на КиМ, те одлучним подвлачењем да никада неће признати самопроглашену независност јужне српске покрајине, изразиле политичке ставове највећег броја бирача у Србији по овом питању, те да су друге странке или морале да се таквим ставовима приклоне или да се суоче са неприхватањем својих политика од стране бирача Србије. У наредном периоду, све до писања овог рада, Србија ће се држати својих „обавеза“ у спровођењу тзв. Бриселског споразума, док ће косовски Албанци преко Привремених институција локалне самоуправе спроводити само оно што хоће и што морају, и кад морају. „Заједница српских општина“, до чијег је формирања Србији највише стало, није ни до краја 2017. године основана, под различитим изговорима. Свакако да косовски Албанци нису могли без подршке САД и ЕУ да блокирају њено формирање.

У ситуацији стабилне скупштинске већине, СНС одлучује да изађе на ванредне парламентарне изборе априла 2016. Ови су избори били „гориво за бољи изборни скор на локалном плану, најдиректније у функцији кампање за избор одборника“, ⁴²⁾ будући да је тада истицао мандат одборницима у општинама и градовима широм Србије. Други важан мотив био је продужетак мандата Влади за још четири године, што је водило приближавању пројектованој години (2020) за улазак Србије у ЕУ. Истовремено, било је потребно спровести радикалне мере у циљу фискалне консолидације, те је процењено да ће то бити лакше спроведено „у мандату нове власти, са новим, оснаженим легитимитетом“. ⁴³⁾ Коначно, оваква одлука није носила политички ризик, пошто је рејтинг СНС и њеног лидера Вучића бележио свој врхунац.

У погледу политичких ставова према решавању питања на Косову и Метохији, нема неких великих промена у односу на изборну кампању од пре непуне две године. Социјалисти су још након прошлих избора одржали свој IX Конгрес, на коме су усвојили програмску декларацију „Визија Србије 2020“, документ који по обиму (97 страница) и детаљној разради надмашује четири године раније усвојен Програм странке. У овом документу, као осамнаести од двадесетједног генералног циља своје политике ⁴⁴⁾ истичу

42) Милан Јовановић, „Инструментализација парламентарних избора 2016 – старт за председничке изборе 2017. године“, у зборнику: *Избори у Србији 2016. године 'историјска' или 'пирова' победа* (приредили: Милан Јовановић, Душан Вучићевић), Институт за политичке студије, Београд, 2016. стр. 262.

43) Исто.

44) Треба уочити да у побројавању циљева своје политике социјалисти иду од конкретних ка најопштијем, тако да то што се КиМ налази као 18. тачка у побројању циљева не треба сматрати занемаривањем овог питања.

да ће „штитити наш народ на Косову и Метохији“.⁴⁵⁾ СПС на нешто више од четири странице излаже своје политичке ставове у вези са КиМ. Тако одговара оним странкама које се залажу за „добро-вољну ‘ампутацију’ КиМ“ подсећањем на чињеницу како је „реалност да постоје два Косова: постоји албанско, али постоји и српско Косово“.⁴⁶⁾ Они указују на значај Бриселског споразума у смислу напретка у процесу решавања проблема на КиМ, уз наглашавање да „након Бриселског споразума ми настављамо да инсистирамо на поштовању и примени Резолуције Савета безбедности ОУН бр. 1244. из 1999. године, којом је потврђен територијални интегритет Републике Србије. Не признајемо, нити ћемо признати акт једнострано проглашене независности Косова из 2008. године“.⁴⁷⁾ У декларацији се понавља упозорење из Програма усвојеног 2010. да је „једнострано проглашење независност Косова опасан преседан у међународним односима који може да дестабилизује суверене државе широм света“.⁴⁸⁾ СПС истиче своје залагање за „активну партиципацију српског становништва у демократским политичким процесима и институцијама на Косову и Метохији, у сарадњи са већинским албанским становништвом и припадницима других националних и етничких заједница. Због тога смо подржали учешће Срба на изборима за органе власти на Косову и Метохији“.⁴⁹⁾ Они даље истичу како им је циљ формирање Заједнице српских општина као „облика гарантовања демократске локалне самоуправе“.⁵⁰⁾ Овде, међутим, треба указати на недоследност у документу, за коју се надамо да је само термилошке природе. Наиме, у документу се говори о подршци за учешће Срба *на изборима за органе власти* (нагласио У.Ш.) на КиМ. Какве органе власти? Чије власти? Према резолуцији 1244 власт на КиМ представља УНМИК, а ту нема никаквих избора. Постоје, додуше, приштевски органи – Привремене институције локалне самоуправе, па их онда и у овом документу треба тачно именовати, а не остављати могућност тумачењу како се на овај начин прејудуцира решење по коме су албанске Привремене институције на КиМ власт на том простору. Уз залагање за очување српске културне и сакралне баштине на КиМ и указивање на процесе њеног девастирања после 1999. године, истиче се залагање за присуство мисија УНМИК-а, КФОР-а, ЕУЛЕКС-а и

45) Социјалистичка партија Србије, *Визија Србије 2020*, Београд, децембар 2014. Internet, sps.org.rs/wp-content/uploads/2016/07/Programska-deklaracija-Vizija-Srbije-2020.pdf, стр. 7.

46) Исто, стр. 80.

47) Исто.

48) Исто.

49) Исто, стр. 81.

50) Исто.

ОЕБС-а „првенствено у циљу спречавања насиља, протеривања и дискриминације Срба и других не-албанских националних заједница“.⁵¹⁾ Социјалисти су нашли за потребно да укажу на право Срба на „да примењују мирољубиви метод грађанске непослушности и ненасилног протеста у случају евентуалних дискриминаторних поступака према њима и покушаја њиховог протеривања или отимања и уништавања њихове имовине“.⁵²⁾ Уз залагање за повратак свих расељених лица на КиМ, социјалисти оптирају за такво политичко решење проблема на овом подручју „које ће бити прихватљиво за све – Србе, Албанце и припаднике других етничких заједница“.⁵³⁾ Реализација програма повратка расељених Срба и других неалбанаца на КиМ би „имао за циљ реинтеграцију и инклузију Срба и других не-албанаца у косовско друштво“,⁵⁴⁾ али уз наглашавање како је „леgitимно право“ Србије да брине „о опстанку и повратку српског народа на Косово и Метохију“.⁵⁵⁾ Овде се поставља питање због чега се социјалисти брину о укључивању Срба у „косовско друштво“, ако сами Срби, као ни Албанци, то не желе?⁵⁶⁾ Заправо, то је оно што Срби уопште не желе, како они који су остали да живе на КиМ, тако и они расељени. И које је то уопште „косовско друштво“? Такав термин се користи за социјетет у државним границама, што је јасно и по томе да нико не говори о војвођанском, београдском, шумадијском итд. „друштву“, али сви говоре о српском, француском и руском „друштву“. Срби желе да себе виде интегрисане у српско друштво, иако живе на подручју КиМ. Овај програмски документ социјалиста је, у најмању руку, двозначан: с једне стране говори о „два Косова: српском и албанском“, чиме имплицира старо залагање председника СПС Ивице Дачића за поделу јужне српске покрајине, а с друге стране пишући о „органима власти“ и о „косовском друштву“ имплицира да КиМ види као простор ван Србије, иако декларише став да неће признати „једнострано проглашену независност Косова“. У сваком случају, може се прозрети најава заокрета СПС у погледу политичког става у вези са питањем КиМ.

Када је СНС у питању, она је у току кампање инсистирала на резултатима Вучићеве Владе у претходне две године, на укупном привредном и друштвеном напретку, већим страним инвестиција-

51) Исто, стр. 82.

52) Исто.

53) Исто, стр. 83.

54) Исто.

55) Исто, стр. 84.

56) В. Урош Шуваковић, Јасмина Петровић (уредили и приредили) *Студенти на северу Косова и Метохије: резултати емпијских истраживања ставова*, Филозофски факултет Универзитета у Приштини, Косовска Митровица, 2016.

ма у Србију итд. И у свом програмском говору у Зубином Потоку, на КиМ, Вучић се држао оваквог наступа, наглашавајући шта је то све за кратко време урађено на плану подизања стандарда Срба који живе на КиМ, поручивши како само јака Србија, међународно поштована, може да штити интересе на КиМ. „Неопходно је да наш народ на КиМ буде сигуран, више него икада, потребно је да водимо мудру Милошеву политику, да имамо најхрабрије људе који ће да штите земљу, али и да не улазимо у сукобе, да се радујемо сваком детету у сваком српском месту на КиМ. Обећавам да ћемо да радимо вредно за све вас у сваком српском месту, једнако као за Србе и грађане Београда, Новог Сада, Ниша“.⁵⁷⁾ У контексту основног документа ове партије „Беле књиге“, овакав наступ лидера напредњака шаље јасну поруку да се Срби на КиМ третирају као и сви остали грађани Србије и да ће се дипломатским средствима бранити интереси Србије у њеној јужној покрајини.

Новост избора у 2016. години су две нове странке које су, додуше на врло чудан и „натегнут“⁵⁸⁾ начин избориле парламентарни статус. То су „Двери“ Бошка Обрадовића и „Доста је било“ Саше Радуловића, отпуштеног министра из претходне Вучићеве владе. Први су настали трансформацијом десно оријентисаног истоименог покрета у странку и у свом програму, у поглављу „Враћамо државу народу“ истичу како је њихов циљ „заштита уставног поретка Србије, посебно на КиМ“, при чему као облик кршења тог поретка виде потписивање тзв. Бриселског споразума. Због тога ће се „Двери“ заложити за „поништење Бриселског споразума“ и прекид пута ка ЕУ пошто „на том ЕУ-форсокаку од нас се захтева и правно признање Косова“.⁵⁹⁾ Програм нове странке „Доста је било“ садржи низ техно-бирокупатских предлога за модернизацију управе, нешто популистичко-демагошких фраза, али нема ни речи о решавању проблема на КиМ. Тај проблем, ни у знацима, за ову странку не постоји.

57) S.n. „Александар Вучић: Само јака Србија може да осигура опстанак Срба на КиМ“, *СНС Информатор*, бр. 39, април 2016, Internet, https://www.sns.org.rs/sites/default/files/sns_39.pdf, стр. 5.

58) Резултати избора на великом броју обрађених места показивали су да је коалиција „ДСС-Двери“ остала испод цензуса, а да се коалиција ЛДП-СДС-ЛСВ и „Доста је било“ боре за прелазак цензуса. Ове последње две су прешле цензус и сачувале га након понављања избора на бирачким местима на којима су поништени због пропуста, а на поништеним изборним местима, приликом понављања избора, ДС је позвала своје бираче, иако потпуно опозитних ставова у односу на њихове, да гласају за коалицију „ДСС-Двери“ којој је недостајало око 930 гласова да прескоче цензус, што им је пошло за руком. Тиме је ојачана опозиција у српском парламенту, чудним савезом евроентузијаста и евроексплика, чији је заједнички именитељ био - опозициони статус.

59) Српски покрет „Двери“, *Програм*, Internet, <https://dveri.rs/vracamo-drzavu-narodu>.

ДСС, која је у коалицији са „Дверима“ и на овим изборима заступа ставове који су евроскептични и, истовремено, представљају залагање за очување КиМ у саставу Србије. Нови фактор је повратак др Војислава Шешеља из Хага. Нема промене у програмским ставовима странке по питању КиМ, али чињеница да њихов лидер учествује активно у кампањи повратила је радикалима парламентарни статус.

На овим изборима Демократска странка наступа у три колоне: ДС предвођена Бојаном Пајтићем, коалиција коју су сачинили Тадић, Чедо Јовановић и Чанак и Нова левица Борка Стефановића. У погледу КиМ они не пружају никакве нове ставове, већ понављају оне са претходних избора.

Резултати ових избора увели су у парламент како заговорнике евратлантских интеграција (ЛДП, ЛСВ), тако и евроскептике (СРС, ДСС, Двери), ојачавши опозицију по броју мандата, а СНС по броју освојених гласова.

3. КА ЗАКЉУЧИВАЊУ

Анализом садржаја политичких ставова у вези са КиМ партија у Србији које су оне заступале током парламентарних избора 2014. и 2016. у односу на претходни период, могуће је уочити да је дошло до одређених промена. Што се дуже посматра тај претходни период – те су промене крупније и уочљивије. Партије индепендистичког блока, још од средине прве деценије овог века заступају политички став о „ампутацији“ КиМ од Србије, док је ДСС од 2008. променила своју позицију из И КиМ И ЕУ у „КиМ у Србији, Србија ван ЕУ“. ДС је 2007. променила свој став у односу на ово питање, и у кроз своје програмско-политичке ставове и још више кроз практичне политичке потезе (довођење ЕУЛЕКС-а на КиМ) у правцу прихватања индепендистичке политике. У својим последњим документима она КиМ третира као спољнополитичко питање.

Бриселски споразум, за који су заслужни пре свега лидери СНС и СПС, Вучић и Дачић, је фактор који је донекле хомогенизовао политичке ставове у вези са КиМ. На политичкој сцени Србије је дошло до сагласности странака из блока И КиМ И ЕУ и оних из индепендистичког блока у вези са овим споразумом, тако да су прилично изоловане оне странке које му се супротстављају, с позиције евроскептицизма која је образложена „одбраном Косова“ (ДСС, СРС, Двери). И док странке владајуће коалиције и даље

инсистирају на Резолуцији 1244 СБ ОУН, и изјављују да никада неће признати тзв. косовску независност, примена тзв. Бриселског споразума се одвија у свим његовим елементима који подразумевају уступке Србије, њено повлачење, док до формирања Заједнице српских општина ни четири године од његовог потписивања није дошло. За разлику од СНС који је најавио од свог оснивања у програму „Бела књига“ обостране „болне уступке“, промене програмских ставова које је донео документ социјалиста „Визија Србије 2020“ делују дезоријентишуће, пошто садрже ставове који могу бити основа за бар три потпуно различита решења за проблем КиМ.

Покрећући тзв. „унутрашњи дијалог о Косову“, председник Вучић је заправо указао да је питање даље политике Србије у односу на проблем КиМ отворено и омогућио да се у демократској расправи предложи решења која би могла да буду корисна за њено даље формулисање. Постало је јасно да је политика И КиМ И ЕУ све мање могућа, али није јасно да ли је политика ИЛИ ЕУ ИЛИ КиМ могућа. Одговор на то питање, поред учесника у јавној дебати, вероватно ће пружити и геополитичко одмеравање снага Русије и западних сила на Балкану.

ЛИТЕРАТУРА

- Базих Јован, *Српско питање*, ЈП „Службени лист СЦГ“, Институт за политичке студије, Београд, 2003.
- Врзић Никола, *Викиликс: тајне београдских депеша*, Наш печат доо, Фонд „Слободан Јовановић“, Београд, 2011.
- Гускова Јелена, *Косово и Метохија: рат и услови мира*, Филозофски факултет Универзитета у Приштини, Косовска Митровица, 2014.
- Јовановић Милан, „Инструментализација парламентарних избора 2016 – старт за председничке изборе 2017. године“, у зборнику: *Избори у Србији 2016. године 'историјска' или 'пирова' победа* (приредили: Милан Јовановић, Душан Вучићевић), Институт за политичке студије, Београд, 2016, стр. 257-283.
- Коштуница Војислав, *За што Србија а не Европска Унија*, Фонд „Слободан Јовановић“, Београд, 2012.
- Крстић Милан, „Спољнополитичке теме у телевизијским 'изборним блоковима' посвећеним парламентарним изборима у Републици Србији 2014. године“, у зборнику: *Избори у Србији 2014: политичка рокада* (приредили: Милан Јовановић, Душан Вучићевић), Институт за политичке студије, Београд, 2014, стр. 203-234.

- Марковић Ратко, „Уставном суду Србије: стручно мишљење изложено на јавној расправи од 24. јуна 2014“, *Српска политичка мисао*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 4/2014, стр. 347-353.
- Орловић, Славиша, *Политичке партије и моћ*, Југословенско удружење за политичке науке, Чигоја штампа, Београд, 2002.
- Петров Владан, „Уз дилему о контроли уставности Бриселског споразума“, *Српска политичка мисао*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 4/2014, стр. 111-120.
- Ракић Бранко, „Прилог за расправу о уставности Бриселског споразума: о неадекватности званичног превода“, *Српска политичка мисао*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 4/2014, стр. 121-139.
- Шуваковић Урош, „Партије у Србији и Косово и Метохија 1990-2000“, *Национални интерес*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 3/2009, стр. 73-97.
- Шуваковић, Урош, „Партије у Србији и Косово и Метохија (2000-2008)“, *Српска политичка мисао*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 4/2009, стр. 393-420.
- Шуваковић Урош, „Избори у Србији 2012. и ставови о Косову и Метохији“, *Политичка ревија*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 3/2012, стр. 1-29.
- Шуваковић Урош, Петровић, Јасмина (уредили и приредили) *Студенти на северу Косова и Метохије: резултати емпијских истраживања ставова*, Филозофски факултет Универзитета у Приштини, Косовска Митровица, 2016.

ИЗВОРИ

- Бета, „Каталонски парламент прогласио независност, шпанске власти преузимају мере“, Internet, <https://beta.rs/vesti/politika-vesti-svet/76430-katalonija-proglasila-nezavisnost-od-spanije>.
- Вучић Александар, *Оквирни експозе мандатара Александра Вучића, изнет пред посланицима Скупштине Србије 27. априла 2014. године*, Internet, [http://dijaspора.gov.rs/wp-content/uploads/2014/04/ekspoze_mandatar_a_aleksandra_vucica.pdf](http://dijaspورا.gov.rs/wp-content/uploads/2014/04/ekspoze_mandatar_a_aleksandra_vucica.pdf).
- Демократска странка, *Изборни програм 2014*, Internet, <http://www.ds.org.rs/program>.
- Демократска странка Србије, *Програм странке*, Београд, јануар 2014, Internet, <https://www.dss.rs/program-stranke/>.
- Злојутро Дарко, „Интервју са Тадићем: Ђиласа сам створио, немам договор са Вучићем“, *Телеграф*, Београд, 9. март 2014, Internet, <http://www.telegraf.rs/vesti/978687-intervju-boris-tadic-djilasa-sam-stvorio-nemam-dogovor-sa-vucicem-foto-2>.
- Либерално-демократска партија, *Другачија Србија*, Београд, 2007, Internet, http://www.politickiforum.org/dokumenta/11_ldp_program.pdf.

- Либерално-демократска партија, *Преокрет*, Београд, 2012, Internet, http://www.ldp.rs/upload/document/preokret_januar_2012.pdf.
- Програмски говор Чедомира Јовановића, Главни одбор ЛДП, 1. фебруар 2014, Internet, <https://www.youtube.com/watch?v=r1wVParDFuw>.
- С.п. „Реакције на потписивање споразума Београда и Приштине“, *Вечерње новости*, Београд, 19. април. 2013, Internet, <http://www.novosti.rs/ve%2%ADsti/na%2%ADslov%2%ADna/po%2%ADli%2%ADti%2%ADka/ak%2%ADtu%2%ADel%2%ADno.289.html:430258-Re%2%ADak%2%ADci%2%ADje-na-pot%2%ADpi%2%ADsi%2%ADva%2%ADnje-spo%2%ADra%2%ADzu%2%ADma-Be%2%ADo%2%ADgra%2%ADda-i-Pri%2%ADsti%2%ADne>.
- С.п. Само јака Србија може да осигура опстанак Срба на КиМ“, *СНС Информатор*, бр. 39, април 2016, Internet, https://www.sns.org.rs/sites/default/files/sns_39.pdf.
- Социјалистичка партија Србије – Главни одбор, *Програм СПС*, Београд, 11. децембар 2010, Internet, <http://www.sps.org.rs/documents/PROGRAM%20SPS.pdf>.
- Социјалистичка партија Србије, *Визија Србије 2020*, Београд, децембар 2014, Internet, [sp.s.org.rs/wp-content/uploads/2016/07/Programska-deklaracija-Vizija-Srbije-2020.pdf](http://www.sps.org.rs/wp-content/uploads/2016/07/Programska-deklaracija-Vizija-Srbije-2020.pdf).
- Српска напредна странка, *Десет принципа деловања СНС*, Београд, 2008, Internet, <http://www.sns.org.rs/%D1%81%D1%80/2010-06-05-00-10-55.html>.
- Српска напредна странка, *Бела књига: програмом до промена*, Београд, октобар, 2011, Internet, https://www.sns.org.rs/sites/default/files/bela-knjiga_0.pdf.
- Српска радикална странка, *Програм СРС*, Београд, 2009, Internet, <http://www.srpskaradikalnastranka.org.rs/pdf/misc/20091023-program.pdf>.
- Српска радикална странка, „Протест радикала испред Народне скупштине против Бриселског споразума“, Internet, <https://www.srpskaradikalnastranka.org.rs/lat/saopstenja/protest-radikala-ispred-narodne-skupstine-protiv-briselskog-sporazuma.html>.
- Српски покрет „Двери“, *Програм*, Internet, <https://dveri.rs/vracamo-drzavu-narodu>.
- Српски покрет обнове, *Европска десница Србије*, Београд, 2010, Internet, <http://www.spo.org.rs/doc/program-spo-eds.pdf>.
- Статут СНС*, Београд, јануар 2013, Internet <https://www.sns.org.rs/lat/o-nama/statut-sns>.
- Council joint action 2008/124/CFSP of 4 February 2008 on the European Union Rule of Law Mission in Kosovo, EULEX Kosovo, *Official Journal of the European Union*, L 42/92, 16.2.2008, Internet, http://www.eulex-kosovo.eu/eul/repository/docs/WEJointActionEULEX_EN.pdf.
- First agreement of principles governing the normalization of relations*. Internet, <http://www.rts.rs/upload/storyBoxFileData/2013/04/20/3224318/Originalni%20tekst%20Predloga%20sporazuma.pdf>.

United Nations, Security Council, *Resolution 1244 (1999)*, Internet, <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N99/172/89/PDF/N9917289.pdf?OpenElement>.

Uros V. Suvakovic

PARTY ATTITUDES REGARDING KOSOVO AND METOHIJA DURING PARLIAMENTARY ELECTIONS IN 2014 AND 2016

Resume

Political attitudes of main political parties in Serbia regarding the issue of Kosovo and Metohija (K&M) during the campaigns for the parliamentary elections in 2014 and 2016 are considered in the paper. The aim is to indicate changes in attitudes regarding this issue that happened after the recomposition of the political scene in Serbia after 2008, especially after the signing of the so-called Brussels Agreement in 2013. Implementing the method of content analysis of documents to program attitudes of political parties in Serbia or to “program speech” of their leaders during the election campaigns for the parliamentary elections in 2014 and 2016, the conclusion is that the issue of (K&M) is not treated uniformly anymore by Serbian political parties. It is possible to notice certain changes in program attitudes of the majority of political parties in Serbia. As long as the previous period is observed – the changes are bigger and more obvious. Parties of the independent block, ever since the middle of the first decade of this century, plead for the political attitude about the “amputation” of K&M from Serbia, while the DSS changed from 2008 its position from “both K&M and the EU” to “K&M in Serbia, Serbia out of the EU”. The DS changed its attitude regarding this issue from 2007 and through its program-political attitudes and even more through practical political movements (introduction of EULEX to K&M) in the direction of the independent policy.

The Brussels Agreement, for which the leaders of the SNS and the SPS – Vučić and Đačić are primarily responsible, is the factor that partly homogenized political attitudes regarding K&M. The consent appeared in the political scene of Serbia between the parties from the block “Both K&M and the EU” and the parties from independent block regarding this agreement, so that the parties opposed to it are rather isolated, from the position of euroscepticism explained by the “defense of Kosovo” (DSS, SRS, Dveri). While the parties of the leading coalition still

insist on the Resolution 1244 of the UNSC and declare that they will never recognize so-called Kosovo independence, the implementation of the so-called Brussels Agreement is going on in all of its elements, implying concessions of Serbia, its retreat, while establishment of the Community of Serb Municipalities has not happened even four years after the signing. Unlike the SNS that announced from establishment mutual “painful concessions” in the program “White Book”, the change of program attitudes brought by the socialists’ document “Vision of Serbia 2020” seems to be disorienting, containing the attitudes that might be the basis for at least three completely different solutions for the problem of K&M.

Starting the so-called “internal dialogue about Kosovo”, the president Vučić actually has indicated that the issue of future politics of Serbia regarding the problem of K&M is still opened and has enabled that solutions are proposed in a democratic discussion that might be useful for its future formulation. It has become obvious that the politics “Both K&M and the EU” is less and less possible, but it is not clear if the politics “Either the EU or K&M” is possible at all. The answer to this question, apart from the participants in the public debate, probably will provide geopolitical measuring out of power between the Russia and the Western forces in the Balkans.

Keywords: Kosovo and Metohija, political parties in Serbia, evolution of program political attitudes, parliamentary election campaigns 2014 and 2016

* Овај рад је примљен 01. новембра 2017. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 06. децембра 2017. године.

ПРАВО И ПОЛИТИКА

УДК 347.65/.66

DOI: <https://doi.org/10.22182/spm.5842017.6>

Монографска
студија

Српска политичка мисао

број 4/2017.

год. 24.

vol. 58.

стр. 105-136.

Дејан Б. Ђурђевић

Правни факултет, Универзитет у Београду

ДЕЛИМИЧНА НАСЛЕДНА ИЗЈАВА*

Сажетак

Аутор обрађује домашај правила које забрањује да се даје делимична наследна изјава и правне последице давања такве наследне изјаве. Након анализе правно-политичких циљева који се остварују забраном да се даје делимична наследна изјава аутор закључује да су забрањене наследне изјаве којима се наследник одриче појединих ствари из заоставштине, односно којима се одриче идеалног дела своје наследне квоте. Делимична наследна изјава не постоји када један наследних има више наследних делова о којима може различито да се изјасни. У раду је указано на неке изузетке од забране да се даје делимична наследна изјава, као и на правне последице које наступају када се наследник делимично прихвати, односно одрекне наслеђа.

Кључне речи: наследна изјава, одрицање од наслеђа, правни положај наследника, прихватање наслеђа

* Рад је резултат истраживања у оквиру пројекта *Идентитетски преображај Србије*, који се реализује на Правном факултету Универзитета у Београду.

1. ПОСТАВЉАЊЕ ПРОБЛЕМА

Члан 214. став 2. Закона о наслеђивању¹⁾ предвиђа да одрицање од наслеђа не може бити делимично. Наведено правило потврђено је и у члану 115. став 3. Закона о ванпарничном поступку,²⁾ где стоји да ће оставински суд у позиву за рочиште посебно упозорити учесника да изјава о делимичном одрицању не производи правно дејство. Такође, у члану 220. став 2. ЗОН прописано је да се наслеђе не може делимично примити. С друге стране, члан 118. став 3. ЗВП каже да у наредној изјави треба навести да ли се наследник прима, односно одриче дела који му припада по закону или на основу тестаментa, или се изјава односи на нужни део. Формулација члана 118. став 3. ЗВП може дати основ за закључак да је потенцијалном наследнику који се *in concreto* позива на наслеђе истовремено и као законски и тестаментарни наследник признато право да се одрекне законског дела, а да прихвати тестаментарни део и обрнуто. Одатле се поставља питање какав је домашај правила о делимичном одрицању од наследства.

У члану 118. став 3. ЗВП нормирана је правна последица делимичног одрицања од наслеђа – таква изјава не производи правно дејство. Законодавац, међутим, ништа не каже о томе какве су правне последице делимичног прихватања наследства.

Питања домашаја правила о забрани делимичног одрицања, односно прихватања наслеђа и правних последица давања делимичне наследне изјаве предмет су овог рада.

2. ДОМАШАЈ ПРАВИЛА О ЗАБРАНИ ДЕЛИМИЧНОГ ОДРИЦАЊА ОД НАСЛЕДСТВА

2. 1. Упоредноправни преглед

Забрана да се наследник делимично одрекне, односно делимично прихвати наследства нема исти домашај у различитим правним системима.

Најдетаљнију регулативу има немачки Грађански законик,³⁾ који том питању посвећује три параграфа (§§ 1948, 1950. и 1951).

1) Закон о наслеђивању – ЗОН, *Службени гласник РС*, бр. 46/95, 101/03 и 6/15.

2) Закон о ванпарничном поступку – ЗВП, *Службени гласник СРС*, бр. 25/82 и 48/88 и *Службени гласник РС*, бр. 46/95, 18/05, 85/22, 45/13, 44/14, 6/15 и 106/15.

3) *Bürgerliches Gesetzbuch* – BGB.

Правило⁴⁾ је постављено у § 1950. BGB: „Прихватање и одрицање не могу бити ограничени на један део заоставштине. Прихватање или одрицање од једног дела заоставштине не производи правно дејство”. Наведена норма тумачи се у смислу да наследник не може прихватити идеалан део наследне квоте коју би требало да наследи, нити може наследну изјаву ограничити на једно или више конкретних права из заоставштине.⁵⁾ Од тог правила предвиђено је неколико изузетака: 1° Ако се неко лице позива на наслеђе на основу располагања за случај смрти (тестамент или уговор о наслеђивању), а у хипотези да нема тог располагања *mortis causa* оно би се позвало на наслеђе као законски наследник, то лице може да се одрекне наслеђа као тестаментарни, односно уговорни наследник, а да га прихвати као законски наследник (§ 1948. став 1. BGB); 2° Ако се неко лице позива на наслеђе на основу тестаamenta и уговора о наслеђивању, оно може по једним основу позивања на наслеђе дати позитивну, а по другом негативну наследну изјаву (§ 1948. став 2. BGB); 3° Ако се потенцијални наследник позива да наследи више наследних делова, може, када позивање проистиче из различитих основа, прихватити један наследни део, а другог се одрећи (§ 1951. став 1. BGB);⁶⁾ 4° Ако оставилац постави једног наследника за више наследних делова, он му може располагањем за случај смрти омогућити, да један наследни део прихвати, а да се другог одрекне (§ 1951. став 3. BGB); 5° Приликом наслеђивања сеоских газдинстава која се налазе у посебном законском режиму (*Hof*),⁷⁾ наследник се може одрећи сеоског имања, а прихватити ос-

4) У том смислу: Knut Werner Lange, *Erbrecht*, C. H. Beck, München, 2011, стр. 409; Karlheinz Muscheler, *Erbrecht*, Mohr Siebeck, Tübingen, 2010, Band II, стр. 1538.

5) Види: Axel Stein, *Kommentar zum Bürgerlichen Gesetzbuch* (berg. von Hs. Th. Soergel), Band 21: *Erbrecht 1* (Hrsg. J. Damrau), W. Kolhammer GmbH, Stuttgart, 2001, стр. 216 и даље; Peter Ouart, *Deutscher Erbrechts-Kommentar* (Hrsg: F. Große-Wilde, P. Ouart), Carl Heymans Verlag, Köln, 2010, стр. 108 и даље.

6) Овај изузетак се среће када постоје вишеструке породичне везе између оставиоца и законског наследника, при чему свака од тих веза, сама за себе, омогућује стицање одређеног наследног дела. Када се једно лице истовремено позива на наслеђе и као оставиоцев супруг и као крвни сродник, § 1934. BGB предвиђа да то лице наслеђује и као супруг и као сродник, тако да добија два посебна наследна дела. У том случају наследник се може одрећи наследног дела који добија као супруг, а прихватити наследни део који му следује као сроднику и обрнуто. Осим тога, када постоји вишеструко крвно сродство (нпр. наследник је оставиоцу истовремено и брат од стрица и брат од ујака), § 1927. BGB прописује да такав наследник добија два посебна наследна дела, по оба сродничка односа, тако да се једног може прихватити, а другог одрећи. Ближе о томе, види: Dieter Leipold, *Münchener Kommentar zum Bürgerlichen Gesetzbuch*, Band 9 – *Erbrecht* (Red. G. Schlichting), C. H. Beck, München, 2004, стр. 268.

7) Сеоско газдинство (*Hof*) јесте земљишно или шумско имање које према пореској процени вреди најмање 10.000 евра, које је у земљишну књигу уписано као сеоско газдинство, а налази у искључивој својини пољопривредника или у заједничкој својини

татак заоставштине;⁸⁾ 6° Под одређеним условима, наследник може да се одрекне наследства а да задржи право на нужни део (§ 2306. став 1. BGB).⁹⁾

Швајцарски Грађански законик о овом питању нема прецизну регулативу.¹⁰⁾ Члан 570. став 2. ZGB прописује да наследна изјава мора бити дата безусловно и безрезервно (*vorbehaltlos*). У швајцарској доктрини израз „безрезервно” не тумачи се у свом уобичајеном правнотехничком значењу.¹¹⁾ Швајцарски аутори израз „резерва” (*Vorbehalt*) разумеју као изјаву наследника којом он продужава неизвесност у погледу тога да ли се прихвата или одриче наследства, на пример, орочена наследна изјава. Међу ауторима је било спорно да ли се под израз „безрезервно” може подвести случај делимичног одрицања од наследства. Преовлађује становиште да се у случају делимичног одрицања од наслеђа не ради о резерви јер таква изјава не продужава наследноправни провизоријум (период у којем је неизвесно да ли ће потенцијални наследник прихватити наслеђе). Одговор на питање о дозвољености делимичне наследне изјаве швајцарски правници дају ослањајући се на принцип универзалне сукцесије. Они сматрају да није дозвољена наследна изјава којом се прихватање или одрицање од наследства ограничава на поједине ствари и права из заоставштине.

пољопривредника и његовог супружника. У појединим немачким државама (Доња Саксонија, Северна Рајна–Вестфалија, Хамбург и Шлезвиг–Холштајн) за наслеђивање сеоског газдинства важе посебни прописи (Закон о сеоским газдинствима – *Höfeordnung*), што доводи до тзв. цепања заоставштине (*Nachlassspaltung*) – сеоско газдинство се наслеђује по специјалним прописима, а остатак заоставштине по општим правилима BGB. Специфичност наследноправног режима за сеоско газдинство огледа се у томе што њега може да наследи само један наследник из ограниченог круга у који улазе оставиочеви потомци, супружник, браћа и сестре и њихови потомци и родитељи. Родитељи могу да наследе пољопривредно газдинство само ако оно потиче од њих или њихове породице, односно ако је стечено њиховим средствима. О наслеђивању сеоског газдинства у немачком праву, види уместо свих: Knut Werner Lange, *Erbrecht*, нав. дело, стр. 889 и даље.

- 8) Међу немачким ауторима преовлађује становиште да није дозвољен обрнут случај, тј. да наследник прихвати пољопривредно газдинство а одрекне се остатка заоставштине. У том смислу, види са упућивањима: Knut Werner Lange, *Erbrecht*, нав. дело, стр. 410. Супротно: Dieter Leipold, *Münchener Kommentar zum Bürgerlichen Gesetzbuch*, нав. дело, стр. 267.
- 9) Ближе о томе, види: Dieter Leipold, *Münchener Kommentar zum Bürgerlichen Gesetzbuch*, нав. дело, стр. 266–267.
- 10) *Zivilgesetzbuch* – ZGB.
- 11) Ближе о томе са упућивањима, види: Arnold Escher, *Kommentar zum Schweizerischen Zivilgesetzbuch*, Bd. III – *Erbrecht, Abteilung II – Erbgang* (Art. 537–640), Schulthess, Zürich, 1960, стр. 183; Ivo Schwander, *Basler Kommentar zum Schweizerischen Privatrecht – Zivilgesetzbuch II* (Hrsg: H. Honsell, N. P. Vogt, T. Geiser), Helbing&Lichtenhahn, Basel–Genf–München, 2003, стр. 537.

С друге стране, преовлађује став да начелу универзалне сукцесије не противуречи то да наследник своју наследну изјаву ограничи на идеални део наследне квоте.¹²⁾

2. 2. Српско право

Правило које забрањује делимичну наследну изјаву у српском праву тумачи се у смислу да наследник не може ограничити наследну изјаву на реалан нити на идеалан део наследства које би требало да му припадне,¹³⁾ односно, речју Благојевића, она мора „по обиму да се поклапа са предметом наследноправних овлашћења лица које даје наследну изјаву”.¹⁴⁾

Да би се одредио домаћај правила о забрани давања делимичне наследне изјаве неопходно је утврдити његов *ratio legis*. Тиме што је забранио делимичну наследну изјаву, законодавац тежи да оствари два правнополитичка циља: 1° доследно спровођење начела универзалне сукцесије и 2° спречавање наследника да путем наследне изјаве утичу на величину својих наследних квота.¹⁵⁾

Универзална сукцесија одређује објект наслеђивања, тј. оно што прелази са оставиоца на наследнике у моменту отварања наслеђа.¹⁶⁾ Универзална сукцесија постоји онда када заоставштина прелази на једног или више наследника као целина (*per universitatem*).¹⁷⁾ Принцип универзалне сукцесије у српском праву проистиче из члана 1. ст. 1. и 2. ЗОН, који предвиђају да се наслеђује заоставштина и да њу чине *сва* наслеђивању подобна права која су припадала оставиоцу у моменту његове смрти. Један од аспеката универзалне сукцесије јесте јединство објекта наслеђивања (универзалност у ужем смислу), што значи да на наследнике пре-

12) Исто.

13) Дејан Ђурђевић, *Институције наследног права*, Службени гласник, Београд, 2015, стр. 321–322; Оливер Антић, Зоран Балиновац, *Коментар Закона о наслеђивању*, Номос, Београд, 1996, стр. 559.

14) Борислав Благојевић, *Наследно право СФРЈ*, Завод за издавање уџбеника, Београд, 1964, стр. 355–356.

15) Упореди: Malte Masloff, *Praxiskommentar Erbrecht* (Hrsg. J. Damrau, M. Tanck), Zerb Verlag, Bonn, 2014, стр. 159; Knut Werner Lange, *Erbrecht*, нав. дело, 409; Heinrich Lange, Kurt Kuchinke, *Erbrecht*, C. H. Beck, München, 2001, стр. 208; Dieter Leipold, *Münchener Kommentar zum Bürgerlichen Gesetzbuch*, нав. дело, стр. 265 и даље; Ursula Tschichoflos, *BGB Kommentar* (Hrsg. H. Prütting, G. Wegen, G. Weinreich), Luchterhand Verlag, Köln, 2009, стр. 2663.

16) Martin Metzler, *Ausschlagung und Erbverzicht in der dogmatischen Analyse*, Nomos, Baden-Baden, 2013, стр. 26.

17) Ближе о томе, са упућивањима, види: Дејан Ђурђевић, *Институције наследног права*, нав. дело, стр. 35 и даље.

лази целокупна оставиочева имовина.¹⁸⁾ Наследници стичу заоставштину као „онакво квалитативно јединство имовинскоправних објеката какво је постојало код оставиоца”,¹⁹⁾ а не као прост скуп оставиочевих права и обавеза. Принцип универзалне сукцесије обезбеђује да на наследника пређу сва наслеђивању подобна права и обавезе оставиоца и да ништа што је подобно за наслеђивање не буде изостављено из тог преноса. Значај јединства објекта наслеђивања ефектно истиче Мушелер описујући један хипотетички правни поредак у којем не постоји универзална сукцесија, али који оставља могућност оставиоцу да врши појединачна располагања за случај своје смрти.²⁰⁾ У таквом правном поретку постојала би велика опасност да поједина наследива права из заоставштине остану без имаоца зато што је оставилац пропустио да их наведе у свом тестаменту.

Правнополитички разлози због којих је прихваћен принцип универзалне сукцесије не би били остварени ако би наследник имао могућност да се приликом давања наследне изјаве изјашњава да ли хоће да му припадну поједини предмети из заоставштине.²¹⁾ Наследник може да прихвати заоставштину такву каква јесте или да је одбије. Није дозвољено да се наследник прихвати само појединих ствари из заоставштине (нпр. да изјави да жели да наследи само оставиочев стан, а да му остало не треба) или да се одрекне појединих ствари из заоставштине (нпр. да прихвати све осим оставиоцевог путничког возила).²²⁾ Осим тога, када би се наследнику

18) Ближе о овоме, види: Karlheinz Muscheler, *Unverzalsukzession und Vonselbsterwerb*, J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen, 2002, стр. 5 и даље.

19) Ulrich von Lübtow, *Erbrecht*, Duncker&Humboldt, Berlin, 1971, Halbband I, стр. 17.

20) Karlheinz Muscheler, *Unverzalsukzession und Vonselbsterwerb*, нав. дело, стр. 5.

21) Ulrich von Lübtow, *Erbrecht*, Duncker&Humboldt, Berlin, 1971, Halbband II, стр. 700; Dieter Leipold, *Münchener Kommentar zum Bürgerlichen Gesetzbuch*, нав. дело, стр. 265–266. На таквом становишту су стајали и редактори савезног Закона о наслеђивању из 1955. године: „Одрицање од наслеђа не може бити делимично зато што је наслеђе по својој природи универзална сукцесија, тако да наследник ступа у сва права и обавезе оставиоца. Супротним решењем изгубио би се у појму наследника један битан елемент.” – Божидар С. Марковић, *Закон о наслеђивању са објашњењима и напоменама*, Издање Архива за правне и друштвене науке, Београд, 1955, стр. 147.

22) На том становишту стоји и домаћа судска пракса: „Одредбу да одрицање од наслеђа не може бити делимично, треба тумачити тако, да се наследник у наследничкој изјави није могао да изјасни да се не прихвата наслеђа на непокретној имовини, односно да се прихвата наслеђа само на покретној имовини” – Одлука Врховног суда Србије, Рев 1406/84, објављено код: Слободан Сворцан, *Коментар Закона о наслеђивању Србије*, Правни факултет у Крагујевцу, Крагујевац, 2004, стр. 589. На исти начин поступају и хрватски судови. Види Одлуку Жупанијског суда у Вараждину Gžx-11/09, од 14. априла 2009, објављено у: Damir Kontrec, Jožica Matko Ruždjak, Đuro Sessa, *Zakon o nasljeđivanju*, Organizator, Zagreb, 2015, стр. 158–159.

дозволило да путем делимичне наследне изјаве поједина права из заоставштине прихвати, а нека друга да одбије, он би на тај начин добио могућност да својом једностраном изјавом воље прејудицира начин деобе заоставштине, што је у супротности с правилима наследног права која предвиђају да се деоба заоставштине врши на основу тестаментa, споразума свих санаследника или на основу одлуке суда.²³⁾

Начелу универзалне сукцесије противурече и делимичне наследне изјаве санаследника које међусобно кореспондирају (садржински се не искључују), на пример, када један санаследник на рочишту за оставинску расправу изјави да жели да наследи само оставиочев стан, а други санаследник да наследну изјаву којом прихвата све осим оставиоачевог стана. Оставински суд у том случају не би смео да у изреци оставинског решења огласи једног санаследника за наследника на стану, а другог за наследника на остатку заоставштине.²⁴⁾ Такво решење било би у супротности како с начелом универзалне сукцесије, тако и с правном природом наследничке заједнице. Наиме, када иза оставиоца остане више наследника, заоставштина као целина прелази на све њих и постаје њихова заједничка имовина. При томе, санаследници имају уделе на оставинској маси као целини, а не и на појединим стварима и правима из ње.²⁵⁾ У наведеној ситуацији, оставински суд би морао да поучи санаследнике да они имају наследни удео на заоставштини као целини и да у изреку оставинског решења унесе величину њихове наследне квоте (члан 122. став 2. ЗВП). Договор санаследника којим уређују наследноправне последице оставиоачеве смрти тако што једном од њих припадају у искључиву својину поједине ствари из оставинске масе, а другом остатак заоставштине представља, заправо, споразум о деоби заоставштине. Законодавац даје могућност да се у изреку оставинског решења унесу одредбе споразума о деоби заоставштине (члан 122. став 3. ЗВП). Међутим, то не значи да одредбе тог споразума замењују тзв. оглашавајући део изреке оставинског решења, у којем морају да стоје подаци о наследницима, основ позивања на наслеђе и величине наследних

23) Види: Karlheinz Muscheler, *Erbrecht*, нав. дело, Bd. II, стр. 1539.

24) Упореди: Окружни суд у Ваљеву, Гж 1575/78: „Полазећи од тога да је наслеђе по својој правној природи универзална сукцесија и да наследник ступа у сва права и обавезе оставиоца, првостепени суд не може неке учеснике огласити за наследнике само на земљи без зграда, а друге учеснике на земљи и на зградама.” Одлука објављена код: Вукашин Ристић, *Практикум за наслеђе*, Савремена администрација, Београд, 1996, стр. 246.

25) О режиму наследничке заједнице у српском праву види: Дејан Ђурђевић, „Правна природа наследничке заједнице”, *Српска политичка мисао*, бр. 4/2015, стр. 109 и даље.

квота.²⁶⁾ Одредбе споразума о деоби заоставштине уносе се испод оглашавајућег дела, као посебан став диспозитива оставинског решења.²⁷⁾

Поштовање принципа универзалне сукцесије, међутим, не може да објасни други аспект забране делимичне наследне изјаве, а то је забрана изјаве којом наследник прихвата само један идеалан део своје наследне квоте. Начело универзалне сукцесије не би било повређено ако би се дозволило наследнику да прихвати само једну половину своје наследне квоте, а да другу препусти санаследнику.²⁸⁾ Другим речима, ако иза оставиоца остану два наследника, заоставштина прелази на њих као целина независно од тога да ли њихови удели износе по једну половину или један од њих наслеђује три четвртине, а други једну четвртину. Тиме што забрањује давање изјаве о прихватању, односно о одрицању од идеалног дела наследне квоте законодавац тежи да оствари један други правнополитички циљ, а не заштиту начела универзалне сукцесије. Поставља се питање због чега законодавац ускраћује наследницима могућност да делимичном наследном изјавом утичу на величину својих наследних удела.

26) Види члан 122. став 2. где стоји да оставинско решење „мора да садржи: ... лично име, занимање и пребивалиште наследника, однос наследника према оставиоцу – да ли наслеђује као законски или тестаментарни наследник, а ако има више наследника, и део у коме учествују у наслеђу.”

27) Поједини аутори који су писали о томе, износили су недовољно јасне ставове који могу да наведу на погрешне закључке. Види: Гордана Станковић, Милена Трговчевић-Проквић, *Коментар Закона о ванпарничном поступку*, Службени гласник, Београд, 2015, стр. 536, које кажу да се у случају из члана 122. став 3. ЗВП „решење о наслеђивању заснива на споразуму наследника”. Овде не треба изгубити из вида да је у оставинском поступку домаћај диспозитивне максиме прилично ограничен и да санаследници не могу својим споразумом да уреде наследноправне последице оставиоцеве смрти, на пример да се оставиоцева деца која наслеђују као законски наследници договоре да једно добије две трећине а друго једну трећину наслеђа. У том смислу види: Милош Стеванов, „Споразумно наслеђивање”, *Гласник Адвокатске коморе Војводине*, бр. 9/1963, стр. 1 и даље. Члан 122. став 3. ЗВП не треба разумети као продор диспозитивне максиме у оставински поступак, већ као настојање законодавца да посебан ванпарнични поступак за деобу интегрише у поступак за расправљање заоставштине када су санаследници сагласни о начину деобе заоставштине, и то из разлога убрзања поступка и смањена трошкова. На основу члана 122. став 3. ЗВП споразум санаследника о деоби заоставштине може путем оставинског решења да добије својство јавне исправе подобне за упис права у јавне регистре, чиме се наследницима штеди време и новац, јер не морају да иду код јавног бележника да сачињавају посебан споразум о деоби заоставштине, нити да покрећу посебан ванпарнични поступак за деобу заједничке имовине.

28) На том становишту, видели смо, стоје швајцарски аутори. Неки од њих аргумент за такву тврдњу налазе у решењима немачког права. Тако Ешер констатује да немачки законодавац не би изричито уредио забрану делимичног одрицања да она противуречи начелу универзалне сукцесије, које је једно од основних начела немачког наследног права. Види. Arnold Escher, *Kommentar zum Schweizerischen Zivilgesetzbuch*, нав. дело, стр. 183.

У литератури се истиче да један од правнополитичких циљева забране делимичне наследне изјаве јесте спречавање наследника да својом вољом мењају правила законског наслеђивања о величини наследног дела, односно да мењају оставиочеву вољу у погледу начина на који се расподељује заоставштина. Реч је о тзв. принципу по којем „величина наследних квота проистиче из закона или воље оставиоца, а не из воље наследника”.²⁹⁾

Сматрам да се ово становиште не може прихватити. Наиме, наследник у сваком случају може да утиче на расподелу заоставштине тиме што ће дати негативну наследну изјаву. У законском наслеђивању наследнике и величину наследних квота одређује законодавац полазећи од породичних веза између оставиоца и претендента на наследство. Када прописује правила законског наслеђивања законодавац тежи да правично уреди апстрактне животне ситуације. Из тог разлога сасвим је уместо да се, на пример, у члану 9. став 2. ЗОН пропише да сва оставиочева деца наслеђују једнаке делове, без упуштања у специфичности односа између оставиоца и његове деце. Тим специфичностима наследноправну релевантност може дати сам оставилац тако што ће сачинити тестамент. Да ли то значи нпр. ако оставилац има двоје деце, а није сачинио тестамент, да је нужно да та деца наследе по једну половину заоставштине? Одговор на то питање је негативан. Законом постављене критеријуме за расподелу заоставштине законски наследници могу мењати давањем негативне наследне изјаве. Ако се у наведеном примеру једно дете одрекне наслеђа, виђење законодавца о томе како деца треба да поделе наследство свог родитеља неће се у пракси остварити.

Код тестаментарног наслеђивања величину наследних квота одређује завешталац. Поједини аутори сматрају да би могућност делимичног одрицања од наслеђа угрозила остварење завештачеве последње воље.³⁰⁾ Тај аргумент није убедљив. Оставиочева воља не мора бити спроведена, јер сваки од тестаментарних наследника има право на одрицање од наследства. Не може се разложно објаснити зашто законодавац дозвољава да завештаочева последња воља буде сасвим осујећена (када се тестаментарни наследник у потпуности одрекне своје наследне квоте), а забрањује да се путем делимичне наследне изјаве од ње одступи у одређеној мери. Институт негативне наследне изјаве има потенцијал да сасвим спречи остваривање завештачеве воље. До тога долази када се сви тес-

29) Види: Heinrich Lange, Kurt Kuchinke, *Erbrecht*, нав. дело, стр. 208. У том смислу и: Славко Марковић, *Наследно право*, Службени лист СФРЈ, Београд, 1981, стр. 101.

30) Karlheinz Muscheler, *Erbrecht*, нав. дело, Bd. II, стр. 1539.

таментарни наследници одрекну наследства. Штавише, установа одрицања од наследства подобна је да осујети спровођење основне правно-политичке функције наследног права, која се огледа у његовом приватноправном карактеру, тј. у чињеници да наследно право треба да обезбеди континуитет приватне својине (прелазак својине из приватних руку оставиоца у приватне руке његових наследника).³¹⁾ Наиме, ако сви законски и тестаментарни наследници дају негативне наследне изјаве, заоставштину наслеђује држава као последњи законски наследник, која у том случају нема могућност одрицања од наследства (види члан 21. ЗОН).

Осим наведеног, забрана делимичне наследне изјаве не може у потпуности да заштити законске и тестаментарне критеријуме за одређивање наследних квота. Наиме, ако наследници сматрају да су критеријуми на основу којих су утврђени њихови законски, односно тестаментарни наследни делови *in concreto* неправични или непримерени, они могу накнадно извршити одређене корекције путем других института грађанског права (нпр. уговор о поклону).³²⁾

Суштински правнополитички разлог који се може истаћи у прилог забрани да се наследник делимично одрекне од идеалног дела своје наследне квоте огледа се заправо у тежњи законодавца да поједностави уређење правних последица преласка заоставштине на наследнике.³³⁾ Овде треба имати у виду да само у једном случају потенцијални наследник може имати тачну представу о томе колики проценат наслеђа добија ако да позитивну наследну изјаву. То је случај када оставиоца наслеђује један наследник. Такав случај у пракси представља реткост.³⁴⁾ Чешћа је појава да на наслеђе конкурише више наследника. Они приликом давања наследне изјаве не могу имати прецизна сазнања о делу заоставштине који ће добити,

31) О приватноправном карактеру наслеђивања види, уместо свих: Дејан Ђурђевић, *Институције наследног права*, нав. дело, стр. 26–27.

32) У том смислу, види: Dieter Leipold, *Münchener Kommentar zum Bürgerlichen Gesetzbuch*, нав. дело, стр. 266.

33) У том смислу, види: Carsten Thomas Ebenroth, *Erbrecht*, C. H. Beck, München, 1992, стр. 234; Knut Werner Lange, *Erbrecht*, нав. дело, стр. 409; Malte Ivo, *Nomos Kommentar – BGB Erbrecht* (Hrsg. L. Kroß, C. Ann, J. Mayer), Band 5 (§§ 1922-2385), Nomos, Baden-Baden, 2010, стр. 158; Dieter Leipold, *Münchener Kommentar zum Bürgerlichen Gesetzbuch*, нав. дело, стр. 266; Andree Wildemann, *Juris Praxis Kommentar BGB*, Band 5 – Erbrecht (Hrsg. W. Hau), Juris GmbH, Saarbrücken, 2009, стр. 166. На таквом становишту стоји и Врховни земаљски суд у Берлину (*Kammergericht*). Види Одлуку тог суда KG – 1 W 124/03, од 11. јануара 2005, *NJW Rechtsprechungs-Report Zivilrecht*, Heft 9/2005, стр. 592. У домаћој литератури такво становиште заступају Оливер Антић, Зоран Балиновац, *Коментар Закона о наслеђивању*, нав. дело, стр. 559.

34) Види уместо свих, са упућивањима: Дејан Ђурђевић, „Правна природа наследничке заједнице“, нав. дело, стр. 110.

јер тај део зависи од тога како се изјашњавају остали санаследници. Давањем позитивне наследне изјаве претендент на наслеђе пристаје да буде оставиочев наследник с наследном квотом чија величина није унапред позната и која се утврђује на основу наследних изјава осталих кандидата за наслеђе и других релевантних чињеница (да ли постоји још неки потенцијални наследник, нпр. ванбрачно оставиочево дете и да ли је неки кандидат за наслеђе недостојан и сл.).³⁵⁾ Ако би се неком санаследнику дала могућност да ограничава своју наследну изјаву на одређен део наследне квоте, онда би се морала пружити могућност осталим санаследницима да се изјашњавају да ли прихватају повећање свог наследног дела за онај део заоставштине који је услед делимичног одрицања остао слободан, што би све усложнило и одуговлачило поступак за расправљање заоставштине.

3. ОДСТУПАЊА

Од правила које забрањује да се дају делимичне наследне изјаве законодавац предвиђа одређена одступања. Најзначајнија су она која се јављају у случају: 1° множине наследних квота, 2° наслеђивања права и обавеза даваоца издржавања из уговора о доживотном издржавању и 3° одрицања од наслеђа уз задржавање права на нужни део.

3.1. Множина наследних квота

Наследник стиче наследни део на основу конкретног чињеничног стања (чињеничног скупа) из којег проистиче његова могућност да наследи оставиоца.³⁶⁾ То чињенично стање може бити његова брачна веза, односно сроднички однос са оставиоцем или пак чињеница да га је оставилац именовао за наследника у свом тестаменту.³⁷⁾ Ако својство наследника проистиче из једног чињеничног скупа, онда је посреди један наследни део који по-

35) Упореди: Theodor Kipp, Helmut Coing, *Erbrecht*, J. B. C. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen, 1990, стр. 490; Kurt Herbert Johannsen, *Das BGB mit besonderer Berücksichtigung der Rechtsprechung des Reichsgerichts und des Bundesgerichtshofes – Kommentar (BGB–RGRK)*, Walter de Gruyter, Berlin/New York, 1974, Bd. V, Teil I (§§ 1922–2146), стр. 121.

36) Упореди: Malte Ivo, *Nomos Kommentar – BGB*, нав. дело, стр. 161; Kurt Herbert Johannsen, *BGB–RGRK*, нав. дело, Teil I, стр. 118; Andree Wildemann, *Juris Praxis Kommentar BGB*, нав. дело, стр. 169; Ursula Tschichofflos, *BGB Kommentar*, нав. дело, стр. 2664.

37) Види: Dieter Leipold, *Münchener Kommentar zum Bürgerlichen Gesetzbuch*, нав. дело, 269; Kurt Herbert Johannsen, *BGB–RGRK*, нав. дело, Teil I, стр. 118–119; Andree Wildemann, *Juris Praxis Kommentar BGB*, нав. дело, стр. 169; Ursula Tschichofflos, *BGB Kommentar*, нав. дело, стр. 2664.

тенцијални наследник може да прихвати такав какав јесте или да га се одрекне. На пример, ако чињеница брачне везе доводи једно лице у позицију да наследи половину заоставштине као законски наследник, ту постоји један наследни део, тако да супружник може изабрати да наследи ту половину или да не наследи ништа.

Некада се на основу изричите или прећутно изражене намере оставиоца или на основу намере законодавца једно лице може наћи у ситуацији да му припада више наследних делова. Узмимо да оставилац који има супругу и сестру именује своју супругу у тестаменту за наследника на половини заоставштине. У том случају, супруга долази у позицију наследника на основу два чињенична скупа: на основу тестаamenta она постаје наследник на половини заоставштине, а чињеница брачне везе је чини законским наследником на четвртини оставинске масе. Супрузи оставиоца припадају две наследне квоте: тестаментарна и законска, те се поставља питање да ли она у погледу те две наследне квоте мора да се изјасни на исти начин.

У упоредном праву на то питање је у начелу дат позитиван одговор. BGB у § 1951. предвиђа да када једном наследнику припада више наследних квота, он може једну да прихвати, а да се одрекне друге ако позивање на наслеђе проистиче из различитих правних основа или ако је то предвиђено у тестаменту.³⁸⁾ Прописујући наведено правило, немачки законодавац је ишао ка томе да наследнику установи засебно право на наследну изјаву у погледу сваке наследне квоте.³⁹⁾

Такав приступ није у супротности с правнополитичким разлозима на којима се заснива забрана да се наследник одрекне од

38) Приликом решавања проблема множине наследних делова, немачки законодавац је покушао да нађе средње решење: дозвољава да се потенцијални наследник различито изјасни о својим наследним квотама само ако оне потичу из различитих основа позивања на наслеђе (нпр. када је неко лице истовремено законски и тестаментарни наследник, законски и уговорни наследник, тестаментарни и уговорни наследник или када се на наслеђе позива на основу више уговора о наслеђивању који су закључени с различитим лицима) или ако је то предвиђено у тестаменту. Решење немачког законодавца критиковали су многи аутори због тога што су критеријуми на основу којих се одлучује када наследник мора да се јединствено изјасни о својим наследним квотама „прилично замршени и неприкладни”. Из тог разлога је Академија за немачко право (*Akademie für Deutsches Recht*) још 1940. године предлагала да у случају множине наследних квота увек постоји могућност засебног прихватања, односно одрицања. Види уместо свих: Dieter Leipold, *Münchener Kommentar zum Bürgerlichen Gesetzbuch*, нав. дело, стр. 268; Hans Brox, *Erbrecht*, Carl Heymanns Verlag, Köln/Berlin/Bonn/München, 2003, стр. 183. Упореди: Heinrich Lange, Kurt Kuchinke, *Erbrecht*, нав. дело, стр. 212–213, који предлажу да се проблем превазиђе тако што ће се широко прихватити могућност да завешталац на основу § 1951. став 3. BGB прећутно установљава право наследника да се различито изјасни о својим наследним квотама.

39) Karlheinz Muscheler, *Erbrecht*, нав. дело, Bd. II, стр. 1540; Malte Ivo, *Nomos Kommentar – BGB*, нав. дело, стр. 154.

идеалног дела наследне квоте. Ту се не даје наследнику могућност да својом вољом смањује наследну квоту. Претенденту на наслеђе је само дато право да бира да ли ће наследити све наследне квоте које му припадају или само неке од њих. Наиме, једног наследника који има две наследне квоте можемо посматрати као да су у питању два наследника са по једним наследним делом. И као што један наследник одлучује независно од осталих наследника о томе да ли ће прихватити свој наследни део, тако није неопходно да један наследник даје идентичне наследне изјаве у погледу свих наследних делова који му припадају. Имајући у виду изложено, морамо се сложити са ауторима који истичу да се не ради о делимичном одрицању од наслеђа када се наследник прихвати једног наследног дела а одрекне другог.⁴⁰⁾

Члан 118. став 3. ЗВП даје законски основ да се такво становиште прихвати и у српском праву. Наведена одредба предвиђа да у наследној изјави треба навести да ли се наследник прима, односно одриче дела који му припада по закону или на основу тестаментa. Правило из члана 118. став 3. ЗВП утемељено је на схватању законодавца да наследна изјава не делује на оставинску масу као целину, већ да се односи на стицање заоставштине у вези са одређеним основом позивања на наслеђе.⁴¹⁾ Одатле даље проистиче да лице које је истовремено оставиочев и законски и тестаментарни наследник има четири могућности: да обе наследне квоте прихвати, да их обе одбије, да се прихвати законског наследног дела, а одбије тестаментарни део или да се прихвати тестаментарног дела, а одбије законски. На таквом становишту стоји како домаћа теорија,⁴²⁾ тако и судска пракса.⁴³⁾

40) Упореди: Слободан Сворцан, *Коментар Закона о наслеђивању Србије*, нав. дело, стр. 577, који каже да се то „не сматра делимичним одрицањем, пошто се ради о различитим правним основима”. Види и: Оливер Антић, Зоран Балиновац, *Коментар Закона о наслеђивању*, нав. дело, стр. 559.

41) Упореди: Dieter Leipold, *Münchener Kommentar zum Bürgerlichen Gesetzbuch*, нав. дело, стр. 263; Malte Ivo, *Nomos Kommentar – BGB*, нав. дело, стр. 154; Heinz Holzhauser, “Die Teilbarkeit von Annahme und Ausschlagung im System des Erbrechts”, *Erbrechtliche Untersuchungen*, N. G. Elwert Verlag, Marburg, 1973, стр. 92 и даље.

42) Види: Дејан Ђурђевић, *Институције наследног права*, нав. дело, стр. 321–322; Борислав Благојевић, *Наследно право СФРЈ*, нав. дело, стр. 356; Наташа Стојановић, *Наследно право*, Правни факултет у Нишу, Ниш, 2011, стр. 68; Оливер Антић, Зоран Балиновац, *Коментар Закона о наслеђивању*, нав. дело, стр. 559; Слободан Сворцан, *Коментар Закона о наслеђивању Србије*, нав. дело, стр. 577; Milan Kreč, Đuro Pavić, *Komentar Zakona o nasljeđivanju*, Narodne novine, Zagreb, 1964, стр. 448.

43) Види експлицитно: Решење Врховног суда Хрватске, Гзз 150/56, које каже: „циљ је наследничке изјаве, као једностраног израза воље, да се коначно утврди да ли нека особа хоће да постане наследник или не и, ако хоће, на који начин, тј. по ком основу” (подвукао Д. Ђ.). Одлука објављена код: Момчило Курдулија, *Приручник за наследно*

Код множине наследних делова поставља се и неколико спорних питања. ЗВП уређује случај када се множина наследних квота јавља као последица деловања различитих основа позивања на наслеђе, тј. када једно лице конкурише на наслеђе истовремено и као законски и као тестаментарни наследник. Поставља се питање да ли је могућа множина истородних наследних квота, тј. да ли једно лице може имати више законских наследних делова или више тестаментарних наследних делова. С тим у вези, даље се поставља питање да ли множина наследних делова постоји у случају прираштаја, до којег може доћи како код законског, тако и код тестаментарног наслеђивања.

3.1.1. Множина законских наследних делова

Правило је да један законски наследник може имати само један законски наследни део, јер се његово својство наследника заснива на једном чињеничном скупу у којем као централна чињеница фигурира постојање одређене породичне везе са оставиоцем. Међутим, могуће су ситуације када између одређеног лица и оставиоца постоји вишеструка породична повезаност, при чему свака од тих веза *per se* омогућује стицање својства законског наследника и одређене наследне квоте. Могу се разликовати две такве ситуације.

Прва постоји онда када је једно лице оставиоцу истовремено и супружник и крвни сродник (нпр. оставилац се оженио унуком своје сестре, што српски породичноправни прописи не забрањују⁴⁴⁾). Ако оставилац нема потомства, на наслеђе се позива други наследни ред, у који улазе супруга и потомци оставиоцеве браће и сестара. У конкретном примеру, супруга је са оставиоцем повезана двоструким породичним везама, при чему је свака од њих доводи у позицију наследника. Она може да постане наследник и као супружник и као потомак оставиоцеве сестре.

Друга ситуација се јавља у случају вишеструког крвног сродства између оставиоца и његовог законског наследника. Узмимо да оставилац има брата од стрица и сестру од ујака који су се

право, Савремена администрација, Београд, 1976, стр. 272. Готово идентична реченица стоји и у образложењу Решења Окружног суда у Суботици Гж, 49/94, објављено код: Оливер Антић, Дејан Ђурђевић, *Приручник за наследно право*, Правни факултет у Београду, Београд, 2011, стр. 408–409. У том смислу и Решење Савезног врховног суда, Рев. 504/1962, од 26. априла 1962, *Збирка судских одлука*, књ. 7, св. 1, Београд, 1962, стр. 54–55, у којем је заузето становиште да наследник који је знао за тестамент а изјавио да се прихвата наслеђа само на основу закона, не може наследити као тестаментарни, већ искључиво као законски наследник.

44) Види члан 19. Породичног закона – ПЗ, *Службени гласник РС*, бр. 18/05, 72/11, 6/15.

венчали (што није забрањено јер они нису крвни сродници). Њихов потомак је двоструко сроднички повезан са оставиоцем јер је истовремено оставиочев братанац и оставиочев сестрић, односно припадник је и очеве и мајчине лозе у оквиру трећег наследног реда, при чему га свака од тих сродничких позиција, сама по себи, може учинити наследником.

У упоредном праву постоје правила која уређују наследноправни значај вишеструких породичних веза између оставиоца и његових наследника. Тако BGB предвиђа да вишеструка породична повезаност оставиоца и наследника има за последицу вишеструко наслеђивање (§§ 1927. и 1934). Српско законодавство нема правила којима би уредило наследноправне последице вишеструких породичних веза између оставиоца и наследника, а таквих случајева, колико нам је познато није било у пракси. Домаћа теорија стоји на становишту да вишеструка породична повезаност са оставиоцем има за последицу вишеструко учешће у законском наслеђивању.⁴⁵⁾ У горе наведеним примерима то би значило да оставиочева супруга добија два законска наследна дела (један као супружник, а други као потомак оставиочеве сестре), односно да оставиочев рођак такође добија два законска наследна дела (један део као братанац, а други део као сестрић).

Ти наследни делови се квалификују као посебни законски наследни делови, јер се заснивају на различитим чињеничним стањима.⁴⁶⁾ Та чињенична стања јесу истородна јер је у оба случаја реч о законском наслеђивању, али нису истоветна зато што свака наследна квота има свој основ у различитом породичном односу између оставиоца и наследника. Како је у том случају реч о множини наследних делова, законски наследник не мора да даје идентичне наследне изјаве за сваки од њих. То би у горе наведеним примерима значило да оставиочева супруга/рођака може да прихвати наследни део који јој припада као супрузи, а да се одрекне наследног дела који би јој следовао као потомку оставиочеве сестре, односно да оставиочев сродник из трећег наследног реда (братанац – сестрић) може да се прихвати наследног дела који му припада као оставиочевом сестрићу, а да се одрекне наследства који му је намењен као оставиочевом братанцу.

45) Види: Дејан Ђурђевић, *Институције наследног права*, нав. дело, стр. 97-98; Оливер Антић, *Наследно право*, Народна књига, Београд, 1994, стр. 76, фн. 127.

46) Види §§ 1927. алинеја 2. и 1934. алинеја 2. BGB. Heinrich Lange, Kurt Kuchinke, *Erbrecht*, нав. дело, стр. 212, с правом указују да ту постоје различити основи позивања на наследство, јер основ позивања на наслеђе није заправо закон, већ чињеница брака, односно сродства за коју закон узима позивање на наследство када нема оставиочеве последње воље. У том смислу, види и: Ulrich von Lübtow, *Erbrecht*, нав. дело, Нб. II, стр. 702; Karlheinz Muscheler, *Erbrecht*, нав. дело, Bd. II, стр. 1540-1541.

3.1.2. Множина тестаментарних наследних делова

Део заоставштине који тестаментарни наследник добије од завештаоца на основу тестаментарног третира се као јединствен наследни део, чак и онда када потиче из више тестамената,⁴⁷⁾ на пример када оставилац у првом тестаменту напише да по четвртину заоставштине оставља лицу А и Б, а у доцнијем тестаменту предвиди да по четвртину заоставштине оставља лицу А и В, узима се да је лицу А остављена једна наследна квота која износи половину, а не две наследне квоте које износе по четвртину.⁴⁸⁾ Међутим, могуће су ситуације у којима тестаментарном наследнику припада више наследних квота о којима може различито да се изјасни. Такве ситуације могу настати на основу изричите или прећутне воље оставиоца.

Нека иностранна законодавства прописују да завешталац може предвидети своје наследнику више наследних квота, о којима наследник може да се изјасни на различит начин. Тако BGB у § 1951. став 3. каже: „Ако оставилац постави једног наследника за више наследних делова, он му може располагањем за случај смрти омогућити да један наследни део прихвати, а да се другог одрекне.” За примену те одредбе нужне су две претпоставке: 1° да завешталац предвиди више наследних делова и 2° да у тестаменту да могућност наследнику да неке од тих делова прихвати, а да се других одрекне, на пример када оставилац својој супрузи остави десет наследних квота од по једне десетине и предвиди да она може одлучити колико ће тих десетина прихватити.⁴⁹⁾ Међутим, наведена одредба не дозвољава оставиоцу да наследнику да „апстрактну могућност” да се делимично одрекне од своје наслед-

47) То је владајуће схватање. Види: Theodor Kipp, Helmut Coing, *Erbrecht*, нав. дело, стр. 489; Andree Wildemann, *Juris Praxis Kommentar BGB*, нав. дело, стр. 169. У правним системима који дозвољавају уговор о наслеђивању множина наследних делова постоји и онда када је наследнику један део заоставштине остављен тестаментом, а други уговором о наслеђивању, као и у случају када је наследнику остављено више наследних квота које потичу из више уговора о наслеђивању закључених с различитим уговорницима. Види уместо свих: Malte Masloff, *Praxiskommentar Erbrecht*, нав. дело, стр. 162.

48) С обзиром на то да изјаве завештаоца дате у различитим тестаментима законодавац третира као јединствену завештаочеву вољу (види члан 177. став 1. ЗОН), самим тим што за наследника из више тестамената проистиче више идеалних делова заоставштине, не може се узети да такав наследник има више наследних делова ако сви ти наследни делови подлежу јединственом грађанскоправном режиму. Упореди: Ulrich von Lübtow, *Erbrecht*, нав. дело, Нб. II, стр. 701; Ursula Tschichoflos, *BGB Kommentar*, нав. дело, стр. 2664; Kurt Herbert Johannsen, *BGB-RGRK*, нав. дело, Teil I, стр. 123; Gerhard Otte, *J. von Staudingers Kommentar zum Bürgerlichen Gesetzbuch* (Red. G. Otte), Buch V/1: *Erbrecht* (Einleitung; §§ 1922–1966), Sellier – de Gruyter, Berlin, 2000, стр. 471.

49) Пример наведен према: Malte Ivo, *Nomos Kommentar – BGB*, нав. дело, стр. 161.

не квоте.⁵⁰⁾ Није дозвољено да завешталац препусти наследнику да сам одлучује у којој мери ће се одрећи наследства, већ мора прецизно одредити обим одрицања и на тај начин конституисати више наследних делова.⁵¹⁾

Не постоји правна препрека да се такво правило прихвати и у српском праву. Слобода тестирања као специфичан појавни облик аутономије воље у наследном праву оставља завештаоцу могућност да разноврсно обликује наследноправне последице своје смрти, па самим тим да величину заоставштине коју треба да наследи неко лице учини зависним од његове воље. Ако важећи прописи дозвољавају завештаоцу да плуралитет наследних квота створи тако што ће свом законском наследнику тестаментом оставити део заоставштине, тешко је пронаћи разлог да му се забрани да у тестаменту једном лицу остави више тестаментарних наследних делова. Међутим, овде треба имати у виду да је слобода тестирања ограничена *начелом униперсоналитета*, које је предвиђено чланом 78. ЗОН – тестамент као строго лични правни посао. Принцип униперсоналитета има две димензије: *формалну* и *материјалну*. Док формални униперсоналитет подразумева забрану да се тестамент сачињава преко заступника, материјални униперсоналитет значи да су забрањене одредбе у тестаменту којима се трећем лицу у потпуности препушта да донесе одлуку о садржини тестаментарног располагања.⁵²⁾ Следствено томе, завешталац није властан да неко лице именује за наследника и да му препусти да потпуно слободно одреди величину своје наследне квоте. Лична одговорност завештаоца за садржину свог тестаamenta, која представља *ratio legis* материјалног униперсоналитета,⁵³⁾ налаже да се прецизира величина идеалног дела наследне квоте који наследник може да прихвати и на тај начин му конституише више наследних делова. Следствено томе, завешталац може предвидети у тестаменту да законски наследник може да се одрекне одређеног дела своје законске наследне квоте.

Завештаоцу није дозвољено да конституише могућност наследнику да се одриче наслеђивања појединих ствари из заос-

50) У том смислу: Malte Ivo, *Nomos Kommentar – BGB*, нав. дело, стр. 161; Axel Stein, *Kommentar zum Bürgerlichen Gesetzbuch*, нав. дело, стр. 218.

51) Види: Dieter Leipold, *Münchener Kommentar zum Bürgerlichen Gesetzbuch*, нав. дело, стр. 269; Ursula Tschichoflos, *BGB Kommentar*, нав. дело, стр. 2665; Kurt Herbert Johannsen, *BGB-RGRK*, нав. дело, Teil I, стр. 124.

52) Ближе о томе, види: Дејан Ђурђевић, „Принцип униперсоналитета у тестаментарном праву”, *Правни живот*, бр. 10/2010, стр. 756 и даље.

53) Исто.

тавштине⁵⁴⁾ јер би то представљало повреду принципа универзалне сукцесије.⁵⁵⁾

Множина тестаментарних наследних квота која се јавља на основу изричите воље завештаоца у пракси нема велики значај.⁵⁶⁾ За праксу је много значајнији плуралитет тестаментарних наследних квота до којег долази на основу прећутне изјаве тестатора. У теорији се узима да када завешталац у тестаменту одреди више наследних делова, он на тај начин прећутно установљава могућност наследнику да се о својим квотама различито изјашњава.⁵⁷⁾ Следствено томе, могућност наследника да се различито изјашњава о својим тестаментарним наследним квотама постоји и онда када завешталац то није експлицитно поменуо у тестаменту. Наведено становиште се може прихватити и у српском праву. Ако је законодавац дао могућност завештаоцу да једном законском наследнику остави у тестаменту део заоставштине и на тај начин му прећутно створи два наследна дела (законски и тестаментарни) о којима тај наследник може различито да се изјашњава чак, и онда када

54) Malte Ivo, *Nomos Kommentar – BGB*, нав. дело, стр. 161; Malte Masloff, *Praxiskommentar Erbrecht*, нав. дело, стр. 162.

55) Ово правило не треба мешати са одрицањем од прелегата, тј. легата који је остављен законском или тестаментарном наследнику. Наследник може да се одрекне прелегата а да прихвати наследство и обрнуто. Види, уместо свих: Дејан Ђурђевић, *Институције наследног права*, нав. дело, стр. 178. Ту се не ради о делимичној наследној изјави. Ако се наследник одрекне само прелегата, он не стиче потраживање (право да захтева предају легираног предмета), али упркос томе легирани предмет остаје у заједничкој својини наследника (прелегатора) и осталих његових наследника. Упореди: Stephan Seidl, *Kommentar zum Bürgerlichen Gesetzbuch*, (Hrsg: H. G. Bamberger, H. Roth), Bd. III (1297–2385; EGBGB; CISG), C. H. Beck, München, 2003, 1343; Malte Ivo, *Nomos Kommentar – BGB*, нав. дело, стр. 161.

56) У упоредном праву завештаочева изјава којом свом наследнику изричито уводи могућност да се различито изјасни о наследним квотама које би могао да наследи има одређени практични значај на терену пореског права. Тиме што му је завешталац конституисао право да неке уделе прихвати, а да се других одрекне, наследнику је дата могућност да смањи део заоставштине који наслеђује тако да остане испод пореског прага, а да остатак наследства, на који би морао да плаћа порез, препусти својим са-наследницима. У том смислу види: Carsten Thomas Ebenroth, *Erbrecht*, нав. дело, стр. 234; Knut Werner Lange, *Erbrecht*, нав. дело, стр. 410; Heinrich Lange, Kurt Kuchinke, *Erbrecht*, нав. дело, стр. 212. У немачком праву такве конструкције могу имати већи практичан значај јер се порески праг креће од 20.000 до 500.000 евра, а пореске стопе могу износити и до 50%. Види: § 16. и 19. немачког Закона о порезима на наслеђе и поклон (*Erbschaftsteuer – und Schenkungsteuergesetz*). У српском праву порески значај таквих конструкција је готово незнатан јер порески праг за порез на наслеђе износи 100.000 динара, а пореске стопе највише 2,5%. Види чл. 14. и 19. Закона о порезима на имовину – *Службени гласник РС*, бр. 26/01, 80/02, 124/04, 61/07, 5/09, 101/10, 24/11, 78/11, 57/12, 47/13 и 68/14).

57) У том смислу: Dieter Leipold, *Münchener Kommentar zum Bürgerlichen Gesetzbuch*, нав. дело, стр. 269; Heinrich Lange, Kurt Kuchinke, *Erbrecht*, нав. дело, стр. 212–213; Malte Ivo, *Nomos Kommentar – BGB*, нав. дело, стр. 161.

завешталац такво нешто није напоменуо у тестаменту, не постоји разлог да се наследнику ускрати могућност да се изјасни о различитим прећутно створеним тестаментарним наследним квотама.

Остаје да се разјасни питање када се узима да је завешталац одредио неком лицу више наследних делова. То што се у тестаменту може уочити да је неком лицу остављено више идеалних делова заоставштине, само по себи не значи да то лице има више наследних делова о којима може давати различите наследне изјаве. На пример, ако завешталац каже да лицу А оставља две четвртине заоставштине, да ли би се на основу тако формулисане последње воље могло закључити да то лице има две наследне квоте од по четвртину о којима се може различито изјашњавати. Или, ако завешталац једну половину остави супруги, а другу половину супруги и деци, да ли тако формулисано тестаментарно располагање даје основ за тврдњу о постојању два наследна дела о којима супруга може давати различите наследне изјаве?

Да би се нешто квалификовало као прећутна изјава, нужно је да постоје околности које посредно, али са сигурношћу указују на одређену завештаочеву намеру,⁵⁸⁾ у конкретном случају намеру да наследнику конституише право да се различито изјашњава о својим тестаментарним наследним деловима. То што се у тестаменту може разазнати више идеалних делова заоставштине који су намењени једном лицу, само по себи не значи да се ти делови заоставштине могу третирали као засебне наследне квоте. Из наведених разлога треба узети да прећутно одређен плуралитет тестаментарних наследних делова постоји само онда када завешталац предвиди да ће неко лице имати више идеалних делова заоставштине за које важе различити грађанскоправни режими.⁵⁹⁾

Различитост грађанскоправног режима може проистећи одатле што је у тестаменту предвиђено да тестаментарни наследник не стиче све идеалне делове заоставштине који су му остављени у истом моменту. На пример, завешталац у тестаменту предвиди да лице А наслеђује половину заоставштине, да лице Б добија четвртину, с тим да ако лице Б не заврши факултет до 24. године, та четвртина припадне лицу А. У наведеном примеру наследник А стиче половину заоставштине у моменту оставиоачеве смрти, а четвртину стиче ако се оствари раскидни услов. На једној половини заоставштине лице А је класичан тестаментарни наследник, док у

58) О појму прећутне изјаве воље види уместо свих: Владимир Водинелић, *Грађанско право*, Службени гласник, Београд, 2014, стр. 442, који истиче да прећутне изјаве постоје онда „када се о изражавању воље за правно дејство може закључити из околности”.

59) Упореди: Theodor Kipp, Helmut Coing, *Erbrecht*, нав. дело, стр. 489.

погледу четвртине заоставштине он има положај потоњег наследника (фидеикомисар). У наведеном примеру би требало дозволити лицу А да прихвати све три четвртине, да прихвати половину која му следује као класичном тестаментарном наследнику, а одрекне се четвртине коју би требало да наследи као фидеикомисар или да прихвати четвртину као фидеикомисар, а одрекне се половине коју би наследио као класичан тестаментарни наследник.⁶⁰⁾

Прећутно одређена множина тестаментарних квота постоји и онда када завешталац различите делове заоставштине остави истом наследнику под различитим условима⁶¹⁾ или када различите делове заоставштине остављене истом лицу оптерети различитим теретима (нпр. легатима или налозима).⁶²⁾ На пример, две трећине заоставштине лице Г ће наследи кад напуни 18 година, а преосталу трећину када заврши факултет. Различити услови за стицање одређених наследних квота имају за последицу да за сваку од њих наследник може дати засебну наследну изјаву. Следствено томе, лице Г може дати изјаву којом прихвата две трећине оставинске масе које су му условљене пунолетством, а одриче се преостале трећине која му је условљена завршетком студија и обрнуто.

Спорно је да ли постоји прећутно одређена множина тестаментарних наследних квота код обичне замене наследника (проста супституција) када је у погледу једног дела заоставштине наследник именован као институт, а у вези с другим делом оставинске масе је одређен за супститута.⁶³⁾ На пример када у тестаменту стоји: „Лицу А остављам три четвртине, а лицу Б четвртину наследства. Ако један од њих не може или неће да наследи, други нека наследи све.” У случају да лице Б да негативну наследну изјаву, поставља се питање да ли лице А може да прихвати три четвртине које му следују као институту, а да одбије четвртину коју би требало да наследи као супститут.

60) Немачки аутори су једнодушни у ставу да постоји прећутно одређен плуралитет тестаментарних наследних делова о којима наследних може различито да се изјасни када је на једном делу заоставштине именован за претходног, а на другом за потоњег наследника. Види: Dieter Leipold, *Münchener Kommentar zum Bürgerlichen Gesetzbuch*, нав. дело, стр. 268; Malte Ivo, *Nomos Kommentar – BGB*, нав. дело, стр. 161. Види и одлуку Врховног земаљског суда у Берлину (*Kammergericht*): KG – 1 W 124/03, од 11. јануара 2005, *NJW Rechtsprechungs-Report Zivilrecht*, Heft 9/2005, стр. 592 и даље.

61) Malte Ivo, *Nomos Kommentar – BGB*, нав. дело, стр. 161.

62) Malte Ivo, “Die Teilausschlagung einer Erbschaft”, *Zeitschrift für Erbrecht und Vermögensnachfolge*, Heft 4/2002, стр. 147; Ursula Tschichoflos, *BGB Kommentar*, нав. дело, стр. 2665.

63) Види: Malte Ivo, *Nomos Kommentar – BGB*, нав. дело, стр. 160; Упореди и мишљење Немачког нотарског института, *DNotI – Report*, 2/2002, стр. 10–11.

Према једном становишту, делови квоте које одређени наследник добија као институт и као супститут третирају се као засебни наследни делови, тако да установљивањем супституције завешталац прећутно конституише могућност свом тестаментарном наследнику да се о њима различито изјасни.⁶⁴⁾ Присталице другог становишта сматрају да наследник може различито да се изјасни о деловима заоставштине које добија као институт и супститут само ако у тексту тестаamenta постоји још неко упориште које би указивало на такву намеру завештаоца.⁶⁵⁾ То становиште је дошло до изражаја и у једном мишљењу Немачког нотарског института из 2002. године⁶⁶⁾ о случају у којем је оставилац је својој деци Д1 и Д2 оставио половину заоставштине и предвидео да ако један од њих не буде наследио да други буде његов супститут. Поред тога, у тестаменту је стајало да ако се не прихвати супституција, заоставштину наслеђују деца института. Д2 је дао негативну наследну изјаву. Д1 жели да прихвати половину заоставштине, а да другу половину наследе деца наследника Д2. У тестаментарној одредби која предвиђа да деца института наслеђују ако не буде прихваћена супституција Немачки нотарски институт је видео важну индицију у прилог тумачењу да је завешталац установио могућност различитог изјашњавања о деловима заоставштине који наследник наслеђује као институт и супститут.⁶⁷⁾

Сматрам да се са више основа може бранити друго становиште. Наиме, део који би исто лице добило као институт и део који би добило као супститут подлежу истом грађанском режиму, тако да се не би могло прихватити да постоје две тестаментарне квоте о којима би наследник могао различито да се изјашњава. Другачије би било када би тестамент гласио: „Лицу А остављам три четвртине, а лицу Б четвртину наследства, с тим да лице Б исплати лицу В 10.000 динара. Ако један од њих не може или неће да наследи, други нека наследи све.” Ако би у том примеру лице Б дало негативну наследну изјаву, лице А би имало две наследне квоте за које су предвиђени различити правни режими (три четвртине заоставштине без терета и једна четвртина с теретом), те би могло да за њих дâ различите наследне изјаве.

64) Види: Dieter Leipold, *Münchener Kommentar zum Bürgerlichen Gesetzbuch*, нав. дело, стр. 268–269.

65) У том смислу: LG Berlin FamRZ, 2003, 1134, наведено према: Dieter Leipold, *Münchener Kommentar zum Bürgerlichen Gesetzbuch*, нав. дело, стр. 268.

66) Мишљење Немачког нотарског института, *DNotI – Report*, 2/2002, стр. 10–11.

67) Исто.

3.1.3. Множина наследних делова и право прираштаја

На овом месту неопходно је указати и на однос правила које забрањује делимично одрицање, односно прихватање наследства с правилима о прираштају у законском и тестаментарном наслеђивању.

Прираштај се дефинише као повећање наследног дела наследника услед тога што његов санаследник не може (нпр. недостојан је за наслеђивање) или неће да наследи.⁶⁸⁾ Српско право познаје неколико случајева прираштаја у законском наслеђивању.⁶⁹⁾ Ради илустрације може се навести ситуација када иза оставиоца остану супруга и сестра. Према редовним правилима законског наслеђивања супруга и сестра би требало да наследе по половину заоставштине (чл. 12. став 2. и 13. ЗОН). Међутим, ако се сестра одрекне наследства, супруга наслеђује целокупну заоставштину – једну половину по општим правилима законског наслеђивања, а другу по праву прираштаја (члан 15. ЗОН).

Српски законодавац познаје и случајеве прираштаја у тестаментарном праву када се повећава наследна квота законског, односно тестаментарног наследника услед тога што неки тестаментарни наследник не може или неће да наследи (члан 140. ЗОН). На пример, ако у тестаменту стоји да оставиоца наслеђују лица А и Б, они би требало да добију по половину заоставштине (члан 137. ЗОН). За случај да лице А дâ негативну наследну изјаву, лице Б наслеђује целокупну заоставштину, при чему једну половину добија на основу правила о припадању наследства, а другу на основу правила о прираштају.

Наследни део који је увећан на основу правила о прираштају представља целину – јединствен наследни део. У примеру са законским наслеђивањем оставиочева супруга целокупну заоставштину добија на основу чињенице што је у браку са оставиоцем, што њену наследну квоту чини јединственом. У примеру с тестаментарним наслеђивањем, лице А такође добија јединствену наследну квоту која је утемељена на једном чињеничном стању – да је у тестаменту именован за оставиочевог наследника и за коју важи јединствен грађанскоправни режим. Увећање наследног дела на основу правила о прираштају представља мисаону операцију која се спроводи приликом утврђивања наследног дела, а не посебан

68) Види: Дејан Ђурђевић, *Институције наследног права*, нав. дело, стр. 90, 192–193.

69) Види чл. 12, 14, 15, 17, 18. и 19. ЗОН.

чињенични скуп који ствара множину наследних делова. Наследни део који је израчунат применом правила о прираштају наследник може у потпуности да прихвати или да га се у потпуности одрекне. Није дозвољено да се прихвати само тзв. изворне наследне квоте и да се одрекне оног дела који му је припао према правилима о прираштају.⁷⁰⁾

3.2. Наслеђивање права и обавеза даваоца издржавања из уговора о доживотном издржавању

ЗОН у члану 2014. став 1. предвиђа да: „после смрти даваоца издржавања његове обавезе прелазе на његовог брачног друга и потомке који су позвани на наслеђе, ако пристану”. Наведено правило вишеструко одступа од општих принципа наследног права.

Пре свега, њиме се уводи једно релативно наследиво право, које се наслеђује по специјалном режиму.⁷¹⁾ Права и обавезе из уговора о доживотном издржавању не могу прећи на било ког даваоцевог наследника, већ само на његовог супружника и потомке, под претпоставком да су наследници даваоца.⁷²⁾ Другим речима, ако давалац нема супружника и потомке, односно ако их има, а они не могу да се позову на наслеђе (недостојни су, дали су негативну наследну изјаву, тестаментом су искључени из наследства), облигација из уговора о доживотном издржавању престаје.⁷³⁾

Друго одступање огледа се у томе што је законодавац предвидео могућност давања делимичне наследне изјаве, тј. наследницима установио право да изјаву о одрицању од наследства ограниче на једно право из заоставштине. Последица тога је цепање оставинске масе и одступање од принципа универзалне сукцесије. Тако, оставиочев потомак може дати изјаву којом се прихвата наследства иза смрти оставиоца, али се одриче права да настави уговор с примаоцем издржавања. Обрнуто не важи. Даваоцев

70) У том смислу, види: Heinrich Lange, Kurt Kuchinke, *Erbrecht*, нав. дело, стр. 212; Malte Ivo, *Nomos Kommentar – BGB*, нав. дело, стр. 161; Dieter Leipold, *Münchener Kommentar zum Bürgerlichen Gesetzbuch*, нав. дело, стр. 268; Kurt Herbert Johannsen, *BGB–RGRK*, нав. дело, Teil I, стр. 121.

71) Овом питању другачије приступа швајцарски Законик о облигацијама (*Obligationenrecht*), који права и обавезе даваоца из уговора о доживотном издржавању третира као наследиве. Интереси примаоца издржавања у швајцарском праву заштићени су тако што му је дата могућност да раскине уговор у року од годину дана од даваоцеве смрти. Види чл. 528. став. 1. OR.

72) Упореди: Слободан Сворцан, *Коментар Закона о наслеђивању Србије*, нав. дело, стр. 550.

73) Види: Оливер Антић, Зоран Балиновац, *Коментар Закона о наслеђивању*, нав. дело, стр. 539.

супружник, односно потомак не може дати изјаву којом се одриче наследства, али прихвата да настави уговор о доживотном издржавању јер је право на настављање уговора условљено његовим наследничким својством.⁷⁴⁾ У случају из члана 204. ЗОН могуће је да на различитим правима из заоставштине постоје различите наследничке заједнице, на пример, да се супруга и двоје деце прихвате наследства, а да само супруга и једно дете пристану на продужење уговора о доживотном издржавању.

Наведено одступање од забране да се даје делимична наследна изјава и начела универзалне сукцесије налагали су важни правнополитички разлози. Законодавац је пошао од тога да је уговор о доживотном издржавању личан уговор (*intuitu personae*)⁷⁵⁾ и да за њега, у принципу, треба да важе општа правила облигационог права по којима смрћу уговорника престају обавезе које су настале с обзиром на личне особине уговорних страна или личне способности дужника.⁷⁶⁾ Следствено томе, након смрти даваоца издржавања његова права и обавезе из уговора престају, чиме се не искључује могућност да прималац издржавања закључи с давачевим наследницима нови уговор о доживотном издржавању. Изузетак од тог правила законодавац је предвидео за лица која су по редовним животним приликама чланови најуже породице даваоца издржавања (супружник и потомци). Пошло се од тога да често та лица помажу даваоцу у извршењу његове обавезе издржавања, а неретко и живе с примаоцем и даваоцем издржавања у истом домаћинству. *Ratio legis* због којег је предвиђена ненаследивост права и обавеза код типичних уговора *intuitu personae* (нпр. уговор о делу којим се познати сликар, обавезује да изради портрет наручиоца или уговор о делу којим се посленик обавезује да чува децу наручиоца) не долази потпуно до изражаја у ситуацији из члана 204. ЗОН, при чему су интереси примаоца издржавања довољно заштићени тиме што му је дата могућност да раскине уговор ако се поремете његови односи с давачевим наследницима (члан 201. ЗОН).⁷⁷⁾

74) Исто, стр. 538.

75) Види: Божидар Марковић, *Закон о наслеђивању са објашњењима и напоменама*, нав. дело, стр. 144; Milan Kreč, Đuro Pavić, *Komentar Zakona o nasljeđivanju*, нав. дело, стр. 406.

76) Види члан 359. Закона о облигационим односима – ЗОО, *Службени лист СФРЈ*, бр. 29/78, 39/85, 45/89, 57/89 и *Службени лист СРЈ*, бр. 31/93.

77) Види: Божидар Марковић, *Закон о наслеђивању са објашњењима и напоменама*, нав. дело, стр. 144; Оливер Антић, Зоран Балиновац, *Коментар Закона о наслеђивању*, нав. дело, стр. 538; Слободан Сворцан, *Коментар Закона о наслеђивању Србије*, нав. дело, стр. 550; Невенка Суботић-Константиновић, *Уговор о доживотном издржавању*, Научно дело, Београд, 1968, стр. 153; Ранка Рачић, „Промена субјеката код уговора о

На овом месту потребно је разјаснити на који начин се врши процесно-правна примена правила из члана 204. ЗОН. Да ли оставински суд у оставинском решењу треба да утврди да су на даваоачевог супружника, односно потомке прешла права и обавезе из уговора о доживотном издржавању или даваоачев супружник и потомци, на основу оставинског решења којим су оглашени за даваоачеве наследнике, закључују анекс уговора о доживотном издржавању?

Теоријски и практични разлози говоре у прилог становишту да супружник и потомци даваоца издржавања не треба с примаоцем издржавања да закључују анекс уговора о доживотном издржавању. Теоријски разлог састоји се у томе што супружник и потомци даваоца издржавања не долазе у позицију новог даваоца издржавања на основу споразума с примаоцем издржавања, већ на основу наслеђивања, тј. на основу тога што су наследници даваоца издржавања.⁷⁸⁾ Након смрти примаоца издржавања даваоачев супружник, односно потомак може да се укњижи тако што ће катастру приложити уговор о доживотном издржавању и оставинско решење којим доказује да су на њега прешла права и обавезе даваоца издржавања. Против анекса уговора говоре и практични разлози: супружник, односно потомак даваоца издржавања не излаже се трошковима за солемнизацију уговора и не долази под удар члана 203. ЗОН.⁷⁹⁾

Пошто наслеђивање права и обавеза из уговора о доживотном издржавању цепа заоставштину и ствара различите наследничке заједнице у погледу права и обавеза из уговора о доживотном издржавању и остатка оставинске масе, у пракси може бити споран начин израде оставинског решења. Проблем се превазилази тако што ће оставински суд у посебном ставу изреке оставинског решења констатовати да су иза оставиоца остала права и обавезе

доживотном издржавању“ у зборнику: *Уговор о доживотном издржавању* (приредила: Г. Станковић), Правни факултет у Нишу, Ниш, 1997, стр. 25–26.

78) У том смислу: Milan Kreč, Đuro Pavić, *Komentar Zakona o nasljeđivanju*, нав. дело, стр. 406; Оливер Антић, Зоран Балиновац, *Коментар Закона о наслеђивању*, нав. дело, стр. 539; Ранка Рачић, „Промена субјеката код уговора о доживотном издржавању“, нав. дело, стр. 26. Упореди: Невенка Суботић-Константиновић, *Уговор о доживотном издржавању*, нав. дело, стр. 154, која каже да „пристанак брачног друга и потомака на продужење уговора са примаоцем не значи склапање новог уговора”.

79) Члан 203. ЗОН предвиђа да на захтев законских наследника примаоца издржавања суд може поништити уговор о доживотном издржавању ако због болести или старости примаоца издржавања уговор није представљао никакову неизвесност за даваоца издржавања. Ако је у моменту смрти даваоца прималац тешко болестан тако да се може основано претпоставити да га неће дуго надживети, даваоачев супружник и потомци који наслеђују права и обавезе из уговора о доживотном издржавању не долазе под удар наведене одредбе јер се на уговор примењује исти режим који би важио да је као уговорна страна остао првобитни давалац издржавања.

из уговора о доживотном издржавању и на које наследнике су та права и обавезе прешли. Такође, суд је дужан да оставиоцевог супружника и потомке поучи да се могу прихватити наслеђа на целокупној заоставштини, а одбити да наследе права и обавезе из уговора о доживотном издржавању.

3.3. Одрицање од наслеђа уз задржавање нужног дела

ЗВП у члану 118. став 3. предвиђа да приликом давања наследне изјаве треба навести да ли се наследна изјава односи на наследни део који наследник прима по закону или на основу теста-мента или се она односи на нужни део. Одатле се поставља питање може ли лице које је нужни наследник дати изјаву којом се одриче наследства а задржава нужни део. С тим у вези разликују се три ситуације.

Прва постоји онда када наследник дâ изјаву којом се прихвата наследне квоте у оној мери која одговара његовом нужном делу. На пример, иза оставиоца остану супруга и син који би као законски наследници требало да наследе по половину, а супруга дâ наследну изјаву да жели да наследи онолико колико износи њен нужни део, што би у конкретном случају износило четвртину заоставштине (члан 40. став 2. ЗОН). Таква изјава се квалификује као делимична наследна изјава и она није дозвољена.⁸⁰⁾

Друга ситуација се јавља онда када лице из круга нужних наследника одбије целокупну наследну квоту која му припада на основу теста-мента или правила законског наслеђивања али задржи за себе право да захтева новчану противвредност свог нужног дела. Ту се постављају два правна питања: 1° може ли наследник који се одрекао наследства да захтева нужни део и 2° како се квалификује таква наследна изјава и какве су њене правне последице.

Што се тиче првог питања, правило је да наследник који се одрекао наследства нема право на нужни део.⁸¹⁾ Претпоставка за стицање својства нужног наследника јесте та да је одређено лице искључено из наследства вољом оставиоца, а не својом вољом.⁸²⁾ Од правила да наследник који се одрекао наследства нема право на нужни део предвиђен је изузетак у члану 47. став 2. ЗОН, којем ће касније бити посвећена посебна пажња.

80) Dieter Leipold, *Münchener Kommentar zum Bürgerlichen Gesetzbuch*, нав. дело, стр. 266; Andree Wildemann, *Juris Praxis Kommentar BGB*, нав. дело, стр. 166; Malte Ivo, *Nomos Kommentar – BGB*, нав. дело, стр. 159.

81) Winfried Schlüter, *Erbrecht*, C. H. Beck, München, 2000, стр. 180. Види и: Milan Kreč, Đuro Pavić, *Komentar Zakona o nasljeđivanju*, нав. дело, стр. 448.

82) Gerhard Otte, *J. von Staudingers Kommentar zum Bürgerlichen Gesetzbuch*, Buch V/1, нав. дело, стр. 466.

Наследна изјава којом се наследник одрекао наслеђивања, а задржао право да захтева новчану противвредност свог нужног дела не може се квалификовати као делимично одрицање од наслеђа јер се нужни део који има облигационоправну природу (новчано потраживање) не сматра делом наследне квоте.⁸³⁾ Таква наследна изјава се може квалификовати као изјава о одрицању од наслеђа коју кандидат за наслеђе даје под условом да му наследници исплате одређену суму новца.⁸⁴⁾ За такву изјаву се на основу члана 214. став 1. ЗОН узима да не производи правно дејство.

Законодавац предвиђа један случај у којем наследник који се одрекао наследства може да захтева нужни део, било као аликуотни део заоставштине (стварноправна природа) или путем исплате новчане противвредности. Реч је о тзв. *cautela Socini*. Наиме, члан 47. став 2. ЗОН предвиђа да када оставилац завешта нужном наследнику више од нужног дела и нечим га оптерети, нужни наследник може изабрати да наследи то што му је остављено уз испуњење терета или само нужни део без терета. У таквом случају производиће правно дејство изјава о одрицању од наследства упркос томе што је наследник приликом давања такве изјаве задржао право на нужни део.

4. ПРАВНЕ ПОСЛЕДИЦЕ ДАВАЊА ДЕЛИМИЧНЕ НАСЛЕДНЕ ИЗЈАВЕ

ЗОН у чл. 214. став 2. и 220. став 2. прописује да одрицање, односно прихватање наслеђа „не може бити делимично”. ЗВП у члану 115. став 3. предвиђа дужност оставинског суда да потенцијалног наследника упозори на то да изјава о делимичном одрицању од наслеђа не производи правно дејство.

Иако ЗВП предвиђа санкцију само за делимичну негативну наследну изјаву,⁸⁵⁾ из наведених одредаба се као недвосмислен намеће закључак да је апсолутно ништава свака делимична наследна изјава, било да је у питању позитивна или негативна. Правни основ

83) У том смислу: Dieter Leipold, *Münchener Kommentar zum Bürgerlichen Gesetzbuch*, нав. дело, стр. 266; Knut Werner Lange, *Erbrecht*, нав. дело, стр. 409–410; Malte Ivo, “Die Teilausschlagung einer Erbschaft”, нав. дело, стр. 145; Andree Wildemann, *Juris Praxis Kommentar BGB*, нав. дело, стр. 169; Stephan Seidl, *Kommentar zum Bürgerlichen Gesetzbuch*, нав. дело, стр. 1343.

84) Dieter Leipold, *Münchener Kommentar zum Bürgerlichen Gesetzbuch*, нав. дело, стр. 266; Andree Wildemann, *Juris Praxis Kommentar BGB*, нав. дело, стр. 169; Malte Ivo, *Nomos Kommentar – BGB*, нав. дело, стр. 159.

85) Немачко право изричито предвиђа да не производе правно дејство ни делимична позитивна, нити делимична негативна наследна изјава. Види § 1950. алинеја 2. BGB.

за такво пресуђење је члан 103. ЗОО, који предвиђа да је уговор апсолутно ништав ако је у супротности с принудним прописима, јавним поретком и добрим обичајима, који се на основу члана 25. став 3. ЗОО сходно примењује на остале правне послове, па самим тим и на наследну изјаву. Осим тога, између делимичне позитивне и делимичне негативне наследне изјаве не постоји суштинска садржинска разлика. Обе делимичне наследне изјаве или имају за последицу повреду начела обавезне универзалне сукцесије или дају могућност наследнику да утиче на величину наследне квоте. *Ratio legis* апсолутне ништавости делимичног одрицања од наслеђа налаже да и изјава о делимичном прихватању наслеђа буде третирана као апсолутно ништава.

Наследноправне последице апсолутне ништавости делимичне наследне изјаве огледају се у томе што се узима као да потенцијални наследник није дао никакву наследну изјаву. Пошто на апсолутну ништавост суд пази *ex officio* (члан 109. став 1, у вези са чланом 25. став 3. ЗОО), приликом спровођења оставинске расправе суд, односно нотар, који поступа као повереник суда, не сме делимичну наследну изјаву узети у подлогу свог одлучивања.⁸⁶⁾ То значи да ће опстати стање наследноправног провизоријума упркос томе што је дата делимична наследна изјава. Одатле проистиче да наследник који је дао делимичну наследну изјаву задржава преображајно право на одрицање од наслеђа. Наиме, такав наследник и даље има могућност да се изјасни да ли се у целини прихвата или одриче од наследства, док ту могућност не изгуби окончањем простепеног оставинског поступка (члан 219. став 1. ЗОН).⁸⁷⁾

То што је делимична наследна изјава апсолутно ништава производи још једну важну правну последицу: јавни бележник (односно суд или дипломатско-конзуларни представник Републике Србије у иностранству) дужан је да одбије њену солемнизацију (члан 172. ЗВП).

ЗАКЉУЧАК

1. Забрана да се даје делимична наследна изјава има два аспекта. Први је забрана да се дају наследне изјаве којима наслед-

86) То схватање је дошло до изражаја и у судској пракси. Види Решење Савезног врховног суда Рев 870/58. У том смислу и Врховни суд Југославије, Рев 2665/1965, када каже да ће се у случају делимичног одрицања од наслеђа заоставштина расправити као да одрицања није ни било. Одлуке објављене код: Момчило Курдулија, *Приручник за наследно право*, нав. дело, стр. 271 (одл. бр. 614) и 275 (одл. бр. 632).

87) У том смислу: С. Т. Ebenroth, *Erbrecht*, нав. дело, стр. 234; Knut Werner Lange, *Erbrecht*, нав. дело, стр. 409; Andree Wildemann, *Juris Praxis Kommentar BGB*, нав. дело, стр. 167; Malte Ivo, *Nomos Kommentar - BGB*, нав. дело, стр. 159–160; Winfried Schlüter, *Erbrecht*, нав. дело, стр. 180.

ник прихвата да наследи поједина права из заоставштине, односно којима се одриче наслеђивања појединих права из заоставштине. Такве наследне изјаве су забрањене јер су у супротности с начелом универзалне сукцесије, по којем заоставштина прелази на наследнике као целина. Други аспект је забрана да се дају наследне изјаве којима се наследник одриче, односно прихвата идеалног дела наследне квоте која му припада на основу правила о законском и тестаментарном наслеђивању. Забрана да се наследник делимично прихвати, односно одрекне од наслеђа у том случају има за циљ поједностављење уређивања правних последица преласка заоставштине на наследнике.

2. Када једном наследнику припада више наследних делова иза истог оставиоца (множина наследних делова), он може у погледу њих да даје различите наследне изјаве. Такав случај се не сматра делимичним одрицањем од наслеђа. Множина наследних делова се јавља у следећим ситуацијама: 1^о када једно лице један део заоставштине добија као законски, а други као тестаментарни наследник, 2^о када законски наследник добија више законских наследних делова на основу вишеструких породичних веза са оставиоцем и 3^о када завешталац у тестаменту изричито или прећутно предвиди да тестаментарни наследник има више наследних квота у погледу којих може дати засебне наследне изјаве. Прећутно одређивање више тестаментарних наследних делова о којима се наследник може различито изјаснити јавља се онда када завешталац истом лицу остави више идеалних делова оставинске масе и за њих предвиди посебне грађанскоправне режиме. У случају прираштаја у законском и тестаментарном наслеђивању по среди је једна наследна квота, тако да наследник не може да прихвати тзв. изворни део, а да се одрекне дела који му прираста.

3. Могућност делимичног одрицања од наследства јавља се на основу изричите законске одредбе (члан 204. ЗОН) у случају наслеђивања права и обавеза даваоца издржавања. Супружник и потомци даваоца издржавања имају право да прихвате његову заоставштину, а да се одрекну само права и обавеза из уговора о доживотном издржавању.

4. Забрањеним делимичним одрицањем од наслеђа сматра се изјава наследника да жели да наследи само онај део заоставштине који одговара величини његовог нужног дела. Ако наследник приликом одрицања од наслеђа изјави да задржава право да захтева новчану противвредност свог нужног дела, таква изјава се квалификује као одрицање од наслеђа под условом и не производи правно дејство. Одрицање од наслеђа уз задржавање права на нужни део дозвољено је само у случају из члана 47. став 2. ЗОН.

5. Свака делимична наследна изјава, било позитивна, било негативна апсолутно је ништава. Услед тога, нотар је дужан да одбије солемнизацију делимичне наследне изјаве. Делимична наследна изјава не може се узети у обзир приликом утврђивања наследноправних последица оставиоачеве смрти. Лице које је дало делимичну наследну изјаву и даље задржава право да се изјасни о томе да ли се прихвата или одриче од наследства, све док се то право не угаси окончањем првостепеног оставинског поступка.

ЛИТЕРАТУРА

- Антић Оливер, Ђурђевић Дејан, *Приручник за наследно право*, Правни факултет у Београду, Београд 2011.
- Антић Оливер, Балиновац Зоран, *Коментар Закона о наслеђивању*, Номос, Београд, 1996.
- Антић Оливер, *Наследно право*, Народна књига, Београд, 1994.
- Благојевић Борислав, *Наследно право СФРЈ*, Завод за издавање уџбеника, Београд, 1964.
- Водинелић Владимир, *Грађанско право*, Службени гласник, Београд, 2014.
- Ђурђевић Дејан, „Правна природа наследничке заједнице”, *Српска политичка мисао*, бр. 4/2015.
- Ђурђевић Дејан, „Принцип униперсоналитета у тестаментарном праву”, *Правни живот*, бр. 10/2010.
- Ђурђевић Дејан, *Институције наследног права*, Службени гласник, Београд, 2015.
- Курдулија Момчило, *Приручник за наследно право*, Савремена администрација, Београд, 1976.
- Марковић Божидар С., *Закон о наслеђивању са објашњењима и напоменама*, Издање Архива за правне и друштвене науке, Београд, 1955.
- Марковић Славко, *Наследно право*, Службени лист СФРЈ, Београд 1981.
- Рачић Ранка, „Промена субјеката код уговора о доживотном издржавању” у зборнику: *Уговор о доживотном издржавању* (приредила: Г. Станковић), Правни факултет у Нишу, Ниш, 1997.
- Ристић Вукашин, *Практикум за наслеђе*, Савремена администрација, Београд, 1996.
- Сворцан Слободан, *Коментар Закона о наслеђивању Србије*, Правни факултет у Крагујевцу, Крагујевац, 2004.
- Станковић Гордана, Трговчевић–Прокић Милена, *Коментар Закона о ванпарничном поступку*, Службени гласник, Београд, 2015.
- Стеванов Милош, „Споразумно наслеђивање”, *Гласник Адвокатске коморе Војводине*, бр. 9/1963.

- Стојановић Наташа, *Наследно право*, Правни факултет у Нишу, Ниш, 2011.
- Суботић – Константиновић Невенка, *Уговор о доживотном издржавању*, Научно дело, Београд, 1968.
- Brox Hans, *Erbrecht*, Carl Heymanns Verlag, Köln/Berlin/Bonn/München, 2003.
- Ebenroth Carsten Thomas, *Erbrecht*, C. H. Beck, München, 1992.
- Escher Arnold, *Kommentar zum Schweizerischen Zivilgesetzbuch*, Bd. III – *Erbrecht*, Abteilung II – *Erbgang* (Art. 537-640), Schulthess, Zürich, 1960.
- Holzhauser Heinz, “Die Teilbarkeit von Annahme und Ausschlagung im System des Erbrechts”, *Erbrechtliche Untersuchungen*, N. G. Elwert Verlag, Marburg, 1973.
- Ivo Malte, “Die Teilausschlagung einer Erbschaft”, *Zeitschrift für Erbrecht und Vermögensnachfolge*, Heft 4/2002.
- Ivo Malte, *Nomos Kommentar - BGB Erbrecht* (Hrsg. L. Kroiß, C. Ann, J. Mayer), Band 5 (§§ 1922-2385), Nomos, Baden-Baden, 2010.
- Johannsen Kurt Herbert, *Das BGB mit besonderer Berücksichtigung der Rechtsprechung des Reichsgerichts und des Bundesgerichtshofes – Kommentar* (BGB-RGRK), Walter de Gruyter, Berlin/New York 1974, Bd. V, Teil I (§§ 1922–2146).
- Kipp Theodor, Coing Helmut, *Erbrecht*, J. B. C. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen, 1990.
- Kontrec Damir, Matko Ruždjak Jožica, Sessa Đuro, *Zakon o nasljeđivanju*, Organizator, Zagreb, 2015.
- Kreč Milan, Pavić Đuro, *Komentar Zakona o nasljeđivanju*, Narodne novine, Zagreb, 1964.
- Lange Heinrich, Kuchinke Kurt, *Erbrecht*, C. H. Beck, München, 2001.
- Lange Knut Werner, *Erbrecht*, C. H. Beck, München, 2011.
- Leipold Dieter, *Münchener Kommentar zum Bürgerlichen Gesetzbuch*, Band 9 – *Erbrecht* (Red. G. Schlichting), C. H. Beck, München, 2004.
- Lübnow Ulrich, *Erbrecht*, Duncker&Humboldt, Berlin, 1971.
- Masloff Malte, *Praxiskommentar Erbrecht* (Hrsg. J. Damrau, M. Tanck), Zerb Verlag, Bonn, 2014.
- Metzler Martin, *Ausschlagung und Erbverzicht in der dogmatischen Analyse*, Nomos, Baden-Baden, 2013.
- Muscheler Karlheinz, *Erbrecht*, Mohr Siebeck, Tübingen, 2010.
- Muscheler Karlheinz, *Unverzalsukzession und Vonselbsterwerb*, J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen, 2002.
- Otte Gerhard, *J. von Staudingers Kommentar zum Bürgerlichen Gesetzbuch* (Red. G. Otte), Buch V/1: *Erbrecht* (Einleitung; §§ 1922–1966), Sellier – de Gruyter, Berlin, 2000.
- Ouart Peter, *Deutscher Erbrechts-Kommentar* (Hrsg: F. Große-Wilde, P. Ouart), Carl Heymans Verlag, Köln, 2010.
- Schlüter Winfried, *Erbrecht*, C. H. Beck, München, 2000.

- Schwander Ivo, *Basler Kommentar zum Schweizerischen Privatrecht – Zivilgesetzbuch II* (Hrsg: H. Honsell, N. P. Vogt, T. Geiser), Helbing&Lichtenhahn, Basel–Genf–München, 2003.
- Seidl Stephan, *Kommentar zum Bürgerlichen Gesetzbuch*, (Hrsg: H. G. Bamberger, H. Roth), Bd. III (1297-2385; EGBGB; CISG), C. H. Beck, München, 2003.
- Stein Axel, *Kommentar zum Bürgerlichen Gesetzbuch* (berg. von Hs. Th. Soergel), Band 21: Erbrecht I (Hrsg. J. Damrau), W. Kolhammer GmbH, Stuttgart, 2001.
- Tschichoflos Ursula, *BGB Kommentar* (Hrsg. H. Prütting, G. Wegen, G. Weinreich), Luchterhand Verlag, Köln, 2009.
- Wildemann Andree, *Juris Praxis Kommentar BGB*, Band 5– Erbrecht (Hrsg. W. Hau), Juris GmbH, Saarbrücken, 2009.

Dejan Djurdjevic

PARTIAL RENUNCIATION OF INHERITANCE (TEILAUSSCHLAGUNG)

Resume

The author examines the scope of statutory prohibition of partial renunciation (or partial acceptance) of inheritance, and looks into possible legal consequences of delivering a partial disclaimer or waiver of one's share. After a thorough analysis of the legal policies behind proscription of partial statements of inheritance, the author concludes that the existing prohibition concerns only the cases of renouncing a specific object, or a certain percentage of one's share in inheritance. However, where one heir succeeds to more than one distinct and separate shares of a single inheritance, he may accept or renounce each one of them separately. This situation does not qualify as partial renunciation (or partial acceptance) and therefore, the existing statutory prohibition does not apply. The author also looks into a number of exceptions from statutory prohibition of partial statements of inheritance, and further examines possible legal effects of partial renunciation (or partial acceptance).

Keywords: statement of inheritance, renunciation of inheritance, legal position of heirs, acceptance of inheritance

* Овај рад је примљен 01. новембра 2017. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 06. децембра 2017. године.

Марија Караникић Мирић

Правни факултет, Универзитет у Београду

ОДГОВОРНОСТ ПРОИЗВОЂАЧА ВАКЦИНЕ У ПРАКСИ ЕВРОПСКОГ СУДА ПРАВДЕ

Сажетак

Ауторка покушава да допринесе стишавању буре која се у стручној медицинској и најширој нестручњачкој јавности неоправдано подигла поводом погрешних медијских интерпретација одлуке Европског суда правде у случају C-621/15 (*N.W and others v Sanofi Pasteur*) из јуна 2017. У том циљу приказује чињенично стање и начин на који се овај француски случај нашао пред Европским судом правде, разматра спорна правна питања и начин на који је Европски суд на њих одговорио, указује на различитост појмова узрочности у праву и у медицинској науци. Пресуда Европског суда не мења постојећи режим одговорности произвођача вакцине, већ разјашњава стандарде које национална правила доказног поступка треба да испуне да не би била у супротности с правилом из чл. 4 Директиве о одговорности за производе с недостатком. По том правилу терет доказивања недостатка у производу, настале штете и узрочне везе између недостатка и штете пада на оштећеника. Када не постоје научна сазнања о томе да ли је одређена вакцина узрок односно да ли доприноси појави одређеног обољења, правична расподела повећаног ризика у условима убрзаног технолошког развоја и асиметрије информација налажу да се не искључи свака могућност да се узрочна веза у судском поступку доказује и другим средствима, а не само резултатима медицинских истраживања.

Кључне речи: Директива 85/374/ЕЕЗ, производ с недостатком, вакцина против хепатитиса Б, мултипла склероза, узрочна веза, терет доказивања

1. УВОД

Једна одлука Европског суда правде из јуна месеца 2017. године¹⁾ изазвала је необично велико интересовање стручне и шире јавности. Многи светски и домаћи медији испрва су пренели као вест да је Европски суд правде заузео став да вакцина против хепатитиса Б изазива мултиплу склерозу иако за то не постоје никакви научни докази.²⁾ По првим извештајима у средствима јавног информисања Европски суд правде дозволио је да национални судови утврђују објективну одговорност произвођача вакцине а да при томе не захтевају од оштећеника да докаже да је вакцина узрок обољења, то јест да је његова болест последица вакцинисања. Уместо да оштећеник доказује нежељене последице вакцинисања, од сада ће произвођачи вакцина морати да доказују да вакцина није узрок сваког обољења које се појави после вакцинације. Тако се Европски суд, извештавали су медији, ставио на страну разних лобиста против обавезне вакцинације и отворио врата за претерано парничење у вези с обољењима која се инцидентно испоље после вакцинације, без обзира на то што нема медицинских односно научних доказа да вакцина може да их изазове.³⁾ Произвођачи вакцина, медицински стручњаци⁴⁾ и правници практичари упозоравали

- 1) Judgment of the Court (Second Chamber) of 21 June 2017, Case C-621/15, N.W and others v Sanofi Pasteur MSD SNC and others, ECLI:EU:C:2017:484 (у даљем тексту: Пресуда *Sanofi Pasteur*). Вид. такође: Opinion of Advocate General Michal Bobek, 7 March 2017, Case C-621/15, N.W and others v Sanofi Pasteur MSD SNC and others, ECLI:EU:C:2017:176 (у даљем тексту: Мишљење општег правобраниоца). Пресуде Европског суда правде и прописи Европске уније доступни су и на интернет адреси: www.curia.europa.eu.
- 2) *EU court: Vaccines can be blamed for illnesses without proof*, Internet, <https://www.apnews.com/b0dd5e7933564f45bd3f4d55eedd40ae>, 20/10/2017; *EU court: Vaccines can be blamed for illness without scientific evidence*, Internet, www.edition.cnn.com/2017/06/21/health/vaccines-illness-european-court-bn/index.html, 20/10/2017; *Anti-vaxxers Triumph? EU Court Says Vaccines Can Be Blamed for Diseases Without Proof*, Internet, www.haaretz.com/science-and-health/1.797069, 20/10/2017. Слично су писали медији у Србији и региону: *Контроверзна пресуда Европског суда о вакцинама: Ова одлука могла би да угрози животе милиона деце*, Internet, www.blic.rs/vesti/drustvo/kontroverzna-presuda-evropskog-suda-o-vakcinama-ova-odluka-mogla-bi-da-ugrozi-zivote/586wrlx, 20/10/2017; *Вакцине се сада могу кривити за болести без научних доказа*, Internet, www.baninfo.com/a170625/Svijet/Svijet/Vaccine-se-sada-mogu-kriviti-za-bolesti-bez-naucnih-dokaza.html, 20/10/2017.
- 3) *European Court of Justice ruling could open floodgates for spurious vaccination claims*, Internet, www.telegraph.co.uk/science/2017/06/22/european-court-justice-ruling-could-open-floodgates-spurious, 20/10/2017; *Science Won't Save Vaccines From Lawsuits Anymore*, Internet, www.foreignpolicy.com/2017/06/26/science-wont-save-vaccines-from-lawsuits-anymore, 20/10/2017.
- 4) *Vaccines can be blamed for any illness even with lack of evidence says EU court*, Internet, www.news-medical.net/news/20170621/Vaccines-can-be-blamed-for-any-illness-even-

су да Европски суд правде више не тражи да оштећеник докаже да је одређена вакцина дефектна, то јест да има недостатак који је чини небезбедном за нормалну употребу, као и да су мерила за утврђивање узрочности толико снижена да сада, писало се, произвођач путера од кикирикија може да одговара за штету ономе ко је јео сендвиче пре него што је добио леукемију.⁵⁾ Касније су се појавили и одмеренији написи да је одлука добро избалансирана и сасвим у складу с досадашњим схватањима судова о узрочности у праву.⁶⁾

Зашто је пресуда Европског суда правде изазвала овако снажну реакцију? Прво, јавила се бојазан од пооштравања правила о одговорности произвођача вакцина. Њихова одговорност је већ постављена веома строго по одредбама Директиве о одговорности за производе с недостатком (у даљем тексту: Директива).⁷⁾ Правила Директиве пренета су у национална права свих држава чланица и појединих земаља које претендују на чланство у Европској унији, укључујући Србију,⁸⁾ и по њима за штету од вакцине с недостатком одговара њен произвођач по објективном принципу, без обзира на то да ли је крив, с тим што је на оштећенику терет тврдње и терет доказа да недостатак постоји и да је управо то изазвало штету. Друго, почетне реакције на одлуку Европског суда почивале су на неутемељеном закључку да је том одлуком допуштено националним судовима да терет доказивања пребаце на произвођача, то јест да ће се убудуће очекивати да произвођач доказује да вакцина није дефектна односно да обољење није последица недостатка у вакцини. Затим, коментатори су оцењивали да је одлука опасна у новонасталом антивакциналном друштвеном амбијенту то јест у контексту

with-lack-of-evidence-says-EU-court.aspx, 20/10/2017; *Scientific evidence about vaccines and the EU Court*, Internet, <https://www.euroscientist.com/scientific-evidence-eu-court>, 20/10/2017.

- 5) *Vaccines can be deemed defective without scientific proof, EU court rules*, Internet, www.fiercepharma.com/vaccines/eu-court-rules-vaccines-can-be-deemed-defect-without-scientific-proof, 20/10/2017.
- 6) *Vaccine ruling from Europe's highest court isn't as crazy as scientists think*, Internet, www.nature.com/news/vaccine-ruling-from-europe-s-highest-court-isn-t-as-crazy-as-scientists-think-1.22222, 20/10/2017; *Decision by Europe's top court alarms vaccine experts*, Internet, <http://www.sciencemag.org/news/2017/06/decision-europe-s-top-court-alarms-vaccine-experts>, 20/10/2017.
- 7) Directive 85/374/EEC of 25 July 1985 concerning liability for defective products, *OJ L* 210, 7 August 1985, 29–33, amended by Directive 1999/34/EC concerning liability for defective products, *OJ L* 141, 4 June 1999, 20–21.
- 8) Данас се та правила налазе у чл. 59–65 Закона о заштити потрошача, *Службени гласник РС*, бр. 62/2014 и 6/2016 (други закон).

учесталог противљења обавезној вакцинацији у јавном дискурсу.⁹⁾ Коначно, ако свако обољење које се испољи после вакцинисања може да се прогласи за његову последицу, што је логичка грешка позната као *post hoc ergo propter hoc*, онда се може очекивати да произвођачи престану да производе вакцине, јер оне за њих стварају абнормалан ризик одговорности. Друга могућност јесте да произвођачи превале трошкове своје појачане одговорности на пацијенте или фондове осигурања тако што ће да повећају продајну цену вакцина.

2. ЧИЊЕНИЧНО СТАЊЕ И ПРОЦЕСНА ИСТОРИЈА

Да погледамо прво чињенице¹⁰⁾ и како се случај уопште нашао пред Европским судом правде.¹¹⁾ Децембра месеца 1998. године и потом у јануару и јулу 1999. пацијент је примио по једну дозу вакцине против хепатитиса Б. Све три дозе произвело је друштво *Sanofi Pasteur MSD SNC* (у даљем тексту: *Sanofi Pasteur*) са седиштем у Лиону. Већ у августу 1999. пацијент је почео да осећа прве тегобе, а у новембру 2000. утврђено је да болује од мултипле склерозе. Због те болести био је неспособан за рад од јануара 2001. Његово здравствено стање непрестано се погоршавало и убрзо је постао потпуно функционално онеспособљен због чега му је била неопходна стална нега. Преминуо је у октобру 2011.

Пацијент је за живота тужио компанију *Sanofi Pasteur*. Заједно с три члана своје најуже породице поднео је тужбу Окружном суду у Нантеру у Француској 2006. године. Захтевали су од суда да утврди објективну вануговорну одговорност произвођача вакцине по правилу из чл. 1386–1 француског Грађанског законика (у даљем тексту: ФГЗ)¹²⁾ те да обавезе произвођача да свакоме од

9) То питање отворено је и пред нашим судовима. Примера ради, Управни суд је недавно био у прилици да разјашњава да постоји изузетак од правила да медицинска мера не може да се предузме противно вољи пацијента. То је случај када заштита јавног интереса претеже над интересом појединца. По изричитом слову Закона о заштити становништва од заразних болести, истакао је суд, пацијент нема право да одбије вакцинацију која је прописана законом. Када законодавац пропише да је вакцинација обавезна, онда није потребан писани пристанак пацијента, односно пристанак законског заступника пацијента ако се ради о детету или особи лишеној пословне способности. Вид. Пресуду Управног суда II–9 У 11958/2015 од 20. октобра 2015.

10) Изложено према пасусима бр. 9–13 Пресуде *Sanofi Pasteur*.

11) Изложено према пасусима бр. 14–17 Пресуде *Sanofi Pasteur*.

12) По правилу из чл. 1386–1 ФГЗ произвођач одговара за штету проузроковану недостатком у његовом производу, независно од тога да ли је у уговорном односу с оштећеником. Дуго очекивана реформа француског облигационог права спроведена је изменама и допунама грађанског кодекса усвојеним 10. фебруара 2016. Нова правила су ступила на снагу 1. октобра исте године. Одредба некадашњег чл. 1386–1 сада се налази у чл.

њих накнади штету проузроковану дефектном вакцином. Пацијент је умро пре окончања поступка, а чланови његове породице остали су при захтевима не само као оштећеници по сопственом праву него и као његови наследници.

Шта су навели у прилог својим захтевима? Прво, лична и породична медицинска историја пацијента нису указивале на то да би могао да оболи од мултипле склерозе. Друго, први симптоми овог аутоимуног обољења показали су се за мање од месец дана пошто је пацијент примио трећу дозу вакцине. Добро здравствено стање пацијента, чињеница што у његовој фамилији никада није било мултипле склерозе те мали временски размак између вакцинације и првих симптома обољења представљају, по схватању оштећеника, базу за две уверљиве, јасно дефинисане и међусобно усаглашене фактичке претпоставке (*présomptions graves, précises et concordantes*): (а) да је вакцина коју је пацијент примио имала неки дефект то јест недостатак и (б) да је управо то узрок мултипле склерозе од које је пацијент оболео.

Оштећеници су се позвали на праксу француског Касационог суда, коју потврђује и сам тај суд у своме обраћању Европском суду правде, а која допушта да се доказ о постојању недостатка у производу и о узрочној вези између недостатка и штете изведе на основу таквих претпоставки. Прецизније, у неким ранијим случајевима Касациони суд је слободном оценом доказа утврдио да су чињенице које је доказао оштећеник, као што су чиста лична и породична анамнеза пацијента и веома кратко време између вакцинације и појаве првих знакова болести, довољне да послуже као чињенични основ за уверљиве, прецизне и непротивречне објективне фактичке претпоставке да је вакцина дефектна и да је баш то узрок обољења, без обзира на то што медицинска истраживања не потврђују везу између вакцине и конкретне болести.

Првостепени суд у Нантеру усвојио је 2009. године тужбене захтеве чланова уже породице преминулог пацијента. Две године касније другостепени суд у Паризу укинуо је одлуку првостепеног суда. Касациони суд пак укинуо је другостепену одлуку 2012. године и вратио ствар на поновно одлучивање париским суду. Тај суд је

1245 ФГЗ. Вид. Art. 1245, Code civil des Français, Version consolidée au 1 octobre 2017, Internet, www.legifrance.gouv.fr, 20/10/2017. Детаљно о реформи вид. у: Philippe Simler, *Commentaire de la réforme du droit des contrats et des obligations*, LexisNexis, Paris, 2016; Thibault Douville (éd.), *La réforme du droit des contrats. Commentaire article par article de l'ordonnance du 10 février 2016 portant réforme du droit des contrats, du régime général et de la preuve des obligations*, Gualino, Paris, 2016; Reiner Schulze, Guillaume Wicker, Gerald Mäsch, Denis Mazeaud (éds.), *La réforme du droit des obligations en France, 5èmes journées franco-allemandes*, Société de législation comparée, Paris, 2015.

2014. изнова укинуо првостепену одлуку и одбио тужбене захтеве. За то је навео следеће разлоге:

На првом месту, нема научног консензуса о постојању узрочне везе између вакцине против хепатитиса Б и мултипле склерозе, а националне и међународне организације одбациле су тврдњу да поменута вакцина повећава изгледе за појаву демјелизационих обољења попут овога. Друго, и поред бројних савремених истраживања, сматрао је суд у Паризу, етиологија мултипле склерозе још увек је непозната. Треће, нова истраживања показују да физиопатолошки процес код тог обољења вероватно почиње неколико месеци или година пре појаве првих симптома. То значи да кратак временски размак између вакцинације и првих знакова обољења не говори у прилог постојању узрочне везе него против тог постојања. Четврто, епидемиолошке студије показују да 92–95% оболелих у породичној медицинској историји нема случајеве мултипле склерозе. Лична и породична медицинска историја пацијента и кратак временски размак од вакцинације до појаве првих знакова обољења нису довољни, оценио је суд, да би могло да се претпостави да је вакцина узрок обољења.

Пошто је суд у Паризу изнова одбио њихове захтеве, оштећеници су се поново обратили Касационом суду, који је прекинуо поступак да би Европском суду правде поставио одређена питања о начину на који треба разумети правило из чл. 4 Директиве, по којем оштећеник сноси терет доказивања недостатка у производу, настале штете и узрочне везе између недостатка и штете.

3. СПОРНА ПИТАЊА И ОДГОВОРИ ЕВРОПСКОГ СУДА ПРАВДЕ

Француски Касациони суд је Европском суду правде поставио три претходна питања.¹³⁾ Пре свега, питао је да ли су француска правила о доказивању у супротности с одредбом чл. 4 Директиве.¹⁴⁾ По тим правилима француски суд може слободно да цени чињенице које је доказао оштећеник, као што су лична и породична медицинска историја пацијента и кратак временски период од вакцинације до првих знакова обољења; па у случају да нема

13) Изложено према пасусу бр. 17 Пресуде *Sanofi Pasteur* и пасусима бр. 28–36 Мишљења општег правобраниоца.

14) Француски суд у конкретном случају треба да примени одредбу чл. 1245–8 ФГЗ (по новој нумерацији), којом је у француско право без икаквих измена транспоновано правило из чл. 4 Директиве: „Le demandeur doit prouver le dommage, le défaut et le lien de causalité entre le défaut et le dommage.“

медицинских доказа да је обољење последица вакцинације, а ни доказа да вакцина не изазива ту врсту обољења, суд може слободном оценом да формира утисак да се на основу познатих чињеница може утемељено, прецизно и конзистентно обориво претпоставити да је вакцина дефектна и да је обољење последица примања такве вакцине. Другим речима, Касациони суд је питао да ли правило Директиве да терет доказивања недостатка и узрочности пада на оштећеника допушта да национални суд у конкретном случају, када узрочна веза између вакцине и обољења није ни потврђена ни оповргнута медицинским истраживањима, слободном оценом доказа утврђује да ли су основане тврдње оштећеника да је вакцина дефектна и да је дефект узрок обољења. Најпростије речено, ако нема научних доказа о томе, може ли суд слободно да цени да ли је основано да се из чињеница које је оштећеник доказао обориво претпостави да вакцина има неки недостатак који је изазвао оштећениково обољење?

Ако је одговор на ово прво питање потврдан, односно ако је у конструкцији непостојања медицинских истраживања која би побрила или потврдила постојање узрочне везе између вакцинације и одређеног обољења допуштено да национални суд слободно цени доказе оштећеника о релевантним чињеницама и на основу тога закључује о вероватноћи постојања дефекта и узрочне везе, француски суд поставља следеће питање: Да ли је национално правило доказивања противно одредби чл. 4 Директиве, ако је по том правилу суд *дужан* да узме да постоје дефект и узрочна веза *увек* када оштећеник докаже постојање неких унапред одређених чињеница? У том случају вероватноћа да постоје недостатак у производу и каузална веза између тог недостатка и штете није предмет слободног судијског уверења, односно оцене уверљивости, довољне спецификованости и непротивречности доказа које је пружио оштећеник. Суд не може слободно да цени да ли је основано да се обориво претпостави постојање недостатка и узрочне везе с обзиром на чињенице које је доказао оштећеник, већ *мора* да узме да недостатак и узрочна веза постоје *увек* када оштећеник пружи уверљиве доказе о унапред одређеним чињеницама премда нема медицинских истраживања која би потврдила или оповргла постојање узрочне везе.

Ако је пак одговор на прво питање одречан, француски Касациони суд поставља треће питање: Да ли одредба чл. 4 Директиве искључује сваку могућност да произвођач одговара ако не постоји научни доказ да одређени тип недостатка у вакцини изазива одређено обољење? Другим речима, да ли су резултати медицин-

ских истраживања, односно научни докази о постојању узрочне везе између вакцинисања и одређеног обољења једино прихватљиво доказно средство, једини начин да се докаже узрочност као услов за заснивање одговорности произвођача вакцине?

Европски суд правде одговорио је потврдно на прво питање¹⁵⁾ и одречно на друго питање француског Касационог суда.¹⁶⁾ Треће питање је отпало због тога што је на прво питање одговорено потврдно.¹⁷⁾ (1) Директива не забрањује правило националног права које, у недостатку медицинских доказа, допушта да се суд слободно увери, оценом других доказа који су му поднети, да ли је основано да се претпостави да вакцина има недостатак и да је тај недостатак узрок оштећениковог обољења. У ситуацији у којој медицинска наука још није потврдила а ни оповргла узрочну везу између вакцине и обољења – суд може, на основу чињеница које су му познате, слободно да процени да ли би било утемељено, довољно прецизно и непротивречно да се претпостави да у вакцини постоји недостатак који је изазвао оштећениково обољење. Такве обориве и добро одмерене претпоставке нису противне одредби чл. 4 Директиве. (2) Насупрот томе, у супротности с одредбом чл. 4 Директиве било би национално правило по којем суд *мора* да узме да недостатак и узрочна веза постоје *увек* када оштећеник пружи доказе о унапред одређеним чињеницама, а нема медицинских истраживања која би потврдила или оповргла каузалитет.

4. РЕЗОНОВАЊЕ ЕВРОПСКОГ СУДА ПРАВДЕ

Директива о одговорности за производе с недостатком прописује да је произвођач одговоран за штету од производа с недостатком, као и да на оштећеника пада терет доказивања штете, недостатка у производу и узрочне везе између недостатка и претрпљене штете.¹⁸⁾ Директива прописује максималну то јест пуну хармонизацију националних правних поредака о питањима која претендује да уреди. Државе чланице су дужне да своје унутрашње право усагласе са захтевима Директиве, а слободне да самостално уреде питања која Директива не уређује, наравно, тако да не противрече другим захтевима које пред њих поставља право ЕУ. У том контексту Европски суд правде истиче да Директива ближе

15) Детаљно у пасусима бр. 19–43 Пресуде *Sanofi Pasteur*.

16) Детаљно у пасусима бр. 44–55 Пресуде *Sanofi Pasteur*.

17) Вид. пасус бр. 56 Пресуде *Sanofi Pasteur*.

18) Вид. чл. 1 и чл. 4 Директиве.

одређује појам недостатка¹⁹⁾ и императивно расподељује терет доказивања прописујући да је оштећеник дужан да докаже постојање недостатка и чињеницу да је недостатак узрок штете. Међутим, Директива не садржи дефиницију узрочне везе и не уређује начин на који оштећеник доказује да производ има недостатак и да је баш то узрок штете.²⁰⁾ Државе чланице су зато слободне да уреде ова питања: да дефинишу појам узрочности и уреде доказни поступак пред сопственим судовима.²¹⁾ Међутим, из досадашње праксе Европског суда правде произлази да ту ипак постоје два ограничења.²²⁾ Прво, унутрашња правила доказног поступка не смеју да поремете терет доказивања уређен одредбом чл. 4 Директиве. На оштећенику је да докаже дефект и узрочност и то не може да се измени унутрашњим правилом. Друго, забрањено је да се унутрашњим правилима о извођењу и оцени доказа умањује делотворност односно подривају циљеви режима одговорности који је уређен Директивом.²³⁾

Европски суд правде је затим закључио да француска правила не захтевају да оштећеник пружи непобитан доказ о постојању недостатка и узрочне везе без обзира на околности конкретног случаја, већ допуштају да суд, када то околности налажу, слободно цени да ли је основано да се из чињеница за које је оштећеник пружио уверљиве, спецификоване и непротивречне доказе обори во претпостави да је у довољном степену вероватно да вакцина има неки недостатак и да је управо то узрок оштећеникове болести. Чињеница је да то олакшава процесну позицију оштећеника, али се на тај начин ипак не пребацује терет доказивања на произвођача, што би било противно одредби чл. 4 Директиве, јер се од

19) Вид. чл. 6(1) Директиве и тачку 6 Преамбуле Директиве. Вид. такође: Judgment of the Court (Fourth Chamber) of 5 March 2015, Joined Cases C-503/13 and C-504/13, *Boston Scientific Medizintechnik GmbH v AOK Sachsen-Anhalt – Die Gesundheitskasse and Betriebskrankenkasse RWE*, ECLI:EU:C:2015:148 (у даљем тексту: Пресуда *Boston Scientific Medizintechnik*), пасус бр. 37.

20) Суд се и овде позива на сопствену праксу: Judgment of the Court (Fourth Chamber) of 20 November 2014, Case C-310/13, *Novo Nordisk Pharma GmbH v S.*, ECLI:EU:C:2014:2385 (у даљем тексту: Пресуда *Novo Nordisk Pharma*), пасуси бр. 25–29.

21) Држава чланица сама уређује правила доказног поступка, а пре свега начин на који се изводе и цене различита доказна средства и каква је њихова релативна вредност у поступку, као и степен судијског уверења који је неопходан да би се сматрало да је одређена чињеница доказана. У том смислу Европски суд правде се по аналогији позива на: Judgment of the Court (Sixth Chamber) of 15 October 2015, Case C-310/14, *Nike European Operations Netherlands BV v Sportland Oy*, ECLI:EU:C:2015:690, пасуси бр. 27–28; Judgment of the Court (Fifth Chamber) of 21 January 2016, Case C-74/14, *Eturas UAB and Others v Lietuvos Respublikos konkurencijos taryba*, ECLI:EU:C:2016:42, пасуси бр. 30 и 32.

22) Суд то наглашава у пасусу бр. 27 Пресуде *Sanofi Pasteur*.

23) Суд се ту позива на пасусе бр. 26 и 30 Пресуде *Novo Nordisk Pharma*.

оштећеника и даље очекује да увери суд да из доказаних чињеница обориво следи да је довољно вероватно да је обољење последица неког недостатка у вакцини.²⁴⁾

Када се има у виду да веза између вакцине против хепатитиса Б и мултипле склерозе није ни доказана ни искључена досадашњим медицинским истраживањима, правила доказног поступка која би налагала да оштећеник пружи непобитан доказ заснован на медицинском истраживању да постоји недостатак и да од њега потиче обољење претерано би отежала процесни положај оштећеника и довела до тога да је заснивање одговорности произвођача практично немогуће. У конструкцији непостојања медицинског консензуса,²⁵⁾ када не постоје научни докази који потврђују или побијају постојање каузалитета, правило да постојање узрочности може да се доказује искључиво научним доказима нарушило би делотворност режима одговорности произвођача и осујетило остваривање циљева Директиве, у које спадају правична расподела технолошких ризика између оштећеника и произвођача те заштита здравља и безбедности потрошача.²⁶⁾ Европски суд правде се позива на сопствену богату праксу о овоме, што говори против поменутих тврдњи да Пресуда *Sanofi Pasteur* суштински мења правила о одговорности произвођача вакцина.

Ипак, национални судови морају бити опрезни. Рецимо, прихватање недовољних односно ирелевантних доказа о чињеницама које треба да послуже као база обориве претпоставке да вакцина има недостатак који је узрок обољења или пак заузимање става да доказ о одређеној чињеници или скупу чињеница аутоматски даје основа за такву претпоставку – довело би произвођача у неоправдано тежак положај, што би било у супротности с одредбом чл. 4 Директиве и на уштрб њене делотворности и циљева.²⁷⁾

24) Пасус бр. 28 Пресуде *Sanofi Pasteur*. Општи правобранилац Бобек прецизирао је услове под којима суд може, иако нема медицинских доказа за то, на основу слободног уверења о доказаним чињеницама да претпостави да постоје дефект и узрочна веза, а да то не буде противно одредби чл. 4 Директиве. Услови су, дакле, да претпоставке о постојању недостатка и узрочности буду: а) засноване на релевантним и довољно уверљивим доказима; б) обориве; ц) да не ограничавају слободну судијску оцену доказа на неоправдан начин; д) да не спречавају да суд узме у обзир релевантна медицинска истраживања која су му предочена; е) да не налажу да се постојање недостатка у производу или узрочност доказују искључиво резултатима медицинских истраживања. Пасус 101 Мишљења општег правобраниоца.

25) *N.B.* Европски суд правде није преиспитивао чињенице које му је француски Касациони суд предочио као утврђене; прихватио је као истиниту чињеничну тврдњу да не постоји медицински консензус о вези између вакцине против хепатитиса Б и мултипле склерозе.

26) Пасуси бр. 30–32 Пресуде *Sanofi Pasteur*.

27) Према пасусима бр. 34–36 Пресуде *Sanofi Pasteur*.

У конкретном случају, сматрао је Европски суд правде,²⁸⁾ чиста лична и породична медицинска историја пацијента и кратак временски период између вакцинисања против хепатитиса Б и првих симптома мултипле склерозе, заједно с евентуалним сазнањем да се исто обољење јавило после примања те вакцине у значајном броју других случајева – а што све треба доказати по унутрашњим правилима о доказивању – могу да послуже као основ за закључак националног суда да је оштећеник доказао све што је требало да докаже по правилу из чл. 4 Директиве, нарочито ако на основу свега тога национални суд стекне уверење (1) да је вероватније да мултипла склероза потиче од вакцине против хепатитиса Б него од неког другог узрока, то јест да је вакцинисање најплаузибилније објашњење за појаву тог обољења у конкретном случају, као и (2) да вакцина има недостатак у смислу чл. 6 Директиве, пошто при нормалној употреби не пружа ону безбедност која се с правом очекује од производа те врсте јер генерише ризик од абнормално велике и изузетно озбиљне штете.

Толико о првом питању. Европски суд правде одговорио је одречно на друго питање француског Касационог суда, о томе могу ли национални законодавац или пак највиша судска инстанца да одреде неке чињенице или скупове чињеница које треба доказати да би се аутоматски претпоставило да је вакцина узрок обољења. Спорна конструкција је следећа: Пошто нема медицинског консензуса о узрочности односно научних доказа који би могли да потврде или искључе постојање узрочне везе између вакцине и обољења, аутоматски се закључује да узрочна веза постоји ако оштећеник докаже одређене предетерминисане чињенице, и то без обзира на друге околности случаја. Европски суд правде сматра да би такво правило унутрашњег права било у супротности с одредбом чл. 4 Директиве зато што би пребацило терет доказивања да вакцина није узрок штете на произвођача, а у случају да је изложена претпоставка неоторива чак онемогућило да произвођач доказује супротно, то јест да пред суд изнесе доказе о томе да упоркос постојању унапред одређених чињеница постоје и неке друге чињенице које искључују могућност да је обољење изазвано вакцином.²⁹⁾

28) Према пасусу бр. 41 Пресуде *Sanofi Pasteur*.

29) Према пасусима бр. 52–54 Пресуде *Sanofi Pasteur*. У праву Сједињених Америчких Држава постоје одређене ситуације у којима се по закону неоториво претпоставља да је одређени нежељени ефекат изазван примљеном вакцином. Изван тих случајева судови прихватају искључиво медицинске доказе о постојању узрочне везе између вакцинисања и нежељеног ефекта. Lauren L. Haertlein, "Immunizing Against Bad Science: The Vaccine Court and the Autism Test Cases", *Law and Contemporary Problems*, Vol. 75, 2012,

5. ПРАВНИ И ДРУШТВЕНИ ЗНАЧАЈ ПРЕСУДЕ *SANOFI PASTEUR*

Када се у поступку пред судом државе чланице као претходно питање постави питање тумачења оснивачких уговора односно важења или тумачења других правних аката које доносе тела Европске уније, национални суд може да застане с поступком и упуту Европском суду правде захтев за одлучивање о том претходном питању.³⁰⁾ У својој одлуци о претходном питању које му је поставио национални суд, Европски суд правде не решава конкретан спор, не примењује право ЕУ на случај који се нашао пред судом државе чланице, већ износи сопствено тумачење одређене норме права ЕУ, које треба да помогне националном суду да у конкретном случају утврди правне последице примене правила којим је предметна норма права ЕУ транспонована у унутрашњи правни поредак.

Мериторно одлучивање у конкретном поступку за накнаду штете која је наводно изазвана вакцином против хепатитиса Б и даље је на француским судовима. Француски суд тек треба да одлучи о одштетним захтевима тужилаца, а пресуда Европског суда правде треба да му помогне у томе. Том пресудом није решен конкретан спор између сродника преминулог пацијента и произвођача вакцине; чак, из ње не може ни да се поуздано претпостави како ће тај спор да буде решен. Када се, дакле, посматра као једна степенница у одлучивању француског Касационог суда, пресуда Европског суда правде је ауторитативна одлука о претходном правном питању које се односи на тумачење правила из чл. 4 Директиве. То правило је дословно преузето у унутрашње право Француске као одредба чл. 1245–8 ФГЗ, коју у овом случају треба да примени француски Касациони суд.

Када се пресуда *Sanofi Pasteur* не посматра из визуре конкретног парничног поступка који се води пред француским судом, већ као једна у низу одлука Европског суда правде о тумачењу језичког израза одредбе чл. 4 Директиве, уочава се да се суд умногоме ослања на своје раније одлуке и да не одступа од сопствене прак-

стр. 214–217. Ипак, судови су спремни да олакшају процесну позицију оштећеника у погледу доказивања узрочности ако се у судском поступку утврди да је произвођач вакцине повредио безбедносне стандарде односно да се није понашао с професионалном пажњом која се од њега основано очекивала. У таквим случајевима судска пракса прихвата не само медицинске него и друге доказе да је оштећеникова болест последица примљене вакцине. Alex Stein, "The Domain of Torts", *Columbia Law Review*, Vol. 117, 2017, стр. 589–93.

30) Вид. Art. 267, Consolidated version of the Treaty on the Functioning of the European Union (TFEU), *OJ* 115, 9 May 2008.

се: Пресуда *Sanofi Pasteur* не мења затечени правни режим, него разјашњава стандарде које национална правила доказног поступка треба да испуњавају да не би била у супротности с одредбом чл. 4 Директиве по којој оштећеник сноси терет доказивања да производ има недостатак и да је баш то узрок штете.

У ширем друштвеном контексту пресуда је привукла пажњу медија, медицинских стручњака и најшире јавности, што се по правилу не дешава одлукама Европског суда правде. Начин на који је представљена у средствима јавног информисања изазива, с једне стране, нелагоду за произвођаче вакцина, јер ствара утисак да за њих више ништа неће бити исто, односно да ће одговорати за свако обољење које се испољи у кратком временском размаку од вакцинисања уколико не докажу негативну чињеницу да вакцина није узрок предметног обољења. С друге стране, најширој јавности послата је погрешна порука да Европски суд правде сматра да вакцина против хепатитиса Б изазива мултиплу склерозу, то јест да између тог двога постоји узрочна веза у медицинском односно научном смислу.

Покушаћу да дам неколико коментара који би могли да допринесу стишавању буре која се у стручној медицинској и најширој нестручњачкој јавности подигла поводом погрешних медијских интерпретација ове одлуке Европског суда правде. На првом месту – у контексту противљења обавезној вакцинацији у јавном дискурсу – важно је да општа јавност не изведе погрешан закључак да узрочност у праву значи постојање узрочне везе у научном односно медицинском смислу те да резултат новинских написа о пресуди Европског суда правде не буде повећање неповерења јавности према вакцини против хепатитиса Б и уопште према вакцинацији.

Постоје битне разлике између научног и филозофског појма узрочне везе, с једне стране, и здраворазумског, историјског и правног схватања о узрочности, с друге стране. Научни исказ о узрочној вези представља исказ о законитости у односу између две врсте догађаја, а конкретна узрочна веза само је једна ситуација у којој се та законитост испољила. У научном смислу каузална веза у сваком појединачном случају представља манифестацију неке опште законитости: конкретан узрок и последица представници су одређене врсте догађаја. Насупрот томе, узрочнопоследична веза у здраворазумском, историјском, правном или моралном смислу подразумева примену одређене, унапред откривене или усвојене, генерализације на конкретан случај.³¹⁾ Сврха утврђивања каузалне

31) Према: H. L. A. Hart, Tony Honore, *Causation and the Law*, Clarendon Press, Oxford, 2002 (репринт издања из 1990), стр. 9–13. Више о узрочности у праву: Jaap Spier (ed.), *Unification of Tort Law: Causation*, Kluwer Law International, The Hague –

везе у праву или у моралу огледа се у *атрибуцији одговорности*: Догађаји из прошлости не објашњавају се да би се поставиле претпоставке о будућности; узрочна веза се утврђује да би се оценило да ли се и у ком обиму један субјект може сматрати одговорним за оно до чега је дошло након његове интервенције у редован ток ствари и у вези с том интервенцијом.³²⁾ Дакле, утврђивање узрочне везе у правном контексту не састоји се у откривању законитости у каузалном односу између две класе догађаја. Напротив, судови примењују унапред откривене или усвојене генерализације како би утврдили постојање узрочне везе у конкретном случају, а све то у циљу евентуалног утврђивања одговорности. Судија тражи одговор на конкретно питање:³³⁾ *Да ли се одређена штетникова радња која је временски претходила штети може назвати њеним узроком, или је пак та радња била услов за наступање штете, то јест део околности под којима је нешто друго деловало као узрок?* Поступак утврђивања узрочне везе у праву никада не почиње питањем шта је узрок штете, већ да ли је понашање одређеног лица или извор повећане опасности за који оно одговара – узрок штете.³⁴⁾

Поједини аутори чак сматрају да се поступак утврђивања узрочне везе у праву своди на утврђивање материјалног, историјског учествовања штетникове радње или извора повећане опасности за који он одговара у настанку штете. Све преко тога претвара се у нормативно питање о домаћају штетникове одговорности (*scope of liability*).³⁵⁾ Свако судијско резонување о каузалитету мимо утврђивања материјалног учешћа одређене радње или извора повећаног ризика у настанку штете јесте – по својој природи – нормативно.

London – Boston, 2000; Christopher H. Schroeder, "Causation, Compensation and Moral Responsibility", in: David G. Owen (ed.), *Philosophical Foundations of Tort Law*, Clarendon, Oxford, 1995; Richard Wright, "Causation in Tort Law", *California Law Review*, No. 73/1985; Ernest Weinrib, "A Step Forward in Factual Causation", *Modern Law Review*, No. 38/1975; Jane Stapleton, "Law, Causation and Common Sense", *Oxford Journal of Legal Studies*, Vol. 8, 1988; Tony Honoré, "Causation and Remoteness of Damage", in: André Tunc (ed.), *International Encyclopedia of Comparative Law*, Vol. 11. Torts, Max Planck Institute, Hamburg, 1970; Michael Green, "The Intersection of Factual Causation and Damages", *DePaul Law Review*, No. 55/2006.

32) Tony Honoré, "Causation in the Law", in: *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, (ed. Edward N. Zalta), Internet, plato.stanford.edu/archives/win2005/entries/causation-law, 20/10/2017.

33) H. L. A. Hart, Tony Honoré, *Causation and the Law*, нав. дело, стр. 11.

34) Peter Cane, *Responsibility in Law and Morality*, Hart Publishing, Oxford – Portland, 2002, стр. 116 и 128.

35) Jane Stapleton, "Scientific and Legal Approaches to Causation", in: *Causation in Law and Medicine* (eds. Ian Freckelton, Danuta Mendelson), Aldershot, Ashgate Publishing, 2002, стр. 14 и даље; Jane Stapleton, "Perspectives in Causation", in: *Oxford Essays in Jurisprudence: Fourth Series* (ed. Jeremy Horder), OUP, Oxford, 2000, *passim*.

То резонување не може бити вредносно неутрално. Када се једном утврди да је штетник властитом радњом материјално учествовао у штетном догађају, суд прелази на питање да ли ту штетникову радњу треба сматрати узроком штете. Расправа о правном узроку штете јесте прикривена расправа о одговорности, а не расправа о каузалитету – иако можда изгледа као дискусија о нечему објективном и проверљивом. Судови се често руководе разлозима социјалне политике када траже одговор на питање да ли штетну радњу која је материјално учествовала у настанку штете – односно извор повећане опасности у домену штетникове контроле који је учествовао у штетном догађају – *треба* сматрати узроком те штете.

Када суд утврђује да ли је примљена вакцина узрок одређеног обољења, он не тражи одговор на опште питање о могућим медицинским узроцима тог обољења, него се пита да ли је, судећи по редовном току ствари и животном искуству, вероватније да је вакцинисање узрок обољења у конкретном случају него да је узрок нешто друго. То питање се у судском поступку поставља у сврху утврђивања одговорности. Суду није циљ да уопштено одговори на питања о медицинским законитостима, да сазна шта је узрок неке болести у научном смислу, него да процени да ли – за потребе расподеле ризика и утврђивања испуњености услова за постојање одговорности у конкретном случају – *треба* узети да је примљена вакцина узрок обољења услед којег оштећеник трпи штету.

Постоје одређене чињенице које могу да искључе постављање оваквог питања у судском поступку, односно да нужно доведу до закључка да вакцина у правном смислу није узрок обољења. Примерице, ако су се симптоми обољења испојили пре вакцинације, онда и правни и медицински појам узрока искључују могућност да је вакцина узрок обољења. Затим, ако медицински докази говоре снажно у прилог одбацивању тезе да је одређена вакцина узрок одређеног обољења, онда се неће разматрати ни узрочност у правном смислу. Такође, ако произвођач учини довољно вероватним да би до обољења дошло и да није спроведена вакцинација, односно да хипотетичка елиминација вакцинисања не елиминише из прошлости и оштећениково обољење, онда се не може разматрати ни да ли вакцина узрок тог обољења у правном смислу.

Овде је потребно да се ставе три напомене. Прво, правила о терету доказивања примењују се само на узрок у правном смислу, то јест само када се узрочност утврђује у судском поступку у циљу расподеле ризика и одговорности. Када се утврђује постојање узрочне везе у научном смислу, прописивање терета доказивања не помаже. Из тога што нема медицинских доказа о постојању узро-

чне везе између вакцине против хепатитиса Б и појаве мултипле склерозе не може да се закључи да је медицинска наука доказала да узрочна веза не постоји.

Друго, негативна чињеница не може научно да се докаже једнако уверљиво као позитивна чињеница. За науку је много теже да докаже да узрочна веза не постоји него да постоји. Медицинско истраживање не може дефинитивно да искључи могућност да је вакцина изазвала одређено обољење у неком подскупу индивидуалних случајева, премда га редовно не изазива. Зато се обично говори о научним доказима који снажно говоре у прилог одбацивању узрочности, а не о научним доказима да узрочна веза не постоји.³⁶⁾

Треће, постојање медицинског консензуса јесте чињенично питање. У поступку давања одговора на претходно правно питање, Европски суд правде не преиспитује чињенице које национални суд који му се обратио сматра утврђеним. У датом случају Европски суд није преиспитивао тврдњу француског Касационог суда да нема научног консензуса о узрочној вези између вакцине против хепатитиса Б и мултипле склерозе. Одговор на претходно правно питање француског суда односи се само на ситуације у којима заиста нема научних доказа којима се потврђује или искључује узрочна веза између вакцине и обољења. Чињенично питање о постојању научних доказа о узрочности може поново да се постави пред француским судовима када буду одлучивали о меритуму у конкретној ствари.

Када нема медицинских истраживања која потврђују постојање узрочне везе, а нема ни оних која то оповргавају,³⁷⁾ суд

36) О другој напомени вид. *Scientific Evidence and the EU Court*, Internet, www.factcheck.org/2017/07/scientific-evidence-eu-court, 20/10/2017.

37) У извештају о безбедности вакцина који је 2012. објавио Медицински институт из Вашингтона [*Institute of Medicine of the National Academies (of Sciences, Engineering, and Medicine)*], који од 2016. носи назив *Health and Medicine Division of the National Academies*] узете су у обзир све до тада спроведене контролисане епидемиолошке студије и на основу њих је закључено да су расположиви докази неподобни како да потврде, тако и да искључе узрочну везу између вакцине против хепатитиса Б и првих знакова мултипле склерозе код деце и одраслих. Исти закључак односи се на узрочну везу између вакцине против хепатитиса Б и релапса мултипле склерозе, као и између те вакцине и првог демјелизационог догађаја, како код деце, тако и код одраслих. Извештај је доступан у електронској форми. Вид. Kathleen Stratton, Andrew Ford, Erin Rusch, Ellen Wright Clayton (eds.), *Adverse Effects of Vaccines: Evidence and Causality*, Consensus Study Report, National Academies of Sciences, Engineering, and Medicine, Washington, 2012. Закључци које сам цитирала налазе се на странама 450, 455, 456, 458, 463 и 465. Насупрот томе, Светска здравствена организација је 2012. године узела став да анализа података из добијених спонтаних извештаја и спроведених епидемиолошких студија не потврђује тезу о постојању узрочне везе између вакцине против хепатитиса Б и мултипле склерозе и да је веза између њих највероватније ствар коинциденције. *WHO Information Sheet: Observed Rate of Vaccine Reactions. Hepatitis B*

може да постави питање ко треба да сноси ризик постојања узрочности, то јест ризик да вакцина под одређеним условима односно у одређеном подскупу случајева изазива дато обољење, али да то још увек није научно потврђено. Правни поредак може да социјализује ову врсту ризика оснивањем фондова за накнаду штета које потичу од научно непознатих медицинских узрока. Осим тога, држава чланица може законом да уреди питање одговорности произвођача за развојне ризике, односно за штету од недостатка који је у часу када је производ пуштен у промет био објективно недоступан људском сазнању.³⁸⁾

Међутим, ако нема посебних правила унутрашњег права о социјализацији непознатих медицинских ризика или о одговорности за развојне ризике, питање ко треба да сноси ризик научно непрепознатих последица вакцинације поставиће се пред националним судовима, који ће морати да реше да ли то треба да буде произвођач вакцине или пацијент.

Сама Директива уважава друштвену потребу за правичном расподелом ризика који су неизбежни у условима савременог убрзаног технолошког развоја и предвиђа да је објективна одговорност произвођача једини прави одговор на растуће модерне ризике.³⁹⁾ Произвођач не одговара зато што је крив, него зато што неком

Vaccine, June 2012, Internet, www.who.int/vaccine_safety/initiative/tools/Hep_B_Vaccine_rates_information_sheet.pdf, 20/10/2017. Узгред, у поменутом извештају Медицинског института стоји да контролисане епидемиолошке студије о асоцијацији између вакцина против морбила, заушки и рубеола (MMR вакцина) и аутизма конзистентно и с високим степеном уверљивости показују да таква веза не постоји. Kathleen Stratton, Andrew Ford, Erin Rusch, Ellen Wright Clayton (eds.), *Adverse Effects of Vaccines: Evidence and Causality*, нав. дело, стр. 148. Овај прилично резолутан исказ о непостојању узрочне везе ипак није био довољан да се умире страхови једног дела опште јавности, што може да се коригује искључиво едуковањем те јавности на приступачан и разумљив начин о језику и методама медицинске науке.

- 38) Установа ослобађања од објективне одговорности позивањем на развојни ризик (*development risks, le risque de développement*) омогућава да се произвођач ослободи одговорности за штету од ствари с недостатком тако што ће доказати да се применом научног и техничког знања највишег нивоа недостатак није могао открити у тренутку када је производ пуштен у промет (чл. 7(е) Директиве). Директива оставља могућност државама чланицама да својим националним прописима ускрате произвођачу могућност да се на овај начин ослободи одговорности (чл. 15(1.6) Директиве). Француска није искористила ту могућност; прописала је да произвођач може да се ослободи одговорности позивајући се на развојни ризик. Вид. одредбу чл. 1245–10 ст. 1 тач. 4 ФГЗ (по новој нумерацији). Више о установи развојних ризика вид. у: Марија Караникић, „Одговорност за штету од ствари с недостатком за који се није могло знати“, *Анали Правног факултета у Београду*, бр. 2/2005, стр. 161–195.
- 39) Вид. тачку 2 Преамбуле Директиве. Уз то, у тачки 7 Преамбуле европски законодавац истиче да правична расподела ризика између оштећеника и произвођача подразумева да одговорност произвођача не буде апсолутна, то јест да произвођач може да се ослободи одговорности ако докаже одређене извињавајуће разлоге.

својом активношћу коју обавља у циљу постизања економске користи ствара повећани ризик штете по остале чланове друштвене заједнице. Поред тога, произвођач више зна о повећаном ризику који ствара својим производом него што знају потенцијални оштећеници; у добром је положају да се осигура од одговорности за реализацију повећаног ризика и чак да трошкове осигурања пребаци на друге учеснике у правном промету.

Правни режим који је прописан Директивом, реципиран одредбама ФГЗ и додатно разјашњен одлуком Европског суда правде изгледа овако: Сматра се да вакцина има недостатак ако ствара повећани ризик од штете за пацијента приликом употребе која би се основано очекивала од разумног и пажљивог медицинског стручњака одговарајуће специјализације. Референтна је, дакле, правилна употреба вакцине, а не њена злоупотреба, јер практично свака ствар може злоупотребом да постане претерано опасна по околину. Ризик је повећан ако при правилној употреби вакцина не пружа ону безбедност која се основано може очекивати с обзиром на то како је вакцина представљена на тржишту и када је стављена у промет. На оштећеника пада терет доказивања да вакцина има недостатак у наведеном смислу те да је управо тај недостатак узрок његовог обољења. Европски суд правде је то недвосмислено потврдио и нагласио да правила националног доказног поступка могу да важе само ако не мењају правило о терету доказивања из чл. 4 Директиве.

Европски суд правде је још сматрао да су у складу с одредбом чл. 4 Директиве правила националног права која допуштају да суд на основу неких чињеница које су му познате закључује о чињеницама које су му непознате; сасвим конкретно, да из чињеница које је оштећеник доказао по правилима унутрашњег права закључи да је вероватније односно плаузабилније да вакцина има недостатак и да је то узрок обољења него да вакцина нема никакав недостатак и да је нешто друго узрок обољења – када већ нема научних доказа који би потврдили или оповргли узрочност. Докази које је пружио оштећеник о чињеницама које служе као база ових фактичких претпоставки морају бити уверљиви, довољно спецификовани и узајамно непротивречни; суд мора да буде слободан да стекне властито уверење о основаности описаних фактичких претпоставки и те претпоставке морају бити обориве. Суд мора да буде слободан да цени све релевантне доказе, укључујући медицинске доказе које изнесе произвођач вакцине. Разматрање да ли је вакцина узрок обољења биће искључено ако су први симптоми обољења претходили вакцинацији, као и ако постоје медицински

и други уверљиви непротивречни докази који искључују односно чине мање плаузибилном могућност да је обољење последица вакцинасања.

Ако наука није разрешила питање узрочности, ако нема медицинских истраживања која потврђују постојање узрочне везе између вакцине и обољења или пак снажно говоре против постојања такве везе, онда суд треба слободно да цени све расположиве доказе, да би формирао разумно уверење о плаузибилности оштећеникове тврдње да обољење у конкретном случају потиче од вакцине. Правна позиција оштећеника била би неоправдано тешка ако би оштећеник – у случају да медицински докази нису довољни ни да се потврди нити да се одбаци узрочна веза – могао да доказује постојање узрочности једино резултатима медицинских истраживања, а не прикупљањем других релевантних доказа који би заједно могли да послуже као основа за закључак да је вероватније да обољење потиче од примљене вакцине него да потиче од нечега другог. За разлику од произвођача вакцине који не само што може него је и дужан да спроводи односно да финансира медицинска истраживања о нежељеним ефектима вакцине коју ставља у промет, пацијент не располаже ни знањима ни финансијским средствима да подастирањем научног доказа о узрочној вези прекинути ситуацију која је за науку и даље спорна.

Европски суд правде се уопште није изјашњавао о медицинском узроку мултипле склерозе, осим што је констатовао да медицина још увек није одговорила на то питање. У ситуацији када не постоје научна сазнања о томе да ли је одређена вакцина узрок односно да ли доприноси појави неког обољења, правична расподела абнормалног ризика у условима убрзаног технолошког развоја и асиметрије информација налаже да се не искључи свака могућност да се за потребе утврђивања одговорности за штету узрок обољења доказује и неким другим средствима, а не само резултатима медицинских истраживања.

Колико ће сродници преминулог пацијента бити успешни у поступку који воде пред француским судовима против компаније *Sanofi Pasteur* – то остаје да се види. Наиме, оштећеници ће морати да увере француски суд не само да је у недостатку медицинских доказа најплаузибилније објашњење за конкретну ситуацију то да је обољење изазвано вакцинацијом него и да је примљена вакцина имала недостатак. То може да значи да је конкретна доза вакцине била дефектна, јер се покварила или контаминирала или се на други начин разликовала од дизајна који је иначе безбедан; или пак да је дизајн вакцине против хепатитиса Б дефектан јер не пружа

безбедност која се основано очекује при разумној употреби таквог производа.

ЛИТЕРАТУРА

- Караникић Марија, „Одговорност за штету од ствари с недостатком за који се није могло знати“, *Анали Правног факултета у Београду*, бр. 2/2005.
- Cane Peter, *Responsibility in Law and Morality*, Hart Publishing, Oxford – Portland, 2002.
- Douville Thibault (éd.), *La réforme du droit des contrats. Commentaire article par article de l'ordonnance du 10 février 2016 portant réforme du droit des contrats, du régime général et de la preuve des obligations*, Gualino, Paris, 2016.
- Green Michael, “The Intersection of Factual Causation and Damages”, *DePaul Law Review*, No. 55/2006.
- Haertlein Lauren L., “Immunizing Against Bad Science: The Vaccine Court and the Autism Test Cases”, *Law and Contemporary Problems*, Vol. 75, 2012.
- Hart H. L. A., Honoré Tony, *Causation and the Law*, Clarendon Press, Oxford, 2002 (репринт издања из 1990).
- Honoré Tony, “Causation and Remoteness of Damage”, in: André Tunc (ed.), *International Encyclopedia of Comparative Law*, Vol. 11. Torts, Max Planck Institute, Hamburg, 1970.
- Honoré Tony, “Causation in the Law”, in: *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (ed. Edward N. Zalta), Internet, plato.stanford.edu/archives/win2005/entries/causation-law, 20/10/2017.
- Schroeder Christopher H., “Causation, Compensation and Moral Responsibility”, in: *Philosophical Foundations of Tort Law* (ed. David G. Owen), Clarendon, Oxford, 1995.
- Schulze Reiner, Wicker Guillaume, Mäsch Gerald, Mazeaud Denis (éds.), *La réforme du droit des obligations en France, 5èmes journées franco-allemandes*, Société de législation comparée, Paris, 2015.
- Simler Philippe, *Commentaire de la réforme du droit des contrats et des obligations*, LexisNexis, Paris, 2016.
- Spier Jaap (ed.), *Unification of Tort Law: Causation*, Kluwer Law International, The Hague – London – Boston, 2000.
- Stapleton Jane, “Law, Causation and Common Sense”, *Oxford Journal of Legal Studies*, Vol. 8, 1988.
- Stapleton Jane, “Perspectives in Causation”, in: *Oxford Essays in Jurisprudence: Fourth Series* (ed. Jeremy Horder), OUP, Oxford, 2000.
- Stapleton Jane, “Scientific and Legal Approaches to Causation”, in: *Causation in Law and Medicine* (eds. Ian Freckelton, Danuta Mendelson), Aldershot, Ashgate Publishing, 2002.

Stein Alex, "The Domain of Torts", *Columbia Law Review*, Vol. 117, 2017.

Stratton Kathleen, Ford Andrew, Rusch Erin, Wright Clayton Ellen (eds.), *Adverse Effects of Vaccines: Evidence and Causality*, Consensus Study Report, National Academies of Sciences, Engineering, and Medicine, Washington, 2012.

Weinrib Ernest, "A Step Forward in Factual Causation", *Modern Law Review*, No. 38/1975.

Wright Richard, "Causation in Tort Law", *California Law Review*, No. 73/1985.

ПРОПИСИ И СУДСКЕ ОДЛУКЕ

Закон о заштити потрошача, *Службени гласник РС*, бр. 62/2014 и 6/2016 (други закон).

Пресуда Управног суда II–9 У 11958/2015 од 20. октобра 2015.

Code civil des Français, Version consolidée au 1 octobre 2017, Internet, www.legifrance.gouv.fr, 20/10/2017.

Consolidated version of the Treaty on the Functioning of the European Union (TFEU), *OJ* 115, 9 May 2008.

Directive 85/374/EEC of 25 July 1985 concerning liability for defective products, *OJ L* 210, 7 August 1985, 29–33, amended by Directive 1999/34/EC concerning liability for defective products, *OJ L* 141, 4 June 1999, 20–21.

Judgment of the Court (Fifth Chamber) of 21 January 2016, Case C-74/14, *Eturas UAB and Others v Lietuvos Respublikos konkurencijos taryba*, ECLI:EU:C:2016:42.

Judgment of the Court (Fourth Chamber) of 20 November 2014, Case C-310/13, *Novo Nordisk Pharma GmbH v S.*, ECLI:EU:C:2014:2385. Judgment of the Court (Fourth Chamber) of 5 March 2015, Joined Cases C-503/13 and C-504/13, *Boston Scientific Medizintechnik GmbH v AOK Sachsen-Anhalt – Die Gesundheitskasse and Betriebskrankenkasse RWE*, ECLI:EU:C:2015:148.

Judgment of the Court (Second Chamber) of 21 June 2017, Case C–621/15, *N.W and others v Sanofi Pasteur MSD SNC and others*, ECLI:EU:C:2017:484.

Judgment of the Court (Sixth Chamber) of 15 October 2015, Case C-310/14, *Nike European Operations Netherlands BV v Sportland Oy*, ECLI:EU:C:2015:690.

Opinion of Advocate General Michal Bobek, 7 March 2017, Case C-621/15, *N.W and others v Sanofi Pasteur MSD SNC and others*, ECLI:EU:C:2017:176.

ИЗВОРИ СА ИНТЕРНЕТА

Вакцине се сада могу кривити за болести без научних доказа, Internet, www.ba.n1info.com/a170625/Svijet/Svijet/Vaccine-se-sada-mogu-kriviti-za-bolesti-bez-naucnih-dokaza.html, 20/10/2017.

Контроверзна пресуда Европског суда о вакцинама: Ова одлука могла би да угрози животе милиона деце, Internet, www.blic.rs/vesti/drustvo/kontroverzna-presuda-evropskog-suda-o-vakcinama-ova-odluka-mogla-bi-da-ugrozi-zivote/586wrlx, 20/10/2017.

Anti-vaxxers Triumph? EU Court Says Vaccines Can Be Blamed for Diseases Without Proof, Internet, www.haaretz.com/science-and-health/1.797069, 20/10/2017.

- Decision by Europe's top court alarms vaccine experts*, Internet, <http://www.sciencemag.org/news/2017/06/decision-europe-s-top-court-alarms-vaccine-experts>, 20/10/2017.
- EU court: Vaccines can be blamed for illness without scientific evidence*, Internet, www.edition.cnn.com/2017/06/21/health/vaccines-illness-european-court-bn/index.html, 20/10/2017.
- EU court: Vaccines can be blamed for illnesses without proof*, Internet, <https://www.apnews.com/b0dd5e7933564f45bd3f4d55eedd40ae>, 20/10/2017.
- European Court of Justice ruling could open floodgates for spurious vaccination claims*, Internet, www.telegraph.co.uk/science/2017/06/22/european-court-justice-ruling-could-open-floodgates-spurious, 20/10/2017.
- Science Won't Save Vaccines From Lawsuits Anymore*, Internet, www.foreignpolicy.com/2017/06/26/science-wont-save-vaccines-from-lawsuits-anymore, 20/10/2017.
- Scientific evidence about vaccines and the EU Court*, Internet, <https://www.euroscientist.com/scientific-evidence-eu-court>, 20/10/2017.
- Scientific Evidence and the EU Court*, Internet, www.factcheck.org/2017/07/scientific-evidence-eu-court, 20/10/2017.
- Vaccine ruling from Europe's highest court isn't as crazy as scientists think*, Internet, www.nature.com/news/vaccine-ruling-from-europe-s-highest-court-isn-t-as-crazy-as-scientists-think-1.22222, 20/10/2017.
- Vaccines can be blamed for any illness even with lack of evidence says EU court*, Internet, www.news-medical.net/news/20170621/Vaccines-can-be-blamed-for-any-illness-even-with-lack-of-evidence-says-EU-court.aspx, 20/10/2017.
- Vaccines can be deemed defective without scientific proof*, EU court rules, Internet, www.fiercepharma.com/vaccines/eu-court-rules-vaccines-can-be-deemed-defect-without-scientific-proof, 20/10/2017.
- WHO Information Sheet: Observed Rate of Vaccine Reactions. Hepatitis B Vaccine*, June 2012, Internet, www.who.int/vaccine_safety/initiative/tools/Hep_B_Vaccine_rates_information_sheet.pdf, 20/10/2017.

Marija Karanikic Miric

LIABILITY OF VACCINE MANUFACTURERS IN ECJ PRACTICE

Resume

The main focus of this paper lies with the June 2017 European Court of Justice (ECJ) decision on vaccine manufacturers' liability in case C-621/15 (*N.W. et al. v Sanofi Pasteur et al.*). The ruling caused a great deal of negative press and was inaccurately

described in the media as allowing compensation for the alleged vaccine injuries, even without any scientific evidence of a causal link. The author examines the facts, the ruling, and the reasoning in the ECJ case, draws attention to the differences between legal and scientific notions of causation, and points out that the ECJ delivered the opinion on the matter of law, without reexamination of the facts of the case, holding that in absence of scientific consensus, national courts may allow plaintiffs to use circumstantial evidence to prove vaccine harms. However, the courts cannot reverse the burden of proof under Article 4 of the Product Liability Directive of 1985, nor can they introduce irrebuttable presumption at the expense of vaccine producers.

Keywords: Directive 85/374/EEC, defective product, vaccine against hepatitis B, multiple sclerosis, causation, burden of proof

* Овај рад је примљен 01. новембра 2017. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 06. децембра 2017. године.

Саша Марковић

Криминалистичко-полицијска академија, Београд

ОБЕЗБЕЂЕЊЕ СЛОБОДЕ ПРАВНЕ ЈЕДНАКОСТИ И ПРАВНЕ СИГУРНОСТИ КАО УСЛОВ ПРАВНЕ ДРЖАВЕ*

Сажетак

Законитост рада управе је основни елемент садржаја појма правне државе. Под појмом правне државе у најширем смислу речи подразумева се она држава у којој ради обезбеђења слободе правне једнакости и правне сигурности функционисања и манифестовање државне власти има правне форме и у којој су постављене одређене правне границе деловања државне власти.¹⁾ У раду су презентовани резултати истраживања права полицијских службеника на правну сигурност у Републици Србији. Тако усмерено истраживање имало је за циљ да се у методолошки исправном поступку идентификују и научно опишу кључни проблеми полицијских службеника у остваривању својих права из радних односа, после доношења Закона о полицији из 2016. године. Применом метода анализе садржаја, компаративне и формално-логичке анализе, у раду је анализирано више примера из праксе Министарства унутрашњих послова упоредно са анализом резултата актуелних теоријских истраживања и релевантних правних прописа и аката. Резултатима примене тих метода, као кључни проблеми у остваривању права на правну сигурност полицијских службеника, идентификовани су проблеми у поступцима: службеног оцењивања, стицања чинова, распоређивања и престанка радног односа. Закључцима изведеним синтезом

* Рад је резултат реализовања научноистраживачког пројекта „Криминалитет у Србији и инструменти државне реакције“ чији је носилац Криминалистичко-полицијска академија у Београду.

1) Мирослав Живковић, *Увод у право*, Виша школа унутрашњих послова, Београд, 1997, стр. 296.

тих резултата, као кључни узроци описаних проблема потврђени су: 1) неблаговремено доношење подзаконских прописа, 2) селективна примена закона и 3) примена одредаба подзаконских прописа који су престали да важе. Тако утврђено стање правне сигурности полицијских службеника у области радних односа не може се оценити сагласним са становиштем *Европског суда за људска права* према којем законске одредбе треба да буду „адекватно доступне, предвидиве и формулисане са довољно прецизности да појединцу – ако је то потребно, омогуће одговарајући савет – ради регулисања његовог понашања“.²⁾

Кључне речи: људска права, радни односи, полицијски службеници, законитост, оцењивање, престанак радног односа

„Владавина права је основна претпоставка Устава и почиња на неутуђивим људским правима. Владавина права се остварује слободним и непосредним изборима, уставним јемствима људских и мањинских права, поделом власти, независном судском влашћу и повиновањем власти Уставу и закону.“³⁾ Поставља се питање да ли је могуће селективно примењивати одредбе једног закона који је на снази? То значи, без обзира на „добру“ намеру и „оправданост“ такве одлуке, стављање ван снаге важећих правних норми. Ко је овлашћен и може то да учини?

Закон о полицији из 2016 године.⁴⁾ (даље – ЗП) је најобимнији закон у области унутрашњих послова донет на овим просторима (258 чланова). Полазимо од премисе да је квантитет овог закона једнак његовом квалитету. Поједине међународне организације су, непосредно по његовом доношењу, извршиле анализу његових одредби. Приметили су да је „легислативно-технички“ закон незадовољавајући јер садржи прегршт одредби које су нејасне, недоречене или међусобно противречне, поред осталог и због тога што законодавац није узео у обзир последице које измена једног закона има по друге, већ постојеће законе.⁵⁾ Дакле, јасно је да није

2) То је синтагма коју користи Европски суд за људска права. Види: *The Sunday Times против Уједињеног Краљевства* (број 1) одлука од 26. априла 1979. године, серија А број 30, стр. 31, став 49.

3) Устав Републике Србије, *Службени гласник РС*, бр. 98/2006, члан 3.

4) Закон о полицији, *Службени гласник РС*, бр. 6/2016.

5) *Анализа Закона о полицији*, Мисија ОЕБС-а у Србији, Београд, 2016, стр. 6. У овом званичном документу који је израдила мисија ОЕБС-а У Србији између осталог наведено је: „Све критике упућене у погледу квалитета законског текста треба схватити тако да се односе не само на Владу која је предложила закон, већ пре свега на Народну скупштину Републике Србије.“

извршена хармонизација овог закона са другим законима у оквиру јединственог правног поретка Републике Србије.

На самом почетку скренућемо пажњу на неколико спорних одредби. Члан 10. ЗП предвиђа нову врсту запослених у државним органима – полицијске службенике, коју не предвиђа *Закон о државним службеницима*⁶⁾ (даље – ЗоДС).⁷⁾ Затим, запосленом у Министарству унутрашњих послова (даље – МУП-а) престаје радни однос ако је против њега покренут кривични поступак или је осуђиван због кривичног дела за које се гони по службеној дужности што је у директној колизији са *Кривичним закоником* (даље – КЗ).⁸⁾ Из наведеног видимо некохерентност правног система Србије.⁹⁾

За примену појединих одредби ЗП неопходно је доношење подзаконских аката и остављен је крајњи рок од годину дана за њихово доношење.¹⁰⁾ Предвиђено је да до доношења прописа из члана 9. и члана 184. став 2. ЗП, запослени на дан ступања на снагу овог закона настављају да раде на истим радним местима и задржавају чинове, односно звања и плате према досадашњим прописима и другим актима.¹¹⁾ У складу са чланом 253. ЗП, овлашћена службена лица (даље – ОСЛ) су и новим решењима о распоређивању¹²⁾ која су уручена по ступању ЗП на снагу, и доношењем новог Правилника,¹³⁾ задржала звања која су имала.¹⁴⁾ Чланом 165. (односи

6) Закон о државним службеницима, *Службени гласник РС*, бр. 79/2005, 81/2005, 83/2005, 64/2007, 67/2007, 116/2008, 104/2009, 99/2014, 94/2017.

7) Шире: Саша Марковић, „Радно-правни положај запослених у Министарству унутрашњих послова у светлу одредби новог закона о полицији“, у зборнику: *Европске интеграције: Правда, слобода и безбедност* (приредио: Ђорђе Ђорђевић), Том 1, Криминалистичко-полицијска академија и Фондација „Ханс Зајдел“ у сарадњи са Министарством унутрашњих послова Републике Србије, Тара, 2016, стр. 259-287.

8) Види и упореди: ЗП, чл. 172. у вези чл. 138. и Кривични законик, *Службени гласник РС*, бр. 85/2005, 88/2005, 107/2005, 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016, чл. 94-96.

9) Шире: Драгана Коларић, Саша Марковић, „Основна људска права полицијских службеника у светлу новог закона о полицији“, *Српска политичка мисао*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 3/2016, стр. 231-252.

10) ЗП, чл. 251.

11) ЗП, чл. 253.

12) Видети: ЗП, члан 195. и члан 134. став 1 ЗоДС.

13) По ступању ЗП на снагу донет је Правилник о унутрашњем уређењу и систематизацији радних места пов. 01 број:2149/16 од 2.3.2016. године, али наведеним нису одређени чинови на основу ЗП, већ звања предвиђена ЗП/2005 који је престао да важи.

14) Нпр. Решењем МУП-а 01-број: 5601-9/16 од 14.06.2016. године овлашћеном службеном лицу је одређено звање полицијски саветник, које је имао и до тада по ЗП/2005.

се на каријерни развој полицијских службеника) предвиђено је да начин стицања чина/звања и друга питања у вези са њиховим коришћењем, односно каријерним развојем, прописује Влада, у року од 90 дана од дана ступања на снагу овог закона.¹⁵⁾ При томе, одредбе члана 165. почињу да се примењују након истека рока од једне године од ступања на снагу овог закона. Међутим, истеком предвиђених рокова поједини прописи нису донети, а члан 165. ЗП није почео са применом. У „СКЛАДУ“ са чланом 165. ЗП донета је *Уредба о каријерном развоју полицијских службеника*¹⁶⁾ (даље – *Уредба о каријерном развоју*), након годину дана од почетка примене закона. *No sense* је да је одложена примена ове уредбе до 1.9.2017. године. У прелазним и завршним одредбама је назначено да тек тада престају да важе чланови 12-23 *Уредбе о начелима за унутрашње уређење у Министарству унутрашњих послова*¹⁷⁾ (даље – *Уредба за унутрашње уређење*), која је донета на основу Закона о полицији из 2005. године (даље – ЗП/2005) и који се односе на губитак и стицање звања/чинова. Полицијски службеници су и даље задржали звања по ЗП/2005,¹⁸⁾ многи су чак и напредовали у виша звања која су била прописана законом који се не примењује, а члан 166. ЗП, чија примена није одложена, предвиђа за сва ОСЛ чинове. При томе, у прелазним одредбама ЗП наведено је да даном ступања на снагу овог закона престаје да важи ЗП/2005, сем чланова 75-82, који важе до доношења посебног закона који ће регулисати послове у области обраде података о личности.¹⁹⁾ То значи, чланови 116.-120. ЗП/2005 који се односе на врсте, услове и начин стицања и губитка звања престали су да важе. Поставља се питање како су онда примењивани до, али и након 1. септембра 2017. године? *No sense* је то што је у пракси настављено да се спроводи стицање вишег звање на основу услова које прописују одредбе ЗП/2005 и *Уредбе за унутрашње уређење*, донете на основу тог

То је примењено на сва решења која су донета за све запослене у складу са одредбама члана 195. ЗП.

15) ЗП, чл. 165. ст. 4.

16) Уредба о каријерном развоју полицијских службеника, *Службени гласник РС*, бр. 11/2017.

17) Уредба о начелима за унутрашње уређење у Министарству унутрашњих послова, *Службени гласник РС*, број 8/06, 14/09 – УС, 119/13, 11/2017, 17/2017. Престала је да важи 28.6.2017., почетком примене Уредбе о начелима за унутрашњем уређењу Министарства унутрашњих послова, *Службени гласник РС*, бр. 60/2017, изузев чланова 12-23. који се примењују до 1.9.2017. године.

18) Закон о полицији, *Службени гласник РС*, бр. 101/2005, 63/2009, 92/2011, 64/2015.

19) ЗП, чл. 257.

закона. Како је могуће наставити примену одредби закона које су престале да важе? У овом периоду ниједан општи правни акт није прописивао временске услове за стицање звања/чина. Али, то „*није битно*“ – у МУП-а су примењивани временски услови из члана 119. и 120. ЗП/2005. *Оправдање за овакво практично поступање је недоношење акта о каријерном напредовању?*??²⁰⁾

Даље, одредбама члана 167. ЗП предвиђен је другачији начин оцењивања рада запослених у односу на ЗП/2005 и ЗоДС, и да мерила и начин оцењивања прописује Влада. *Уредба о оцењивању полицијских службеника и других запослених у Министарству унутрашњих послова*²¹⁾ (даље – *Уредба о оцењивању*) је донета у марту 2017. године, тј. након више од годину дана од почетка примене ЗП. При томе, подзаконски прописи донети на основу ЗП/2005 и даље егзистирају. Наиме, ЗП предвиђа да се такви прописи примењују уколико нису у супротности са одредбама овог закона.²²⁾

Све ово је довело до свеопште конфузије у практичној примени прописа у МУП-а. Но, овде је реч о вери да је важно донети закон, а све остало и није толико важно, није толико важно да ли ће ти закони моћи да се примењују и да ли ће они који треба да их примењују уопште знати како треба да их примењују, те се тек накнадно, тек када се један закон усвоји приступа процесима едукације грађана, али и едукације оних који примењују законе.²³⁾

Поставља се питање, да ли и како применити одређену одредбу подзаконског прописа која формално није стављена ван снаге, када недостаје законска процедура за њену примену, јер закон на основу којег је донета је престао са важењем, односно да ли су угрожена права запослених у МУП-а ако се одредбе ЗП селективно примене, односно ако у правном систему наставе да егзистирају одредбе ЗП/2005 чија је примена престала. Логично је да се такве одредбе не могу применити. У конкретном случају, једино исправно решење је примена одредбе ЗоДС и *Закона о општем управном поступку* (даље – *ЗОУП*), у складу са чланом 250. ЗП.

У складу са започетом темом, у даљем тексту, сагледаћемо и поједине одлуке и ставове Европског суда за људска права (ЕСЉП)

20) Допис МУП-а, 08 број: 29/2016 од 1.9.2016. године.

21) Уредба о оцењивању полицијских службеника и других запослених у Министарству унутрашњих послова, *Службени гласник РС*, бр. 17/2017.

22) ЗП, чл. 255.

23) Јован Ћирић, „Идеални закони и несавесни правници“, *НБП – Журнал за криминалистику и право*, Криминалистичко-полицијска академија, Београд, бр. 2/2015, стр. 57.

и Уставног суда Србије (даље – УС) које се односе на заштиту права запослених у МУП-а.

1. НЕКЕ СПОРНЕ ОДРЕДБЕ ЗАКОНА О ПОЛИЦИЈИ

Нема сумње да државни службеници поред стручних треба да имају и одређене моралне (етичке) вредности које ће допринети законитом, професионалном, политички неутралном, јавном и ефикасном раду управе. Правила службеничке етике обухватају однос службеника према грађанима о чијим правима и дужностима одлучују, однос службеника према друштвеној заједници, однос службеника према органу управе и однос службеника према пословима и задацима које обавља као своју професију.²⁴⁾ Али да ли је правично, по сили закона, прекинути радни однос службенику само зато што је против њега покренут кривични поступак. И то само једној врсти службеника – полицијском службенику.

ЗП први пут у наш правни систем уводи одредбу којом *по сили закона* престаје радни однос запосленом против којег се води кривични поступак за кривична дела за која се гони по службеној дужности.²⁵⁾ Закон о унутрашњим пословима из 1991. године (даље – ЗУП)²⁶⁾ предвиђао је *дискрециону могућност* послодавцу да запосленом прекине радни однос због вођења кривичног поступка.²⁷⁾ Постоји велики број случајева да је оваква мера донета, а да је код запосленог касније правоснажном одлуком суда утврђено да нема кривице.²⁸⁾

ЗП/2005. године (члан 167. став 1 тачка 2) било је предвиђено да запосленом престаје радни однос кад суд достави правоснажну пресуду којом је осуђен за кривична дела која се гоне по

24) Драган Васиљевић, „Прилог питању етике кадрова у државној управи“, *НБП – Журнал за криминалистику и право*, Криминалистичко-полицијска академија, Београд, бр. 2/2016, стр. 114-115.

25) ЗП, чл. 172. ст. 1 т. 2.

26) Закон о унутрашњим пословима, *Службени гласник РС*, бр. 44/91, 79/91, 54/96, 25/2000, 8/2001 и 106/2003.

27) УС је износио негативно мишљење о иницијативама за оцену уставности, између осталог јер се „овом одредбом закона, остављала могућност надлежном органу Министарства да цени о каквом се кривичном делу ради због којег се води кривични поступак, и да у складу са том оценом у конкретном случају донесе одлуку о престанку радног односа“. Видети: Одлука Уставног суда, IY бр. 346/95 од од 7.03.1996. године.

28) Драгана Коларић, Саша Марковић, „Основна људска права полицијских службеника у светлу новог закона о полицији“, нав. дело, стр. 236.

службеној дужности – даном доношења решења о престанку радног односа. Након шест година од ступања закона на снагу, под великим притиском синдикалних организација полиције, ова одредба је брисана и убачена је нова којом је прописано да радни однос запосленом престаје кад се утврди да је правноснажном пресудом осуђен на безусловну²⁹⁾ казну затвора у трајању дужем од шест месеци – даном достављања правноснажне пресуде Министарству.³⁰⁾ Доношењем ЗП, овај разлог за престанак радног односа по сили закона је враћен у правни систем Србије.³¹⁾

Поставља се питање, због чега су услови за престанак радног односа запослених у МУП-а толико ригорозни? Ако прихватимо објашњење да је то због послова којима се баве полицијски службеници (безбедносна заштита живота грађана, заштита имовине, права и слобода грађана, превенција криминала, откривање и расветљавање кривичних дела, прекршаја, хапшење учинилаца итд.), поставља се питање због чега такво решење није предвиђено и за судијску и јавно тужилачку професију, нарочито ако упоредимо значај судијске или професије јавног тужиоца у односу на професију полицијског службеника. Достојност је главна одлика неопходна за обављање тих функција. Ако јавном тужиоцу, који издаје налоге полицији у предистражном поступку, судији који доноси наредбу за претресање стана, или решење о одређивању притвора осумњиченом, или државном службенику који ради у суду или јавном тужилаштву престаје функција, односно радни однос по сили закона тек ако буде осуђен на казну затвора од најмање шест месеци затвора, због чега би полицијском службенику, државном службенику или другом запосленом у МУП-а престао радни однос по сили закона ако је покренут кривични поступак за кривично дело које се гони по службеној дужности или ако је осуђен на новчану казну или условну осуду. Наиме, ЗоДС, *Закон о судијама*³²⁾ и *Закон о јавном тужилаштву*³³⁾ као услов за престанак радног односа

29) У питању је термиолошка непрецизност законодавца која је до скоро постојала и у Кривичном законнику, а постоји и у садашњем Закону о полицији. Наиме, довољно је рећи „осуђен на казну затвора“ јер су казна затвора и условна осуда две различите кривичне санкције.

30) Измене и допуне Закона о полицији, *Сл. гласник РС*, бр. 92/2011 од 7. децембра 2011. године, са ступањем на снагу наредног дана од дана објављивања.

31) ЗП, чл. 172. ст. 1 т. 2.

32) Закон о судијама, *Службени гласник РС*, бр. 116/2008, 58/2009 (Одлука Уставног суда), 104/2009, 101/2010, 8/2012 (Одлука Уставног суда), 121/2012, 124/2012 (Одлука Уставног суда), 101/2013, 111/2014 (Одлука Уставног суда), 117/2014, 40/2015, 63/2015 (Одлука Уставног суда), 106/2015.

33) Закон о јавном тужилаштву, *Службени гласник РС*, бр. 116/2008, 104/2009, 101/2010, 78/2011, 101/2011, 38/2012 (Одлука Уставног суда), 121/2012, 101/2013, 111/2014 (Одлука Уставног суда), 117/2014, 106/2015.

запосленом прописује осуду на казну затвора од најмање шест месеци. Међутим, ЗП је *lex specialis* за запослене у МУП-а и мора се применити. Да ли је баш тако?

По нашем сазнању, без обзира на ступање ЗП на снагу 5. фебруара 2016. године, највероватније због новог великог притиска полицијских синдикалних организација, до данас (септембар 2017. године) ове одредбе нису примењене. Наиме, поднето је неколико иницијатива УС за оцену њихове уставности. До сада, УС није донео одлуке. Пре тога је Секретаријат МУП-а дао мишљење да треба застати са поступањем и применом спорног члана 172., као и чланова 170. и 189. ЗП до доношења одлуке УС, а затим су сви запослени обавештени да се члан 172. ЗП неће примењивати, до доношења коначне оцено о уставности од стране УС. Поставља се питање, који орган је овлашћен да донесе одлуку да се одређена одредба закона који је донет у Народној скупштини и проглашен од стране Председника Републике, привремено или трајно суспендује? Влада, као ни министарство које је део Владе, нису за то овлашћени. Једино УС може у току поступка, до доношења коначне одлуке, обуставити извршење појединачног акта или радње која је предузета на основу општег акта чија се уставност или законитост оцењује, ако би њиховим извршавањем могле наступити неотклоњиве штетне последице.³⁴⁾

Када је у питању већ раније поменута одредба о оцењивању, ЗП као *lex specialis* у области унутрашњих послова, чланом 167. уређује оцењивање рада запослених у МУП-а. За разлику од ЗП/2005 који је прописивао да се рад запослених у МУП-а оцењује једном годишње, овим чланом је прописано да се оцењује годишње, у два циклуса са једном закључном оценом. Као ни претходни, ЗП није прописао право на судску заштиту у случају незадовољства коначном оценом. ЗП/2005 је члановима 121.–129. детаљно прописивао надлежност за оцењивање, поступак за оцењивање, право на приговор на првостепену оцену и оцењивање по приговору. На основу овог закона донета је *Уредба за унутрашње уређење* и иста је одредбама три члана (9-11) ближе дефинисала елементе за оцењивање и сам *Упутник за оцењивање рада*. Иако су формално, чланови ЗП/2005 престали са важењем 5. фебруара 2016. године доношењем ЗП а чланови наведене уредбе 14. марта 2017. применом нове *Уредбе за оцењивање*, у пракси МУП-а нису.

За разлику од ЗП/2005, ЗП је оцењивању дао велику важност за питање каријерног развоја, али и за радно-правни статус

34) Закон о Уставном суду, *Службени гласник РС*, бр. 109/2007, 99/2011, 18/2013 (Одлука Уставног суда), 40/2015, 103/2015. члан 56.

запослених. Један од услова за напредовање у виши чин/звање је да трогодишња просечна оцена не може бити нижа од „истиче се – 4“. Запосленом који је два пута узастопно оцењен негативном оценом – „недовољан – 1“ престаје радни однос по сили закона.³⁵⁾ Имајући у виду хијерархију правних аката јасно је да се одредбе закона, као општег акта, не могу мењати подзаконским прописом или појединачном одлуком. Највероватније због тога што ЗП није уредио процедуру оцењивања, а мерила и начин оцењивања запослених у МУП-а Влада Србије није прописала до марта 2017. године, оцењивање у МУП-а за 2015. и 2016. годину је урађено на основу одредби ЗП/2005 који је формално престао са применом. Нису примењене одредбе члана 167. ЗП у делу који говори да се оцењивање ради у два циклуса са једном закључном оценом. Оцењивање је извршено на обрасцу *Упитника за оцењивање рада* који је био прописан *Уредбом за унутрашње уређење* донетом на основу ЗП/2005. Иако образац обухвата оцену по приговору, процедура за давање коначне оценом није била прописана.

Уредбом за оцењивање донетом на основу ЗП уређен је поступак, начин и елементи за оцењивање, као и преиспитивање оценом. У члану 17. наведено је да запослени који је незадовољан закључном годишњом оценом рада може поднети захтев за преиспитивање те оценом, у року од 8 дана од дана достављања обрасца закључне оценом рада. Комисија, која у свом саставу има три члана, одлучује по захтеву за преиспитивање закључне оценом. Прва два члана комисије су председник и један стални члан које именује министар на период од три године. Трећи члан је променљив и то је оцењивач или контролор који је дао оцену. Наведена комисија доноси коначну закључну оцену рада.

Ако узмемо у обзир да је наведеном уредбом прописано да је један члан Комисије за преиспитивање закључне оценом лице које је донело првостепену оцену, поставља се питање да ли је ова уредба у складу са одредбама *Европске конвенције за заштиту људских права и основних слобода*³⁶⁾ (даље – Конвенције) и чланом 36. Устава Србије, тј. да ли је наведена комисија независно тело. Сматрамо да није. Жалбена комисија Владе је једино валидно тело које је законски овлашћено да одлучује у жалбеном поступку. Ово је формални разлог због којег се коначна оцена рада може довести у питање.

35) ЗП, чл. 172. ст. 1 т. 4.

36) Европска конвенција за заштиту људских права и основних слобода измењена у складу с Протоколом бр. 11, *Службени лист СЦГ – Међународни уговори*, бр. 9/2003, 5/2005, 7/2005, *Службени гласник РС – Међународни уговори*, бр. 12/2010, 10/2015.

Двостепеност у управном поступку је правило, а искључење права на жалбу је изузетак, који се може предвидети само законом а не и другим прописом нижег ранга. Начело двостепености изражено је у члану 13. Конвенције, о чему је још и Врховни суд Србије (ВСС) заузео став у решењу У 3431/08 од 22.1.2009. године: „Изостанак правне поуке о дозвољености жалбе у управном поступку представља повреду права тужиоца на делотворни правни лек из члана 13. Конвенције па стога и повреду права на приступ суду садржаног у члану 6. став 1. Конвенције“.³⁷⁾ ЗП није предвидео форму акта којим се врши оцењивање запослених. Није предвидео ни жалбу на оцену. Самим тим, на шта смо већ указали, овим законом није предвиђена ни судска заштита. Управни суд, у складу са чланом 3. *Закона о управним споровима*³⁸⁾ (даље – ЗУС), одлучује о законитости коначних управних аката, и других коначних појединачних аката када је то законом предвиђено. Међутим, ЗоДС се примењује супсидијарно на права и дужности, рад и радне односе полицијских службеника, када то није другачије прописано. Истим законом је прописано да о правима и дужностима државних службеника одлучује руководиоца решењем (члан 140.), оцену одређује руководиоца решењем (члан 84.), у року од 8 дана запослени има право жалбе Жалбеној комисији Владе (члан 16.), а против те одлуке може се покренути управни спор (члан 143.). То значи, првостепена оцена се даје решењем. Подзаконским актом се законска одредба не може изменити, јер питања уређена ЗоДС, који се примењује, између осталог, на све органе државне управе, могу се другачије уредити само посебним законом, којим се због природе послова уређују и поједина питања везана за положај запослених у појединим органима. Из тог разлога, сматрамо да је незаконито оцењивање извршено на *Упитнику за оцењивање рада*, или на *Обрасцу за оцењивање рада запослених* како је то предвиђено наведеним уредбама донетим на основу ЗП/2005, односно ЗП. Судска пракса ће показати да ли смо у праву. Ово је други, формални разлог због којег се коначна оцена рада може довести у питање.

Како се врши оцењивање у пракси МУП-а можемо видети на следећем примеру. У складу са писаном инструкцијом Сектора за људске ресурсе (даље – СЉР) 28.2.2017. године, Директор полиције је оценио полицијског службеника на обрасцу *Упитника за оцењивање рада*, оценом „добар – 3“. Уложено је правно средство.

37) Јасминка Вукашиновић, „Начело двостепености у управном поступку кроз управно-судску праксу“, *Билтен Врховног касационог суда*, Интермех, Београд, број 2/2015, стр. 295.

38) Закон о управним споровима, *Службени гласник РС*, бр. 111/2009.

Донета је идентична другостепена оцена, 11.5.2017. године, на истом обрасцу упитника, од стране (не)овлашћеног руководиоца. У даљем току поступка, полицијски службеник је захтевао да му се донесе решење о оцењивању на основу одредби ЗоДС. Међутим, решење о оцењивању није донето у прописаном року од 30 дана.³⁹⁾ Поднета је жалба Жалбеној комисији Владе која у законском року од 30 дана није донела решење.⁴⁰⁾ Поднет је накнадни захтев другостепеном органу. Ако он у року од 7 дана не донесе решење по жалби⁴¹⁾ једино што преостаје полицијском службенику је подношење тужбе Управном суду због ћутања управе. Тада ће, највероватније, Управни суд усвојити тужбу и наложити туженом органу да донесе решење по жалби. Након неколико година, полицијски службеник може користити право на жалбу ако је незадовољан оценом, односно, евентуално поново покренути управни спор. У овом случају занимљиво је то да је полицијски службеник, званичним дописом СЈР, обавештен да је оцењен по одредбама закона које су престале да важе – „оцењивање рада за 2016. годину запослених у МУП-а вршено на основу чл. 123., 124. и 125. ЗП/2005 и Уредбе за унутрашње уређење“.

Иако је у претходном примеру наведено да су у МУП-а приликом оцењивања за 2016. годину одлуком надлежних у СЈР примењиване одредбе ЗП/2005, из другог примера видећемо да је то само делимично тачно. Наиме, чланом 125. овог закона било је прописано да се приговор на оцену подноси у року од 15 дана од када је оцена саопштена. Полицијски службеник је 9.2.2017. године оцењен на *Упитнику за оцењивање* оценом „довољан – 2“. Оцена му је саопштена 22.2.2017. године а приговор је поднет 21.3.2017. године. Значи, пробијен је преклузивни законски рок закона чија је важност престала. Уз напомену да је приговор уложен након месец дана од саопштења оценом, прослеђен је на даљу надлежност Дирекцији полиције. Међутим, приговор је усвојен и полицијски службеник је на истом упитнику оцењен оценом „истиче се – 4“. На овом примеру желели смо да прикажемо да је очигледно да селективност у примени законских одредби доводи до правила „циљ оправдава средства“.

На почетку, поставили смо питање да ли је могуће селективно примењивати одредбе једног закона који је на снази? Одговор смо добили у претходном излагању. Али то нису једине одредбе

39) Закон о општем управном поступку, *Службени гласник РС*, бр. 18/2016.

40) Видети: ЗоДС, чл. 143. и ЗУС, чл. 19.

41) Видети: ЗУС, чл. 19.

закона које се не примењују. Члан 189. ЗП прописује да запослени у МУП-а има право на накнаду трошкова за долазак и одлазак са рада у висини трошкова само на територији општине или града запослења. Међутим, након 18 месеци од почетка примене закона ова одредба у пракси није примењена. Примењује се *Правилник*⁴²⁾ донет у складу са ЗП/2005 који је у супротности са наведеном одредбом ЗП.

Након ступања ЗП на снагу, поједини полицијски службеници су, на основу одредби овог закона, распоређени у ниже звање. Како, када ЗП предвиђа чинове за ОСЛ? ЗП/2005 такву могућност није предвиђао а члан 15. *Уредбе за унутрашње уређење* прописивао је да по потреби службе, запослени може бити распоређен на радно место на којем је највише систематизовано звање ниже од звања које запослени има...“ Међутим, одлуком УС⁴³⁾ проглашен је неуставним. ЗП чланом 196. предвиђено је да се распоређивање може вршити на основу степена и врсте образовања на радно место за које је предвиђено једно звање/чин ниже од звања/чина које запослени има. Али, није предвиђено да се дотадашње звање губи. Без обзира на то, решењем МУП-а⁴⁴⁾ ОСЛ у звању главни полицијски инспектор је трајно премештен на ниже радно место, при чему му је одређено ниже звање – самостални полицијски инспектор. По поднетој жалби Жалбена комисија Владе није одлучила у законском року, нити након тога, па је полицијски службеник обавештен да поступи по ожалбеном решењу јер је исто постало коначно у складу са чланом 143. ЗоДС.⁴⁵⁾ Видимо да се наведени закон у одређеним случајевима супсидијарно примењује, за разлику од поступка оцењивања. Наравно, увек постоји могућност вођења управног спора, али већ смо рекли да пракса показује да су поступци спори – трају више година, а за то време полицијски службеници морају поступити у складу са донетим решењима, колико год било очигледно да су незаконита.

42) Правилник о условима за остваривање права на накнаду трошкова за долазак и одлазак са рада у Министарству унутрашњих послова, *Службени гласник РС*, бр. 42/2014.

43) *Сл. гласник РС*, бр. 14/2009 од 20. фебруара 2009. године.

44) Решење МУП-а 03 број 112-12052/16 од 07.09.2016. године.

45) Решење МУП-а 08 број:442/17-3 од 22.03.2017. године.

2. СУДСКА ПРАКСА

Одмах по доношењу ЗП од стране полицијских синдиката и других заинтересованих организација упућено је више иницијатива за покретање поступка за оцену уставности појединих одредаба овог закона, између осталог и чланова 154. став 2, 170. став 4 и 5, 172. став 1 тачка 2, и члана 189. став 1.⁴⁶⁾ Када анализирамо наведене одредбе, без обзира на то што сматрамо да примена појединих може довести до дискриминације запослених у МУП-а у односу на запослене у другим државним органима, ако узмемо у обзир став УС у сличним предметима⁴⁷⁾ у којима је истакнуто да је законодавац слободан да се определи на који начин ће код појединих категорија запослених уредити питање остваривања права на рад, могло се унапред претпоставити да су мале шансе да наведене иницијативе успеју. Уставни суд је у октобру 2017. године одбацио све иницијативе за покретање поступка за оцену уставности поменутих чланова ЗП.⁴⁸⁾ Највећа дилема је зашто је законодавац предложио закон чије ће одредбе извршна власт селективно примењивати. Јасно је да то доводи до стања правне несигурности. Упркос констатацији да заштита права радника није у фокусу Конвенције, може се тврдити да јуриспруденција ЕСЉП обилује одлукама које се непосредно односе на радничка права, како у смислу пружања заштите, тако и у смислу толерисања државних мера којима се права ограничавају, зарад остварења неког другог, легитимног циља.⁴⁹⁾ Тако, у предмету *Миливојевић и други против Србије*,⁵⁰⁾ (даље – *Миливојевић*) донео одлуку у којој се констатује да је отпуштање подносилаца представки на основу члана 45. ЗУП-а представљало мешање у њихово право на поштовање приватног живота у оквиру значења члана 8. Конвенције.⁵¹⁾ ЕСЉП констатује да се непрецизна формулација закона може исправити ако се успоставе довољне процесне заштите, као што је контрадикторни поступак пред независним телом које може размотрити примену дискреционих права

46) Иницијативе су поднели: Независни синдикат полиције, Синдикат српске полиције, Синдикат полиције Слога, Одбор за људска права, итд.

47) *Одлуке Уставног суда*: IУ-346/95 од 7.03.1996. године, IУз-13/2008, од 15. јула 2010. године, IУз-190/2009, од 30. јуна 2011. године, IУз-1536/2010, 23. фебруара 2012. године.

48) *Закључак Уставног суда*: IУз-36/2016 од 14.11.2017. године.

49) Дејан Павловић, „Утицај Европског суда за људска права на заштиту људских права радника у Србији“, *Српска политичка мисао*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 2/2017, стр. 295.

50) *Миливојевић и други против Србије*, Представке бр. 43519/07, 43524/07 и 45247/07, пресуда донета 15. децембра 2015. године, а јавно објављена 12. јануара 2016. године.

51) Одлука је објављена 07. јуна 2016. године, *Службени гласник РС*, бр. 53/2016.

и осигурати да се она неће примењивати на произвољан начин. Недовољно је да се дискреционо право, неограничено својом дефиницијом, само формално подвргава судском разматрању. Независно тело мора бити надлежно да разматра да ли предузете мере теже легитимном циљу и да ли су пропорционалне.⁵²⁾

Доношењем ЗП, на „мала врата“ враћа се модификована верзија ове законске одредбе. Разлика је у томе што се не даје дискреционо право МУП-а да одлучује о престанку радног односа запосленом, већ радни однос престаје по сили закона. Занимљиво је да је ЗП донет у време када су правни заступници Владе Србије у предмету *Миливојевић* истакли да је отказ подносилаца представки заснован на јасној законској одредби при чему су признали да ова законска одредба „има одређене пропусте“ у смислу да је „непрецизна... у односу на права оних лица која желе да се врате на посао у МУП-а након... ослобађајуће одлуке“, и да су ти пропусти касније исправљени одлукама УС и усвајањем ЗП/2005.⁵³⁾ Наиме, доношењу ЗП/2005 претходило је доношење *Решења о неприхватању иницијатива за покретање поступка за утврђивање неуставности*⁵⁴⁾ оспорених одредби чланова 34. и 45. ЗУП-а, али и званично обраћање УС Народној скупштини у коме је указано на потребу да се прецизирају овлашћења министра у доношењу одлуке о престанку радног односа полицијских службеника против којих је покренут кривични поступак, као и права лица којима је престао радни однос када се поступак пред надлежним судом правоснажно оконча доношењем ослобађајуће пресуде.⁵⁵⁾ Наиме, ВСС је донео више пресуда којим је потврђивао одлуке МУП-а о престанку радног односа.⁵⁶⁾ Међутим, за разлику од ВСС, УС је у две пресуде у којем су биле поднете уставне жалбе донео супротне одлуке, установио да се таквим судским пресудама чини повреда *права на правично суђење* из члана 32. став 1. и *права на рад* из члана 60. Устава, па је поништио пресуде ВСС и наложио му да донесе нове одлуке по ревизији.⁵⁷⁾ ЕСЈП у предмету *Миливоје-*

52) Драгана Коларић, Саша Марковић; „Основна људска права полицијских службеника у светлу новог закона о полицији“, нав. дело, стр. 246.

53) Видети: Одлуке Европског суда, бр. 43519/07, 43524/07 и 45247/07.

54) Решење о неприхватању иницијатива за покретање поступка за утврђивање неуставности, IY бр. 346/95 од од 7.03.1996. године и IY бр. 107/2001 од 4. марта 2004. године.

55) Видети: Решење Уставног суда, IY бр. 107/2001 од 4. марта 2004. године, *Службени гласник РС*, бр. 39/2004.

56) Видети: Пресуда Врховног суда Србије Рев. II 814/09 од 18. јуна 2009. године.

57) Видети: Одлука Уставног суда, Уж-753/2008, од 19.01.2011. године, *Службени гласник РС*, број 15/2011, и Одлука Уставног суда, Уж-1757/2009, 27. септембра 2012. године.

вић се позвао на ове две пресуде УС, који је разматрао два слична предмета која су пред овим судом покренула суштински идентична питања. Он је закључио да су и закон на основу ког су подносиоци представки отпуштени и судске одлуке које су идентичне одлукама донетим у предметима подносилаца представки, биле произвољне у утврђивању повреде права на правично суђење. У светлу скоро идентичних чињеничних и правних околности предмета које је УС разматрао и овог предмета, ЕСЈП није видео ниједан разлог да одступи од образложења УС па је донео одлуку да је дошло до повреде члана 6. став 1. Конвенције.⁵⁸⁾

Ако анализирамо судску праксу Управног суда утврдићемо да је донето више решења којим је одбацио тужбе запослених у МУП-а које су подношене ради поништаја *Упитника за оцењивање рада* (нпр. У7507/16) из разлога што акт који се тужбом оспорава не представља акт о чијој се законитости одлучује у управном спору. Међутим, донете су и одлуке којима је тужба уважена (У7665/15). Зато је одржана седница свих судија Управног суда како би се размотрило ово питање, при чему је заузет заједнички правни став.⁵⁹⁾ „Да оцена рада полицијског службеника донета по приговору полицијског службеника, која је садржана у обрасцу за оцењивање под називом *Упитник за оцењивање рада* не представља акт из члана 3. ЗУС против кога је дозвољено вођење управног спора. Такође, оцена рада полицијског службеника се одређује решењем против кога се може изјавити жалба Жалбеној комисији Владе, па полицијски службеник има право да захтева од надлежног старешине који је донео коначну оцену да донесе и достави му решење о оцини његовог рада.“

У образложењу овог правног става се наводи „члан 11. *Уредбе за унутрашње уређење*, који регулише начин оцењивања на посебном упитнику, у супротности је са одредбама ЗП, па сматрамо да се, сагласно одредби члана 255. ЗП, оцењивање полицијских службеника више не може вршити на начин прописан овом уредбом“. Овај судски став нам даје потврду нашег става да је оцењивање запослених у МУП-а за 2015. и 2016. годину урађено на противправан начин. Такође, наведено је „према изричитој одредби закона, Влада је законом овлашћена само да донесе Уредбу о мерилима и начину оцењивања полицијских службеника и запослених у Министарству, али није овлашћена да пропише надлежност и поступак оцењивања. Али, у том тренутку (седница одржана 4.

58) Шире: Драгана Коларић, Саша Марковић; „Основна људска права полицијских службеника у светлу новог закона о полицији“, нав. дело, стр. 231-252.

59) Правни став утврђен на 71. седници свих судија одржаној 04.04.2017. године.

априла 2017. године) већ је ступила на снагу нова *Уредба о оцењивању* и иста је прописала надлежност и поступак оцењивања. Да ли то значи да је и нова уредба противправна? Време ће показати.

*
* *

Одредбе ЗП прате динамичност и потребе савременог друштва. Први пут се уводи низ института чији је циљ постизање високог нивоа компетентности полицијских службеника што треба у крајњем циљу да доведе до повећања учинка и трансформације полиције у модерну и одговорну. Када је у питању рационална и оптимална организациона структура с потребним бројем запослених одређених стручних профила у први план се ставља стручна обука, образовање и усавршавање, као и оцењивање службеника које ће бити основни параметар приликом одлучивања о одабиру кадрова и персоналним решењима за одређена радна места.⁶⁰⁾ Питање је, наравно, да ли постојећи кадрови у МУП-а могу да испуне постављене циљеве? Селективна примена одредби ЗП, мењање појединих подзаконским прописима изазива сумњу у том погледу. Да ли су већ пали на првом испиту? Како очекивати од грађана да поштују законе, када овлашћени предлагачи и доносиоци избегавају његову примену. У случају истог понашања грађани би одговарали материјално, кривично, прекршајно...

Пре слања предлога закона на усвајање, потребно је сагледати могућности за његову примену, људске и техничке потенцијале, да ли се нарушава кохерентност правног система, како ће се одредбе закона одразити на циљну групу која треба да га примени. То подразумева и прихватање одговорности за последице које могу проистећи након доношења и ступања на снагу закона.

Због лоших законских решења држава плаћа огромне трошкове. Видели смо то кроз неке одлуке ЕСЈП. Питање је да ли у тим случајевима држава материјално одговара због лоших одлука представника државних органа који су примењивали законске одредбе или због лоших закона који су адекватно примењени. И у једном, и у другом случају, директни кривци су избегли одговорност.

И на крају желимо да поновимо тезу која провејава кроз цео рад а која се односи на правну сигурност полицијских службеника. Наиме, у сваком конкретном случају примене подзаконских аката донетих на основу ЗП/2005, а у складу са чланом 255. ЗП, треба

60) Шире: Драгана Коларић, Саша Марковић, „Неке правно политичке поставке новог Закона о полицији“, *Српска политичка мисао*, Институт за политичке студије, Београд, 1/2016, стр. 169-197.

утврдити да оне нису у супротности са одредбама новог закона. Даље, чак и да нису у супротности са новим законом поставља се питање, да ли и како применити одређену одредбу подзаконског прописа која формално није стављена ван снаге, када недостаје законска процедура за њену примену, јер закон на основу којег је донета је престао са важењем, односно, јасно је да подзаконски прописи не могу за предмет имати оно што је *materia legis*.

ЛИТЕРАТУРА

- Анализа Закона о полицији*, Мисија ОЕБС-а у Србији, Београд, 2016.
- Васиљевић Драган, „Прилог питању етике кадрова у државној управи“, *НБП – Журнал за криминалистику и право*, Криминалистичко-полицијска академија, Београд, бр. 2/2016, стр. 111-123.
- Вукашиновић Јасминка, „Начело двостепености у управном поступку кроз управно-судску праксу“, *Билтен Врховног касационог суда*, Интермех, Београд, бр. 2/2015, стр. 295-314.
- Европска конвенција за заштиту људских права и основних слобода измењена у складу с Протоколом бр. 11, *Службени лист СЦГ – Међународни уговори*, бр. 9/2003, 5/2005, 7/2005, *Службени гласник РС – Међународни уговори*, бр. 12/2010, 10/2015.
- Живковић Мирослав, *Увод у право*, Виша школа унутрашњих послова, Београд, 1997.
- Закључак Уставног суда: IУз-36/2016 од 14.11.2017. године.
- Закон о државним службеницима, *Службени гласник РС*, бр. 79/2005, 81/2005, 83/2005, 64/2007, 67/2007, 116/2008, 104/2009, 99/2014, 94/2017.
- Закон о јавном тужилаштву, *Службени гласник РС*, бр. 116/2008, 104/2009, 101/2010, 78/2011, 101/2011, 38/2012 (Одлука Уставног суда), 121/2012, 101/2013, 111/2014 (Одлука Уставног суда), 117/2014, 106/2015.
- Закон о општем управном поступку, *Службени гласник РС*, бр. 18/2016.
- Закон о полицији, *Службени гласник РС*, бр. 6/2016.
- Закон о полицији, *Службени гласник РС*, бр. 101/2005, 63/2009, 92/2011, 64/2015.
- Закон о судијама, *Службени гласник РС*, бр. 116/2008, 58/2009 (Одлука Уставног суда), 104/2009, 101/2010, 8/2012 (Одлука Уставног суда), 121/2012, 124/2012 (Одлука Уставног суда), 101/2013, 111/2014 (Одлука Уставног суда), 117/2014, 40/2015, 63/2015 (Одлука Уставног суда), 106/2015.
- Закон о унутрашњим пословима, *Службени гласник РС*, бр. 44/91, 79/91, 54/96, 25/2000, 8/2001 и 106/2003.
- Закон о управним споровима, *Службени гласник РС*, бр. 111/2009.

Закон о Уставном суду, *Службени гласник РС*, бр. 109/2007, 99/2011, 18/2013 (Одлука Уставног суда), 40/2015, 103/2015.

Измене и допуне Закона о полицији, *Сл. гласник РС*, бр. 92/2011 од 7. децембра 2011. године.

Кривични законик, *Службени гласник РС*, бр. 85/2005, 88/2005, 107/2005, 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016.

Коларић Драгана, Марковић Саша, „Основна људска права полицијских службеника у светлу новог закона о полицији“, *Српска политичка мисао*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 3/2016, стр. 231-252.

Коларић Драгана, Марковић Саша, „Неке правно политичке поставке новог Закона о полицији“, *Српска политичка мисао*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 1/2016, стр. 169-197.

Марковић Саша, „Радно-правни положај запослених у Министарству унутрашњих послова у светлу одредби новог закона о полицији“, у зборнику: *Европске интеграције: Правда, слобода и безбедност* (приредио: Ђорђе Ђорђевић), Том 1, Криминалистичко-полицијска академија и Фондација „Ханс Зајдел“ у сарадњи са Министарством унутрашњих послова Републике Србије, Тара, 2016, стр. 259-287.

Одлука Европског суда за људска права, *The Sunday Times против Уједињеног Краљевства* (број 1) одлука од 26. априла 1979. године, серија А број 30, стр. 31, став 49.

Одлука Европског суда за људска права, *Миливојевић и други против Србије*, *Службени гласник РС*, бр. 53/2016.

Одлуке Европског суда за људска права, бр. 43519/07, 43524/07 и 45247/07.

Одлука Уставног суда, Уж-753/2008, од 19.01.2011. године, *Службени гласник РС*, број 15/2011.

Одлука Уставног суда, Уж-1757/2009, 27. септембра 2012. године.

Одлуке Уставног суда, ИУ-346/95 од 7.03.1996. године, ИУз-13/2008, од 15. јула 2010. године, ИУз-190/2009, од 30. јуна 2011. године, ИУз-1536/2010, 23. фебруара 2012. године.

Павловић Дејан, „Утицај Европског суда за људска права на заштиту људских права радника у Србији“, *Српска политичка мисао*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 2/2017, стр. 281-301.

Правилник о условима за остваривање права на накнаду трошкова за долазак и одлазак са рада у Министарству унутрашњих послова, *Службени гласник РС*, бр. 42/2014.

Пресуда Врховног суда Србије, Рев. II 814/09 од 18. јуна 2009. године.

Решење Уставног суда, ИУ бр. 107/2001 од 4. марта 2004. године, *Службени гласник РС*, бр. 39/2004.

Ђирић Јован, „Идеални закони и несавесни правници“, *НБП – Журнал за криминалистику и право*, Криминалистичко-полицијска академија, Београд, бр. 2/2015, стр. 55-71.

Уредба о каријерном развоју полицијских службеника, *Сл. гласник*, бр. 11/2017.

Уредба о начелима за унутрашње уређење у Министарству унутрашњих послова, *Службени гласник РС*, број 8/06, 14/09 – УС, 119/13, 11/2017, 17/2017.

Уредба о начелима за унутрашње уређење у Министарству унутрашњих послова, *Службени гласник РС*, број 60/2017.

Уредба о оцењивању полицијских службеника и других запослених у МУП-а, *Службени гласник РС*, бр. 17/2017.

Устав Републике Србије, *Службени гласник РС*, бр. 98/2006.

Sasa Markovic

ACHIEVING FREEDOM OF LEGAL EQUITY AND LEGAL SAFETY AS A CONDITION OF A LEGAL STATE

Resume

During the recent years we have witnessed an unsuccessful judicial reform (in 2010) which has shown us that only by established procedures and legal means can commonly accepted social goals be accomplished. In this work, the author points to a series of problems in exercising rights related to police officers' employment relationships arising from the Law on Police dating from 2016, as well as from (not) passing new implementing regulations. A lot of examples of practice have been analyzed and the conclusion has been reached that regarding certain questions which required urgent procedures (un) debatable decisions were made. Namely, provisions of implementing regulations based on the Law on Police dating from 2005 were applied according to the procedures which had ceased to exist. It can be concluded at first sight that it is *no sense*. The *European Court of Human Rights* states that legal provisions should be "*adequately accessible, i.e. the citizen must be able to have an indication that is adequate in the circumstances of the legal rules applicable to a given case; and that a norm cannot be regarded as 'law' unless formulated with sufficient precision to enable the citizen to regulate his conduct.*"⁶¹⁾ Certain legal provisions which were not applied in practice have been analyzed, where the authorized proponent had doubts regarding their constitutionality. The question is: is it possible to apply the provisions of the law in force selectively?

61) The syntagm used by the European Court of Human Rights. See: *The Sunday Times v. United Kingdom* (No 1), the verdict dated 26th April 1979, Series A, No 30, page 31, paragraph 49.

That means making current legal norms ineffective, regardless of the “good” intention and “justification” of such a decision. Who has the authority to do it?

Keywords: human rights, employment relationships, police officers, legality, assessing, termination of employment

* Овај рад је примљен 10. октобра 2017. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 06. децембра 2017. године.

УДК 342.721:331.546

DOI: <https://doi.org/10.22182/spm.5842017.9>

Прегледни
рад

Српска политичка мисао

број 4/2017.

год. 24.

vol. 58.

стр. 181-198.

Сања Стојковић-Златановић

Институт друштвених наука, Београд

Ранко Совиљ

Институт друштвених наука, Београд

ПРАВО НА ПРИВАТНОСТ И ЗАШТИТА ГЕНЕТСКИХ ИНФОРМАЦИЈА У ОБЛАСТИ РАДА И ЗАПОШЉАВАЊА *

Сажетак

Заштита генетских информација запослених, односно лица која траже запослење у контексту права на приватност добија на значају у условима развоја биотехнологије и потребе за обезбеђењем веће заштите основних права у оквирима концепта достојанства на раду. Применом упоредноправног и нормативног метода анализирана је заштита нарочито осетљивих података о личности, односно генетских информација са циљем утврђивања граница послодавчевих овлашћења и заштите његових легитимних интереса, са једне, и права радника на приватност, са друге стране. Заштита права на приватност генетских информација обезбеђује се у оквирима изричитих законских овлашћења послодавца у вези са превенцијом болести на местима рада, начела информисаног пристанка на предложену медицинску меру, где се ограничење права на приватност запосленог која нису у вези са конкретним радним односом, односно применом уговора о раду сматрају недозвољеним.

Кључне речи: право на приватност, генетске информације, радни однос, заштита здравља и безбедности на раду, превенција болести

* Рад је написан у оквиру пројекта Медицинскоправни и други друштвени аспекти на пољу ретких болести – људска права, политика и пракса, бр. ИИИ 41004 Министарства за просвету, науку и технолошки развој Републике Србије.

1. УВОД

Право на приватност у области запошљавања и рада проистиче из општечовечанске вредности људског достојанства, односно достојанства на раду у контексту остваривања основног економско-социјалног права, права на рад. Поред тога, право на приватност улази у корпус основних људских права, признато и гарантовано у свим савременим међународним, регионалним и националним документима о људским правима, што указује на двојну природу приватности условљавајући комплексност разматрања. У основи признавања права на приватност јесте јединственост сваког људског бића, етички, односно морални разлози, те експресија човекове личности, као доминантног становишта немачких теоретичара. Иако, савремено право универзално препознаје и штити право на приватност и даље постоје нејасноће и неслагања у вези са концептуалним поставкама, односно јединственошћу овога права тј. да ли је реч о једном основном људском праву или о више њих, као и да ли је оно самостално или произишло из више основних људских права, те фундаменталних вредности личне аутономије, слободе, достојанства, а све у контексту остваривања демократије као владајућег облика владавине у савременим државама.

Не улазећи у филозофско-теоријске и концепцијске дилеме које „прате“ право на приватност, циљ рада је да се укаже на значај заштите приватности запослених, односно лица која траже запослење у делу који се односи на заштиту приватности и поверљивости генетских информација, као нарочито осетљивих података о личности, у контексту напретка у медицинским и биолошким наукама, те развоја информационих технологија. Утврђивање граница између легитимних интереса послодаваца, са једне, и заштите фундаменталних права радника, са друге стране, и даље представља изазов на који савремено право треба да да адекватан одговор.

Напредак у биотехнологији је омогућио анализу генетског материјала човека у контексту заштите, очувања и унапређења здравља, што отвара многа питања спречавања злоупотреба везаних за поседовање, коришћење и располагање генетским информацијама запослених, односно лица која траже запослење. Радно право регулише здравље и безбедност на раду, те на тај начин, у значајној мери, утиче и на ширу регулативу заштите јавног здравља, где домаћи законодавац предвиђа друштвену бригу за здравље становништва која се обезбеђује на нивоу послодавца. Одговорност послодавца за обезбеђење заштите здравља и безбедности на раду

ограничава се одговарајућим правима радника, где се спречава претерано задирање у област његове приватности. Анализом међународних универзалних и регионалних докумената који се односе на заштиту приватности генетских информација, а све у вези са обавезом послодаваца да примене мере за заштиту здравља и безбедности на раду запослених/лица која траже запослење, у раду се утврђују услови под којима је допуштено прикупљање генетских информација радника у оквирима заштите сфере приватности.

2. ЗАШТИТА ПРИВАТНОСТИ ГЕНЕТСКИХ ИНФОРМАЦИЈА У МЕЂУНАРОДНОМ ПРАВУ

На међународном нивоу, заштита приватности у погледу генетских информација предвиђена је Декларацијом УНЕСКА (Организација за образовање, науку и културу Уједињених нација) о људском геному и људским правима (1997) где у чл. 6. стоји да „нико не сме да буде дискриминисан на основу генетских карактеристика, чиме се повређују основна људска права, слободе и људско достојанство.“ Декларација предвиђа и право на информисани пристанак, право лица да зна резултате генетског тестирања, као и право на поверљивост генетских информација.¹⁾ Поред тога, Унескова Универзална декларација о људским генетским подацима у чл. 14. предвиђа право на приватност и поверљивост генетских података.²⁾

На регионалном нивоу, у оквиру Савета Европе, усвојена је Европска конвенција о људским правима и биомедицини (1997) којом се забрањује генетска дискриминација. У оквиру европског комунитарног права (права Европске уније), право на приватност се сматра основним људским правом, те се право на приватност генетске информације заснива на концепту слободе појединца „да делује у складу са сопственим осећањима, сопственим нахођењем и личношћу.“³⁾ Зона индивидуалне приватности подељена је на физичку и информациону зону, где физичка зона укључује поштовање физичког интегритета лица, приватног живота и кореспонденције док информациона приватност штити од неодобреног сакупљања, складиштења, употребе и откривања личних инфор-

1) Nancy. J. King, Sukanya Pillay, Gail A. Lasprogata, “Workplace Privacy and Discrimination Issues Related to Genetic Data: A Comparative Law Study of the European Union and the United States”, *American Business law Journal*, No. 43(1)/2006, стр. 109-110.

2) Исто, стр. 111.

3) Исто, стр. 96.

мација.⁴⁾ Повеља о основним правима у Европској унији (2000) у чл. 21. забрањује дискриминацију на основу генетских особина. Овде, треба имати у виду да заштита од генетске дискриминације захтева претходно заштиту приватности генетских информација радника. Наиме, уколико је генетска информација недоступна, не може доћи ни до дискриминације на основу генетских особина. На нивоу Европске уније донета је Директива бр. 95/46 о заштити појединца у погледу прикупљања и саопштавања (доступности) личних података. Лични подаци дефинисани су као информације везане за идентификовано или неидентификовано физичко лице „које може да буде идентификовано, директно или индиректно, на основу идентификационог броја или на основу једног или више фактора посебно везаних за његов физички, психолошки, ментални, економски, културни, или социјални идентитет.“⁵⁾ Директива се односи само на сакупљање личних података, те се предвиђа да ови подаци могу да се сакупљају само у одређене „легитимне“ сврхе, уз потпуно обавештавање лица о начину сакупљања, о томе ко има приступ подацима, о начину чувања, као и о начину на који их лице може прегледати.⁶⁾ Предвиђа се и да количина сакупљених личних података не сме да премаши циљ због кога се подаци сакупљају, односно у контексту прикупљања генетских информација од стране послодаваца, циљ прикупљања може бити заштита здравља и безбедности на раду не и коришћење тих информација за доношење одлука о заснивању и/или престанку радног односа.⁷⁾ Подаци о генетском статусу спадају у личне податке, што је потврђено у Документу о генетичким подацима (2004) кога је донела посебно формирана радна група коју чине представници држава чланица Европске уније, а надлежна је за разматрање питања која се могу јавити у току примене Директиве бр. 95/46 у државама чланицама. Према овом документу „осетљиви“ генетски подаци могу се сакупљати само у посебним околностима, односно само уколико је то потребно са циљем предузимања превентивних медицинских мера, постављања медицинске дијагнозе, одређивања одговарајућег начина лечења, или ради управљања и вођења здравствене политике.⁸⁾ Генетске податке могу сакупљати искључиво здрав-

4) Исто.

5) Directive 95/46/EC of the European Parliament and of the Council of 24 October 1995 on the protection of individuals with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data, *Official Journal L* 281, 23/11/1995 P.0031 – 0050.

6) Nancy. J. King, Sukanya Pillay, Gail A. Lasprogata, “Workplace Privacy and Discrimination Issues Related to Genetic Data: A Comparative Law Study of the European Union and the United States”, нав. дело, стр. 148.

7) Исто.

8) Исто, стр. 149.

ствени радници који имају обавезу осигурања поверљивости.⁹⁾ Радна група је закључила да је сакупљање генетских података у области рада и запошљавања у основи забрањено, те да се може дозволити само под посебним условима.¹⁰⁾ Међутим, радна група није експлицитно навела који су то услови, што је препуштено државама чланицама.¹¹⁾

Директива бр. 95/46 установљава заштиту личних података у области рада и запошљавања и у чл. 8. предвиђа да су државе чланице дужне да обезбеде забрану прикупљања личних података који откривају расно или етничко порекло, политичко уверење, верска или филозофска уверења, чланство у синдикатима, као и оних коју откривају здравствено стање или сексуално опредељење.¹²⁾ Иако генетски подаци нису посебно наведени, радна група је закључила да „подаци који се тичу здравственог стања“ али и „подаци који откривају расно или етничко порекло“ укључују и генетске податке.¹³⁾ Међутим, Директива предвиђа и изузетак од опште забране прикупљања личних података. То је случај када је запослени дао експлицитни пристап, с тим што је предвиђено да државе чланице могу предвидети да овај пристап да и синдикат или савет запослених.¹⁴⁾

3. ПРАВО НА ПРИВАТНОСТ И ЗАШТИТА ГЕНЕТСКИХ ИНФОРМАЦИЈА

Забрана генетске дискриминације и заштита достојанства на раду повезане су и захтевају одговарајућу заштиту приватности у области запошљавања и рада, посебно узимајући у обзир јединственост, посебност и „осетљивост“ генетске информације. Право на приватност се, у најширем смислу, дефинише као право „да се

9) Исто.

10) Исто.

11) Исто, стр. 149–150.

12) Directive 95/46/EC of the European Parliament and of the Council of 24 October 1995 on the protection of individuals with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data, *Official Journal L* 281, 23/11/1995 P.0031 – 0050.

13) Nancy J. King, Sukanya Pillay, Gail A. Lasprogata, “Workplace Privacy and Discrimination Issues Related to Genetic Data: A Comparative Law Study of the European Union and the United States”, нав. дело, стр. 152.

14) Directive 95/46/EC of the European Parliament and of the Council of 24 October 1995 on the protection of individuals with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data, *Official Journal L* 281, 23/11/1995 P.0031 – 0050.

неко пусти на миру“,¹⁵⁾ оно је универзално признато као индивидуално, лично право које почива на филозофским, односно моралним основама.¹⁶⁾ Овакво тумачење приватности веже се, првенствено, за англоамерички правни систем, где се право на приватност разматра са становишта слободе, као политичке вредности, док се у Европској унији оно повезује са достојанством, као социјалном вредношћу, где се за циљ поставља заштита социјалног статуса појединца.¹⁷⁾ Право на приватност подразумева право лица да одлучи које информације о њему могу да се открију другима, као и да одлучи на који начин ће се информације о његовој личности прикупити и у коју сврху ће се оне користити.¹⁸⁾ Генетска информација ствара могућност откривања информација о здравственом стању које су непознате и њеном носиоцу али и информације о здравственом стању чланова породице носиоца.¹⁹⁾ Наиме, посебност генетске информације огледа се у томе да она, поред информација о тренутном здравственом стању, може да да информацију и о будућим ризицима по здравље појединца али и чланова његове породице.²⁰⁾ Закон о забрани дискриминације на основу генетских информација (2008) Сједињених Америчких Држава дефинише генетску информацију, и под тим појмом подразумева информацију о генетском тесту појединца, информацију о генетском тесту члана породице, и инциденцу одређене болести или поремећаја у породици појединца (тзв. историја болести породице). Поред тога, ге-

- 15) Право да се неко пусти на миру у контексту приватности узима се за судију Кулија (*Cooley*) а односи се на означавање недозвољеног физичког контакта који је основ за подношење одштетног захтева, односно квалификује се као деликт. Касније је усвојено у раду Ворена (*Warren*) и Брандаиса (*Brandeis*), где је право на приватност први пут дефинисано на тај начин – „да се неко пусти на миру“, те се повезује и тумачи као „усамљеност“, „изолација“ или „имунитет“. Mimmy Gondwe, *The Protection of Privacy in the Workplace: A Comparative Study*, doctoral dissertation, University of Stellenbosch, 2011, стр. 112.
- 16) Gail Lasprogata, Nancy J. King, Sukanya Pillay, “Regulation of Electronic Employee Monitoring: Identifying Fundamental Principles of Employee Privacy through a Comparative Study of Data Privacy Legislation in the European Union, United States and Canada”, *Stanford Technology Law Review*, No. 4/2004, Internet, <http://weblife.io/wp-content/uploads/2013/09/Lasprogata-RegulationElectronic.pdf>, 25/11/2016.
- 17) Avner Levin, Mary Jo Nicholson, “Privacy Law in the United States, the EU and Canada: The Allure of the Middle Ground”, *University of Ottawa Law & Technology Journal*, No. 2(2)/2005, стр. 388.
- 18) Alan Westin, “Social and Political Dimensions of Privacy”, *Journal of Social Issues*, No. 59(2)/2003, стр. 433.
- 19) Melinda B. Kaufman, “Genetic Discrimination in the Workplace: An Overview of Existing Protections”, *Loyola University Chicago Law Journal*, No. 30(3)/1999, стр. 430.
- 20) Lea Dale Halsey, “The Genetic Information Nondiscrimination Act (GINA): What it Means for Your Patients and Families”, *The Online Journal of Issues in Nursing*, No. 14(2)/2009, стр. 2/8.

нетска информација у смислу овог закона је и информација о било ком захтеву појединца или члана породице за генетским услугама или информација о њиховом учешћу у клиничком истраживању које укључује генетске услуге.²¹⁾ Данас је општеприхваћено да генетска информација има јединствене карактеристике и посебан значај и да није реч о појму који је синоним за медицинску, односно здравствену информацију.²²⁾ Ипак, треба имати у виду и то да, промене или недостаци у генетској структури указују на ризик од појаве одређене болести у будућности, али оне не морају нужно да дају информацију о тренутном здравственом стању, те се и у томе огледа посебност генетске информације у односу на здравствену информацију. Данас, у генетици, напуштено је становиште генетског детерминизма, односно схватање које се заснива на ставу да „генетска информација има већу предиктивну вредност у односу на остале здравствене информације, да није могуће утицати на генетску структуру, као и да гени говоре све о нечијој будућности.“²³⁾ Наиме, сматра се да су здравствене карактеристике појединца последица сложене интеракције гена и животне средине.²⁴⁾ То значи да тзв. патогене (абнормалне) промене у генетској структури не морају да доведу до болести, односно да проузрокују лоше здравствено стање.²⁵⁾ Ипак, генетска информација, у савременој медицини, има значајну предиктивну вредност и у комбинацији са осталим здравственим информацијама може да укаже на могући настанак одређених болести или инвалидитета у будућности.²⁶⁾ Генетска информација може да помогне у разумевању етиологије (порекала) и патофизиологије генетских болести, као и да утиче на превенцију болести путем генетског саветовања и лечењем посебним генетским методама.²⁷⁾

У контексту посебности генетске информације, право на приватност укључује право на аутономију личности и право на по-

21) Исто.

22) Исто.

23) Ellen Wright Clayton, "Ethical, Legal, and Social Implications of Genomic Medicine", *New England Journal of Medicine*, No. 349/2003, стр. 563.

24) Исто.

25) Исто.

26) Lawrence O. Gostin, "Genetic Discrimination: The Use of Genetically Based Diagnostic and Prognostic Tests by Employers and Insurers", *American Journal of Law & Medicine*, Vol. XVII, No. 1&2, 1991, стр. 110.

27) Исто.

верљивост „осетљиве“ информације.²⁸⁾ Тако, право на аутономију подразумева слободу појединца да самостално доноси одлуке без екстерног мешања, што у контексту права на приватност генетске информације значи право да сам одлучује да ли ће се или неће подвргнути генетском тестирању.²⁹⁾ Поред тога, право на аутономију укључује и право да се добије одговарајућа и потпуна информација о генетском тестирању.³⁰⁾ Право на приватност и аутономију у области генетике укључује и право на самоодређење, односно право да се зна, односно да се не зна, тј. да се не желе сазнати резултати генетског тестирања, посебно у случајевима када медицинска наука не познаје одговарајућу методу лечења у погледу болести која се може манифестовати у будућности.³¹⁾ С обзиром на то, да је генетска информација „осетљива“ и подложна различитим злоупотребама уколико није обезбеђен одређени ниво заштите, генетске информације појединца спадају у домен приватности, због чега се посебна пажња посвећује предвиђању мера за осигурање поверљивости таквих информација.

Послодавци, запослени и трећа лица могу имати различите интересе за приступ генетским информацијама, односно резултатима генетског тестирања другог запосленог. Сами запослени полазећи од права да знају и права да не знају резултате генетског тестирања (права на самоодређење) могу тражити од здравствених радника ове резултате са циљем планирања будућег запослења или ради заштите свог здравља.³²⁾ Послодавци то обично траже ради процене способности лица да извршавају радне задатке у оквиру заштите здравља и безбедности на раду.³³⁾ Синдикати, исто тако, могу да траже резултате генетског тестирања са циљем заштите здравља и безбедности на раду, док трећа лица (влада, следећи послодавац, или осигуравајућа организација), такође, могу да буду заинтересовани за генетски статус запослених.³⁴⁾ Здравствени радници због њиховог посебног уговорног односа са пацијентима у обавези су, да на захтев пацијента, дају резултате генетског тести-

28) Nancy J. King, Sukanya Pillay, Gail A. Lasprogata, "Workplace Privacy and Discrimination Issues Related to Genetic Data: A Comparative Law Study of the European Union and the United States", нав. дело, стр. 98.

29) Исто.

30) Исто.

31) Исто.

32) Lori B. Andrews, Ami S. Jeager, "Confidentiality of Genetic Information in the Workplace", *American Journal of Law & Medicine*, No. 75/1991, стр. 87.

33) Исто.

34) Исто, стр. 88.

рања док им је забрањено да те резултате откривају послодавцима и трећим лицима јер тиме врше повреду пацијентовог права на приватност и поверљивост здравствених (и генетских) информација.³⁵⁾ Међутим, у Сједињеним Америчким Државама где је раширена пракса спровођења генетског скрининга и мониторинга на местима рада, дуго времена се сматрало да лекари који су ангажовани од стране послодавца да спроведу генетско тестирање са циљем спровођења мера заштите здравља и безбедности на раду нису у уговорном односу са запосленим или лицем које аплицира за посао већ са послодавцем који их је ангажовао за генетско тестирање, због чега не долази до настанка посебног односа лекара и пацијента, укључујући и однос у домену приватности и поверљивости генетских информација.³⁶⁾ Ипак, такво схватање напуштено је захваљујући одлуци суда у случају *Betesh v. United States*,³⁷⁾ те данас, оправдано, преовладава схватање да и између лекара ангажованог од стране послодавца ради заштите здравља и безбедности на раду и запосленог долази до успостављања одређеног правног односа, који одговара посебном односу лекара и пацијента.³⁸⁾ Поред тога, стандардима Међународне организације рада садржаним у Препоруци МОР-а бр. 112 о службама медицине рада установљено је начело пуне професионалне и моралне независности запослених лекара у служби медицине рада у односу на послодавце и запослене.³⁹⁾

35) Исто.

36) Исто, стр. 89.

37) Лекар је на основу захтева послодавца извршио медицински преглед ради утврђивања здравственог стања и могућности за вршење војног позива. Прегледом је утврђено да кандидат има абнормалну али лечиву болест плућа. Послодавац је одбио да запосли кандидата, а лекар га није обавестио о његовом здравственом стању јер је сматрао да има уговорни однос са послодавцем. После шест месеци пацијент је преминуо. Лекар који га је по налогу будућег послодавца прегледао и није га обавестио о његовом здравственом стању заказао је поновни преглед за три месеца због чега је суд закључио да је лекар на тај начин успоставио однос лекар – пацијент. Lori B. Andrews, Ami S. Jeager, "Confidentiality of Genetic Information in the Workplace", нав. дело, стр. 89.

38) Исто.

39) Бранко А. Лубарда, *Радно право, Расправа о достојанству на раду и социјалном дијалогу*, Правни факултет Универзитет у Београду, Београд, 2012, стр. 407.

4. ПРИВАТНОСТ ГЕНЕТСКИХ ИНФОРМАЦИЈА *VERSUS* ЗАШТИТА ЗДРАВЉА И БЕЗБЕДНОСТИ НА РАДУ

Као легитиман разлог за долажење у посед генетским информацијама запослених, односно лица која траже запослење, у упоредном праву, јавља се обавеза послодавца да обезбеди и предвиди мере за заштиту здравља и безбедности на раду својих запослених. У државама Европске уније постоје разлике у погледу законског предвиђања допуштености и потребних услова за прикупљање генетских информација у контексту заштите здравља и безбедности на раду. Тако, на пример, према белгијском Закону о личним подацима, сакупљање личних „осетљивих“ података дозвољено је само уз писану сагласност лица чији су подаци, с тим што то лице може у сваком тренутку да повуче дату сагласност.⁴⁰⁾ Међутим, Закон предвиђа да краљевском уредбом могу да се предвиде случајеви када је сакупљање забрањено чак иако је дата писана сагласност. Тако, чланом 27. краљевске уредбе од 13. фебруара 2001. године предвиђено је да је сакупљање личних података који се односе на „осетљиве“ податке повезане са здрављем од стране тренутног или потенцијалног послодавца забрањено иако постоји писана сагласност запосленог/лица које тражи запослење.⁴¹⁾ Са друге стране, поједине државе чланице Европске уније, традиционално, заштиту здравља и безбедности на раду схватају као *део превентивне медицине* чиме оправдавају сакупљање здравствених/генетских података запослених/лица која траже запослење. То је случај Француске, која је Законом о заштити података предвидела сакупљање здравствених/генетских података са циљем заштите здравља и безбедности на раду, уз услов да то обављају здравствени радници који су обавезни да обезбеде поверљивост прикупљених информација.⁴²⁾ Закон посебно регулише прикупљање генетских података и предвиђа за то претходно одобрење француског тела за заштиту података,⁴³⁾ осим уколико је прикупљање генетских података неопходно у сврхе превенције болести, успостављања медицинске дијагнозе

40) Nancy J. King, Sukanya Pillay, Gail A. Lasprogata, “Workplace Privacy and Discrimination Issues Related to Genetic Data: A Comparative Law Study of the European Union and the United States”, нав. дело, стр. 153.

41) Исто, стр. 153–154.

42) Исто, стр. 155.

43) Тело за заштиту података је посебно тело чије је формирање предвиђено Директивом бр. 95/46 у свакој држави чланици а које је надлежно за жалбе запослених који сматрају да им је повређено право на приватност. Nancy J. King, Sukanya Pillay, Gail

или одређивања начина лечења.⁴⁴⁾ Прикупљање медицинских података запослених од стране послодавца забрањено је, док се доношење одлука у погледу запошљавања и/или рада од стране послодавца на основу таквих медицинских података сматра ништавим.⁴⁵⁾ Запослени морају бити таквог здравственог стања који се захтева за одређену врсту посла, док је за процену здравственог стања одговоран здравствени радник који има обавезу поверљивости генетских информација, и који не сме открити послодавцу детаље о здравственом стању радника.⁴⁶⁾ Повредом поверљивости генетских података, здравствени радник чини кривично дело.⁴⁷⁾

На нивоу Европске уније није донет ни један правно обавезујући документ који посебно регулише заштиту права приватности запослених/лица која траже запослење у погледу генетских података. Директива Европске уније бр. 95/46 о заштити појединца у погледу прикупљања и саопштавања (доступности) личних података која обухвата и област рада и запошљавања експлицитно не помиње генетске податке али је радна група тумачећи одредбе Директиве закључила да здравствени подаци подразумевају и генетске податке као њихову посебну врсту. Примењено на генетске податке запослених/лица која траже запослење, сакупљање генетских података од стране послодавца у начелу је забрањено али државе чланице могу својим законодавством предвидети и изузетке од овог правила. У области рада и запошљавања изузеци могу бити – 1. сагласност запосленог уз претходно потпуно информисање о сврси сакупљања података и/или 2. обавеза заштите здравља и безбедности на раду са циљем превенције болести, с тим што се тражи и претходно одобрење тела за заштиту података које се, према Директиви, формира у свакој држави чланици.⁴⁸⁾

Сакупљање здравствених и генетских података од стране послодаваца се у начелу забрањује јер су у питању нарочито осетљиви подаци о личности осим уколико су они непосредно повезани са послом (начело релевантности) и у тачно утврђене сврхе које се изричито одређују законом,⁴⁹⁾ тј. заштита национал-

A. Lasprogata, "Workplace Privacy and Discrimination Issues Related to Genetic Data: A Comparative Law Study of the European Union and the United States", нав. дело, стр. 151.

44) Исто.

45) Исто.

46) Исто, стр. 156.

47) Исто.

48) Исто, стр. 157.

49) Љубинка Ковачевић, *Правна субординација у радном односу и њене границе*, докторска дисертација, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, 2011, стр. 398.

не безбедности, јавног поретка, морала, права других лица, као и заштита здравља што се, обично, и наводи као разлог прикупљања здравствених, односно генетских података у области рада и запошљавања. Притом, увек се лице чији се подаци прикупљају претходно обавештава о разлозима прикупљања, начину коришћења, обраде и чувања података. Наравно, прикупљање здравствених/генетских података уз изричит писани пристанак запосленог, односно лица које тражи запослење увек остаје као ваљани правни основ у оквирима признатог права на аутономију личности.

5. СТАЊЕ РЕГУЛАТИВЕ И ПЕРСПЕКТИВЕ ЗАШТИТЕ У СРБИЈИ

Устав Србије гарантује заштиту података о личности, где се забрањује и кажњава употреба података о личности изван сврхе за које су прикупљени, и предвиђа да свако има право да буде обавештен о прикупљеним подацима, као и право на судску заштиту у случају злоупотребе.⁵⁰⁾ Подаци о здравственом, односно генетском статусу јесу подаци о личности појединца, те се наведеним уставним одредбама ограничава употреба и здравствених/генетских података.

Посебним Законом о заштити података о личности⁵¹⁾ предвиђају се услови за прикупљање и обраду података о личности и обезбеђује њихова заштита, с тим да генетске информације у Закону нису изричито наведене. Закон предвиђа посебну заштиту за тзв. „нарочито осетљиве податке“ у које убраја податке који се односе на националну припадност, расу, пол, језик, вероисповест, припадност политичкој странци, синдикално чланство, *здравствено стање*, примање социјалне помоћи, жртву насиља, осуду за кривично дело и сексуални живот који се могу обрађивати само на основу слободно датог пристанка који мора бити дат у писаној форми. Даље је предвиђено да се подаци који се односе на *здравствено стање*, припадност политичкој странци и примање социјалне помоћи могу обрађивати без пристанка лица, уколико је то законом прописано.⁵²⁾ Лице, односно запослени – грађанин има право на увид у податке, право на копију, право на исправку, допуну, ажурирање, брисање података (ако сврха обраде није јасно одређена, ако је начин обраде недозвољен, ако податак спада у врсту података

50) Устав Републике Србије, *Службени гласник РС*, бр. 98/06.

51) Закон о заштити података о личности, *Службени гласник РС*, бр. 97/2008, 104/2009 – др. закон, 68/2012 – одлука УС и 107/2012.

52) Исто.

чија је обрада несразмерна сврси, ако је податак нетачан, а не може се путем исправке заменити тачним).⁵³⁾ Генетске информације сврставају се у информације које се односе на здравствено стање, с тим да се под здравственим стањем обично подразумева тренутно здравствено стање, док генетске информације могу да се односе и на будуће здравствено стање, што уводи одређене нејасноће у погледу тога да ли је заштита генетских информација обезбеђена овим законом.

Заштита права приватности генетских информација подразумева законско регулисање услова за спровођење генетског тестирања, узимајући у обзир, да се генетско тестирање све више користи као дијагностичко средство, али и као средство превенције и предикције болести, уз предвиђање забране генетске дискриминације у области рада и запошљавања. У Србији, генетска дискриминација забрањена је Законом о забрани дискриминације, где је као посебан случај дискриминације предвиђена дискриминација у области рада.⁵⁴⁾ Забрањује се повреда начела једнакости у погледу услова за заснивање радног односа, као и у погледу остварења осталих права у области рада (право на рад, на слободан избор запослења, на напредовање у служби, стручно усавршавање и професионалну рехабилитацију, на једнаку накнаду за рад једнаке вредности, на правичне и задовољавајуће услове рада, на одмор, образовање, ступање у синдикат, на заштиту од незапослености), при чему се не прави разлика између оних лица која су у радном односу и оних који раде на основу уговора који не доводе до заснивања радног односа.⁵⁵⁾ Закон предвиђа и оправдава тзв. позитивну дискриминацију, те се дискриминацијом у области рада не сматра прављење разлика, искључење или давање првенства због особности одређеног посла код кога лично својство лица представља стварни и одлучујући услов обављања посла, ако је сврха оправдана, као и предузимање мера заштите према појединим категоријама радника.⁵⁶⁾ Генетске карактеристике представљају нарочито осетљиво лично својство, док је употреба података о личности (спадају и информације о генетском статусу) изван сврхе за које су прикупљени забрањена Уставом, с тим да важеће законодавство не предвиђа у које сврхе је дозвољено прикупљање генетских информација, што може да доведе до неовлашћеног прикупљања генетских информација запослених и лица која траже запослење од

53) Бранко А. Лубарда, *Радно право, Расправа о достојанству на раду и социјалном дијалогу*, нав. дело, стр. 145.

54) Закон о забрани дискриминације, *Службени гласник РС*, бр. 22/2009.

55) Исто.

56) Исто.

стране послодаваца. Са развојем биотехнологије и промовисањем тзв. персонализоване медицине и системског приступа медицини долази до промена у стандардном лекарском прегледу. У овом тренутку, стандардан медицински преглед у погледу лабораторијских анализа укључује узимање крви и испитивање крвне слике, као и анализу урина.⁵⁷⁾ Персонализована медицина подразумева да ће у скоријој будућности лекари бити у могућности да прикупе, за кратко време, информације за сваког појединачног пацијента – о његовим генима, крвним ћелијама, о историјској анамнези и да уз помоћ ових података утврде да ли су биолошки системи људског организма поремећени болестима: било дефектним (патолошким, абнормалним) генима, изложеношћу гена лошим емисијама из окружења⁵⁸⁾ или на њих утичу оба фактора.⁵⁹⁾ Према важећем Закону о раду, рад на пословима са повећаним ризиком подразумева претходно утврђивање здравствене способности, односно медицински преглед док се претходни медицински преглед захтева и код заснивања радног односа са лицем млађим од 18 година чији је циљ заштита здравља и безбедности на раду. Поред тога, број генетских тестова којима се идентификује посебан ген који повећава шансе од настанка одређене болести се повећава, с тим да наука још увек не може да да тачне предикције у погледу степена вероватноће манифестације болести у будућности, што може да доведе до погрешних закључака и неоправданог „обележавања“ појединца, носиоца одређеног гена.⁶⁰⁾ Доступност генетских тестова омогућава неовлашћену анализу генетског статуса и прикупљање генетских информација лица које тражи запослење, односно запосленог лица (ради утврђивања способности за рад на пословима са повећаним ризиком или утврђивања здравствене способности лица млађег од 18 година) због чега је неопходно изричито законско предвиђање услова и сврхе прикупљања и анализе генетског материјала поје-

57) Марта Сјеничић, „Правни аспекти трансформисања медицине из реактивне у проспективну – П4 медицина“, *Правни живот*, бр. 9/2011, стр. 425.

58) У Сједињеним Америчким Државама проблем генетске дискриминације веже се за седамдесете године двадесетог века, када је федералним законодавством (Законом о националној контроли болести српастих ћелија из 1972. године) предвиђено генетско тестирање Афро-Американаца са циљем идентификације како носиоца ретке болести српастих ћелија тако и оних који су већ оболели од ове болести. Оправдање за овакав генетски скрининг било је становиште да носиоци болести српастих ћелија могу бити посебно осетљиви и подложни одређеним токсинима из радне средине, што се касније показало као недовољно доказиво. Eric A. Feldman, “The Genetic Information Nondiscrimination Act (GINA): Public Policy and Medical Practice in the Age of Personalized Medicine”, *Journal Gen. Intern Medicine*, No. 27(6)/2012, стр. 744.

59) Марта Сјеничић, „Правни аспекти трансформисања медицине из реактивне у проспективну – П4 медицина“, нав. дело, стр. 425.

60) Eric A. Feldman, “The Genetic Information Nondiscrimination Act (GINA): Public Policy and Medical Practice in the Age of Personalized Medicine”, нав. дело, стр. 743.

динца како би се спречила неовлашћено прикупљање генетских информација у будућности.

6. ЗАКЉУЧАК

Генетске информације спадају у нарочито „осетљиве“ податке о личности, и за разлику од здравствених информација, могу да укажу како на тренутно тако и на будуће здравствено стање запосленог, односно лица које тражи запослење, али и чланова његове породице, што, у крајњем, може да има утицај и на њихов радноправни статус. Послодавци су заинтересовани за питања здравственог и генетског статуса својих запослених ради остваривања сопствених интереса заштите имовине, контроле рада, као и заштите здравља и безбедности на раду. Спровођење генетског тестирања од стране послодавца у контексту рада и запошљавања може да има свој *ratio* са аспекта обавезе послодавца да превенира болести, што је у интересу како послодавца тако и радника. Међутим, оно мора бити оправдано у сваком појединачном случају, у вези са запослењем или радом на тачно одређеним радним местима и као такво изричито предвиђено законом или предузето на основу писаног пристанка запосленог, односно лица које тражи запослење уз обавезно претходно обавештење о сврси, начину прикупљања, коришћења, обраде и чувања података. Основ ограничења прикупљања генетских информација јесте право на приватност, забрана свих облика дискриминације укључујући и генетску, као и обавеза осигурања достојанства на раду. Право на приватност укључује право на аутономију која се ограничава законским предвиђањем услова за спровођење генетског тестирања, као и право на самоодређење, што у случају када су испуњени услови за прикупљање генетских информација, даје право запосленом да одбије да сазна резултате генетског тестирања. Наиме, у вези са тим, због успостављања посебног односа лекара који спроводи тестирање и пацијента, у овом случају запосленог, обавештавање послодавца о детаљним резултатима и здравственом/генетском стању није дозвољено, те је лекар дужан да послодавца обавести једино о способности лица да обавља конкретне послове и извршава утврђене радне задатке не и о самој дијагнози и прогнози евентуалне болести. Законско утврђивање услова за допуштеност генетског тестирања у области рада и запошљавања, као и поступка његовог спровођења у домаћем праву неопходно је у контексту заштите права на приватност.

ЛИТЕРАТУРА

- Закон о забрани дискриминације, *Службени гласник РС*, бр. 22/2009.
- Закон о заштити података о личности, *Службени гласник РС*, бр. 97/2008, 104/2009 – др. закон, 68/2012 – одлука УС и 107/2012.
- Ковачевић Љубинка, *Правна субординација у радном односу и њене границе*, докторска дисертација, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, 2011.
- Лубарда Бранко, *Радно право, Расправа о достојанству на раду и социјалном дијалогу*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, 2012.
- Сјеничић Марта, „Правни аспекти трансформисања медицине из реактивне у проспективну – П4 медицина“, *Правни живот*, бр. 9/2011, стр. 420–433.
- Устав Републике Србије, *Службени гласник РС*, бр. 98/06.
- Andrews Lori. B., Jeager Ami S., “Confidentiality of Genetic Information in the Workplace”, *American Journal of Law & Medicine*, No. 75/1991, стр. 75–108.
- Dale Halsey Lea, “The Genetic Information Nondiscrimination Act (GINA): What it Means for Your Patients and Families”, *The Online Journal of Issues in Nursing*, No. 14(2)/2009, DOI: 10.3912/OJIN.Vol14No02PPT04.
- Directive 95/46/EC of the European Parliament and of the Council of 24 October 1995 on the protection of individuals with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data, *Official Journal L* 281, 23/11/1995 P.0031 – 0050.
- Feldman Eric A., “The Genetic Information Nondiscrimination Act (GINA): Public Policy and Medical Practice in the Age of Personalized Medicine”, *Journal Gen. Intern Medicine*, No. 27(6)/2012, стр. 743–746.
- Gondwe Mimmy, *The Protection of Privacy in the Workplace: A Comparative Study*, doctoral dissertation, University of Stellenbosch, 2011.
- Gostin Lawrence O., “Genetic Discrimination: The Use of Genetically Based Diagnostic and Prognostic Tests by Employers and Insurers”, *American Journal of Law & Medicine*, Vol. XVII, No. 1&2, 1991, стр. 109-144.
- Kaufman Melinda B., “Genetic Discrimination in the Workplace: An Overview of Existing Protections”, *Loyola University Chicago Law Journal*, No. 30(3)/1999, стр. 393-438.
- King Nancy. J., Pillay Sukanya, Lasprogata Gail A., “Workplace Privacy and Discrimination Issues Related to Genetic Data: A Comparative Law Study of the European Union and the United States”, *American Business law Journal*, No. 43(1)/2006, стр. 79–171.
- Lasprogata Gail, King Nancy J., Pillay Sukanya, “Regulation of Electronic Employee Monitoring: Identifying Fundamental Principles of Employee Privacy through a Comparative Study of Data Privacy Legislation in the European Union, United States and Canada”, *Stanford Technology Law*

- Review*, No. 4/2004, Internet, <http://weblife.io/wp-content/uploads/2013/09/Lasprogata-RegulationElectronic.pdf>, 25/11/2016.
- Levin Avner, Nicholson Mary Jo, "Privacy Law in the United States, the EU and Canada: The Allure of the Middle Ground", *University of Ottawa Law & Technology Journal*, No. 2(2)/2005, стр. 357–395.
- Westin Alan, "Social and Political Dimensions of Privacy", *Journal of Social Issues*, No. 59(2)/2003, стр. 431–453.
- Wright Clayton Ellen, "Ethical, Legal, and Social Implications of Genomic Medicine", *New England Journal of Medicine*, No. 349/2003, стр. 562–569.

Sanja Stojkovic-Zlatanovic, Ranko Sovilj

RIGHT TO PRIVACY AND PROTECTION OF GENETIC INFORMATION IN THE WORKPLACE

Resume

Protection of genetic information in the context of right to privacy is, probably, the most intriguing issue surrounding workers' rights in modern labour law. Development in biotechnology means better protection of human health, taking into account prevailing preventive principle but also it poses a significant challenge in exercising of workers' rights. Genetic information represents sensitive personal information protected by the law whose misuse could lead to violation of fundamental human rights, right to privacy and, consequently, right to decent work. Genetic information has a special status meaning that, it could give information about current and future health condition of carrier and his family member. For workers' this information could be important in order to plan future employment engagement and to take a preventive health measures. For employers, genetic information of worker is valuable in the context of conducting preventive health measures i.e. ensuring workers safety, property protection and assessment of work capacity as well. Genetic testing at the workplace could be justified as a preventive measure and employer duty to provide a safe working environment. However, it implies that genetic testing must be conducting in a context of particular job and as such explicitly provided by the law based on written informed consent of worker. Legal basis to restrict the collection of genetic information could be considered in the context of the right to privacy, antidiscrimination principle and principle of decent work. In domestic law prohibition of genetic discrimination

require the need for legal intervention, supervision and regulation of genetic testing in labour and employment. It means that legislator need to balance between multiple, complex rights and responsibilities.

Keywords: Right to Privacy, Genetic Information, Employment, Health and Safety at Work, Diseases Prevention

* Овај рад је примљен 26. јануара 2017. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 06. децембра 2017. године.

Бранка Јевђић

Београд

ИСКЉУЧЕЊЕ И ОГРАНИЧЕЊЕ УГОВОРНЕ ОДГОВОРНОСТИ У СРПСКОМ ПРАВУ

Сажетак

Централно питање овог рада је да ли српско право познаје механизам којим се унапред, споразумом страна, искључује дужникова уговорна одговорност и штетне последице повреде обавезе дефинитивно пребацују на повериоца, упркос томе што су задовољени услови за њено заснивање. У раду су изнети аргументи у прилог тврдњи да, иако Закон о облигационим односима одредбама општег значаја, текстом каже да стране могу искључити дужникову одговорност, таква могућност у нашем праву не постоји. Став је аутора да се таквим споразумом – законом названим „о искључењу“ – одговорност дужника ограничава, тако што се отежава материјалноправни и процесноправни положај повериоца у парници за утврђење дужникове одговорности, али такав споразум никада не лишава повериоца могућности да заснује дужникову одговорност. Разлика између овог, и споразума који је законом назван споразум о ограничењу, је у томе што се првим ограничење постиже отежањем услова за заснивање дужникове одговорности, док се другим лимитира износ накнаде штете као санкције за утврђену одговорност, а сама одговорност се заснива према општим правилима. Због тога, предлог ја аутора, упућен Комисији за израду грађанског законика, да важеће решење измени тако што би клаузуле о којим је у овом раду реч, у будућем Грађанском законiku Републике Србије биле назване клаузулама о ограничењу одговорности.

Кључне речи: повреда обавезе, услови за заснивање уговорне одговорности, споразум о искључењу одговорности, захтев за утврђење одговорности, ограничење одговорности

1. УВОД

Када дужник не испуни обавезу или задоцни са њеним испуњењем, поверилац има право захтевати и накнаду штете. У питању је опште правило српског Закона о облигационим односима које повериоцу, услед повреде дужности испуњења обавезе, даје право на накнаду штете од стране дужника обавезе под законом предвиђеним условима за заснивање његове одговорности,¹⁾ која се уобичајено назива уговорна одговорност.²⁾ За разлику од императивних правила о вануговорној одговорности, која настаје деликтом, каже се да су правила о уговорној одговорности диспозитивне природе, с обзиром да стране облигационог односа споразумом могу уредити последице које ће наступити услед повреде обавезе на другачији начин од прописаног законом.³⁾ Између осталог, вољом страна се може искључити одговорност дужника за штету која би настала повредом његове обавезе.⁴⁾ Овакав резон заснован је, пре свега, на одредби члана 265 став 1 ЗОО према којој се одговорност дужника за намеру или крајњу непажњу не може унапред уговором искључити, што *argumentum a contrario* значи да постоје случајеви у којим се одговорност дужника може искључити.

1) Чл. 262 ст. 2, Закона о облигационим односима – ЗОО, *Сл. лист СФРЈ*, бр. 29/1978, 39/1985, 45/89 и 57/1989, *Сл. лист СРЈ*, бр. 31/1993, 31/1993, 22/1999, 23/1999, 35/1999, 44/1999.

2) Израз уговорна одговорност не треба уско тумачити, јер се правила о повреди уговорне обавезе сходно примењују и на случајеве повреде обавезе која није настала из уговора. Вид. чл. 266, ст. 5 ЗОО, Ивица Јанковец, *Уговорна одговорност*, Пословна Политика, Београд 1993, стр. 13.

3) О разликама између уговорне и вануговорне одговорности вид. Јаков Радишић, *Облигационо право – општи део*, Номос, Београд 2004, стр. 183 -187. О релативности тих разлика вид. Слободан Перовић, „Основ уговорне и деликтне одговорности“, *Правни живот*, Удружење правника Србије, Београд, бр. 3-4/2014, стр. 5-48.

4) У домену уговорне одговорности, принцип слободе уговарања допушта странама да регулишу односе на начин који им највише одговара, те је могуће да стране искључе или ограниче своју одговорност, док код деликтне одговорности то није могуће, што произлази из њене природе која се заснива на слову самог закона и идеји јавног поретка. Не може се дозволити да лице изјавом своје воље унапред искључи или ограничи одговорност која произлази из његове недозвољене радње. Исто, стр. 24.

2. ЗАСНИВАЊЕ УГОВОРНЕ ОДГОВОРНОСТИ ПРЕМА ОПШТИМ ПРАВИЛИМА СРПСКОГ ПРАВА

ЗОО не садржи изричиту одредбу о основу, односно разлогу због ког правни поредак, изузетно, пребацује имовинскоправне последице штетног догађаја са оштећеника на друго лице, нити о условима које закон захтева за наступање уговорне одговорности.⁵⁾ Анализом одредаба ЗОО о уговорној одговорности долазимо до закључка о условима за њено заснивање. Прво, мора постојати пуноважна обавеза из постојећег, пуноважног и дејствујућег облигационог односа која је повређена.⁶⁾ Затим, услов је да уговору верна страна⁷⁾ претрпи штету услед тога што је дужник повредио дужност уредног извршења обавезе.⁸⁾ Напослетку, потребно је да не постоје околности које искључују одговорност стране која је прекршила уговорну дисциплину. Наиме, дужник се ослобађа одговорности ако докаже да није могао испунити своју обавезу, односно да је закаснио са њеним испуњењем због околности насталих после закључења уговора које није могао спречити, отклонити

- 5) О основу и условима одговорности за штету вид. Марија Караникић Мирић, *Кривица као основ деликтне одговорности у грађанском праву*, Правни факултет Универзитета у Београду, 2009, стр. 39-79. Преднацрт српског грађанског законика под насловом „Услови за право на накнаду“ предвиђа да је поверилац који захтева накнаду дужан доказати постојање обавезе, као и да је због њеног неиспуњења или због дужниковог задоцњења са испуњењем претрпео штету. Вид. Влада Републике Србије – Комисија за израду Грађанског законика, *Грађански законик Републике Србије – радни текст, припремљен за јавну расправу са алтернативним предлозима – Преднацрт*, чл. 449, Београд, 2015.
- 6) Неиспуњење, задоцњење и манљиво испуњење обавезе назива се повредом уговора. Ивица Јанковец, *Уговорна одговорност*, нав. дело стр. 25 и 149, Борислав Благојевић, Врлета Круљ, *Коментар Закона о облигационим односима*, Савремена администрација, Београд, 1983, стр. 913-915.
- 7) Пресуда Вишег трговинског суда у Београду Пж.бр. 10697/05 од 19.12.2005. године, <http://www.propisionline.com/Practice>, 03/06/2017: „Тужилац није испунио обавезу туженом па нема ни право раскида ни право на накнаду штете“.
- 8) Поверилац има право на накнаду штете коју је дужник у време закључења уговора морао предвидети као могуће последице повреде уговора, с обзиром на чињенице које су му тада биле познате или морале бити познате (чл. 266, ст. 1 ЗОО). Вид. решење Врховног суда Србије Прев.бр. 37/03 од 19.03.2003. године, <http://www.propisionline.com/Practice>, 14/02/2017: „Тужиоцу су у време закључења уговора биле познате врста робе чијом је испоруком могао испунити обавезу. У тренутку пријема аванса могао је прерачунати количине уговорених врста роба према важећим тржишним ценама, те је у време закључења уговора могао предвидети да ће у случају неизвршења причинити туженом штету у висини разлике између уплаћеног аванса и важеће тржишне цене на дан повраћаја примљеног новца“. О оправданости ограничења уговорне одговорности на предвидљиву штету вид. пре свих Ивица Јанковец, *Уговорна одговорност*, нав. дело, стр. 342 – 356 и Мирко Воштинић „Предвидљивост штете као услов уговорне одговорности“, *Правна ријеч*, Бања Лука, 2012, стр. 311-321.

или избећи (чл. 263, 300).⁹⁾ Међутим, из одредби 300 о уговорној одговорности не произлази јасно шта је њен основ.¹⁰⁾ Према већинском становишту теорије и судске праксе, то је кривица дужника обавезе.¹¹⁾ Резон је, између осталог, заснован на одредби члана 18 300 којом је прописано је да је учесник у облигационим односима дужан да у извршавању обавезе поступа са пажњом која се у правном промету захтева у одговарајућој врсти облигационих односа. Ако се дужник није понашао са дужном пажњом а дошло је до повреде уговора, треба сматрати да је крив за повреду. Дужник мора уложити дужну пажњу и да спречи наступање околности које могу онемогућити извршење његове обавезе, или, ако то није могуће, да отклони дејство тих околности на извршење обавезе, или ако и то није могуће, мора предузети мере да се избегну штетне последице тих околности. Тек ако му се ни у чему у том погледу не може упутити прекор, а наведене околности услед којих је обавеза повређена, наступе, биће ослобођен одговорности.¹²⁾

Чињеница да је дужник повредио своју обавезу, услед чега је за повериоца последично наступила штета, довољна је да се претпостави да је дужник крив за њено наступање.¹³⁾ Оборива прет-

9) Речи „спречити, отклонити или избећи“ нису синоними. Законе треба писати и тумачити тако да сваки употребљени израз има посебни смисао, те се у случају ових израза не ради о беспотребном гомилању речи. Вид. Ивица Јанковец, *Уговорна одговорност*, нав. дело, стр. 116. Постоји и другачије становиште, према коме је, без обзира на етимолошке разлике између употребљених речи, прихваћена само особина *неотклоњивости* наведених околности. Вид. Борислав Благојевић, Врлета Круљ, *Коментар Закона о облигационим односима*, нав. дело, стр. 916.

10) О основима одговорности у грађанском праву вид. Слободан Перовић, „Основ уговорне и деликтне одговорности“, нав. дело, стр. 5-48 и Михаило Константиновић „Основ одговорности за проузроковану штету“, *Правни живот*, Удружење Правника Србије, Београд, бр. 9-10/1992.

11) Вид. нпр. пресуду Врховног касационог суда Прев.бр. 173/11 од 09.02.2012. године, <http://www.propisionline.com/Practice>, 04/08/2017 и пресуду Апелационог суда у Новом Саду Гж.бр. 1999/10 од 26.05.2010. године, <http://www.propisionline.com/Practice>, 20/06/2017.

12) Пресуда Врховног касационог суда Прев.бр. 137/2015 од 03.12.2015. године, <http://www.propisionline.com/Practice>, 24/06/2017: „Само позивање на светску економску кризу као вишу силу и општепознату чињеницу, без конкретних доказа о разлозима неиспуњења обавезе није довољан доказ да се тужени ослободи одговорности за неиспуњењу обавезу“. Пресуда Вишег привредног суда у Београду Пж.бр. 6381/95 од 15.11.1995. године, <http://www.propisionline.com/Practice>, 04/06/2017: „Тужени није био у могућности да изврши увоз одређене робе из Немачке, царинење и стављање робе на располагање тужиоцу, због међународних санкција према СРЈ због чега је одбијен захтев тужиоца за накнаду штете“.

13) Више о терету доказивања вид. Алан Узелац, *Терет доказивања*, Правни факултет Свеучилишта у Загребу, 2003, Александар Јакшић, *Грађанско процесно право*, Правни факултет Универзитета у Београду, 2009, стр. 425. Пресуда Привредног Апелационог суда Пж.бр. 12263/10 од 26.10.2011. године, <http://www.propisionline.com/Practice>,

поставка не мења ништа у погледу основа одговорности, она само пребацује терет доказивања (да кривице нема) на оног ко је штету причинио.¹⁴⁾ Међутим, дужник не обара наведену претпоставку само доказом да није крив, него доказом да је повреда обавезе последица околности из члана 263 ЗОО. Став заузет од стране највиших судова некадашње Југославије је да се претпоставка кривице односи на обичну непажњу. „По правилу о претпостављеној кривици претпоставља се само најблажи степен кривице. Тежи степен кривице (груба непажња и намера) претпоставља се само ако је таква претпоставка законским правилом изричито утврђена, или ако из смисла односног законског правила то недвосмислено произлази. Изван тих случајева, степен кривице доказује се према општим правилима доказног поступка.“¹⁵⁾ Иначе, наше право је прихватило традиционалну разлику на два степена кривице – намеру и непажњу, којим се, у правном контексту, исцрпљују начини на који се може бити крив.¹⁶⁾

3. СПОРАЗУМ О ИСКЉУЧЕЊУ УГОВОРНЕ ОДГОВОРНОСТИ ПРЕМА ПРАВИЛИМА ЗОО

Према општем правилу српског права насловљеном „*Ограничење и искључење одговорности*“, одговорност дужника за намеру или крајњу непажњу не може се унапред уговором искључити, што значи да се може искључити одговорност дужника за штету насталу услед обичне непажње, као и када се у одсуству његове кривице нису стекле околности услед којих би био ослобођен одговорности. Исти члан каже да је пуноважна одредба уговора

24/06/2017: „Тужилац не мора да доказује кривицу туженог за штету насталу пропању робе коју је ускладиштио у складишту туженог, с обзиром да се његова кривица претпоставља у ситуацији када је утврђено да су странке биле у пословном односу по основу уговора о ускладиштењу робе и да је део ускладиштене робе пропао код туженог.“

- 14) Оборива законска претпоставка штетникове кривице има за последицу олакшање материјалноправног и процесноправног положаја оштећеника јер, за разлику од основног правила да страна која тврди да има неко право сноси терет доказивања свих чињеница битних за његов настанак или остварење, довољно је да докаже испуњеност два од три услова за заснивање одговорности. Вид. Марија Караникић Мирић „Претпоставка кривице у грађанском праву“, *Правни живот*, Удружење правника Србије, Београд, бр. 11/2009.
- 15) Закључак 14. Заједничке седнице Савезног суда, републичких и покрајинских врховних судова и Врховног војног суда од 25. и 26. марта 1980. године, Збирка судских одлука, књига V, свеска 1, стр. 18
- 16) Марија Караникић Мирић, *Кривица као основ деликтне одговорности у грађанском праву*, нав. дело, стр. 213.

којом се одређује највиши износ накнаде, а да у случају ограничења њене висине, поверилац има право на потпуну накнаду ако је немогућност испуњења обавезе проузрокована намерно или крајњом непажњом дужника.¹⁷⁾

На овај начин, ЗОО је, правно-технички и термилошки, приступио клаузулама о искључењу и ограничењу одговорности као одвојеним институтима уговорне одговорности, из чега следи да српско право формално, поред ограничења, дозвољава и искључење уговорне одговорности под одређеним условима. Осим што је нужно да споразум страна о искључењу одговорности буде у општим границама дозвољености које постављају јавни поредак, принудни прописи и добри обичаји,¹⁸⁾ нужно је да такав споразум не пређе конкретне границе постављене правилима о искључењу одговорности.¹⁹⁾ Императив је закона да се одговорност дужника за намеру или крајњу непажњу не може унапред уговором искључити. У супротном, таква клаузула је санкционисана ништавошћу.²⁰⁾

4. ПОСЛЕДИЦЕ СПОРАЗУМА О ИСКЉУЧЕЊУ УГОВОРНЕ ОДГОВОРНОСТИ У СРПСКОМ ПРАВУ

Дозволити странама облигационог односа искључење одговорности значи у правном поретку признати вољни механизам на основу ког одговорно лице не побија испуњеност услова за заснивање одговорности, већ негира властиту одговорност и одбија захтев оштећеника управо у присуству свих услова за њено заснивање.²¹⁾ Ако је искључење одговорности механизам на основу ког одговорно лице у једначину уводи нову околност која претеже над чињеницом испуњености услова и спречава заснивање одговор-

17) Вид. чл. 265, ЗОО. О односу клаузула из чл. 265, ст. 3 ЗОО и уговорне казне, вид. Драгор Хибер, Милош Живковић, *Обезбеђење и учвршћење потраживања*, Правни факултет Универзитета у Београду, 2015, стр. 449-455.

18) Вид. чл. 103 ст. 1 ЗОО

19) Круг ништавих правних послова није одређен само (на општи начин) правилом о принудним прописима, јавном поретку и dobrим обичајима. Ништави су и они правни послови који су противни конкретним законским забранама. Дејан Б. Ђурђевић, *Апсолутна ништавост завештања*, докторска дисертација, Правни факултет Универзитета у Београду, 2004, стр. 8.

20) Ефекти утврђења ништавости су уређени правилима ЗОО о правним последицама ништавости (чл. 104-110 ЗОО), Слободан Перовић, *Забрањени уговори у имовинскоправним односима*, Новинска установа Службени лист СФРЈ, Београд 1975, стр. 228.

21) Марија Караникић Мирић, „Ограничење одговорности за штету у српском праву“, *Анали Правног факултета у Београду*, бр. 1/2012, стр. 246.

ности, резон да наше право познаје искључење одговорности као општи институт уговорне одговорности је упитан, с обзиром на последице које такав споразум производи.

Наиме, према правилима српског права, дужник може одговарати упркос томе што су стране облигационог односа споразумом искључиле његову одговорности. Додуше, под условима специфичним у односу на захтеве закона за њено заснивање, али се одговорност ипак може засновати. Дејство клаузуле је такво да терет доказивања расподељује на другачији начин од оног прописаног законом. На повериоцу је терет доказивања свих услова за заснивање одговорности дужника – повреде постојеће обавезе, последично наступеле штете и кривице дужника. Специфично је што се за трећи услов тражи строжији критеријум него што га тражи закон. Није довољно постојање обичне непажње која се редовно тражи, већ се тражи доказ крајње непажње или намере дужника. У том смислу, не мења се ни у чему општи став да се само најлакши степен кривице претпоставља, док је не повериоцу да докаже намеру или крајњу непажњу штетника. Ако у нашем праву постоји случај да се намери или крајњој непажњи придаје посебан правни значај у погледу постојања одговорности онда тај случај представља изузетак од општег правила да је за заснивање субјективне одговорности довољан и најблажи степен кривице.²²⁾ То је учињено управо захтевом за постојањем намере или крајње непажње у случају да је одговорност претходно споразумом искључена. Међутим, иако је позиција повериоца обавезе на тај начин у великој мери отежана, нарочито ако се узме у обзир да се постојање тежих облика кривице не може претпоставити, његова позиција није таква да он дефинитивно сноси штетне последице. Ко ће у крајњој линији да их сноси ствар је доказивања у парничном поступку, при чему је на повериоцу да докаже све оно што тврди, дакле, сва три услова за заснивање дужникове одговорности. Одговорност дужника се, при томе, заснива под отежаним условима без обзира на начин на који су стране стипулисале њено искључење. Могуће је да су стране предвиделе тзв. ослобађајуће околности које су по карактеру лакше од околности наступелих након закључења уговора које дужник није могао спречити, отклонити и избећи.²³⁾ Међутим,

22) Вид. Марија Караникић Мирић, *Кривица као основ деликтне одговорности у грађанском праву*, нав. дело, стр. 157.

23) Правила националних законодавстава о ослобађајућим околностима су у великој мери уопштена, те су клаузуле којима се уређују односи уговорних страна стандардне клаузуле у уговорима међународног пословног промета. Вид. Јелена Перовић, „Клаузула о вишој сили у међународним привредним уговорима“, *Правни живот*, Удружење правника Србије, Београд 11/2011, стр. 232.

то не значи да у погледу наступања уговорне ослобађајуће одговорности не може да буде и нема пропуста на страни дужника.²⁴⁾ Као и код законског ослобођење, оцена кривице дужника у овом случају исказ је о његовом понашању према наступању уговором предвиђене ослобађајућу околности. Сваки пут када поверилац докаже да је повреда обавезе последица дужникове намере или крајње непажње, одредба о искључењу неће произвести жељено дејство, са том разликом да, уколико поверилац докаже намеру или крајњу непажњу дужника у односу на наступање уговорне ослобађајуће околности, суд неће огласити ништавом предметну одредбу јер она ни текстом ни намером страна не предвиђа искључење одговорности за намеру или крајњу непажњу, већ оглашавањем дужника одговорним за повреду уговора неће применити одредбу о уговорној ослобађајућој околности.²⁵⁾

Због оваквих последица споразумног искључења одговорности, поставља се питање, није ли клаузула коју закон назива о искључењу одговорности, само ограничење одговорности, и то, уколико пођемо од већинског становишта да се уговорна одговорност заснива на претпостављеној кривици дужника, ограничење у погледу основа?²⁶⁾ Један од механизма којима се у одштетном праву ограничава домаћај установе одговорности јесте отежавање услова који треба да буду задовољени како би се одговорност уопште могла засновати, при чему међу услове треба убројати постојање основа одговорности. Отежање у погледу основа могуће је на терену субјективне одговорности, захваљујући томе што се кривица као основ овог вида одговорности јавља у више степенова. Степеновање кривице омогућава да се отежа заснивање одговорности за причињену штету тако што се одговорност условља-

24) О класификацији клаузула о искључењу и ограничењу одговорности вид. Томислав Даниловић, *Клаузуле о искључењу и ограничењу (ублажавању) уговорне одговорности*, докторска дисертација, Правни факултет Универзитета у Београду, стр. 109-128.

25) Борислав Благојевић, Врлета Круљ, *Коментар Закона о облигационим односима*, нав. дело, стр. 929.

26) Вид. Ивица Јанковец, *Уговорна одговорност*, нав. дело, стр. 114-136, Слободан Перовић, Драгољуб Стојановић, *Коментар Закона о облигационим односима*, Правни факултет Крагујевац и Културни центар Горњи Милановац, 1980, стр. 756, Јаков Радишић, *Облигационо право*, нав. дело, стр. 186, Михаило Константиновић, *Облигационо право. Према белешкама са предавања*, Савез студената Правног факултета у Београду, 1968, стр. 2, Томислав Даниловић, *Клаузуле о искључењу и ограничењу (ублажавању) уговорне одговорности*, нав. дело, стр. 17, Борислав Благојевић, Врлета Круљ, *Коментар Закона о облигационим односима*, нав. дело, стр. 921, Стојан Цигој „Улога клаузе у аспектима накнаде уговорне штете“, *Уговори у међународној трговини, том I*, Београд, 1987, стр. 508, Славко Царић „О одговорности за штету због неиспуњења уговора у привреди“, *Правни живот*, Удружење правника Србије, Београд, бр. 11/1996, стр. 237-245.

ва постојањем кривице одговорног лица у вишем степену од оног који је нормално довољан за постојање одговорности.²⁷⁾

Како споразумно искључење одговорности у српском праву никада не доводи до тога да последице штетног догађаја, без изузетка, погађају повериоца обавезе, не може се казати да наше право познаје вољни механизам којим се унапред искључује уговорна одговорност дужника упркос томе што су сви услови за њено заснивање задовољени. У праву данас и нема аргумената којим би било могуће оправдати искључење уговорне одговорности чак и ако је дужник повредио обавезу намерно или крајњом непажњом, а сваки покушај у том правцу води закључку да би испуњење уговорних обавеза зависило искључиво од воље дужника.²⁸⁾ Споразум који је у нашем праву назван споразум о искључењу одговорности, специфично је правно средство које конституише изузетак у односу на опште правило, и на тај начин ограничава домаћај уговорне одговорности отежавајући услове који треба да буду задовољени за њено заснивање. Иако је ЗОО клаузулама о искључењу и ограничењу уговорне одговорности приступио као одвојеним институтима, подводећи под ограничење само споразум страна у погледу висине накнаде штете, ипак се не ради о два различита средства. У оба случаја је посреди ограничење дужникове одговорности,²⁹⁾ са том разликом да се, у случају искључења одговорности, како закон назива клаузуле из става 1 члана 265 ЗОО, ограничење постиже отежањем услова за заснивање дужникове одговорности, док се у случају стипулисања највишег износа накнаде, ограничење тиче одмеравања штете лимитирањем њеног износа, а сама одговорност се заснива према општим правилима ЗОО.³⁰⁾

27) Марија Караникић Мирић, *Ограничење одговорности за штету у српском праву*, нав. дело, стр. 258.

28) Вид. Томислав Даниловић, *Клаузуле о искључењу и ограничењу (ублажавању) уговорне одговорности*, нав. дело, стр. 230.

29) Овакво становиште заступају и Живомир Станковић, Владан Станковић, *Облигационо право – општи део*, Научна књига, Београд, 1974, стр. 393-394. С друге стране, Даниловић сматра да се о ограничењу уговорне одговорности може говорити само ако се одредбама уговора непосредно уређује питање висине одговорности. Томислав Даниловић, *Клаузуле о искључењу и ограничењу (ублажавању) уговорне одговорности*, нав. дело, стр. 120.

30) Став да се ради о истим врстама клаузула већ је заузет у нашој литератури, али је обрзлажен другачијом аргументацијом. Вид. Слободан Перовић, Драгољуб Стојановић, *Коментар Закона о облигационим односима*, нав. дело, стр. 764-769. О јединству и двојству ових клаузула вид. Томислав Даниловић, *Клаузуле о искључењу и ограничењу (ублажавању) уговорне одговорности*, нав. дело, стр. 109-121.

5. СПОРАЗУМ О ИСКЉУЧЕЊУ УГОВОРНЕ ОДГОВОРНОСТИ ПРЕМА ПРЕДНАЦРТУ СРПСКОГ ГРАЂАНСКОГ ЗАКОНИКА

Комисија за израду Грађанског законика Републике Србије³¹⁾ предлаже измену важећег решења. Преднацртом српског грађанског законика предложено је да се одговорност дужника због неизвршења не може уговором искључити, ако за одређени случај није што друго законом одређено (чл. 452 Преднацрта). У случају неизвршења, свако уплитање страна у општа правила о заснивању одговорности било би недозвољено. Према Преднацрту, као вид повреде дужникове обавезе, и даље егзистира задоцњење.³²⁾ Дакле, стране би се могле споразумети да одговорност дужника услед задоцњења заснују под тежим условима у односу на опште правило. Наиме, предвиђено је да, у случају дозвољеног искључења одговорности – дакле, у случају задоцњења – поверилац има право на потпуну накнаду када је дужник поступио у намери или крајњој непажњи (чл. 452, ст. 2, Преднацрта), што значи да не би било могуће штетне последице задоцњења дужника дефинитивно пребацити на повериоца и тиме искључити уговорну одговорност дужника.

Не улазећи у друге суштинске и термилошке разлике предложеног у односу на важеће решење ЗОО, сматрамо да измена позитивноправног решења у овом правцу није оправдана. За забрану клаузула којим се отежава заснивање одговорности дужника у случају неизвршења не постоје довољно оправдани разлози, насупрот аргументима који се наводе за њихову дозвољеност у свим видовима повреде обавезе. Уговарањем ових клаузула, стране расподељују ризик повреде обавезе другачије него што је учињено законом, што могу учинити конкретније него што је било могуће учинити законом. Забрана слободе уговарања у овој области кочила би привредне активности. Ако се забрани уговорно ограничење одговорности, дужник ће морати у цену робе и услуга укалкулисати све ризике који по закону падају на његов терет. Ако се дозволи њихово уговарање, роба и услуге појефтинијују, те су доступни и онима који иначе не би могли платити цену која би морала покри-

31) Комисија је формирана 2006. године одлуком Владе Републике Србије, вид. Одлука о образовању посебне Комисије ради кодификације грађанског права и израде Грађанског законика, *Службени гласник РС*, бр. 104/09, 110/06 и 85/09.

32) Према чл. 448 Преднацрта, кад дужник не испуни обавезу или задоцни са њеним испуњењем, поверилац има право захтевати накнаду штете коју је услед тога претрпео.

ти све ризике посла.³³⁾ Осим тога, клаузуле не ограничавају повериоца да предузме све мере на које га право овлашћује у вези са извршењем обавезе од стране дужника, нити олакшавају дужнику дужност извршења основне обавезе.³⁴⁾

Проблем би се потенцијално јавио и у погледу домета наведене забрана, с обзиром да задоцњење и неизвршење нису једини појавни облици повреде уговорне обавезе. У нашем праву, пре ступања на снагу ЗОО, било је изричито уређено неуредно и делимично испуњење,³⁵⁾ те се може поставити питање да ли је ЗОО, формално посматрано, изоставио неуредно и делимично испуњење, а да је повреда обавезе само потпуно неиспуњење и задоцњење, или неиспуњење обухвата и (неке) случајеве делимичног и неуредног испуњења. Већинско становиште теорије је да неизвршење обухвата и остале видове неуредног извршења.³⁶⁾ Ипак, у крајњој линији, то питање је ствар тумачења законских одредби од стране суда, због чега би регулисање дозвољености клаузула на начин предложен Преднацртом, могло да отвори спорна питања у његовој примени.³⁷⁾ Измена важећег решења пожељна је у погледу назива клаузула о којим је у овом раду било речи, с обзиром да законски термин искључење одговорности није адекватан последицама које исте узрокују у домену заснивања дужникове уговорне одговорности. Исправно би било и ове клаузуле назвати клаузулама о ограничењу одговорности.

6. ЗАКЉУЧАК

Дозволити странама облигационог односа искључење одговорности значи у правном поретку признати вољни механизам на основу ког одговорно лице не побија испуњеност услова за заснивање одговорности за причињену штету, већ негира властиту одговорност управо у присуству свих услова за њено заснивање. Према

33) Томислав Даниловић, *Клаузуле о искључењу и ограничењу (ублажавању) уговорне одговорности*, нав. дело, стр. 221-233, Борис Визнер, Иван Букљаш, *Коментар закона о обвезним односима*, Загреб 1978, стр. 1079-1082.

34) Слободан Перовић, Драгољуб Стојановић, *Коментар Закона о облигационим односима*, нав. дело, стр. 767.

35) Вид. чл. 246 и 253 Општих узанси за промет робом, *Сл. Лист ФНРЈ*, бр. 15/54.

36) Драгор Хибер, Милош Живковић, *Обезбеђење и учвршћење потраживања*, нав. дело, стр. 446; Слободан Перовић, Драгољуб Стојановић, *Коментар Закона о облигационим односима*, нав. дело, стр. 758.

37) Антић сматра да је то заправо ствар тумачења каузе *in concreto*. Вид. Оливер Антић, *Облигационо право*, Правни факултет Универзитета у Београду, 2010, стр. 438 -439.

решењу нашег права одговорност дужника за намеру или крајњу непажњу не може се унапред уговором искључити, из чега следи да се може искључити одговорност дужника за штету наступелу услед обичне непажње, као и када се у одсуству кривице дужника нису стекле околности које га ослобађају одговорности. Међутим, одговорност дужника се ипак може засновати упркос таквом споразуму. Дејство клаузуле је такво да терет доказивања услова за заснивање одговорности расподељује на другачији начин од оног прописаног законом. Поверилац доказује сва три услова за заснивање одговорности дужника – повреду постојеће обавезе, последично наступелу штету и кривицу дужника. Уз то, за трећи услов се тражи строжији критеријум него што је захтев закона. Није довољно постојање обичне непажње, већ се тражи доказ крајње непажње или намере дужника. Уз доказ остала два услова, дужник ће одговарати за наступелу штету без обзира на начин на који су стране стипулисале искључење одговорности. Дакле, иако је позиција повериоца у великој мери отежана јер је заснивање одговорности условљено постојањем тежих облика кривице дужника, она није таква да дефинитивно сноси последице штетног догађаја. Ко ће у крајњој линији да их сноси, предмет је доказивања у парничном поступку.

Иако прописујући правило из члана 265 ЗОО, термилошки и правнотехнички приступа клаузулама из става 1, и клаузулама из става 3 и 4, као различитим институтима уговорне одговорности, означавајући их у првом случају клаузулама о искључењу, а у другом клаузулама о ограничењу одговорности, не ради се о два одвојена института, јер у нашем праву није могуће споразумом страна дефинитивно искључити одговорност дужника за повреду обавезе. У оба случаја је посреди ограничење дужникове одговорности, које се у првом постиже отежањем услова за заснивање дужникове одговорности у односу на општа правила ЗОО, док се у случају стипулисања највишег износа накнаде одговорност заснива према општим правилима, али се лимитира износ накнаде штете као санкције за тако утврђену одговорност.

Став је аутора да измена важећег решења о клаузулама о којим је било речи, на начин предложен Преднацртом, није оправдана. Осим што би њихова забрана у случају неизвршења кочила тржишну активност, проблем би се потенцијално јавио у погледу домета такве забране, чиме се ствара могућност за спорна питања у њеној примени. С друге стране, измена позитивноправног решења је пожељна у погледу назива наведених клаузула, тако што

би у будућем Грађанском законика Републике Србије оне биле назване клаузулама о ограничењу одговорности.

ЛИТЕРАТУРА

- Антић Оливер, *Облигационо право*, Правни факултет Универзитета у Београду, 2010.
- Благојевић Борислав, Круљ Врлета, *Коментар Закона о облигационим односима*, Савремена администрација, Београд, 1983.
- Визнер Борис, Букљаш Иван, *Коментар закона о обвезним односима*, Загреб, 1978.
- Влада Републике Србије – Комисија за израду Грађанског законика, *Грађански законик Републике Србије – радни текст, припремљен за јавну расправу са алтернативним предлозима – Преднацрт*, чл. 449, Београд, 2015.
- Воштинић Мирко „Предвидљивост штете као услов уговорне одговорности“ *Правна ријеч*, Бања Лука, 2012, стр. 311-321.
- Даниловић Томислав, *Клаузуле о искључењу и ограничењу (ублажавању) уговорне одговорности*, докторска дисертација, Правни факултет Универзитета у Београду, 1980.
- Ђурђевић Б. Дејан, *Апсолутна ништавост завештања*, докторска дисертација, Правни факултет Универзитета у Београду, 2004.
- Закључак 14. Заједничке седнице Савезног суда, републичких и покрајинских врховних судова и Врховног војног суда од 25. и 26. марта 1980. године, Збирка судских одлука, књига V, свеска 1, стр. 18.
- Закон о облигационим односима – ЗОО, *Сл. лист СФРЈ*, бр. 29/1978, 39/1985, 45/89 и 57/1989, *Сл. лист СРЈ*, бр. 31/1993, 31/1993, 22/1999, 23/1999, 35/1999, 44/1999.
- Јакшић Александар, *Грађанско процесно право*, Правни факултет Универзитета у Београду, 2009.
- Јанковец Ивица, *Уговорна одговорност*, Пословна Политика, Београд, 1993.
- Караникић Мирић Марија, *Кривица као основ деликтне одговорности у грађанском праву*, Правни факултет Универзитета у Београду, 2009.
- Караникић Мирић Марија „Ограничење одговорности за штету у српском праву“ *Анали Правног факултета у Београду*, бр. 1/2012, стр. 244-272.
- Караникић Мирић Марија „Претпоставка кривице у грађанском праву“ *Правни живот*, Удружење правника Србије, Београд, бр. 11/2009, стр. 941-958.
- Константиновић Михаило, *Облигационо право. Према белешкама са предавања*, Савез студената Правног факултета у Београду, 1968.
- Константиновић Михаило „Основ одговорности за проузроковану штету“ *Правни живот*, Удружење Правника Србије, Београд, бр. 9-10/1992, стр. 1153-1178.

Одлука о образовању посебне Комисије ради кодификације грађанског права и израде Грађанског законика, *Службени гласник РС*, бр. 104/09, 110/06 и 85/09.

Опште узансе за промет робом, *Сл. Лист ФНРЈ*, бр. 15/54.

Перовић Јелена „Клаузула о вишој сили у међународним привредним уговорима“, *Правни живот*, Удружење правника Србије, Београд 11/2011, стр. 221-238.

Перовић Слободан, *Забрањени уговори у имовинскоправним односима*, Новинска установа Службени лист СФРЈ, Београд 1975.

Перовић Слободан, Стојановић Драгољуб, *Коментар Закона о облигационим односима*, Правни факултет Крагујевац и Културни центар Горњи Милановац, 1980.

Перовић Слободан „Основ уговорне и деликтне одговорности“, *Правни живот*, Удружење правника Србије, Београд, бр. 3-4/2014, стр. 5-49.

Радишић Јаков, *Облигационо право општи део*, Номос, Београд, 2004.

Станковић Живомир, Станковић Владан, *Облигационо право – општи део*, Научна књига, Београд, 1974.

Узелац Алан, *Терет доказивања*, Правни факултет Свеучилишта у Загребу, 2003.

Хибер Драгор, Живковић Милош, *Обезбеђење и учвршћење потраживања*, Правни факултет Универзитета у Београду, 2015.

Царић Славко, „О одговорности за штету због неиспуњења уговора у привреди“, *Правни живот*, Удружење правника Србије, Београд, бр. 11/1996, стр. 237-245.

Цигој Стојан, „Улога каузе у аспектима накнаде уговорне штете“, *Уговори у међународној трговини, том I*, Београд, 1987.

Пресуда Апелационог суда у Новом Саду Гж.бр. 1999/10 од 26.05.2010. године, <http://www.propisionline.com/Practice> , 20/06/2017.

Пресуда Привредног Апелационог суда Пж.бр. 12263/10 од 26.10.2011. године, <http://www.propisionline.com/Practice> , 24/06/2017.

Пресуда Врховног касационог суда Прев.бр. 173/11 од 09.02.2012. године, <http://www.propisionline.com/Practice>, 04/08/2017.

Пресуда Врховног касационог суда Прев.бр. 137/2015 од 03.12.2015. године, <http://www.propisionline.com/Practice> , 24/06/2017.

Пресуда Вишег привредног суда у Београду Пж.бр. 6381/95 од 15.11.1995. године, <http://www.propisionline.com/Practice>, 04/06/2017.

Пресуда Вишег трговинског суда у Београду Пж.бр. 10697/05 од 19.12.2005. године, <http://www.propisionline.com/Practice>, 03/06/2017.

Решење Врховног суда Србије Прев.бр. 37/03 од 19.03.2003. године, <http://www.propisionline.com/Practice>, 14/02/2017.

Branka Jevdjic

EXCLUSION AND LIMITATION OF CONTRACTUAL LIABILITY IN SERBIAN LAW

Resume

Even though Serbian Civil Obligations Act, according to the general regulation, predicts that both of the sides can exclude the liability of debtor in case of breach of obligation, the possibility of definite exclusion of liability in our legislation does not exist. Mechanism meant to serve the stated obligation is not so defined that the debtors agreed liability can be cancelled in advance with the agreement of both sides, nor the damage caused by not following the obligation transfer definitely onto the creditor in spite of the fact that terms for its full transaction have been fulfilled. On the contrary, the agreement that our law calls The Law of Debtor Liability “Exclusion” is just being limited in the way that hampers material-legal and process-legal position of the creditor in the debtor’s liability determining lawsuit. In case of non-execution or delay, hampering is being achieved by assigning the enforcement proof to creditor to all three conditions – breach of existing obligations, caused damage and culpability of debtor – for debtors liability conceiving; in case of the shared enforcement proof according to legal rules, where the position of creditor is facilitated because the culpability of debtor is assumed automatically by proving the other two conditions. Nevertheless, in the case of agreement like this, it is not enough that the regular inobservance, which is usually sufficient for conceiving debtor’s liability, exists; but the proof of intention or ultimate inobservance is necessary. In case that the creditor confirms all the necessary conditions, the liability of the debtor will be conceived, regardless of the conditions about its exclusion that both sides agreed on. The difference between the agreement, that was presented in this paper, and the agreement based on Law of Limitation, is in the following – for the first agreement the Limitation is achieved by hampering of conditions for conceiving debtors liability in respect to legal rules, whereas with the latter one limits the amount for the damage recompense as a sanction for the liability of the debtor which has been determined by the general legal rules. Taken all of this into consideration, the author claims that the law has approached stated clauses unduly, legal-technically and terminologically as they were separate institutions, and according to Author’s opinion that the change

of positive-legal resolution regarding the names of clauses that had been mentioned in this paper in the way that these would be also regarded as Clauses of Limited Liability in the future Civil Code of the Republic of Serbia.

Keywords: breach of obligation, conditions for conceiving contractual liability, agreement of liability exclusion, claim for liability determination, liability limitation

* Овај рад је примљен 24. августа 2017. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 06. децембра 2017. године.

ОГЛЕДИ И СТУДИЈЕ

УДК 323+327+342.28(497.6)

DOI: <https://doi.org/10.22182/spm.5842017.11>

Прегледни
рад

Српска политичка мисао

број 4/2017.

год. 24.

vol. 58.

стр. 215-230.

Драган Ђукановић

Факултет политичких наука, Универзитет у Београду

МОГУЋНОСТИ И ОГРАНИЧЕЊА НАЈАВЉЕНОГ „СРПСКО-БОШЊАЧКОГ ДИЈАЛОГА“*

Сажетак

У овом раду аутор анализира српско-бошњачке односе током XX века, али уједно указује и на пожељност отпочињања и успешног окончања, још 2014. године најављеног, српско-бошњачког дијалога. У том смислу он указује и на неуспех сличне иницијативе за дијалог из 1991. године везан за „Историјски српско-муслимански споразум“, који је доживео пропаст неколико месеци након објављивања.

Значајну пажњу у овом раду аутор је посветио потенцијалном формату и начину реализације овог дијалога, као и његовим најзначајнијим актерима и принципима на којима би почивао. Такође, аутор указује да сам дијалог мора бити што више инклузиван, те укључивати државне и недржавне актере у Босни и Херцеговини и Србији. Такође, аутор подвлачи и да након окончања дијалога треба да постоје одређене институционалне форме које ће надзирати имплементацију договорених начела. Он зато тврди да

* Рад је реализован у оквиру пројекта „Политички идентитет Србије у регионалном и глобалном контексту“ Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије, бр. ОI 179076 за период од 2011. до 2017. године.

би било значајно основати и посебну комисију која би се бавила помирењем између Срба и Бошњака, али и усаглашавањем сасвим удаљених интерпретација ратних збивања у Босни и Херцеговини од 1992. до 1995. године.

Аутор посебно указује на значај водећих међународних чинилаца у овом делу Европе према најављеном српско-бошњачком дијалогу. С тим у вези он указује на ставове Савезне Републике Немачке, Сједињених Америчких Држава, Европске уније, Турске и Руске Федерације. На самом крају рада аутор закључује да би успешни епилог српско-бошњачког дијалога допринео пуној стабилности стања на Западном Балкану, те да би отклонио потенцијалне основе за поновну ерупцију етнички мотивисаног насиља.

Кључне речи: Срби, Бошњаци, дијалог, Србија, Босна и Херцеговина

1. ИСТОРИЈСКИ КОНТЕКСТ

Током постојања некадашње Социјалистичке Федеративне Републике Југославије била је „заокружена“ етногенеза Муслимана, као аутохтоног јужнословенског народа. Наиме, почетком 70-их година прошлог века дошло је до признања Муслимана као народа.¹⁾ Међутим, то није укључивало све етничке компоненте, као што је пре свега језик, јер се у Босни и Херцеговини у периоду након Другог светског рата он називао „српскохрватски“, односно „хрватскосрпски“. Такође, као национална обележја Муслимана у истом раздобљу углавном су се користила верска обележја.

Како је процес дисолуције „Друге“ Југославије подразумевао и јачање низа такозваних идентитетских питања, већ почетком 90-их година XX века поступно су се појављивале идеје да се одредница Муслиман, која подсећа на преминање верског елемента, замени са термином Бошњак. Наиме, још је почетком XX века, када је Босна и Херцеговина била у саставу Аустроугарске, овај термин умногоме коришћен пре свега за становнике ове земље муслиманске вероисповести.²⁾ Такође, власти Аустроугарске су након 1878. године често користиле и израз „босански језик“ за језик којим у Босни и Херцеговини говоре њени становници муслиманске, православне и римокатоличке вероисповести.³⁾

1) Hakiija Zornić, *O etnogenezi Bošnjana-Bošnjaka*, IP „Svjetlost“ d.o.o., Sarajevo, 2009, стр. 587–597.

2) Mustafa Imamović, *Historija Bošnjaka*, Bošnjačka zajednica kulture „Preporod“, Sarajevo, 1997, стр. 373–383.

3) Исто, стр. 15–16.

Јасним покушајем да се Муслимани дистанцирају у етничком смислу од Срба и Хрвата, а посебно након отпочињања рата у Босни и Херцеговини почетком априла 1992. године, долази до ре-афирмације бошњачке етнонационалне одреднице, као и босанског језика. То, у прво време, не наилази на јасно одобравање српске и хрватске јавности, али се постепено након Свебошњачког сабора, одржаног у Сарајеву крајем септембра 1993. године, све више јавно користи.⁴⁾ Након потписивања Дејтонског мировног споразума крајем 1995. године термин Бошњак улази и у уставну материју, као и босански језик.⁵⁾ У већем броју и становници простора бивше Југославије, а који су се раније изјашњавали као Муслимани (у Санџаку, на Косову и у Македонији), такође, прихватају наведена етничка обележја.

Односи између Срба и Бошњака су током XX века значајно осцилирали. Почетком протеклог века, а након анексије Босне и Херцеговине 1908. године они нису били добри, а веома значајно су били погоршани током Првог светског рата (1914-1918). У оквиру „Прве“ Југославије, односно Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца није била препозната било каква етничка особеност данашњих Бошњака.⁶⁾ Напротив, они су традиционално били сматрани искључиво у ислам конвертираним Србима, односно Хрватима. Ситуација се изменила током Другог светског рата, који је био окарактерисан значајним погоршањем односа између данашњих Бошњака и Срба у оквиру такозване Независне Државе Хрватске. Са друге стране, у оквиру Народноослободилачког покрета (1941-1945) била је призната специфичност Босне и Херцеговине, која је проглашена једном од конститутивних федералних јединица будуће сложене Југославије.⁷⁾ Ипак, она је од тада била дефинисана као заједничка федерална јединица муслимана, Срба и Хрвата.

И у послератном периоду постепено снажи етногенеза Бошњака, укључујући од 1971. године и уставно коришћење термина Муслиман. У оквиру дефинисања ове одреднице и расправама које су трајале неколико година није био поново афирмисан појам Бошњак. Односи Муслимана и Срба након доношења Устава Социјалистичке Републике Босне и Херцеговине из 1974. године могу се, у начелу означити веома добрим.⁸⁾ Ситуација се, међутим, убрза-

4) Видети снимак Свебошњачког сабора, одржаног 28. и 29. септембра 1993. године, на <https://www.youtube.com/watch?v=i0Bm-G24on8>.

5) Устав Босне и Херцеговине, 1995. – Анекс IV Дејтонског мировног споразума.

6) Mustafa Imamović, *Historija Bošnjaka*, нав. дело, стр. 485–528.

7) Исто, стр. 529–546.

8) *Устав Социјалистичке Републике Босне и Херцеговине: Уставни закон за спровођење Устава СР БиХ: Уводно излагање председника Скупштине СР БиХ Хамдије Поздерца, Савремена администрација, Београд, 1974.*

но мења након отпочињања процеса распада бивше Југославије. Иако је тадашње муслиманско руководство покушавало да се очува одређени оквир јужнословенског државног заједништва, ипак је, након словеначког и хрватског одвајања од Југославије, донело одлуку да не остане у „крњој“ Југославији, већ да се као национални муслимански програм успостави самостална и суверена Босна и Херцеговина.

Ово је био основни разлог да се односи између Муслимана и Срба, који су предоминантно тежили останку у Југославији, односно заједно са матицом Србијом, погоршају. Уследила је ерупција међуетничких сукоба у Босни и Херцеговини од 1992. до 1995. године, који су резултирали и масовним премештањем становништва и бројним злочинима. Такође, у истом раздобљу била је и неколичина етнички мотивисаних инцидената у српском и црногорском делу Санцака, а посебно уз границу са Босном и Херцеговином (Штрпци, Сјеверин и Буковица).

У периоду након окончања сукоба у Босни и Херцеговини од 1995. године односи између Срба и Бошњака у Босни и Херцеговини, као и у Србији, су остали умногоме оптерећени посве различитим интерпретацијама збивањима током ратног периода. Они су и даље веома слаби, и то не само захваљујући српским и бошњачким етноелитама, већ и захваљујући снажењу балканске улоге Турске која се појављује као „заштитник“ Бошњака. Покушаји трилатералне иницијативе Анкара-Београд-Сарајево, током протекле деценије, нису уродили плодом да се ситуација побољша.⁹⁾ Напротив, јасно је да се ситуација додатно мења и да се етничка дистанца између два народа – Бошњака и Срба у новим и млађим генерацијама само додатно продубљује и проширује.

Сагледавајући сву комплексност савремених (западно)балканских односа српско-бошњачки односи, поред српско-албанских односа представљају најзначајнији изазов регионалној безбедности и стабилности. Управо у том контексту се још 2014. године појавила посебна иницијатива о започињању „српско-бошњачког“ дијалога, а коју су промовисале српске политичке елите у Београду, а подржали и бошњачки етнонационални лидери у Босни и Херцеговини и у Југозападној Србији/Санцаку.¹⁰⁾ То је уједно подржала и Европска унија, као и Савезна Република Немачка. Међутим, три

9) Драган Ђукановић, *Балкан на постхладноратовском раскрићу (1989–2016)*, Институт за међународну политику и привреду, Службени гласник, Београд, 2016, стр. 132–136.

10) „BNV: Podrška saradnji Srbije i BiH i uspostavljanju srpsko-bošnjačkog dijaloga“, *Bošnjačko nacionalno vijeće*, Novi Pazar, 30. april 2014, Internet, <https://www.bnv.org.rs/bnv-podrška-saradnji-srbije-i-bih-i-uspostavljanju-bosnjacko-srpskog-dijaloga/>, 22/07/2017.

године касније није дефинисан формат и облик, а нити основни оквир овог дијалога.

2. ПРВИ И НЕУСПЕЛИ ПОКУШАЈ: „ИСТОРИЈСКИ СРПСКО-МУСЛИМАНСКИ СПОРАЗУМ“ ИЗ 1991. ГОДИНЕ

Како би се шире елаборирало питање могућности, будућности и бројних ограничења потенцијалног српско-бошњачког дијалога треба указати и на до сада најзначајнији, неуспели, покушај постизања „Историјског српско-муслиманског споразума“ из 1991. године, односно годину дана пред избијање сукоба у Босни и Херцеговини. Наиме, увиђајући комплексност прилика у Босни и Херцеговини непосредно пред избијање сукоба у априлу 1992. године један део тадашњег муслиманског естаблишмента покушао је да води дијалог са доминантним српским политичким чиниоцима у Босни и Херцеговини, који су тада били окупљени око Радована Караџића, председника Српске демократске странке.¹¹⁾

У име муслиманске стране тада је преговарао академик Мухамед Филиповић, а дијалогу се с времена на време прикључивао и Адил Зулфикарпашић, тадашњи председник Муслиманско-бошњачке организације. Извесно одобрење за ове преговоре дао је и тадашњи председник Председништва Републике Босне и Херцеговине, Алија Изетбеговић који је упоредо био и лидер Странке демократске акције, тадашње водеће муслиманске политичке партије.¹²⁾ Наведени преговори су били вођени током јуна и јула 1991. године, а прва верзија споразума је била објављена у сарајевском *Ослобођењу* у издању од 2. августа.¹³⁾ О току и резултатима овог дијалога били су стално обавештавани тадашњи председник Србије, Слободан Милошевић, али и председник Председништва БиХ, Алија Изетбеговић и тадашњи хрватски члан ове државне институције – Стјепан Кљујић. Наиме, идеја иницијатора и учесника у овом дијалогу била је да споразум, као плод договора Срба и Муслимана пре свега унутар Босне и Херцеговине, свакако не би смео и требао бити окренут против Хрвата.¹⁴⁾

Основна „нит“ овог споразума је била везана за опстанак Југославије, али евидентно у границама без Словеније и Хрватске,

11) Muhamed Filipović, „Historijski sporazum“, *Nezavisne novine*, Banja Luka, 15. oktobar 2008.

12) Исто.

13) „Текст српско-муслиманског споразума“, *Ослобођење*, Сарајево, 2. август 1991, стр. 2.

14) Muhamed Filipović, „Historijski sporazum“, нав. дело.

које су је неколико месеци раније напустиле.¹⁵⁾ Наиме, тадашње муслиманске елите су покушале да у процесу „прекрајања“ Југославије оснаже односе са суседном Србијом и Црном Гором, које су настојале остати у заједничкој федералној држави, што је и реализовано крајем априла 1992. године конституисањем бивше Савезне Републике Југославије. Овим су муслимански представници покушали да направе „резервну позицију“ уколико план о независној и сувереној Босни и Херцеговини не буде успешно реализован.

Овај „Историјски муслиманско-српски споразум“ почивао је на тежњи да се постигне *„остваривање историјских и политичких интереса“*, као и *„отворености и узајамног поштовања“* двају народа.¹⁶⁾ Споразум се заснивао на пуном поштовању целовитости територије и *„политичког субјективитета“* Босне и Херцеговине унутар Југославије, која мора имати, како је истакнуто, истоветан и потпуно равноправан положај са другим чланицама будуће сложене државе.¹⁷⁾ Ипак, питање садржаја конститутивног акта такве Југославије није било детаљно прецизирано у овом споразуму, али је било напоменуто да ће се у оквиру њеног уставног инжењеринга користити *„европски стандарди“*.¹⁸⁾ То се односило на отворено и на недефинисано питање уређења заједничких органа Југославије, монетарни систем, јединствено тржиште, државне оружане снаге и вођење спољних послова.¹⁹⁾

Према тексту овог споразума Босна и Херцеговина је требала остати *„правно-политички јединствена“* и демократска држава.²⁰⁾ Са друге стране, Хрвати би, без обзира на државно-правни статус њихове матице – Републике Хрватске, остали једнакоправни са Србима и Муслиманима у таквој Босни и Херцеговини.²¹⁾ Штавише, челништву бх. Хрвата био је недвосмислено понуђен позив на придруживање „Историјском муслиманско-српском споразуму.“²²⁾

Развој политичких прилика у Босни и Херцеговини, међутим, драстично се изменио већ неколико месеци касније. Наиме, прво је председник Председништва Републике Босне и Херцеговине, Алија Изетбеговић заједно са тадашњим председником Репу-

15) „Текст српско-муслиманског споразума“, нав. дело.

16) Исто, тачка 1.

17) Исто, тачка 2.

18) Исто, тачка 6.

19) Исто, тачка 7.

20) Исто, тачка 4.

21) Исто, тачка 5.

22) Исто, тачка 5.

блике Македоније, Киrom Глигоровим још током августа 1991. године понудио План о „асиметричној“ југословенској федерацији, а затим се муслиманска политичка елита дефинитивно определила за самостану и независну Босну и Херцеговину.²³⁾ Ово је само додатно продубило јаз између муслиманских и српских елита, што се избијањем рата у Босни и Херцеговини транспоновало и на све сфере друштва и дубинске етничке поделе.²⁴⁾ Штавише, избијањем рата 1992. године Босна и Херцеговина је постала етнички дубоко подељена на српску територијалну аутономију (Српска Република БиХ, данас Република Српска), потом хрватски део (тзв. Хрватска Република Херцег-Босна) и приближно 22% територије земље под доминацијом бошњачких политичких чинилаца.²⁵⁾

3. ОСНОВНИ ОКВИРИ, ПРИНЦИПИ И НАЧЕЛА НАЈАВЉЕНОГ СРПСКО-БОШЊАЧКОГ ДИЈАЛОГА

Српско-бошњачки дијалог још није добио свој формат, а ни оквир. С обзиром на сву сложеност његовог будућег „формирања“ битно је да се утврди начин његовог вођења на једном месту и са одређеним временским лимитом. Дијалог би морао да поред водећих политичких чинилаца у Србији и Босни и Херцеговини, укључи и представнике парламентарних политичких партија у овим земљама, као и представнике Исламске верске заједнице и Српске православне цркве, а посебно имајући у виду њихов оснажени утицај у бошњачком и српском корпусу протеклих деценија. Инклузивни дијалог би у свом оквиру подразумевао и учешће академских заједница, академија наука (Српске академије наука и уметности и Академије наука и умјетности Босне и Херцеговине), али и невладиног сектора, који интензивно дуже од две и по деценије утиче на интензивирање помирења у региону Западног Балкана.

Резултат овако вођеног дијалога био би усвајање посебне декларације о односима Бошњака и Срба у региону Западног Балкана. То подразумева да би се дале смернице о односима како двеју држава (БиХ и Србија), тако и двеју етничких заједница. С тим

23) Vera Katz, „Platforma o budućoj jugoslavenskoj zajednici (Plan Izetbegović-Gligorov): pogled iz bosanskohercegovačke perspektive“, *Prilozi*, Institut za istoriju, Sarajevo, br. 42, 2013, стр. 207–226.

24) Драган Ђукановић, „Територијализација етничности на подручју некадашње Југославије: између аутономије и сепаратизма“, *Међународна политика*, Институт за међународну политику и привреду, Београд, год. LVII, бр. 1122, 2006, стр. 14–25.

25) Исто.

у вези основни принципи дијалога били би везани за заједничку европску перспективу држава региона Западног Балкана, придржавање принципа међународног права, целовитости и суверености Босне и Херцеговине и Србије, али и поштовање свих компонената националног идентитета два народа у овим земљама.²⁶⁾

Када је у питању међудржавни ниво односа Србије и Босне и Херцеговине веома је битно мапирати најзначајније билатералне проблеме, као и основне начине њиховог решења (разграничење, правосудна сарадња, статус избеглих и расељених лица, имовинско-правна питања, итд.).²⁷⁾ У том смислу важно би било поновно оживљавање Међудржавног савета за сарадњу између Босне и Херцеговине и некадашње Савезне Републике Југославије, а који је постојао од 2001. до 2005. године.²⁸⁾ Ово би тело убрзало постижање договора по наведеним питањима и уједно осигурало пуну имплементацију онога што евентуално буде договорено. Како би се побољшали односи између Србије и БиХ треба размислити и о потписивању Споразума о специјалним паралелним односима Србије са Федерацијом БиХ, а по узору на споразум који већ постоји са ентитетом Република Српска.²⁹⁾

Други ниво дијалога – међуетнички односи би требали да почивају на интензивној сарадњи Срба и Бошњака, поштовању Дејтонског споразума (1995), и очувању постојеће троетничке конститутивности народа у БиХ. Штавише, дијалог би подразумевао и попуну инклузију бх. Хрвата у опште принципе српско-бошњачког договора.

Сарадња два народа у Југозападној Србији/Санцаку требала би да почива на неговању духа толеранције, као и поштовању националних и међународних стандарда у области заштите права етничких мањина. Зато би било важно да дође до формирања посебног државног тела у овом делу Србије, сачињеног од представника локалних самоуправа и етничких заједница, као и верских заједница и представника цивилног друштва. Такође, у овом низу питања важно је и промовисање сарадње Бошњака и Срба у политичком животу Црне Горе и Македоније.

26) У Републици Српској, за разлику од Републике Србије, није признат босански језик, већ се он означава као „језик бошњачког народа“. У: Устав Републике Српске, члан 7, став 1. *Службени гласник Републике Српске*, број 21/92 – пречишћени текст, 28/94, 8/96, 13/96, 15/96, 16/96, 21/96, 21/02, 26/02, 30/02, 31/02, 69/02, 31/03, 98/03, 115/05, 117/05, 48/11.

27) Видети више у: Јасминка Кроња, Драган Ћукановић, „Односи између Републике Србије и Босне и Херцеговине: дефинисање нове политике“, *Годишњак Истраживачког форума*, Европски покрет у Србији, Београд, година I, бр. 1, 2013, стр. 27–42.

28) Исто, стр. 31.

29) Исто, стр. 35–36.

Веома је битно и формирање тела које би пратило имплементацију зацртаних циљева и резултата потенцијалног дијалога (посебан двопартитни одбор), а са друге стране и стручне комисије, коју би поред историчара из БиХ и Србије чинили и други стручњаци, са циљем расветљавања одређених догађаја из савремене политичке историје овог дела Балкана. На овај начин постојала би могућност да се међуетнички и међудржавни односи, иначе још увек оптерећени скоријом прошлошћу, побољшају.

4. УТИЦАЈ МЕЂУНАРОДНИХ АКТЕРА НА НАЈАВЉЕНИ СРПСКО-БОШЊАЧКИ ДИЈАЛОГ

Као и увек на Балкану не треба пренебрегнути чињеницу да постоји веома значајан утицај водећих актера светске политике на овдашње актере. Због тога је индикативно како ће поједини веома утицајни центри утицати на евентуално отпочињање и резултат овог дијалога. У том смислу веома је значајно како ће се пре свега очитовати Турска и Руска Федерација, који као ванрегионални актери, веома значајно могу утицати на бошњачку, као и српску страну, а пре свега у Босни и Херцеговини.

Турска има своју визију Босне и Херцеговине у којој би доминирао бошњачки фактор, док би Хрвати и Срби у њој били тек народи маргиналне присутности.³⁰⁾ У том смислу постоје и геополитичке замисли да треба ослабити ентитет Републику Српску и свести га на обезличену форму. Истовремено то подразумева и пенетрацију утицаја Бошњака на територије које су настањене бх. Хрватима од Лашванске долине, преко Мостара до приморског дела Херцеговине.³¹⁾ Турска тако може подстицати максималистичке захтеве бошњачке политичке елите, која је веома тесно повезана са званичном Анкаром, и уједно умањити изгледе за успех српско-бошњачког дијалога.

Руска Федерација има за превасходни циљ да спречи улазак Босне и Херцеговине у Северноатлантски савез.³²⁾ У том смислу она недвосмислено подржава актуелног председника Републике Српске, Милорада Додика и може, такође, утицати на слабу динамику постизања потенцијалног компромиса којим би

30) Видети више у: Ахмет Давутоглу, *Стратегијска дубина: Међународни положај Турске*, Службени гласник, Београд, 2014, стр. 131–135, 273–287 и 293–294.

31) Исто, стр. 273–287.

32) Младен Кремановић, „Додик са Путином о сарадњи Русије и Српске“, *Политика*, Београд, 2. јун 2017.

резултирао српско-бошњачки дијалог. Председник Додик, такође, често у јавности наступа са захтевима да ентитет Република Српска напусти Босну и Херцеговину, што се на одређени начин неретко тумачи и подршком званичне Москве.³³⁾

Оваква најављена размимоилажења администрација у Москви и Анкари могу утицати на динамику и успех најављеног српско-бошњачког дијалога. Са друге стране, веома је значајно уколико би Европска унија, а посебно Савезна Република Немачка значајније подржале најављени српско-бошњачки дијалог, који би требао да допринесе побољшању прилика на Западном Балкану, али и успешнијој регионалној сарадњи.³⁴⁾ Успех ове иницијативе би значајно и отклањање бројних проблема у билатералним односима између Србије и Босне и Херцеговине, а што је посебно важно, допринео би бржој интеграцији ових двеју земаља у Европску унију.³⁵⁾ Веома сличан став о овој иницијативи се може очекивати и од Сједињених Америчких Држава. Штавише, САД у регионалном контексту веома битним сматрају и приступање Босне и Херцеговине Северноатлантском савезу и с тим у вези износе сталне подстицаје. Чини се и да САД с тим у вези и „снижавају“ раније веома круто постављене услове БиХ за улазак у НАТО.³⁶⁾

5. ЗАКЉУЧАК

Пре три године најављени српско-бошњачки дијалог није још увек конципиран, а нити темељније осмишљен. Иако представници власти Србије сматрају да је поред успешног окончања нормализације односа између власти у Београду и Приштини други доминантни циљ регионалне политике успешно започињање и окончање српско-бошњачког дијалога, он још увек није отпочео.³⁷⁾

33) Видети: „Dodik: Ne postoji rusko miješanje u RS, niti podstrekivanje na referendum“, SRNA, Banja Luka, 4. jun 2017.

34) Цитат – „Већ пар година Њемачка подржава, а сада већ и форсира, тај дијалог Албаније и Србије с једне, односно Босне и Херцеговине и Србије с друге стране. И није Вучићева оригинална идеја тај српско-бошњачки дијалог, то српско-албанско приближавање.“ У: Emir Hadžikadunić, „Njemački tronožac i britanska rezolucija“, STRATIS, Sarajevo, 13. juli 2015. Internet, <http://stratis.ba/columns/njemacki-tronozac-i-britanska-rezolucija.html>, 15/09/2017.

35) О билатералним проблемима између Босне и Херцеговине и Србије видети у: Драган Ђукановић, *Балкан на постхладноратовском раскришћу (1989–2016)*, нав. дело, стр. 182–183.

36) „SAD: Cilj Amerike je ulazak Bosne i Hercegovine u NATO“, *Nezavisne novine*, Banja Luka, 25. mart 2014.

37) Председник Републике Србије, Александар Вучић изјавио је почетком аугуста ове године да је поред нормализације односа са властима у Приштини, следећи битан

Наведеном треба додати и чињеницу да бројне унутрашње прилике у Босни и Херцеговини такође утичу на овакав след догађаја. Ова је држава унутар себе прилично подељена и не постоји јединствена/заједничка визија њеног развоја између лидера Бошњака, Хрвата и Срба.³⁸⁾ Штавише, недавне прилично оштре поделе и разлике између двеју водећих бошњачких партија у БиХ – Странке демократске акције, Бакира Изетбеговића и Странке за бољу будућност, Фахрудина Радончића, такође, могу утицати на одлагање наведеног процеса.³⁹⁾ Наравно ту је и више него евидентан раст утицаја Реџепа Таипа Ердогана (*Recep Tayyip Erdoğan*), турског председника и његове администрације у Анкари која подржава бошњачки и албански етнички корпус *vs.* српског политичког фактора на Балкану.⁴⁰⁾

Сасвим вероватна победа Ангеле Меркел (*Angela Merkel*) и њене Хришћанско-демократске уније на септембарским парламентарним изборима у Савезној Републици Немачкој, требала би, када је у питању Западни Балкан, да представља додатни подстрек консолидацији овдашњих сложених прилика. У том смислу се може очекивати и да ће то убрзати пре свега нормализацију односа између Београда и Приштине, али и започињање бошњачко-српског дијалога.⁴¹⁾

Евидентно неповерење које показује бошњачка елита у Сарајеву према настојањима Србије да се побољшају прилике у ширем региону, и поред декларативно другачије изражених ставова, такође представља одређену врсту потешкоће. Бошњачки лидери, наиме, често подлежу утицају властитих радикалних структура, што је било евидентно и приликом неуспелог покушаја ревизије пресуде Међународног суда правде против некадашње Савезне

изазов спољне политике земље заправо дијалог са Бошњацима. Цитат – „Остаје нам још битан однос са Бошњацима“ ... и ... „дуг, тежак и напоран дијалог...“ У: „Вучић: Дијалог са Приштином може да се одвија било где под надзором Брисела“, *Нови магазин*, Београд, 9. август 2017.

38) Драган Ђукановић, „Босна и Херцеговина на савременом геополитичком размеђу: три унутрашња виђења“, у зборнику: *Двадесет година од Дејтонског мировног споразума – трајни мир или трајни изазови?*, (приредили: Стеван Недељковић, Милан Крстић, Драган Живојиновић), Факултет политичких наука Универзитета у Београду, Београд, 2016, стр. 53–68.

39) „Radončić: Za ubistvo Delalića odgovorna je 'bošnjačka državna mafija'“, *Al Jazeera Balkans*, Сарајево, 28. октобар 2016. Internet, <http://balkans.aljazeera.net/vijesti/radoncic-za-ubistvo-delalica-odgovorna-je-bosnjacka-drzavna-mafija>, 22/08/2017.

40) Bakir Izetbegović: 'Erdogan nosi zastavu koju je nosio pokojni Alija Izetbegović u krvavom BiH ratu'“, *Jutarnji list*, Zagreb, 10. kolovoz 2014.

41) „Меркел честитала Харадинају: Дијалог са Србијом кључан“, Н1, Београд, 13. септембар 2017, Internet, <http://rs.n1info.com/a317710/Vesti/Vesti/Merkel-cestitala-Haradinaju.html>, 22/09/2017.

Републике Југославије за агресију и геноцид.⁴²⁾ Тада су поновно подстицане стереотипне приче у босанскохерцеговачкој јавности према суседној Србији, те њеној улози у рату у Босни и Херцеговини од 1992. до 1995. године.

Бошњаци и Срби су, и поред послератне драстичне измене етничке структуре на простору бивше Југославије, и даље веома упућени једни на друге, и веома измешани, како у Босни и Херцеговини и у Србији, тако и у Црној Гори и Македонији.⁴³⁾ То подразумева да је нужно да се њихови међусобни односи унапреде и да се превазиђу још увек болна наслеђа оружаних сукоба. Најављени дијалог би стога требао да надилази постојеће политичке елите и да укључи бројне државне и недржавне субјекте. Посебно је значајна улога верских заједница, академских кругова, научне заједнице, парламентарних политичких партија, као и невладиног сектора. Међутим, он због бројних потенцијалних проблема мора бити усредсређен/каналисан на два нивоа договора – међудржавном, односно између Босне Херцеговине и Србије, као и између најширих сфера оба етничка корпуса.

Резултат потенцијалног дијалога свакако треба да буде усвајање посебне декларације, која би на одређен начин на темељима универзалних и европских правних стандарда дефинисали оквире међудржавне сарадње Босне и Херцеговине и Србије, као и односе Бошњака и Срба у овим државама. То подразумева и бошњачко-српску сарадњу и у другим државама региона Западног Балкана, а пре свега у Црној Гори и у Македонији. Српско-бошњачки дијалог никако не сме „заобилазити“ и босанскохерцеговачке Хрвате, а нити на било који начин угрозити њихову пуну једнакоправност у овој земљи. Такође, дијалог би могао да резултира и формирањем посебних тела које би пратиле имплементацију начела изнетих у декларацији, као и посебне међудржавне комисије која би допринела помирењу и превазилажењу огромног јаза који постоји између Срба и Бошњака у контексту виђења недавне ратне прошлости.

Веома је тешко предвидети да ли ће се стране у дијалогу лако и брзо договорити око пре свега његове форме и начина реализације, а потом и садржаја завршних аката. Међутим, основна

42) „Сазнајемо: Хаг одбио захтев БиХ за ревизију пресуде против Србије“, *Блиц*, Београд, 9. март 2017.

43) Драган Ђукановић, „Измене етничких структура држава насталих од Југославије: путеви нове етничке хомогенизације“, у зборнику: *Безбедност у постмодерном амбијенту* (приредио: Слободан Нешковић), Центар за стратешка истраживања националне безбедности (ЦЕСНА Б), *Hanns Seidel Stiftung*, Београд, 2008, стр. 418–430.

корист од српско-бошњачког дијалога би свакако била превасходно везана за спречавање потенцијалне радикализације у региону, као и постизање такве атмосфере која ће омогућити стварни процес помирења и јачања регионалне сарадње. Заједничка европска перспектива Србије и Босне и Херцеговине, такође, треба да буде управо то погодно окружење, које ће ове сложене односе „растеретити“ баласта недавне ратне прошлости.

ЛИТЕРАТУРА

- „Вучић: Дијалог са Приштином може да се одвија било где под надзором Брисела“, *Нови магазин*, Београд, 9. август 2017.
- Давутоглу Ахмет, *Стратегијска дубина: Међународни положај Турске*, Службени гласник, Београд, 2014.
- Ђукановић Драган, „Босна и Херцеговина на савременом геополитичком размеђу: три унутрашња виђења“, у зборнику: *Двадесет година од Дејтонског мировног споразума – трајни мир или трајни изазови?* (приредили: Недељковић Стеван, Крстић, Милан, Живојиновић Драган), Факултет политичких наука Универзитета у Београду, Београд, 2016, стр. 53–68.
- Ђукановић Драган, „Измене етничких структура држава насталих од Југославије: путеви нове етничке хомогенизације“, у зборнику: *Безбедност у постмодерном амбијенту* (приредио: Слободан Нешковић), Центар за стратешка истраживања националне безбедности (ЦЕСНА Б), Ханнс Сеидел Стифтинг, Београд, 2008, стр. 418–430.
- Ђукановић Драган, „Територијализација етничности на подручју некадашње Југославије: између аутономије и сепаратизма“, *Међународна политика*, Институт за међународну политику и привреду, Београд, год. LVII, број 1122, 2006, стр. 14–25.
- Ђукановић Драган, *Балкан на постхладноратовском раскрићу (1989–2016)*, Институт за међународну политику и привреду, Службени гласник, Београд, 2016.
- Кремановић Младен, „Додик са Путином о сарадњи Русије и Српске“, *Политика*, Београд, 2. јун 2017.
- Кроња Јасминка, Ђукановић Драган, „Односи између Републике Србије и Босне и Херцеговине: дефинисање нове политике“, *Годишњак Истраживачког форума*, Европски покрет у Србији, Београд, година I, бр. 1, 2013, стр. 27–42.
- „Меркел честитала Харадинају: Дијалог са Србијом кључан“, Н1, Београд, 13. септембар 2017. Internet, [хттп://рс.н1инфо.цом/а317710/Вести/Вести/Меркел-честитала-Харадинају.хтмл](http://rs.n1info.com/a317710/Вести/Вести/Меркел-честитала-Харадинају.html), 22/09/2017.
- „Сазнајемо: Хаг одбио захтев БиХ за ревизију пресуде против Србије“, *Блиц*, Београд, 9. март 2017.

- „Текст српско-муслиманског споразума“, *Ослобођење*, Сарајево, 2. август 1991, стр. 2.
- Устав Босне и Херцеговине, 1995. – Анекс IV Дејтонског мировног споразума.
- Устав Социјалистичке Републике Босне и Херцеговине: Уставни закон за спровођење Устава СР БиХ: Уводно излагање председника Скупштине СР БиХ Хамдије Поздерца*, Савремена администрација, Београд, 1974.
- Устав Републике Српске – *Службени гласник Републике Српске*, број 21/92 – пречишћени текст, 28/94, 8/96, 13/96, 15/96, 16/96, 21/96, 21/02, 26/02, 30/02, 31/02, 69/02, 31/03, 98/03, 115/05, 117/05, 48/11.
- „Bakir Izetbegović: ‘Erdogan nosi zastavu koju je nosio pokojni Alija Izetbegović u krvavom BiH ratu’“, *Jutarnji list*, Zagreb, 10. kolovoz 2014.
- „BNV: Podrška saradnji Srbije i BiH i uspostavljanju srpsko-bošnjačkog dijaloga“, Bošnjačko nacionalno vijeće, Novi Pazar, 30. april 2014. Internet, <https://www.bnv.org.rs/bnv-podrška-saradnji-srbije-i-bih-i-uspostavljanju-bosnjacko-srpskog-dijaloga/>, 22/07/2017.
- „Dodik: Ne postoji rusko miješanje u RS, niti podstrekivanje na referendum“, *SRNA*, Banja Luka, 4. jun 2017.
- Filipović Muhamed, „Historijski sporazum“, *Nezavisne novine*, Banja Luka, 15. oktobar 2008.
- Hadžikadunić Emir, „Njemački tronožac i britanska rezolucija“, *STRATIS*, Sarajevo, 13. juli 2015. Internet, <http://stratis.ba/columns/njemacki-tronozac-i-britanska-rezolucija.html>, 15/09/2017.
- Imamović Mustafa, *Historija Bošnjaka*, Bošnjačka zajednica kulture „Preporod“, Sarajevo, 1997.
- Katz Vera, „Platforma o budućoj jugoslavenskoj zajednici (Plan Izetbegović-Gligorov): pogled iz bosanskohercegovačke perspektive“, *Prilozi*, Institut za istoriju, Sarajevo, br. 42, 2013, стр. 207–226.
- „Radončić: Za ubistvo Delalića odgovorna je ‘bošnjačka državna mafija’“, *Al Jazeera Balkans*, Sarajevo, 28. oktobar 2016. Internet, <http://balkans.aljazeera.net/vijesti/radoncic-za-ubistvo-delalica-odgovorna-je-bosnjacka-drzavna-mafija>, 22/08/2017.
- „SAD: Cilj Amerike je ulazak Bosne i Hercegovine u NATO“, *Nezavisne novine*, Banja Luka, 25. mart 2014.
- Zornić Hakija, *O etnogenezi Bošnjana-Bošnjaka*, IP „Svjetlost“ d.o.o., Sarajevo, 2009.

Dragan Djukanovic

OPPORTUNITIES AND LIMITATIONS OF THE ANNOUNCED “SERBIAN-BOSNIAK DIALOGUE”

Resume

Since the beginning of 2014, political elites in the Republic of Serbia and Bosnia and Herzegovina have been announcing the broadest Serbian-Bosniak/Bosniak-Serbian dialogue. However, even three years later, the dialogue did not take place. This dialogue would imply the participation of political, but also other structures of the two countries, as well as the two peoples (religious communities, the academic community, non-governmental sector, etc.). However, the general frameworks and principles of this dialogue have not yet been conceived. In any case, they should be based on the universal values (e.g. dedication to peace, mutual respect, respect for national identity, affirmation of cohabitation, etc.), but also European standards. Along with the mentioned problems in relations between the Serbian and Bosniak people, the bilateral relations between Bosnia and Herzegovina and the Republic of Serbia have also not been improved. They are still dominantly linked to a number of open questions, mostly determined by the breakup of the former Socialist Federal Republic of Yugoslavia and the war in Bosnia and Herzegovina (1992-1995).

The Bosniaks and the Serbs, as two South Slavic peoples in the west of the Balkans, are fairly depending on each other bearing in mind the ethnic composition of this region. They live together in a large part of Bosnia and Herzegovina, as well as in Serbia and Montenegro (Sandzak), in Kosovo and in Macedonia. In that sense, the improvement of relations between political, religious, academic and other Serbian and Bosniak structures would contribute to a certain degree in overcoming the extremely bad heritage of armed conflicts on the territory of Bosnia and Herzegovina, as well as some incidents in Sandzak, during the period 1992-1995 (Štrpci, Sjeverin, Bukovica, etc.).

The above-mentioned dialogue should be conducted on two levels – between the authorities in Belgrade and Sarajevo, and also between the representatives of Serbs and Bosniaks from Bosnia and Herzegovina, as well as from Serbia (Sandzak). On the other hand, given the complexity of the structure of Bosnia and Herzegovina and the relations between Bosniak and Serbian ethnoelites in this country, the rapid success of the announced initiative is unlikely. Besides already mentioned, there are

problems related to deep discord between the Bosniak political leaders, namely Bakir Izetbegovic (Party of Democratic Action) and Fahrudin Radoncic (Alliance for a Better Future of Bosnia and Herzegovina). In addition, the current leadership of Bosnian Croats could further aggravate the possibility of implementing potential results and agreements that would arise from the Serbian-Bosniak dialogue.

The reaction of the influential international actors in the region of the Western Balkans, primarily the United States, the Russian Federation, the Republic of Turkey and the European Union (and in particular the Federal Republic of Germany) to the beginning and the range of the announced Serbian-Bosniak dialogue would be particularly indicative. In this regard, there are significant disagreements between the administration of these very important actors of the regional and world politics, from the support shown by the Federal Republic of Germany, the European Union and the United States, to the potentially less constructive role of Turkey and the Russian Federation.

Keywords: Serbs, Bosniaks, dialogue, Serbia, Bosnia and Herzegovina

* Овај рад је примљен 22. септембра 2017. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 06. децембра 2017. године.

Сања Домазет

Факултет политичких наука, Универзитет у Београду

АНАЛИЗА РЕПОРТАЖА МИЛОША ЦРЊАНСКОГ ИЗ ХОРТИЈЕВЕ МАЂАРСКЕ*

Сажетак

Тачно пре четири деценије, 30. новембра 1977. године, у Београду је преминуо Милош Црњански, једна од најзначајнијих личности српске књижевности XX века. О његовом књижевном раду написане су бројне студије, па ће се ауторка овог текста, усредсредити на Црњанског као новинара-репортера и то управо на његове репортаже написане из Хортијеве Мађарске. Наиме, не постоји рад који се бави овим новинским текстовима Црњанског, изузетно значајним, јер се односе како на политичку, социолошку, тако и на културну, идеолошку и друштвену стварност суседне Мађарске, у којој је једна од значајних националних мањина била и српска. Црњански је ове репортаже писао за дневни лист „Политика“, од 23.01. до 01.02.1923. године. Овај рад ће користећи анализу, лексичку, фонетску, стилску и научну, историјски и компаративни метод, показати атмосферу, политичке прилике, ратнохушкачко расположење мађарске тадашње власти, али и положај Срба, Јевреја и других мањинских народа. На крају рада, биће наведени сами закључци Црњанског, који су се испоставили као изузетно тачни, прецизни и антиципаторски – Мађарска јесте била спремна за рат, српска мањина је била с разлогом преплашена и спремна на сеобу, а Јеврејима је већ било забрањено да се уписују на универзитете.

Кључне речи: национализам, Хортијева владавина, мађарски и српски менталитет, положај етноцитета, српско питање, сеобе

* Поводом 40 година смрти Милоша Црњанског, рад је настао у оквиру научно-истраживачког пројекта Универзитета у Београду – Факултета политичких наука, Политички идентитет Србије у регионалном и глобалном контексту, (евиденциони број: 179076), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1. ПРОПАГАНДА У ХОРТИЈЕВОЈ МАЂАРСКОЈ

Уз прву репортажу Црњанског, уредништво листа „Политика“ објавило је следећу уредничку белешку: „Испади што их Пешта чини из дана у дан све су већи. Гласови што их стижу из Мађарске, све су узбудљивији. Пропаганда коју Пешта води код Мађара у нашој земљи постаје све безочнија. Потребно је било, због свега тога, завирити у данашњу Мађарску и загледати се у њен менталитет, њену снагу, њене намере. Уредништво ‘Политике’ ангажовало је г. Милоша Црњанског, књижевника и наставника, да учини једну малу анкету у Мађарској и да читаоцима ‘Политике’ преда утиске, које је, као стари познавалац Мађара и Мађарске, сада добио. Г. Црњански се срећно – то није случај са свима који иду у Пешту – вратио са тога пута и ‘Политика’ ће од данас почети објављивати серију његових чланака о данашњој Мађарској.“¹⁾ Црњански је о приликама у Мађарској послао девет извештаја „Политици“, који су излазили од 23. јануара до 1. фебруара 1923. године. Но, једну његову репортажу, коју је објавило „Време“ током 1924. можемо по тематској, а затим и стилској и језичкој сродности прикључити овим репортажима. То је извештај из Сент Андреје, „Мртва Сент Андреја“, у којој се Црњански бави анализом истих сегмената стварности и мађарском спољном и унутарњом политиком, социјалним и политичким приликама. С тим у вези, ауторка овог рада сматра да ових десет радова чине заједничку целину, која је посебан и јединствен сегмент новинарског извештавања о Мађарској из тог времена, а из пера водећег српског и балканског, доцније и европског литерате, Милоша Црњанског.

2. ОПШТЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ РЕПОРТАЖА О МАЂАРСКОЈ МИЛОША ЦРЊАНСКОГ

Свих десет репортажа одликује бављење истим корпусом тема: положајем Срба у Мађарској, али и положајем и расположењем самих Мађара у односу на могући рат, остале националне мањине, посебно Јевреје. Црњански описује и свакодневни живот Мађара (он износи чак и цене вина или женске одеће, али и колико треба издвојити да би се на улици купила љубав). Ове репортаже су тако и пример новинарства које дубински истражује, а представљају и историјску белешку тренутка када „штампа збиља бива по-

1) Уредништво, „Уводна белешка“, *Политика*, Београд, бр. 5297, 1923. стр. 1.

рота нације²⁾ и везује их и посебан стил и језик који карактерише овог аутора. Будући да је Црњански, поред новинарства, писао и романе, приче, драме, есејистику, логично је да је његов новинарски стил сублимат пишчевог комплетног деловања на нашој јавној сцени. Наиме, Црњански се служи, не само новинарским, већ и литерарним средствима, методама и поступцима да би приказао ситуацију у којој се нашла Мађарска под Хортијем. Његове путописе одликује појачани лиризам, као и употреба стилских фигура. Именице и придеви имају превагу над глаголима, а епитети, метафоре, хиперболе, поређења налазе се готово у свакој његовој реченици. Ритам његовог казивања такође је карактеристичан и јединствен у нашој новинарској и литерарној пракси. Црњански не одустаје од дугих реченица, где се између нарације и дескрипције често ставља знак једнакости: „Граница не постоји. Воз застаје и залупета за тренут на равници, наши жандари искачу, кроз прозор се види бескрајна блатна равница и мокра ораница, понека бледа стаја у долини видика. И јата врана које гракћу злослутно као над разбоништвом... Безбројна, црна јата врана. Покључаће све што је проклијало...“³⁾ Описан дискурс код Црњанског има супрематију и његова карактеристична перцепција је управо онај елемент његових репортажа које их чине тако актуелним, читљивим и популарним и данас. Код Црњанског можемо пронаћи „најразличитије типове дискурса, од историјског и есејистичког, до посве лирског и емотивног“.⁴⁾ Новинар Црњански има савршено око за детаљ и у описе укључује сва чула. Тако воз којим путује одмах од границе замирише на војничке дане, солдатеку, равнице су непрегледне, а у вагон ресторану цене су означене у огромним бројевима мађарских круна. Путописац примећује да су јефтина вина. „Бутељ по 4-5 динара. И то она златна, дивна вина из Загорја око Блатног језера, где се држе вежбе за наступање према Хрватској и где примају оно што им преко Аустрије кришом стигне. То је благи, лепи крај, једини заиста културан, пун старих, понемчених градића над чијим зидинама има толико наших имена, записаних у турско доба. Ту су написани добри коментари Пандеката, најбоље мађарске збирке, ту је почела реформа језика, правописа, ту се још не тако давно читао Хорације, ту се по гробовима могу прочитати толика наша имена. Бутеља 4-5 динара жута, врела, златна...“⁵⁾

2) Неда Тодоровић, *Интерпретативно и истраживачко новинарство*, Чигоја штампа, Београд, 2006, стр. 45.

3) Милош Црњански, „Рата мора бити“, *Политика*, Београд, бр. 5297, 1923, стр. 1.

4) Тања Поповић, *Речник књижевних термина*, Логос Арт, Београд, 2007, стр. 591.

5) Милош Црњански, „Рата мора бити“, нав. дело, стр. 1.

Црњански непрекидно користи метод који се користи у савременом новинарству (*human interest story*), помно описује људске приче, реалан живот и додајући путописима анегдоталност, појачава њихово дејство на читаоце. „Друштво је у возу увиђавно; оно што је до границе 35 динара, од границе је 20. Сви гласно сажалевају Мађарску. Воз сада има двоја кола треће класе и ја прелазим тамо да сазнам о чему се највише говори. Али сељака, које тражим, једва има, већином је ту средњи сталез у старим капутима. И они се јадају: Јевреји су свему криви. У кафу се више не меће шећера, неранце нису видели већ четири године, капут се прекрајају од старих капута, месо се једе ретко. Ослаби се, побољева и умире. Баш као, пре четири године, за време окупације...”⁶⁾ Треба ли напоменути да је Мађарска, после Пољске, земља из које је страдало највише Јевреја у Европи током Другог светског рата? Свака реченица из путописа Црњанског има не само оригиналност и новинарску атрактивност, већ и тужну актуелност.

3. ПЕШТА ДАНАС, У МАГЛИ И КИШИ, 1923.

Црњанског и овај град подсећа на вољени Беч. „Пешта данас, у магли и киши личи на Беч из године 1920. у зиму. Праве нове улице пуне блата; некад сјајне дунавске обале, сад слабо осветљене. Цео дан сам ходао и застајкивао и разговарао.”⁷⁾ Овде Црњански изражава жаљење што немамо среће да нам суседи буду народи дубоких снага, али и саучешћа, „него две будале кржаве и чулне. Треба, дакле, овим поводом опширно обавестити о преображајима Пеште, које је претурила само да би остала господар хиљадугодишњих светих својих граница.”⁸⁾ Црњански овде истиче да је јадранско питање европско, али и да је и мађарско још увек близу и да ћемо, по свој прилици морати да га решавамо сами, нагонски. Овде се Црњански осврће на прошлост и тврди да почетак распада није био у Бечу, већ у Пешти и да тај барут није мирисао баш приметно. А онда: „Предратна Пешта, хохштаплерска и хуларска, прекинула је то. Беч је ушао у рат бојажљиво и суморно. Пешта урлајући. Беч је, чак и династија, знао 1917. да је тучен. Пешта је тек тада желела вођство. Беч је гладовао, Пешта се опижала. Беч је 1918. положио оружје, Пешта је у примирју тражила хегемонију. Беч је увидео све, предао све, пропатио све. Пешта не

6) Исто, стр. 1.

7) Исто.

8) Исто.

признаје ни победу.⁹⁾ Црњански се помешао са обичним светом, разговарао са радницима, сељацима, кочничарима, официрима, једним оперским тенором. И био пренеражен – необавештеношћу. Шта све ондашњи Мађари нису очекивали од Босанаца, комуниста, незадовољника и Мађара из Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца... У овом тренутку, путописна нарација ће се повући пред обиљем описа и Црњански ће читаоцу све ове невеселе чињенице дословно илустровати сликом – овде његов опис Пеште постаје писмо, дневник, мемоар, водич, бедекер: „У кафанама се пије чај с вином јер је рум скуп. Кафе су неки чудни бућкуриши. Сваки дан протрчи градом неколико лудих вести. Одела се кроје од старих одела. Живи се од продавања ствари, нарочито станова. За уступање једног предратног стана плаћа се до пола милиона круна. Од тога живе чиновници. Проституција, особито код средњег и нижег сталежа, прикривена је колико се то у Пешти прикрива, општа је. Цена лепушкасте чиновнице, жене или госпођице је од 40-60.000 круна (то је од 1500-2400 динара, то јест једна хаљина).“¹⁰⁾ Очито је да овде Црњански прибегава селективној дескрипцији. Нема овде путописа са чисто линеарном структуром. Напротив, литерата-репортер Црњански инсистира на драмском, конструише заплете, шокира информацијама, фасцинира емотивном палетом која је овде маљевичевски црно-бела, инсистира на осцилацији радње и не допушта миран ток. Персонификативно, Црњански Пешту доживљава као живо биће, град као свет, планету, дива, али дива – на умору. Он је могао да Пешту опише прво кроз „бирографију, скупштину, судове, политичке партије, медије, наднационалне институције“, ¹¹⁾ али он одлучује да лирски, једним погледом да слику као кроз сочиво што збира утиске: „Велики је умор, стид и презирање које се осећа увече, кад прође дан у Пешти. Узалуд се говори, узалуд се тумачи, узалуд се пита...“¹²⁾ И он одлучује да дан заврши на једној спољној станици. Ово је крај путописа о Пешти-граду и он жели да поентира, да заврши – анегдотално, једним горњим списатељским „до“, описујући бескућнике: „Спољна станица. Ту у вагонима станују избеглице из Румуније и Војводине. Држе се припомоћи коју им влада даје и неће да иду ван Пеште. Осветљени вагони, као кола на малом Калемегдану, напољу, међу мрачним шинама, руке које млатарају фењерима, жене које се враћају из града

9) Милош Црњански, „Рата мора бити“, нав. дело, стр. 1,

10) Исто.

11) Ендрју Хејвуд, *Политика*, Београд, 2004, Клио, стр. 524.

12) Милош Црњански, *Путописи II*, Задужбина Милоша Црњанског: БИГЗ: Српска књижевна задруга, Београд, 1995, стр. 15.

и деца... Свађа, грдња и беда... Одскора, у Мађарској, исто се тако церекају у лице оном који је побегао од Румуна или од Срба, као и оном који показују своја одликовања стечена у рату, или своју дрвену ногу. У почетку се, међутим, много очекивало од избеглица.... Они и даље мисле да је мир свему крив... И сањају рат.“¹³⁾ описује Црњански. Иза свега тога крије се беда. „Мађарска која је хтела да учи, да ради, октобарска Мађарска, сакрила се у предграђа Пеште, где кашље и умире од глади... Само над средином града лебди круна Светог Стефана, у предграђу леже жене и деца, чије занимање није бити Мађар, него бити гладан, наг, јектичав. Полако, полако, Пешта ће ускоро личити на Беч, у зиму 1920.године.“¹⁴⁾ Црњански, наравно, истражује конкретна питања – од обичних људи, већ у возу, сазнаје – да рата мора бити, јер Мађари сматрају да су им узети најбољи крајеви. Такође, Црњански је, разговарајући и са највишим званичницима, па све до обичних чиновника и радника – сазнао невероватну ствар – Пешта је потпуно и до краја затворена у себе, Мађарска о својим суседима не зна много или скоро ништа. Затим, он покушава да дође и до одговора на питање са којим су га послали из Београда: да ли се Мађарска оружа? Он војску збиља и проналази, иако ће том приликом у Пешти провести тек десетак дана: „Нова војска, регрути, под страшним су терором. Говорио сам са њима. Нема данас у Европи запта равног тим касарнама. Приметних знакова неке реорганизације нема. Предратни начин. На улици, дабогме, понос и лудило. Перушке за новом капом. Одреди су увек под шлемом као у Паризу. Људи трче за војском. У њој је сва нада. Остаци монархије повукли су се иза Будима. Био сам и код њих. Тражио сам познанике... Сад се дунавска флота зове Краљевска мађарска ратна стража. Има више официра него морнара...“¹⁵⁾ На питање да ли се Мађарска оружа, Црњански одговара да он, као репортер за шест дана на то не може сасвим прецизно одговорити, да у западној Мађарској има оружја, спремне војске, особито код капошвара, али – да се они сами хвале тиме. Он додаје да се у Ђуру и на острву Чепелу изгледа израђују вагони. Али да би сувишна узбуна била смешна. Јер оне масе оружја, средстава, муниције који су нужни за рат, Мађарска још нема. То није српска заслуга, већ су Румуни онемогућили изградњу фабрика, а колико и шта стиже из Баварске (за организације) и Италије (за војску), Црњански каже да то ниједан новинар утврдити неће. А још мање наши војни аташеи што шаљу дуге извештаје. Закључује да

13) Исто, стр.15.

14) Исто, стр.16.

15) Исто, стр.17.

Мађарска неће рат, али хоће горе, она хоће рат у миру и њега треба да водимо немилосрдно. А камиона, аероплана, гаса... Црњански сматра да што се тога тиче може српски народ бити безбрижан. У околини Пеште они се не могу наслутити, нити видети. Црњански овде очито комбинује технику писања путописа „где се детаљно описују природа и насеља, приказују људи и њихови обичаји, али је у све то укључио личне импресије и размишљања.¹⁶⁾

4. ТОПОГРАФСКИ ЕЛЕМЕНТ – ПЕШТАНСКИ ПАРЛАМЕНТ

Ако се сагласимо са постулатом Јосифа Бродског да „топографија одређује свест“, ¹⁷⁾ делује логично што је Црњански, када је стигао, посумњао у оно што су писале новине у Београду и понудио уреднику да му донесе интервјуе од Хортија, да оде у парламент, где има познаника и где ће чути добре, тачне и паметне ствари. Уредник му се подругљиво насмешио и рекао да интервјуи апсолутно нису нужни, да ће у њима Црњанском рећи обичне учене фразе, а да Црњански мора да донесе из Мађарске и опише дух њихов. Свака епоха се најбоље баш у путописном жанру открива и изражава друштвене конфликте и верујући у тај постулат и желећи да потпуно опише дух Мађарске, Црњански језиком литературе описује како изгледа Парламент у Пешти, јер ће тај спољни опис, дати одличан увод у политичко разјашњење односа две земље: „Парламент је сад сасвим црн, крај провалије пуне хладне, гвоздене воде. Накинђурен неоготиком, снобовски препун шилџака као нека црна сенка миланског дома, он силази својим мокрим степеницама у воду. Мостови, тешки, грдни мостови, непомични су и нечујни, мада трамваји јуре преко њих. Са тих мостова скачу самоубице, а за време комуне отуда су бацали у воду. Баш данас су ухватили једног, који је скидао голе неке офицере и бацао у реку са степеница парламента. Широка поплочана раван пред парламентом. Ту су вешали. Преко огромна стена, на врх брда старе зидине града, више десно велики барокни прозори, огромног краљевског дворца. Сијалице се не беле више, пожутеле су од магле. По тим мостовима је прешла револуција октобра. Ту се појавило бело цвеће октобриста, оно што се код нас зове лепа ката. Песници, доцније, тврдили су да су то хризантеме. Тамо, преко оног моста, прешли су Румуни... На целој околини непомична влажна зима.“¹⁸⁾

16) Тања Поповић, *Речник књижевних термина*, нав. дело, стр. 592.

17) Јосиф Бродски, *Соба и по*, Русија, Београд, 2008, стр. 15.

18) Милош Црњански, „Данашња Пешта“, *Политика*, Београд, бр. 5299, 1923, стр. 1.

Црњански даље закључује да је тужно колико једна земља зна мало о другој, али је још тужније када се испостави да би било узалуд чак и да постоји више узајамних сазнања. Црњански као репортер који жели да истражи најразличитија мишљења, долази и до оних у парламенту за које процењује да говоре благо, али и код њих наилази на исти неспоразум – вазда се и ту спомињу заклетве, разграничења, неправда учињена Мађарској и шта је то што Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца треба од територија да „врати“ Мађарима, да би све било праведно. Овде новинар изузетно вешто даје слику правих унутарњих конфликта, који изузетан новински путопис мора дати. Описујући разговор са представницима парламента, Црњански пише: „После дугих говора, они су признавали своју немоћ, пружали прстом на краљевски двор, спомињали заклетве, свете границе, упирали прстом у крваве подруме парламента, заплели се у гледишта и тумачења и, горчином старих глумаца изјављивали да је сваки народ гадан, да је свет огромна лудница. И узнемирено, сметено понављали – ‘дајте нам натраг бар Барању, Бачку и Банат, Босна може остати, треба нам само море, учините то некако и ми нећемо рат, ми мрзимо Чехе и Румуне, а вас најмање мрзимо...’“¹⁹⁾ Црњански у овој репортажи анализира и структуру становништва, њихове карактеристике и политичка опредељења, јер је путопис и претапање, сједињење, сусрет приповедача са светом. Говорећи о мађарском сељаку, он каже да је у свом селу „шарен, пијан, бојдија и поштен. У свету тај је сељак аналфавет, слуга или онај војник под Шапцем, који пробада дојке, сече удове и трпа их својим жртвама у уста. Азијат, коњаник, хорда још увек. Ја сам их гледао кад су им се Руси – Славени, филозофи, хришћани, теоретичари, ленштине – предавали, велики као волови, тим малим, кривоногим животињама, како су их набадали на нож, дречећи. Мирне душе и дубоко уверен, да им не чиним неправду, мислим да се нису изменили. Њини су гласови зна се тачно куда иду. Већином уз владу.“²⁰⁾ Црњански детаљно анализира мађарску опозицију и опажа ту карлисте и антикарлисте, легитимисте и октобристе, некадашње јуштовце, интелектуалце и социјалисте. Сматра да тај део парламента има највише честитости, тај део је, по његовој оцени, најсвеснији и најведрији. Многи од њих знају за Европу генерала, дипломата и банкара, а не знају Европу муке и рада.

Црњански проналази и веома занимљиву чињеницу, да је велика већина владе сачињена од крајње једноставних људи, који свет прихватају без озбиљне анализе и познавања дубљих друштвених околности. „Чудан ноблес је роб. Нису имали новаца за иностран-

19) Милош Црњански, „Топографски парламент“, *Политика*, Београд, бр. 5299, 1923, стр. 1.

20) Милош Црњански, *Путописи II*, нав. дело, стр. 20.

ство и уживали су у отаџбини. Зато су јој толико верни. Звања и чинови били су одувек њини. Има међу њима, чак и у парламенту и криминалних типова, фалсификатора, карташа, блудника. Пијанице, улизике, сводници, одувек су јели и пили и припремали села за изборе. Разбијали су кафанска огледала и били најбољи. Мађари, карташи, коњокрадице. Они су ишли у националне крајеве да мађаре. Певали су често мађарску химну. И сад је често певају. Имали су многе светиње, мађарско име, мађарску веру, витештво, језик, све мађарско. Приватан живот: слушкиње, сланина ујутру, добро напапрена, да гркљан крчи. Цигани су им свирали.²¹⁾ Но, ми неминовно „морамо проучити разлике, да би се открила својства“.²²⁾ Пишући о Хортијевој Мађарској, Црњански спретно комбинује новинарски и књижевни језик, литерарно и фактографско, ослоњен на истраживачко новинарство, али и на стилску бриљантност (по потреби твори и нове речи, „они мађаре“ или ствара слике „да гркљан крчи“ и дозива мелодије у тексту „Цигани су им свирали“), даје нам о комплексној стварности пуну слику. Он све време не даје само у репортажама жанр путописа и његове елементе, него, интуицијом, тим пасивним знањем писца, појачава лиризам и употребу стилских фигура у тренутку када жели да посебно апострофира одређени закључак или сазнање. Фонетика и синтакса у служби су како нарације, тако и информације. „И тадашњи свет није продуктиван и проактиван, у њему се не цене ни рад, ни посвећеност, ни креативност, него управо супротно.“²³⁾ Репортер новинар, литерата Црњански није, тек путник – он озбиљно понире у све стереотипе о другима и Другом, о чему ће друштвене науке проговорити готово век пошто су ови путописи написани. Наиме, Црњански са дистанце, а ипак како лирски, тако и информативно, изнутра приказује унутрашњост мађарског друштва, парламента, мађарског човека, посматра, осматра, људе, лица, пределе, никад не занемарујући сложеност политичке стварности, на коју толико других чинилаца има снажан уплив. Помно проматрајући мађарску стварност, он опажа да је главно питање међу свима у парламенту, ма како се они међусобно разликовали, питање граница. Урлик и дах, шапутање и свађа, учтивност и свињска мађарска псовка, све се то слива и понавља: „границе, границе, молим, границе свете, пресвете, хиљадугодишње границе Мађарске. ‘Видите, и Бог то хоће’, погледајте Карпате, свуда около брда, па то је природно, већ и сам Бог је хтео. Ето, гледајте наш грб, ове четири водоравне црте. То су Дунав, Тиса, Драва, Сава. Шта ћемо сад, како ћемо,

21) Исто, стр. 22.

22) Цветан Тодоров, *Ми и други*, 1994, Библиотека XX век, Београд, стр. 20.

23) Видети код: Сања Домазет, *Колико је културе у културним рубрикама*, Култура, 2012, стр. 172-180.

не можемо их извадити. И грб свуд још стоји. Још се служи у темишварском пуку, код суботичке жељезничке дирекције, у суду... Сви имају сестру, сина, снају, капуте, кофере у старим границама, у светим границама, у неправедно отетим границама. Топографија. Топографија...²⁴⁾ Болно је што је ово питање актуелно и сто година пошто су и ове реченице написане. Још увек се једном делу мађарских политичких структура чини да су им сестре, браћа и капуте у Барањи, Бачкој и Срему, још увек Војводину доживљавају као део неправедно отцепљен, отет, део тела који је припадао некадашњој топографији са великим почетним словом. Сто година, очито, за историју није ништа. Црњански се у овој репортажи сећа како је све 1917. било свршено. Памти да је са тог истог хотелског прозора, где је и сада одсео, пре неколико година тек, гледао Дунав, ове исте улице, ово исто небо. Аутомобил је јурио, шешири су махали, махала је и једна висока сенка, министар-председник Карољи. Све је било свршено. Јер је Хорти, тај исти мађарски Хорти, флоту – предао. „Читаве армије пијаних, одрпаних и полуделих војника ваљале се преко Љубљане и Загреба. Пре неки дан завршен је процес Карољијев овде, у Пешти. Он је крив за пропаст Аустрије, он је издајица, он је срушио са леђа фронт...“ Црњански, такође, наводи да Босна и Херцеговина, као и Војводина, без војничког слома Аустрије, не би могле ни да размишљају о стварању сопствене државе и конcludира: „Рат се не завршава измирењем, него победом.“ Он описује кратку епизоду владавине Карољија, кога је за министра-председника именовао Карло у бекству. Напомиње да је Карољи примио власт, али да се нико није слагао са њим. Дошао је у Београд да потпише примирје, а Мађарска је очекивала да ни педаљ од граница неће изгубити. „Карољи је ослободио раднике, фабрике, огласио је потпуну аграрну реформу, у Мађарској где је две трећине земљишта у рукама феудалаца. Гроф Естерхази има 400.000 (!!!) јутара земље. Уосталом, нашто докази, доста је споменути да је Карољи био честит, а ратови се не добијају честитошћу“, пише Црњански.

5. БЕЛИ ГОСПОДИН ХОРТИ

Вешто, Црњански Хортијев портрет даје живо га сликајући – детаљима: „Носи адмиралску униформу, аустријске ордене, стањује у будимској краљевској палати. Има велику гарду... Ретко се виђа. Има лепу кћер. Зли језици кажу да је једно време чинио све да је уда за надвојводу Албрехта и да му преда престо. Иначе мало,

24) Милош Црњански, „Топографски парламент“, нав. дело, стр. 1.

врло мало говоре о њему. Може се видети каткад у опери.²⁵⁾ И овог тренутка путопис постаје представљање животног искуства, а новинарско писање бива прожето литерарним: „Ја сам Хортија видео године 1912. Био сам ђак експортне академије, на Ријеци, запао некако у морнарска друштва... У то доба, ми, велике пречанске националисте, чекали смо великог Мештровића у кући др Паханија. Али нам се свиђало и да будемо позвани на бал фабрике торпеда. Хорти је тада био обичан морнарички капетан. Имао је врло лепе свеже образе.“²⁶⁾

Црњански се сећа да је Хорти био тај који је „после побуне наших морнара, предао, учтиво, флоту загребачком народном већу. Сад, у адмиралској униформи он мачем удара за витезове, заклиње академце и појављује се у опери. Да ли га свет воли? Много ћуте о њему. Чак ни центријске спортисте, које га познају, неће да говоре о њему. Један наш дипломата рекао ми је да има тужне очи и врло фино понашање! Мислили су да је до крајности веран Карлу. Али кад је требало, наредио је да се пуца у воз у коме је био вољени краљ.“²⁷⁾ Ипак, Црњански још увек тада не може ни да наслути да ће Хорти увести Мађарску на страни Хитлера у рат против Југославије и Совјетског Савеза. Али, Милош Црњански слуту рат. Јасно каже: „Мађари би ушли против нас у рат, они ће нас једнако подривати. Терор је прешао са улице у званија. На улици, у кафанама остали су само ђаци са батином и буршевским капама, са монограмом мајке божије, који туку, певају и вичу. Седео сам у друштву, после Опере, у кафани Опере. Даме, господа. Изненада се преврћу столице, чаше, флаше. Прескачу, беже Јевреји... Неки извршни одбор ‘пробуђених’ их јури... Иде се кући. У трамвају се устаје официру. Касарна се ноћу обилази. Ко не зна мађарски, ноћу не шета.“²⁸⁾ И Црњански у овим пасусима опажа фашизам који се помаља. Он примећује и да је храна све гора, корумпираност све већа, а партије на власти су безмерна маса „националне фукаре... На трамвајима вам приме новац, ако нема контролора и тихо задрже карту, једним немоћним осмехом. На моме пасошу имам потпис полиције, израђен данима пре, него што је датум. Шатровачка иронија и цинизам. Бели терор...“²⁹⁾ Закључујући да мађарски народ није тек дубоко националан, већ дубоко усамљен сред Европе,

25) Милош Црњански, „Бели господин Хорти“, *Политика*, 1923, стр. 1.

26) Исто.

27) Исто.

28) Исто.

29) Исто.

Црњански оставља отвореним све могућности за сукоб до кога ће, слуги, неминовно доћи. Испоставило се да је антиципација била стопроцентно тачна.

6. ШТА ЈЕ СА СРБИМА У МАЋАРСКОЈ? НИШТА. СВРШЕНО ЈЕ.

Да ли је путопис и лична приповест, као што то наводи Тодоров? У случају Црњанског, одговор је потврдан. Јер у најснажнијој репортажи коју је послао из Мађарске, оној о Србима, насловљеној као „Срби у Мађарској“, он апострофира и праве разлоге свог доласка у Мађарску: „Ја, лично, ради њих сам учинио овај пут, а кад су дошли на ред, био сам уморан и плашљив. Шта бих о њима имао да јавим? Смрт ми се чини и сувише чиста, а да је прљам штампарским словом. Шта је са Србима у Мађарској? Ништа. Свршено је.“³⁰⁾ Ево сублимне дефиниције пређеног пута, структуриране, прожете емоцијама, пошаст личног искуства: „Ја сам Темишварац, крштен сам у Сентешу, у срцу Мађарске, седео сам у затвору у Коморану и видим да је све то сувише раштркано, збркано, неразумљиво. Како бих дакле писао о онима који су пошли из Пећи, пре толико стотина година, живели и певали, играли под чивијама, резали чокоте око Сент Андреје, а сада се враћају да се настане око Штипа, где ће их бугараши клати.“³¹⁾ Шта је са традицијом, вредностима, обичајима – који су кључна, дистинктивна својства једног народа? Црњански одлази много дубље – он пита да ли има Срба и где су у Мађарској? Предлаже да раширимо на коленима карту и превучемо руком из Срема, на север, на северозапад, на североисток и свуда ће нам рука прелазити преко градова, села, река српских... Али да све ово нема никакве везе са пропагандом да треба заузимати Мађарску, јер на тим местима Срби више и немају шта да траже, пошто су то насеља – без српског живља, само са нашим празним, напуштеним црквама, натписима по кућама и бедемима и Црњански предвиђа да ће оно што је још живо, а то су српска села, кренути да се сели... У Ходмезелвашархељу, у Гимназији наилази и на име: Тома Црњански... Ту је и гроб његовог рођеног стрица, Лазе Црњанског, говорника светосавске забаве, који је умро млад, од грудобоље, у седмом разреду гимназије, са седамнаест година Црњански тада на сто километара наоколо ни на једну српску душу не наилази. Он, слеђен, закључује: „Данас

30) Милош Црњански, „Срби у Мађарској“, *Политика*, 1923, бр. 5306, стр. 1.

31) Исто.

ту немамо шта да тражимо. Свуд су Мађари. Нису они криви што ми тако брзо изумиремо. Али да повучемо прстом све до Чехословачке, свуд до Шарошпатака, наилазићете на те бивше наше ђаке... Преко Тисе и Мориша немамо живих душа...³²⁾ Црњански спомиње тачке где још увек има Срба, то је још једино око Сегедина, близу границе, где су чисто српска села, али – и они желе да селе одатле, иако им рађа купус величине бачвица, патлициани као божури, а тикве као телад...

7. МРТВА СЕНТ АНДРЕЈА

А горе, крај Дунава, старе, мало повучене вароши... Вац, Сент Андреја, Коморан, Ђур... „Тамо свуд имамо цркве, празне, напуштене. Оне ће остати. Требало би из њих спасти што се може. Свршено је. Тамо више нема живота нашег. У коморанској цркви красни дрворези, необични за православну цркву. Архиве... Библиотеке... Требало би да се напише неколико есеја сад, док се још може, о тим црквама. Скинути иконе и донети их. Нека се врате. Ко зна какве ће бити невидљиве последице.“³³⁾ На десној обали, у Будиму, Црњански одлази у улицицу „грчку“, где се још осећа као да је у Карловцима, долазе ђаци, бабе, старци и руски прота, који од старости пада у цркви. Срби у тадашњој Мађарској сањају сеобе. Црњански пише, као слутећи сопствени животни усуд, да од њих нема већег и тежег проклетства. Да ли Срби беже од злостављања? Црњански одговара. „У почетку је било и тога. У Барањи су и убијали. Сад их нико не дира, до идуће згоде. Ругају им се само. Трамвај који вози из Пеште за Сент Андреју, познаје ме добро. Нема тамо ничег више, старе куће, библиотеке и седам празних и напуштених цркава. На Дунаву, у виноградима, два-три српска села. Тако чудно наша и чиста. Та села треба спасти... Осим тих Срба има још наших ђака. На универзитету у Пешти заведен је нумерус клаузус и Јевреји нпр. не могу бити примљени. Наше не воле, али их не гоне.“³⁴⁾ Уочи Нове године, напили су Циганина и он им је свирао бећарац. Црњански је био међу њима... Пред зору, као пре педесет година, мамурни, они се враћају у Текелијанум, где је и конзулат. У истим собама где се некад Лаза Костић, Руварац... сада се свађају. Подељени су на радикале и демократе.“³⁵⁾ Пишући текст за „Време“ о Сент Андреји, Црњански закључује да је срп-

32) Исто.

33) Исто.

34) Милош Црњански, „Мртва Сент Андреја“, *Време*, 1924, стр. 46-49.

35) Исто.

ско питање у Мађарској изгубљено вештом мађарском политиком, да се Срби селе и да ће се тек селити, „јер су Мађари завршили свој посао. Нас је нестало 400.000 хиљада у Мађарској, њих има око 400.000 у Војводини. 2000 Срба говоре око Будима, дајте да 400.000 Мађара вичу под Београдом. Ми у Сент Андреји немамо ни један натпис, ни лист, ни позориште. Имамо само гробља. На основу тога, дајте и њима школе и позоришта, општине и званични, мађарски језик.“³⁶⁾ Тешко је додати ишта конклузијама Милоша Црњанског, очито највећег српског стилисте и литерате, који је и за новине писао пуном снагом, са много храбрости, ерудиције и дара. Српско питање је заиста трајно решено у Мађарској – тако што је Срба тамо све мање. У овим репортажним есејима најавио је и погром Јевреја – већ двадесетих им је забрањено похађање универзитета, као и фашизам – исти услови који су постојали у Италији и у Немачкој пред појаву фашизма – могу се препознати и у описима тадашње Мађарске код Црњанског. Предвидео је и рат који је дошао, наслутио и сеобе, које ће као вечито историјско проклетство пратити и Србе и Србију, па и њега самог. Једино што није успео да предвиди било је претамно и за песимизам његових колоратура – чињеницу да Срба 2050. године неће више бити ни у Србији.

ЛИТЕРАТУРА

- Бродски Јосиф, *Соба и по*, Русија, Београд, 2008.
- Домазет Сања, *Колико је културе у културним рубрикама*, Култура, 2012.
- Поповић Тања, *Речник књижевних термина*, Логос Арт, Београд, 2007.
- Тодоров Цветан, *Ми и други*, Библиотека XX век, Београд, 1994.
- Тодоровић Неда, *Интерпретативно и истраживачко новинарство*, Чигоја штампа, Београд, 2006.
- Хејвуд, Ендрју, *Политика*, Клио, Београд, 2004.
- Црњански Милош, *Путописи II*, Београд, 1995, Задужбина Милоша Црњанског: БИГЗ:СКЗ, Београд, 1995.
- Црњански Милош, „Рата мора бити“, *Политика*, Београд, бр. 5297, 1923.
- Црњански Милош, „Данашња Пешта“, *Политика*, Београд, бр. 5298, 1923.
- Црњански Милош, „Топографски парламент“, *Политика*, Београд, бр. 5299, 1923.
- Црњански Милош, „Бели господин Хорти“, *Политика*, Београд, 1923.
- Црњански Милош, „Срби у Мађарској“, *Политика*, Београд, бр. 5306, 1923.
- Црњански Милош, „Мртва Сент Андреја“, *Време*, Београд, 1924.

36) Исто.

Sanja Domazet

ANALYSIS OF THE REPORTING OF MILOŠ CRNJANSKI FROM HORTHY'S HUNGARY

Resume

Exactly four decades ago, on November 30, 1977, Miloš Crnjanski, one of the most important personalities of Serbian literature in the twentieth century, passed away in Belgrade. A number of studies have been written on his literary work, so the author of this article, as a journalism professor, will be assigned to Crnjanski as a journalist-reporter, and specifically to his reports written from Horthy Hungary. Namely, there is no work dealing with these newspaper texts of Crnjanski, extremely important, as they relate both to the political, sociological, and cultural, ideological and social reality of neighboring Hungary, in which one of the important national minorities was also Serbian. Crnjanski wrote these reports for the daily newspaper "Politika", from January 23 to February 1, 1923. This work will use the analysis, lexical, phonetic, stylistic and scientific, historical and comparative method, to show the atmosphere, political tension, the wartime mood of the Hungarian government at that time, as well as the position of Serbs, Jews and other minority peoples. At the end of the work, the conclusions of Crnjanski themselves will be stated, which turned out to be extremely reporter and commentary precise and anticipatory – Hungary was ready for the war, the Serb minority was scared and frightened by reason, and the Jews were forbidden to enroll in universities.

Keywords: nationalism, Horthy's rule, Hungarian and Serbian mentality, position of ethnicity, Serbian question, migrations

* Овај рад је примљен 27. септембра 2017. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 06. децембра 2017. године.

Ненад Антонијевић
Музеј жртава геноцида, Београд

СТРАДАЊЕ СРБА У ПРВИМ МЕСЕЦИМА ОКУПАЦИЈЕ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ 1941. ГОДИНЕ

Сажетак

У раду су представљени најзначајнији подаци на основу не-објављене и објављене архивске грађе и литературе о страдању Срба на овом подручју у првим месецима након окупације. Приказани су различити облици терора које су примењивали албански квислинзи у намери да уклоне српско становништво са територије Косова и Метохије.

Кључне речи: рат, окупација, злочини, Југославија, Косово и Метохија, Срби, Албанци, Априлски рат, 1941. година

Већ у Априлском рату 1941. године приликом напада Сила Осовине под вођством Трећег Рајха на Краљевину Југославију, отпочели су албански напади на српска насељеничка села, који су настављени након капитулације југословенске војске, пре свега у Дреници и Метохији, у околини Ораховца, Ђаковице и Пећи. Нападнута је и Србица, где се налазило око две стотине насељеничких породица које су побегле из унутрашњости Дренице.

Од априла до јула 1941. била је спаљена већина насељеничких села у Метохији и Дреници, сем насеља Витомирице и Добруше, која су спаљена у јесен 1941. године. Албанско расположење изражено је у манифестацијама против Југославије, Србије и југословенске војске 14. априла у Призрену, Ђаковици и Пећи. Председник општине Ђаковица, Сулејман Круеџиу, организовао је делегацију за дочек Немаца. Албанци су у Пећи напали касарну

Југословенске војске, где су дочекани плотунима, али је немачка јединица из Косовске Митровице докрајчила отпор војника. Вође демонстрација подстицале су Албанце на антијугословенске поступке, прогон насељеника, пљачку и паљевине, појаве које су биле масован карактер.¹⁾

Притисак на српско становништво на територији Косова и Метохије, од стране албанских политичких представника, оружаних формација и појединаца отпочео је непосредно по уласку немачких, италијанских и бугарских окупационих трупа у Југославију.²⁾

Прве жртве албанског терора били су колонисти насељени између два светска рата. Бројне породице биле су без хранилаца и одраслих мушкараца, који су у Априлском рату пали у заробљеништво или се из других разлога још нису вратили својим кућама. Очекивало се да жене и деца неће бити изложени злостављањима и прогонима. Међу избеглима је било и много мајки са више деце, које су бацале децу у Бистрицу, јер нису могле да издрже напоре. Жртвовале су најслабије, болесно или најмање дете, оно које је онемогућавало кретање, како би спасиле, не себе, већ осталу децу. Пера Масловарић из Шаптеја, код Дечана, одступајући кроз Ругову, у тренутку немоћи и очаја бацила је своје дете из колевке у Бистрицу.³⁾

Колоне српских избеглица које су биле принуђене да напуштају своје куће и имања, кретале су се у три смера. Бројна избегличка групација је бежећи са Метохије, ишла Руговском клисуром, преко Чакора у Црну Гору, друга колона је одлазила на југ Србије, у Топлицу и Јабланицу, док је трећа колона прогнаника ишла преко Косовске Митровице, Ибарском долином у Краљево, Крагујевац, Чачак и друга места у Шумадији и Западној Србији. Многи су се задржавали на Косову и Метохији, у градовима, општинским средиштима, већим селима у близини италијанских карабињерских станица, где су имали какву – такву заштиту.

1) Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Vojnoizdavački i novinski centar, Beograd, 1992, стр. 245.

2) Опширније: Ненад Антонијевић, „Албански злочини над Србима у италијанској окупационој зони на Косову и Метохији у Другом светском рату“, у зборнику: *Геноцид у 20. веку на просторима југословенских земаља*, (приредио: Јован Мирковић), Музеј жртава геноцида, Институт за новију историју Србије, Београд, 2005.

3) Атанасије Јевтић, *Од Косова до Јадовна, путни записи*, Глас цркве, Просвета, Шабац – Београд 1987, стр. 120; *Ватре с Комова, народ андријевичког среза у НОП 1941 – 1945*, Месни одбор СУБНОР–а, Андријевица, Београд 1978, стр. 298; Милан Ивановић, „Црквени споменици XIX – XX века“, у књизи: *Задужбине Косова, споменици и знамења српског народа*, (одговорни уредник: Атанасије Јевтић), Епархија Рашко – призренска, Богословски факултет, Призрен – Београд 1987, стр. 387–552.

У Призрену су се избеглице налазиле у згради Богословије. Избегли су у Пећи били смештени у конацима Пећке Патријаршије (у овом збегу их је било више стотина). У Таковици су избеглице једно време боравили у црквеном дворишту. На Метохији избеглице су се концентрисале и у Ковргама, Дубрави, Истоку, Гораждевцу, а на Косову, у Врелу, Сувом Долу, Пожарању, Косову Пољу и другим већим српским селима. Положај избеглица био је тежак, имали су лош смештај, били су без имовине и средстава за живот, слабо одевени и често гладни. Избеглице у Србији добијале су помоћ од Црвеног крста, влада Милана Недића је образовала Комесаријат за избеглице и пресељенике који је бринуо о њиховом размештају и збрињавању. Положај избеглица у спаљеној и сиромашној Црној Гори био је знатно тежи од избегличког живота у Србији.⁴⁾

На првим манифестацијама у част доласка окупаторске војске у Пећи на улици су од стране Албанаца убијени Вуко Новковић, Михајло Каровић, Вукадин Микетић и Рако Јокић. Тих дана је у Пећи убијено још 14, а у околини око 30 Срба.⁵⁾ До 31. маја у пећком срезу спаљена су и опљачкана насељеничка села Бокшићи, Милићевићи, Долово, Дреновац, Горњи Петрич, Клиначина, Сврхе, Доњи Петрич, Љешани и Главичица.⁶⁾ У Гораждевцу, селу удаљеном 7 километара од Пећи, у јулу су убијени док су обрађивали имање Милутин Јеремић, Миљко Јеремић, Стеван Радовић и Грујица Бобичић. Приликом претреса села убијени су Панта Портић и у својој кући Милан Манојловић. У Дубовику, код Пећи, насељеници су пружили отпор Албанцима. У борби су погинули Милош Вуковић и Милорад Лабовић. Бело Поље код Пећи, италијански карабињери су штитили до устанка у Црној Гори. Зато су тамо до тада била убијена „само“ два Србина: Илија Грбановић и Милош Баћевић. Чим су се Италијани повукли, албански добровољци („вулнетари“ на албанском језику) су почели пљачку. Мушкарци, старији од 13 година, протерани су у збег, у Пећку патријаршију, а сва летина Србима је одузета. За време пљачке убијен је Нико Пеловић, а нешто касније и Михајло Грбановић.⁷⁾

4) Бранислав Божовић, Милорад Вавић, *Сурова времена на Косову и Метохији, квислинзи и колаборација у Другом светском рату*, Институт за савремену историју, Републички одбор СУБНОР-а, Војноиздавачки и новински центар, Београд 1991, стр. 241–246.

5) Архив Југославије, Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача Југославије, Фонд 110, фасцикла 250 – 130–134–137–139, Изјава, Раде Савелић, Пећ, 2. децембар 1943, 12. и 15. јануар 1944, Комесаријат за избеглице и пресељенике у Београду.

6) *Задужбине Косова, споменици и знамења српског народа*, (одговорни уредник: Атанасије Јевтић), Епархија Рашко – призренска, Богословски факултет, Призрен – Београд 1987, стр. 788.

7) *Proterivanje Srba sa ognjišta 1941 – 1944, svedočanstva*, (priredili: Vladimir Dedijer i Antun Miletic), Prosveta, Beograd 1989, стр. 793.

Међу нападнутим селима, која су спаљена или чије је становништво протерано, у овом делу Метохије били су Добруша, Дубрава, Љубово, Суви Лукавац, Укча, Ракош, Белица, Тучеп, Осојане, Бича, Берковац, Верић, Шаљиновица и друга. Ђураковац је нападан у више наврата. У главичкој општини пећког среза убијени су Милован Балевић из Горњег Петрича, Милић Јанковић из Доњег Петрича, Благо Орловић из Горњег Петрича. У Дреновцу су убијени Живко и Добривоје Јовановић, Петар Златић и Јован Красић. У Долову су убијени Живко и Петар Гарић. У Дугоњиву убијени су Јован Рашковић, Сташа и Петар Сташић.⁸⁾ Из Пећког среза под принудом од албанских квислинга побегле су бројне српске породице, које су уточиште нашле на територији општина Блаце и Куршумлија.⁹⁾

У Призрену првих дана окупације убијена су браћа Владимир и Љубомир Марјановић, студенти права, и Милић Поповић, пензионер, заклани су Манојло Јовановић, лончар, и Андрија Фишић, самарџија. У сеоским срединама убистава је било много више.¹⁰⁾ У Великој Хочи живело је почетком априла 1941. око 200 српских породица. Првих дана окупације убијени су Благоје Стојковић, Душан Вуковић и Симо Триван. У селу Зрзе убијени су Иван Најдановић, Обрад Кривошијанин и Дане Митровић. У Топличанима, код Суве Реке старца Арсенију Илића убили су после мучења, а

8) АЈ, ДК, 110 – 250 – 147 – 152, Изјаве, Љубо Дедовић, Станко Вулевић, др Војислав Гилић, Вајо Вукотић, Божидар Милошевић, Пећ; 28. јануар 1944, Комесаријат за избеглице и пресељенике у Београду.

9) АЈ, ДК, 110 – 250 – 75, Изјава избеглог Јована Миловановића, 26. јун 1941. у канцеларији среске испоставе у Блацу; Миловановић је у својој изјави навео поред осталог да је побегао заједно са пет чланова породице са Метохије 7. јуна, под притиском и претњом албанских квислинга, који су спаљивали насељеничке куће. Били су принуђени да оставе сву своју имовину. Такође је изјавио да су албански квислинзи на Метохији већ 7. априла подигли побуну.; АЈ, ДК, 110 – 250 – 77, Изјава, Велика Јевтовић, 27. јун 1941. у канцеларији среске испоставе у Блацу; Велика Јевтовић је изјавила да су њена кућа и породица опљачкани. Цело насељеничко село Вранић, општине Беџка, срез пећки, је 24. априла исељено под претњама убиством и другим облицима притисака наоружаних албанских квислинга. У исто време њен муж Сава је био на војној дужности у југословенској војсци.; АЈ, ДК, 110 – 250, Изјава, Миросава Минић, 2. јул 1941. у начелству среза косаничког у Куршумлији; Миросава је била део насељеничке породице Минић у пећком срезу, одакле су побегли на Ђурђевдан. Албански квислинзи вршили су притисак и претње према Србима још у априлу. Није било писмене наредбе о исељавању Срба, већ су на делу биле усмене претње, плачка покретне имовине и спаљивање кућа.; АЈ, ДК, 110 – 250 – 840, Изјава избеглог Новице Ј. Булајића, 2. јул 1941. у канцеларији Начелства среза косаничког у Куршумлији; Булајић је био принуђен да под притиском и претњама напусти Горњи Петрич у пећком срезу. Његово село је напала наоружана група од око 50 албанских наоружаних квислинга, чији је вођа био Албанац из суседног села Доњи Петрич. Булајићу је опљачкана сва покретна имовина. Сви насељеници из његовог села, око 22 куће, су протерани и опљачкани.

10) Бранислав Божовић, Милорад Вавић, *Сурова времена на Косову и Метохији, квислинзи и колаборација у Другом светском рату*, нав. дело, стр. 214–215.

након тога набили су му главу на колац и носили кроз село. Бајрам Ука је у суворечком крају убио у лето 1941. два Србина који су косили ливаду.¹¹⁾ Почетком маја 1941. Добруша код Пећи, нападнута је од јаких вулнетарских снага. Становници су напустили село и спасавали се одласком у Витомирицу и Пећ. После одласка Немаца и преузимања окупационе власти од стране Италијана, већина мештана, осим оних који су отишли у Црну Гору вратила се натраг.

Начелник источког среза Цеват Беголи, организовао је нови напад 17. октобра у коме су поред вулнетара из источког среза учествовали и вулнетари из пећког, дреничког и ђаковичког среза. Браниоци су издржали два дана, а када им је нестало муниције, осигурали су повлачење старца, жена и деце, након чега су и они напустили село, које је опљачкано и спаљено. Становништво се повукло у две колоне, према Витомирици и према Ђураковцу. Међу мештанима је било четворо мртвих: Душан Милић, Петар Ковачевић, Неда Радоњић и Стевка Калуђеровић.

Прогон насељеника из Дренице започет у време Априлског рата окончан је у новембру 1941., осим Србице која је расељена средином 1943. године. У дреничком срезу, у околини Србице, после маја 1941., терор Албанца постао је ређи, што је био резултат релативне заштите српског живља од стране италијанских карабињера. Италијани су штитили мале групе или појединце, али су се, у случајевима масовнијих наоружаних напада албанских квислинга на цивилно становништво српске националности, понашали незаинтересовано.

После 13 – јулског народног устанка у Црној Гори против окупације, однос Италијана у њиховој окупационој зони према становништву се погоршао, што су албански квислинзи искористили да би појачали терор. За непуна два месеца окупације, протерали су и опљачкали сва насељеничка села у унутрашњости Дренице. У дреничка села није се вратио приличан број Срба, војника из Априлског рата. Они нису погинули на фронту, нису заробљени, већ су убијени у близини својих кућа, приликом повратка.¹²⁾ Албанци су предвођени Јусуфом и Мехметом Градицом, 18. априла напали Србицу, у којој се налазило око 200 насељеничких породица избеглих из унутрашњости Дренице. Власт у Дреничком срезу преузео је Шабан Полужа, а прогон насељеника настављен је несмањеном жестином.¹³⁾

11) *Proterivanje Srba sa ognjišta 1941 – 1944*, нав. дело, стр. 770, 771, 775.

12) Бранислав Божовић, Милорад Вавић, *Сурова времена на Косову и Метохији, квислинзи и колаборација у Другом светском рату*, нав. дело, стр. 219–220.

13) АЈ, ДК, 110 – 622 – 375 – 376, Изјава, Ковачевић Миладин, 9. 9. 1943, Србица, срез Дреница.

Вулнетари су почетком маја упали у Глоговац. Спалили су 109 српских кућа, од 120, са црквом. Бунаре су затрпали, а гробља оскрнавили. Слично су се понашали и у Крајкову, у коме је било 12 насељеничких кућа. Коморане, које је имало 57 српских домова, спаљено је, а приликом протеривања убијени су: Јошо Кукољ, Перо и Душан Родић и Ђуро и Симо Триван. У Бивољаку су све куће опљачкане, породице протеране, а убијени су: Анђелко, Миливоје, Миленко, Петар и Милица Миленковић са малим дететом у рукама. Током лета почело је опште протеривање насељеника из више дреничких села. Протеривањима су претходила или су била праћена многим убиствима.¹⁴⁾

У Воћњаку, у коме је било само 8 насељеничких кућа, први је убијен Глигорије Јоксимовић у шуми, где је отишао по дрва, а потом у својој кући Вукоман Мартиновић. Убијен је и Обрад Јевтић. У породицама које су се задржале у Србици, било је такође више убијених. У својим кућама убијени су Петар Миловић, Игор Котлајић и Павле Бурић. На улазним вратима куће вулнетари су убили Николу Ђиласа, а на путу за Косовску Митровицу Вука Самарџића и учитеља Милића Вујисића. У селу Краљици на њиви је убијен Благота Рогановић, а Драга Марковића и Мирка Поповца повели су, под бесом, да раде за надницу, али када је требало да их исплате, обојицу су убили. У Ћирезу су убијена два брата Шакића, а у Новом Пољанцу Драгиша Радовић, док је Арсеније Радовић умро под батинама.¹⁵⁾ У околини Ораховца и Ђаковице, терор је почео ноћним пуцњавама на насељеничка села, како би се становништво заплашило, а затим се прешло на паљевине кућа и убијања. Село Лозица, код Ораховца, нападнуто је већ 7. априла, а у следећа два дана нападнуто је и село Ђиновце. Свим насељеницима у селу Кпуз, у пећком срезу Албанци су 7. априла наредили да се што пре иселе.

У ђаковичком срезу је до јуна убијено 155 Срба, насељеника. Село Накараде у ђаковичкој општини, у коме је живело 45 породица насељеника, већ у априлу, морали су да напусте сви становници. Чим је село остало без житеља, ушли су Албанци који су рушили куће, односили врата, прозоре, цреп и други употребљив грађевински материјал. Затрпани су бунари, посечени и уништени воћњаци. Такође је нападнуто и село Уиз, где је живело 11 породица насељеника. У Лубарди је убијено око 50 Срба и срушена православна црква. У селу Раставица убијено је око 150 Срба и срушена црква.

14) Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа.

15) *Задужбине Косова, споменици и знамења српског народа*, нав. дело, стр. 789.

У дечанској општини убијено је и бачено у Бистрицу око 200 Срба, највише жена и деце.

Бројни злочини извршени су у општини Јуник у којој је убијено више од стотину Срба и срушена је православна црква у селу Пацају. У околини Ђаковице, на мосту на реци Еренику, Албанци су сачекивали избеглице из подримског среза и убијали их. Главни организатор и подстрекач злочина извршених над Србима био је Сулејман Бег Црноглавић, председник општине у Ђаковци.¹⁶⁾ Док се колона избеглица из општина Јуник и Поношевац кретала ка Пећи, у пролазу кроз албанско село Црнобрег, сељаци су на голоруке људе и на децу пуцали.¹⁷⁾

Најтеже је било породицама насељеника који су били мобилисани, јер су пљачкаши знали да у њиховим кућама нема одраслих мушкараца и да неће наилазити на отпор. У селу Горњи Битеш, код Ђаковице, средином априла убијени су Мираш Стијовић, Миливоје Вукашиновић, Саво Радуловић и његов дванаестогодишњи син Димитрије. Убијени су остали несахрањени, пошто су остали насељеници са породицама морали одмах да напусте село. Албанци су леш Мираша Стијовића бацили у бунар, а остала три леша су спалили.¹⁸⁾

Више хиљада вулнетара и жандарма под командом Бислима Бајгоре и Шабана Полуже напали су Ибарски Колашин 30. септембра. Напад је почео из Метохије и село Бања је било прво на удару. Вулнетари су до 10. октобра спалили села Зупче, Јагњеница, Прелаз, Рујиште, Падине, Козарево, Кобиља Глава, Доње Вараге, Стрмац, Угљаре, Резала, Брњак, Крлигате, Дрен, Црепуља, Загуљ, Калудра, Јабука, Горњи Јасеновик, Ковачи, Чечево и Бања. Вулнетари су у Ибарском Колашину 1941. убили 150 људи.¹⁹⁾

Прогони српског становништва у косовским селима били су слични прогонима у дреничким и метохијским селима. Ноћни напади са пуцњавом и виком нападача, пљачком стоке и убиствима. Паљени су стогови сена, штале, шупе, амбари и друге помоћне зграде у сеоским домаћинствима. Најчешће су Албанци настојали да у селу убију двојицу – тројицу најугледнијих Срба, да би остале заплашили и натерали да се одселе. Процес исељавања на

16) АЈ, ДК, 110 – 622 – 367 – 368, Изјава, Лазар Оташевић, 7. септембар 1942, Дубрава, Ђаковица.

17) Атанасије Јевтић, *Од Косова до Јадовна, путни записи*, нав. дело, стр. 123.

18) Опширније: *Задужбине Косова, споменици и знамења српског народа*, нав. дело.

19) Бранислав Божовић, Милорад Вавић, *Сурова времена на Косову и Метохији, квислинзи и колаборација у Другом светском рату*, нав. дело, стр. 222.

Косову, ипак је текао спорије него на Метохији и у Дреници. Насељеничка села су паљена, а насељеници убијани и у суворечком срезу, у Подујеву и околини. Из Грачаничког среза протерана је и породица Драгомира Радосављевића.²⁰⁾ Из истог среза, из општине Девет Југовића протеран је и Стојан Степић, стар 47 година и отац седморо деце.²¹⁾ Из голешке општине у Грачаничком срезу, из села Велика Слатина протерана је породица Видака Мићуновића.²²⁾

У селу Прапаштица, код Подујева, 18. априла, неколико стотина наоружаних Албанаца напала је насељеничке куће. Из села су прогнали 53 породице. Две хиљаде наоружаних Албанаца упало је у исто време и у Ново Чикатово у грачаничком срезу и извршило пљачку. Спалили су све насељеничке куће и цркву. У селу је било више од 70 породица, већином из Босне и Херцеговине. Прогнаници су се до јесени 1943. задржали у Приштини, Косову Пољу и Грачаници, када су још једном протерани у Србију. Слично се догодило и са осталим насељеничким селима и срезовима Приштина, Подујево и Урошевац.

Потресно је сведочанства свештеника Српске православне цркве Радивоја Пимића из Бабиног моста код Приштине о прогонима и терору. Свештеник је поред осталог у својој изјави рекао и следеће: *“Убише много наших војника, убише мог најбољег сарадника Вукала Јовановића, председника општине и банског већника из Бабиног Моста. У срезу почеше паљевине, пљачке и убиства. Народ, нарочито насељенички морао је напуштати домове. Богатијим староседеоцима било је тешко одвојити се од имања. Морали су плаћати Арнаути да их чувају. Једни су Арнаути чували, а други пљачкали. Кад сам почетком јуна дошао у Краљево видео сам своје парохијане истеране, бедне и уплакане. Сузе њихове наћи*

20) АЈ, ДК, 110 – 249 – 620, Изјава Драгомира Радосављевића у начелству среза косаничког у Куршумлији, 2. јул 1941.; који је приморан да прода своју кућу за свега 800 динара, али је практично протеран из своје куће, а опљачкан му је највећи део покретне имовине.

21) АЈ, ДК, 110 – 249 – 621, Изјава Стојана Степића у канцеларији начелства среза Косаничког у Куршумлији, 2. јул 1941.; Стојан Степић је био заробљен од Немаца у Априлском рату, на подручју Ђаковице. Пуштен је 29. јуна. Албанци су у међувремену протерали његову насељеничку породицу 14. априла. Живели су на Косову 21 годину, а од југословенске државе су добили 14 хектара земље. Највећи део њихове имовине уништила је организована група наоружаних Албанаца. Степић је такође рекао да су они убили Драгутина Симоновића и Митра Живановића.

22) АЈ, ДК, 110 – 249 – 622, Изјава Видака Мићуновића у канцеларији Начелства среза Косаничког у Куршумлији, 3. јул 1941.; Мићуновић је био насељеник, од југословенске државе добио је 8 хектара имања, а на Косову је живео 20 година. Његова кућа и други објекти на имању су порушени и опљачкани од албанских жандарма. Мићуновић је рекао да су Албанци убили у близини његовог села Радета Маројевића, Миду Безмарјевића и Станка Поповића са дететом.

ће заједно са мојим сузама разумевање код Бога и свемилостиви ће Бог дати да се разведри небо над српским Косовом.”²³⁾

У јуну су у затвору префектуре у Приштини нађени лешеви петорице Срба сељака, који су под батинама умрли, Лешеве ових Срба пронашли су италијански војници и сахранили. Иницијатори прогона и затварања Срба били су Илијаз Агушевић и Шукри бег Рамадан, индустријалац из Приштине, Ахмед – бег, рентијер из Скопља, који је побегао испред Бугара из Скопља у Приштину, Маљуш Косова, качак из времена Краљевине Југославије и Зејнел Бериша звани Бајрактар, земљорадник из Приштине, који је одговоран за убиства Спире Каракушевића, часовничара и др Николу Радојевића, лекара, обојице из Приштине и других.²⁴⁾

Убиства Срба у Урошевцу и непосредној околини отпочела су у време прикупљања жетве. Убијени су Срећко и Урош Марговић, земљорадници, из села Дугањева, удаљеног два километра од Урошевца. Обојица су били пошли у шуму у близини села ради сече дрва, Албанци из њиховог села пошли су за њима и убили их пушчаним мецима из заседе.²⁵⁾

У вучитрнском срезу, у Чичавици убијени су Вукашин и Божо Бешић и Богић Распоповић са сином Чедомиром. Остали мештани су пребегли у Србију. У селу Танкосић, на путу Гњилане – Урошевац убијени су Стана Крстић (на њиви), Никола Крстић (на кућном прагу), Велимир Јовановић (на њиви), Мирко Цветковић (на сеоском путу). У Српском Бабушу и околини у јулу је убијено око 20 Срба. У октобру је убијен Никола Рунић. Радовану Вукајловићу су првог новембра жицом ископали очи и потом га разапели између два дрвета. У новембру приликом напада на кућу Радована Пауновића, Албанци су одвели двадесетогодишњег Рајка Пауновића, кога су набили живог на колац. На сличан начин убијен је и Раде Огњеновић.

На подручју Липљана настрадало је црногорско насељеничко село Кривово у првим данима после капитулације југословенских трупа. Почетком маја пре доласка италијанске војске, оружани одреди састављени од новоформиране албанске жандармерије и нередовних наоружаних група, напали су село. У току напада убијени су Станко Паповић, са дететом, Мићо, Михајло и Миљивој Савићевић, Новак Савићевић и његови синови Мијушко, Јефто и

23) АЈ, ДК, 110 – 249 – 634 – 635, Изјава, Радивоје В. Пимић, парох, 29/16. јула 1941.

24) АЈ, ДК, 110 – 249 – 690 – 693, Изјава, Јевта Станковић, Приштина, фебруар 1944.

25) АЈ, ДК, 110 – 249 – 547 – 551, Изјава, Гаврило Васиљевић, Урошевац; Изјава, Гаврило Милојевић, Лазар Милојевић, Биба.

Радоје, Пеко Ковачевић, Милун и Мидо Безмаревић. Мештани су били принуђени да избегну у веће насељеничко село Врело пред нападима вулнетара.²⁶⁾

Српско становништво је такође протерано из неколико села: Доње Гадимље, Маревци, Бандулић, Велика Добрања, Челопек, Бадовац, Ариљача, Слатина, Мухаџер Бабуш. Расељена су и села: Магура, Српски Вршевац, Крушевац и Мазгит. Било је више стотина протераних српских породица из Неродимског среза.²⁷⁾ Из истог среза протерана је и породица Видака Марковића из талиновачке општине.²⁸⁾ У насељеничком селу Потуровци, у коме је било двадесетак кућа насељеника из Херцеговине, убијени су Стеван Угарковић (на њиви) и његов син Никола. Већина Срба из овог села избегла је за Липљан и Суви До.²⁹⁾ Срби су убијани и у Новом Селу, Златару, Сушици, Грачаници, Словињу, Доњој Гуштерици, Обилићу, Крушевцу, Врелу.³⁰⁾

У делу Косова под немачком управом, такође су прво нападали насељеници који су прогањани, пљачкани и убијани. У Косовској Митровици такође је владало тешко стање за Србе. Четничкој врховној команди у Краљеву је 8. априла наређено да у Косовску Митровицу упути један батаљон који је стављен на располагање команданту 3. групе армија ради затварања Качаничке клисуре. Они су стигли 11. априла и пре упућивања на фронт, покушали су да сузбију албанску побуну.³¹⁾

Прва убиства Срба регистрована су већ 20. априла, у лапском и вучитрнском срезу и косовско – митровачком округу. У Шипољу код Косовске Митровице, 11. маја убијени су Вукашин Тренкић,

26) АЈ, ДК, 110 – 249 – 714 – 719, Изјава, Анђа Булајић, Кривово, 1. април 1944.

27) АЈ, ДК, 110 – 249 – 516, Изјава избеглог Драгомира Лукића у канцеларији среске испоставе у Блацу, 28. јун 1941. који је протеран из дотадашњег места становања „под притиском и претњом Арнаута“; АЈ, ДК – 110 – 249 – 518, Изјава избеглог Михајла Драговића у канцеларији Начелства среза Косаничког у Куршумлији, 3. јул 1941. који је протеран као насељеник из неродимског среза у коме је живео 19 година, а где је од југословенске државе добио 19 хектара земље. Већина непокретне и покретне имовине му је уништена од албанских жандарма.

28) АЈ, ДК, 110 – 249 – 520, Изјава протераног Видака Марковића у канцеларији општине Косаничке, 3. јул 1941. Део његове породице био је приморан да побегне у Србију, због притиска групе Албанаца наоружаних пушкама, бомбама и ножевима. Међу њима је било и његових комшија али и непознатих лица.

29) АЈ, ДК, 110 – 249 – 702 – 704, Изјаве, Крста Мирковић, Бранко Јеврић, Липљан, 27. март 1944.

30) Бранислав Божовић, Милорад Вавић, *Сурова времена на Косову и Метохији, квислинзи и колаборација у Другом светском рату*, нав. дело, стр. 224–229.

31) *Aprilski rat 1941*, Zbornik dokumenata, knjiga 2, (odgovorni urednik: Fabijan Trgo, priredio: Antun Miletić), Vojnoizdavački institut, Beograd 1987, стр. 823.

шумар, и Марко Вавић, земљорадник, насељен у Врбници. Милош Шаровић је убијен у августу, док је косио ливаду, од стране комшија Албанаца из Жабара. У Прилузју је 14. јуна заклано 8 Срба.³²⁾

До краја 1941. године спаљена су или порушена насељеничка села Шипоље, Херцегово, Ошљане, Балинац. У насељеничке куће усељавали су се Албанци из Дренице, као и досељеници из Албаније. Куће које су остале неусељене биле су срушене. У Липовици, код Бањске, у октобру су вулнетари убили четири угледна домаћина, староседеоца, браћу Миладина и Живка Радовановића и њихове рођаке Крста и Ратка, такође Радовановић. Убијен је радник на железници, Живојин Ристић од стране брата Бислима Бајгоре. Абит Дедиња убио је Мату Грубача, кафеџију из Старог Трга.³³⁾ Свечани скупови албанског становништва у част окупатора коришћени су за убиства Срба, понекад чак и у облику „линча“.³⁴⁾

Сакупљање и одузимање оружја такође је коришћено за терор и злостављање Срба.³⁵⁾ Велики број Срба био је уцењиван и опљачкан. Отмице и силовања српских девојака и жена биле су честа појава. Било је случајева отмица деце, чији су родитељи уцењивани да новцем „откупе“ слободу своје деце.³⁶⁾

Од средине 1941. године, а нарочито од средине јула, у италијанском окупационом подручју спроводиле су се појединачне и масовне интернације Срба, који су били отпремљени у логоре у Албанији и Италији.³⁷⁾ Срби су упућивани у Албанију и на принудни рад, најчешће у рудник хрома код Кукса, затим у Фијеру и Кушову. Италијани су уз помоћ Албанаца спроводили мобилизацију Срба у албанску војску. Бугари су у својој зони, приморавали Србе да кулче на путевима и интернирали су их у радне логоре у Бугарској. У косовско – митровачком округу Срби су такође упућивани на присилни рад.³⁸⁾

32) АЈ, ДК, 110 – 249 – 610, Изјава, Лука Цатић.

33) Бранислав Божовић, Милорад Вавић, *Сурова времена на Косову и Метохији, квислинзи и колаборација у Другом светском рату*, нав. дело, стр. 233–234.

34) Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа; Војни архив, Београд, Нда, к. 19, 29/4 – 1.

35) Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа; Војни архив, Београд, Нда, к. 124, 8/5 – 2.

36) АЈ, ДК, 110 – 250–147 – 152.

37) Опширније: Đuro Đurašković, Nikola Živković, *Jugoslovenski zatočenici u Italiji 1941 – 1945*, Institut za savremenu istoriju, Sekcija bivših zatočenika i interniraca u Italiji, Beograd 2001.

38) Бранислав Божовић, Милорад Вавић, *Сурова времена на Косову и Метохији, квислинзи и колаборација у Другом светском рату*, нав. дело, стр. 241.

Комесаријат за избеглице и пресељенике српске владе у Београду располагао је са подацима о броју српских избеглица са италијанског окупационог подручја Косова и Метохије. Из југозапад-ног дела округа Косовска Митровица било је око 20.000 избеглица. Из среза Приштина било је 10.000 избеглица, среза Урошевац такође 10.000, и среза Пећ од 20.000 до 30.000 избеглица. Највећи део регистрованих избеглица избегао је у Србију 1941.³⁹⁾ Највећи број убијених цивила српске националности у току 1941. године, страдао је од мањих или већих наоружаних група албанских квислинга у појединачним убиствима на кућном прагу, на њиви, путу, у засе-ди. Многи од убијених били су мучени и масакрирани. Такав начин ликвидације имао је за циљ да заплаши Србе које су и поред терора и свих могућих тешкоћа опстајали на просторима Косова и Метохије. Прве ратне године највише су страдали српски колонисти и насељеници из Босне, Херцеговине, Црне Горе и других крајева насељени после Првог светског рата, а нарочито на Метохији.⁴⁰⁾

ЛИТЕРАТУРА

Антонијевић Ненад, „Албански злочини над Србима у италијанској окупа-ционој зони на Косову и Метохији у Другом светском рату“, у зборни-ку: *Геноцид у 20. веку на просторима југословенских земаља* (приредио: Јован Мирковић), Музеј жртава геноцида, Институт за новију историју Србије, Крагујевац – Београд, 2005.

Божовић Бранислав, Вавић Милорад, *Сурова времена на Косову и Метохији, квислинзи и колаборација у Другом светском рату*, Институт за савремену историју, Републички одбор СУБНОР–а, Војноиздавачки и новински центар, Београд, 1991.

Ватре с Комова, народ андријевичког среза у НОП 1941 – 1945, уредник Спа-соје Ђаковић, Београд 1978, Месни одбор СУБНОР–а, Андријевица.

Задужбине Косова, споменици и знамења српског народа, (одговорни уред-ник: Атанасије Јевтић), Епархија Рашко – призренска, Богословски факул-тет, Призрен – Београд, 1987.

39) Опширније: Slobodan D. Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941 – 1945*, Narodna knjiga, Institut za savremenu istoriju, Beograd 1981.

40) Опширније: Албански злочини над Србима на Косову и Метохији за време Другог светског рата, Документа Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача (приредио: Ненад Антонијевић), Музеј жртава геноцида, Крагујевац, 2004; Албански злочини над Србима на Косову и Метохији у Другом светском рату, Документа, друго измењено и допуњено издање (приредио: Ненад Антонијевић), Музеј жртава геноцида, Београд, 2009; Ненад Антонијевић, „Албански злочини над Србима у италијанској окупационој зони на Косову и Метохији у Другом светском рату“, у зборнику: *Геноцид у 20. веку на просторима југословенских земаља*, (приредио: Јован Мирковић), Музеј жртава геноцида, Институт за новију историју Србије, Београд, 2005.

Јевтић Атанасије, *Од Косова до Јадовна, путни записи*, Глас цркве, Просвета, Шабац – Београд 1987.

Ђурашковић Ђуро, Никола Живковић, *Jugoslovenski zatočenici u Italiji 1941 – 1945*, Institut za savremenu istoriju, Sekcija bivših zatočenika i interniraca u Italiji, Beograd, 2001.

Милошевић Слободан Д., *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941 – 1945*, Narodna knjiga, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1981.

Петрановић Бранко, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939 – 1945*, Vojnoizdavački i novinski centar, Beograd 1992.

НЕОБЈАВЉЕНА АРХИВСКА ГРАЂА:

Архив Југославије, Београд, Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача Југославије

Архив Музеја жртава геноцида, Београд, Лични фонд „Бранислав Божовић“

ОБЈАВЉЕНА АРХИВСКА ГРАЂА:

Албански злочини над Србима на Косову и Метохији за време Другог светског рата, Документа Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача (приредио: Ненад Антонијевић), Музеј жртава геноцида, Крагујевац, 2004.

Албански злочини над Србима на Косову и Метохији у Другом светском рату, Документа, друго измењено и допуњено издање (приредио: Ненад Антонијевић), Београд, Музеј жртава геноцида, 2009.

Aprilski rat 1941, Zbornik dokumenata, knjiga 2 (odgovorni urednik: Fabijan Trgo, priredio: Antun Miletić), Vojnoizdavački institut, Beograd, 1987.

Proterivanje Srba sa ognjišta 1941 – 1944, svedočanstva (priredili: Vladimir Dedijer, Antun Miletić), Prosveta, Beograd 1989.

Nenad Antonijevic

THE SUFFERING OF SERBS IN THE EARLY MONTHS OF OCCUPATION ON KOSOVO AND METOHİJA IN 1941

Resume

The article presents a part of the suffering of the Serbian population in Kosovo and Metohija during the first months of the occupation of the Kingdom of Yugoslavia, which were mostly victims of the terror of Albanian kvisling, who used the attack of the Axis force on the Kingdom of Yugoslavia and the occupation of its territory by the same. Different forms of the suffering of the Serbian people (murder, persecution, abuse, internment) have been shown, which led to the

changing of the ethnic image in the territory of Kosovo and Metohija for the benefit of the Albanians. In addition to literature, the most attention is paid to the statements of refugees, whose words were recorded in the Commissariat for Refugees and Resettlement, which was part of the Serbian administration of General Milan Nedic. Statements allow insight into the typology of terror of Albanian forms, scope, and territory (names of villages, towns and other populated places) that is affected by crimes. Individual specific forms of terror were identified, such as blackmail, robbery, seizure of arms, rapes and abductions of Serbian women and girls. Also, in many cases, the insights into the names of victims, as well as the names of criminals and their accomplices are obtained. The chronology of the commission of the crime was determined, so that the first were affected by the inhabitants, and later the old people. One of the more massive forms of terror of Albanian kvisling, especially at the beginning of the occupation, was the waiting and killing of mobilized Serb soldiers returning to Kosovo and Metohija after the Yugoslav Army's capitulation in the brief April war. Various volumes and forms of crime were recorded in different occupational zones. It was determined where Serbs were killed (home threshold, field, road, ambush). In many cases, it was determined what happened to some Serb families from first pressures, to killings or expulsions from their own home and from their own property. Estimates of the number of expelled and evicted Serb population in the period from April to the end of 1941 are given. In the first year of the occupation, the Serb colonists and settlers from Bosnia, Herzegovina, Montenegro and other parts inhabited after the First World War, and especially in Metohija, suffered the most.

Keywords: war, occupation, crimes, Yugoslavia, Kosovo and Metohija, Serbs, Albanians, April war, 1941

* Овај рад је примљен 18. октобра 2017. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 06. децембра 2017. године.

*Александар Саша Гајић**Институт за европске студије, Београд*

ЕУ И РУСИЈА: ИЗМЕЂУ НОРМАТИВНОСТИ И РЕАЛ-ПОЛИТИКЕ*

Сажетак

Полазећи од вредносних оквира који не само да утичу на самоодређење и перцепцију „другог“ у међународној политици, већ и знатно доприносе виђењу сопствених главних и споредних интереса, рад се усредсређује на савремене односе између ЕУ и Русије. Супротстављање ЕУ и Русије тиче се не само конкретних спорова већ има и има своје реперкусије и на теоријска гледишта која се развијају на обе стране. ЕУ себе види као ексклузивну „постмодерну силу“ са супериорним нормативним садржајима која гледа на Русију као на заговорника застарелог реал-политичког приступа што тежи обнови империје. Са друге стране, Русија себе види као државу која се придржава вестфалског, сувереног концепта моћи у међународним односима на основу свог културно историјског наслеђа које је обавезује да се понаша у реал-политичким оквирима. Из ове перспективе, она „нормативну силу“ ЕУ види као израз лажне супериорности иза које се крију геополитички интереси новог „похода на исток“. У раду се надаље детаљно анализира нормативистичка спољна политика ЕУ, вредносно и интересно размишљање између ЕУ и Русије, као и руска спољна политика која ствара предуслове за мултиполарни суверени свет са Русијом као његовим „централним балансером“. Закључни део рада објашњава да свака од ове две силе следи логику самодефинисања и својих вредносних оквира која, међутим, није пуко опонирање и ривалска реакција другој сили, већ логични наставак сопствене унутрашње

* Рад је настао у оквиру пројекта 179014 кога финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

политике и тамошњег доминантног културно-колективног резоновања, а тек секундарно реакција на изазове које му упућује ривал.

Кључне речи: ЕУ, Русија, нормативизам, реал-политика, мултиполарност, геополитика, проширење ЕУ на исток

Односи међу државама не крећу се само у оквирима интереса вођене реал-политике, већ и у „самозадатим“ вредносним оквирима. Они не само да утичу на самоодређење и перцепцију „Другог“ у међународној политици, већ и знатно доприносе виђењу сопствених интереса. Отуда и у спољној политици и у политичкој теорији преовлађују убеђења како вредносно-идеолошки блиске државе (то јест, оне сличног уређења) имају много мање међусобних проблема и интересног сукобљавања.¹⁾ Са друге стране, сматра се да веома различите политичке заједнице знатно чешће упадају у неспоразуме и сукобљавања.²⁾ Нису реткост ни ставови о неминовности сукобљавања између међународних субјеката са веома различитим политичким устројством.³⁾ На овим премисама су вековима грађена теоријска виђења попут „теорије демократског мира“ или некадашње солидарности унутар социјалистичког блока. У истим оквирима кретала су се и разматрања о некадашњој непомирљивости између наследних монархија и република, између демократских и тоталитарних држава, између либералних и ауторитарних система итд.

Савремено супротстављање ЕУ и Русије често се презентује у овом светлу. Није, дакле, питању само став подстакнут ескалацијом украјинске кризе, због чега се ЕУ, пратећи политику САД, конфронтирала са Руском Федерацијом. Ради се о једном већ дуже времена присутном становишту. За његово уобличавање био је потребан читав низ конкретних повода. Како су се антагонизми од 2000. године наовамо само повећавали, они су на крају довели европске званичнике и експерте до становишта како за њих савремене

1) Видети нпр. Daniele Achibugi, *The Global Commonwealth of Citizens*, Princeton University Press, Princeton New Jersey, 2008; Joanne Gowa, *Ballot and Bullets*, Princeton University Press, Princeton New Jersey, 1999; James Lee Ray, "Wars Between Democracies: Rare, Or Nonexistent", *International Interactions* (18:3), 1993, стр. 251-276.

2) У питању је становиште коју заступа целокупна школа реализма у међународним односима, од класичних реалиста попут Ханса Моргентауа до офанзивних неокласичара као што је Џон Миршајмер. Видети: Hans Morgentau, *Politics Among Nations*, McGraw-Hill Education, New York, 2005; Џон Миршајмер, *Трагедија политике великих сила*, Удружење за студије САД у Србији, Београд, 2009.

3) Овакве ставове су најизраженије заговарали троцкисти – поборници „перманентне револуције“, незаустављивог сукоба између земаља социјалистичког и капиталистичког уређења.

на Русија представља „стратешки изазов“.⁴⁾ Прве пукотине у међусобним односима јавиле су се са „Концептом шире Европе“ кога је донела Европске комисија у новембру 2003. године. Несугласице су се појачале са најавом „Европске добросуседске политике“. Ова политика је смерала да „креира „пријатељски прстен“ у окружењу ЕУ који би укључивао Русију и друге пост-совјетске земље попут Украјине и Молдавије, као и европске северноафричке суседе⁵⁾ чему се Русија жестоко супротставила. Насупрот оваквим намерама, Русија је потенцирала активно стратешко партнерство са ЕУ засновано на једнакости две стране.⁶⁾ Убрзо након тога, спорови су почели да се умножавају: од оних везаних за „калињинградско питање“ и проблеме прекограничне контроле, преко различитог оцењивања читавог низа политичких дешавања у време „великог проширења ЕУ“ 2004. године, затим бојазни везаних за проширење НАТО-а на исток, све до крајње супротстављених ставова везаних за тадашњу „норанцасту револуцију“ у Кијеву, за стање на Кавказу, за авионски прелет преко Сибира... Временом се списак „спорних питања“ између Русије и ЕУ само увећао. У центру спора су се налазиле експанзија НАТО-а и ширење противракетног штита на просторе бивших чланица Варшавског пакта; оптужбе Брисела упућене Москви које су биле везане за кршења људских права и слабљење демократије, затим за ткз. „гасни спорови“ (2006, 2009) између Русије и Украјине око исплате дугова за транспортован гас, као и краткотрајни рат у Грузији у лето 2008. године где се ЕУ, заједно са САД, оштро супротставила руској војној интервенцији након оружаног напада грузијских трупа на простор Јужне Осетије. У фебруару 2007. године Владимир Путин је имплицитно критиковао европске лидере на „Минхенској конференцији о безбедности“ због тога што нису заузеле чвршћи став против изигравања међународног права и ауторитета УН од стране САД и НАТО-а. Истом приликом, Путин се оштро супротставио предложеним испорукама ракетне одбране лоциране у централној Европи.⁷⁾ „Руска реторика постала је све оштрија како су предлози НАТО експанзије почели до дотичу просторе блиске онемо што

4) Ian Anthony, “Russia as a strategic challenge for the European Union”, SIPRI – Stockholm International Peace Research Institute, Internet, <https://www.sipri.org/commentary/essay/2015/russia-strategic-challenge-european-union>, 10/10/2017.

5) Joan De Bardeleben, “The Impact of EU Enlargement on the EU-Russian Relationship”, in: *A Resurgent Russia and the West: The European Union, NATO, and Beyond* (ed. Roger E. Kanet), Republic of Letters Publishing, Dordrecht, 2009, стр. 93-94.

6) Видети: Robert Donaldson, Joseph L. Noguee, *The Foreign Policy of Russia: Changing Systems, Enduring Interests*, ME Sharpe, Armonk, 2005, стр. 261.

7) Vladimir Putin, “Speech and the Following Discussion at the Munich Conference on Security Policy”, Munich, 10 February 2007, Internet, <http://en.kremlin.ru/events/president/transcripts/24034>, 24/10/2017.

Русија сматра легитимном сфером свог утицаја, пре свега простор Грузије и Украјине.⁸⁾ Украјинска криза која је ескалирала након „Евромајдана“ (чији је повод, формално, одлагање да потпише ССП са ЕУ) представља само бурни завршетак једног дугог процеса постепеног конфронтирања две различите вредносне и интересне концепције.

Дубоко погоршани односи између ЕУ и Русије имају своје реперкусије и на теоријска гледишта која се развијају на обе стране. Интересне стране односа ЕУ-Русија најчешће се гледају само у димензијама комплексне економске међузависности, док се, напротив, политичко-дипломатски односи или своде на нормативни приступ или се прећуткују (нарочито њихова геостратешка димензија). У западним виђењима, ЕУ се посматра као ултра-прогресивна „вредносна“ заједница која одбацује реал-политички концепт у међународним односима. Наспрам ње, према овом виђењу, стоји Русија лишена свог депласираног комунистичког месијанизма. Својим савременим понашањем – сматрају аналитичари у ЕУ – постсовјетска Русија све више поприма димензије неокласичне, суверене вестфалске империје и „велике силе“ која тежи да реафирмише стратегију „централног балансера“ унутар настајућег мултиполаризма.⁹⁾ Због свега тога стручњаци у ЕУ често истичу како ЕУ и Русија воде политике из различитих векова.¹⁰⁾ Из руске перспективе, спољна политика ЕУ се све чешће доживљава као још једна верзија освајачке политике, као реприза „продора на исток“ (*Drang Nach Osten*), чије се нормативне стране посматрају само као идеолошка обланда.

Дуализам у поимању међународних односа који сугерише да ЕУ поседује некакву „постмодерну ексклузивност“ јавља се и у перцепцији њеног одношења са другим великим силама. Роберт Кејган је још 2003. године примећивао ову појаву у односима између ЕУ и САД: „Амерички и европски погледи разилазе се по веома важном питању о сили – по питању њене делотворности,

8) Robert Donaldson, Joseph L. Noguee, *The Foreign Policy of Russia: Changing Systems*, нав. дело, стр. 94.

9) Roy Allison, "Russia resurgent? Moscow's campaign to "coerce Georgia to peace"", *International Affairs Journal*, 84:6, Blackwell Publishing Ltd/ The Royal Institute of International Affairs, 2008, стр. 1171; Robert Donaldson, Joseph L. Noguee, *The Foreign Policy of Russia: Changing Systems*, нав. дело, стр. 261.

10) Nathalie Tocci, "The EU as a Normative Foreign Policy Actor", CEPS Working Document no. 281, Centre for European Policy Studies (CEPS), Brussels, 2008; Elena Kropatcheva, "Russian foreign policy in the realm of European security through the lens of neoclassical realism", *Journal of Eurasian Studies*, vol 3, issue 1, January 2012, Hanyang University, стр. 30-40.

моралности и пожељности. Европа напушта принцип силе или га, другим речима, превазилази, повлачећи се у свој затворени свет закона и правила, међунационалних преговора и сарадње. Она ступа у постисторијски рај мира и релативног благостања, остварујући „вечити мир“ Имануела Канта. САД, међутим, остају заробљене у историји и примењују силу у анархичном хобсовском свету у ком су међународни закони и правила непоуздани, а права на одбрану, безбедност и утемељење либералног поретка још увек зависе од поседовања и употребе војне силе.¹¹⁾

1. РАЗЛИЧИТЕ „ПРИРОДЕ“ И ВИЂЕЊА МОЋИ ЕУ И РУСИЈЕ

ЕУ, коју су њени истакнути креатори и званичници називали „неидентификованим политичким објектом“¹²⁾ (Жак Делор), своју природу дугује специфичном историјском настанку и еволуцији. Унија се у прво време развијала као међународна мировна организација, а касније и као функционално наднационално удруживање које се тешко могло одредити постојећим правно-политичким категоријално-појмовним апаратом. За објашњење сложене природе ЕУ постоје мноштва теорија: неки је виде као „ентитет *sui generis*“ са специфичним карактеристикама уређења односа између држава чланица и органа Уније, други као провизоријум са федералним елементима, трећи као простор интеграције што постепено из конфедералног уређења прераста у федерацију, четврти као хибридни ентитет који сублимише одлике федеративне државе и међународне организације, пети као систем вишестепених споразума и интеракција.¹³⁾

Знатним делом опорављена од удеса совјетског пројекта, са-времена Русија има све атрибуте класичне суверене државе: хијерархијски устројене, федеративног уређења, са јаком централном влашћу и строго дефинисаним надлежностима државних органа и нивоа власти, премда са историјским, културним наслеђем „пред-модерног“ империјалног идентитета.¹⁴⁾ Према свом Уставу, Руска

11) Роберт Кејган, *О рају и моћи: Америка и Европа у новом светском поретку*, Чаробна књига, Београд, 2003, стр. 7.

12) Видети: Niel Mc Cormic, *Questioning Sovereignty*, Oxford University Press, Oxford, 1999.

13) Видети: Peter Berholtz, *Institutional Aspects of European Integration*, Mc Millan Publishing Group, London, 1993.

14) О свим главним социополитичким, правним, економским и демографским параметрима Руске Федерације видети: Irina Busighia, *Analysis of EU-Russia Relations*, MGIMO, Moscow, 2012.

Федерација је федеративна република са полупредседничким системом. У њој се на челу државе налази председник, док премијер руководи владом, са класичном поделом власти на три гране – законодавном, судском и извршном. У погледу политичког система, Русија функционише као вишепартијска представничка демократија.¹⁵⁾

ЕУ и Руска Федерација не разликују се само по свом уређењу, већ и по сасвим различитим погледима на природу и начине коришћења политичке моћи. Русија се, углавном, придржава вестфалског, сувереног концепта моћи у међународним односима.¹⁶⁾ Овај приступ комбинује све елементе тврде и меке државне моћи зарад заштите својих интереса у овирима постојећег међународно-правног система. Заступајући модерне државне вредности (сувереност, равноправност и једнакост држава, национални идентитет и историјска свест, престиж) и традиционалне комунитарне (укључујући и породичне и верске) вредности, Русија на политичку моћ гледа управо у класичном смислу. Теоријско проучавање таквог виђења политичке моћи потиче из веберовске перспективе коју је, потом, преузео реализам у науци о међународним односима. У датом кључу моћ се посматра као „способност наметања воље другоме, ослањајући се, при томе, на ефикасност средстава силе у случају непоковања“.¹⁷⁾ Сила, односно принуда се, дакако, употребљава само у крајњем случају. Далеко чешће се преферирају различити видови делотворног утицаја виђени из перспективе интересног преклапања као и читав других утицаја који теже коришћењу елемената „тврде“ и „меке“ моћи. Лишена патоса совјетског месијанизма, Русија поново задобија своје неокласичне континенталне карактеристике. Оне је постепено оспособљавају за вршење улоге „централног балансера“ мултиполаризма са јасним, у традицију укотвљеним, националним идентитетом и поимањем међународних односа у пресеку интереса и међународних правних норматива као задатог оквира сарадње између самосталних државних субјеката.

15) С.А. Авакјан, *Конституция России: природа, эволюция, современность*, Сашко, Москва, 2000.

16) Видети: Стратегија националне безбедности РФ до 2020. (Стратегия национальной безопасности Российской Федерации до 2020 года) из 2009 године, Internet, <http://www.scrf.gov.ru/documents/99.htm>, 13/12/2017, као и Ruth Deyermund, "The Uses of Sovereignty in Twenty-first Century Russian Foreign Policy", *Europa-Asia Studies*, Vol. 68, Issue 6, 2015, стр. 957-984.

17) George Schwarzenberger, "Civitas Maxima", *Year Book of World Affairs*, New York, 1975, стр. 338.

ЕУ, пак, не доживљава себе као једног од настајућих полова моћи на „Старом континенту“. Она себе види као есклузивног носиоца постмодерног порива унутар идентитетског галиматијаса од које је сачињена.¹⁸⁾ Своју постмодерну, дифузну природу ЕУ види као прогресивну – са историјски најсавршеније задатим нормативним садржајима и њиховим самосврховитим усмерењем. Услед специфичне природе њеног настанка и развоја те разноликости која постоји између њених чланица, ЕУ се не може ослонити на компоненте своје „тврде моћи“ као механичког збира компоненти моћи својих саставних делова. Једном примљене у Унију, њене државе чланице убрзано се раслојавају у типично „фрагментационо“ (Цервис)¹⁹⁾ смислу: оне разливају своју пређашњу државну моћ и наниже – на подржавне нивое и ентитете (регионе, области, локалне власти) и навише – на надржавне структуре. „Колажни“ плурализам ЕУ је настао у типском конструкционистичком кључу. У њему се норме, моћ и идентитет(и) формирају кроз сталне интеракције које стварају колективна значења. Овакви садржаји – виђени испрва као релативни у односу на идентитете и вредности других (Вент)²⁰⁾ – условљавају да ЕУ нема типичан државни однос према својој територији, нити суверено располагање ресурсима. ЕУ нема привредне капацитете подложне политичким утицајима из једног центра; она нема релативно хомогено становништво са заједничким идентитетом, карактером и моралом. ЕУ нема своју војску; нема ни класичну дипломатију (чак ни после Лисабонског уговора и увођења институције Високог представника за спољну и безбедносну политику). Сви ови недостаци воде ЕУ у правцу окретања другим видовима моћи у међународној политици, а не оним класичним, реал-политичким.

18) Видети: Ian Manners, “Normative Power Europe: A contradiction in terms”, *Journal of Common Market Studies*, Vol. 20, No. 2, 2002, стр. 235-258. Сличну аутоперцепцију ЕУ налазимо у читавом низу њених званичних докумената. Видети: European Council (2005), Declaration on Kosovo, Presidency Conclusions, 16-17 June; European Commission, “What the European Union could bring to Belarus”, non-paper, 21 November 2001, Meeting Doc. 265/06 rev 5, 2006.

19) Robert Jervis, *System Effects: Complexity in Political and Social Life*, Princeton University Press, Princeton, 1997.

20) Alexander Wendt, “Anarchy is What States Make of It – the Social Construction of Power Politics”, *International Organisation*, vol. 46, no. 2, 1992, стр. 391-425.

2. НОРМАТИВИСТИЧКА СПОЉНА ПОЛИТИКА ЕУ

Вредносне димензије „недржаволике“ природе ЕУ одавно су уочене и теоријски концептуализоване: називане су прво „цивилним“²¹⁾ „меким“²²⁾ а тек у недавно време и „нормативним“.²³⁾ На сличан начин еволуирали су и термини који су у званичним документима били употребљавани од стране европских бирократа. „Праведна основа“ у међународним односима као вредности циљ ЕУ јавља се још у „Декларацији о европском идентитету“ из децембра 1973. године. „Јединствени европски акт“ из 1986. године позива целу заједницу да „покаже принципе демократије и заступање владавине закона и људских права“ у свом вођењу спољних послова. Године 1988, Европски савет позивао се на улогу ЕЗ да чува међународни мир, као и да заступа остварива решења за регионалне конфликте и покаже солидарност према демократији. Такође, апострофирана је њена спремност да пружи подршку „Универзалној декларацији о људским правима“ и појача учинак УН по питању побољшавања друштвених и економских услова у мање развијеним земљама.²⁴⁾ Споразум из Маастрихта 1992. године задао је даље нормативне путоказе спољне политике ЕУ. У њему је исказано залагање за ширење заједничких вредности попут демократије, владавине закона, људских права и фундаменталних слобода, као и подршка економском и друштвеном развоју као несумњивим приоритетима (Article III-193(1), Article I-2 and I-3). Деценију касније, све то је у појачаном виду истакнуто на самиту у Лакену. На овом скупу је понављано како је Европа континент на коме је донета „Велика повеља слобода“, где су се одиграле Француска револуција и пад Берлинског зида, да је она постала простор зачетка идеја слободе, солидарности и различитости. „Једино ограничење ЕУ су демократија и људска права. Унија је отворена само за земље које се придржавају базичних вредности као што су слободни избори, поштовање мањина и поштовање владавине права.“²⁵⁾ „Стратегија европске безбедности“ из 2003. године истицала је значај нормативних садржаја ЕУ за вођење њене спољне политике са циљевима ширења добре управе, подршке друштвеним и политичким рефор-

21) Francois Dûchene, “The European Community and the Uncertainties of Interdependence”, in: *A Nation Writ Large? Foreign Policy Problems before the European Community*, (eds. M. Kohnstamm, W. Hager), Macmillan, London, 1973, стр. 19.

22) Christopher Hill, “European foreign policy: Power bloc, civilian model – or flop?”, in: *The Evolution of an International Actor* (ed. R. Reinhardt), Westview Press, Boulder, 1990.

23) Ian Manners, “Normative Power Europe: A contradiction in terms”, нав. дело, стр. 235-258.

24) Nathalie Tocci, “The EU as a Normative Foreign Policy Actor”, нав. дело, стр. 1.

25) Исто.

мама, борбе са корупцијом и злоупотребама моћи, успостављања владавине закона и заштите људских права. Управо то је био оквир кога је ЕУ дефинисала као модел свог меког утицаја. Већ тада је истицано како је овај утицај лишен принуде и унилатералних потеза који сежу за коришћењем елемената класичне, тврде моћи. Циљ овакве „непринудне“ спољне политике био је да пренесе вредносне димензије својих унутрашњих прилика у спољни свет, да тамо пренесе своју „природу“ везану за слободу и безбедност. При томе је снажно прокламовано удаљавање ЕУ од „политике моћи“, доминантне у међународним односима кроз историју. Истовремено, европска спољна политика проглашена је за суштинску алтернативу наслеђеној анархичности у међународним односима. ЕУ је због тога своје нормативне утицаје сматрала релевантним не само у односу на своје суседство, већ и у глобалним размерама. Све државе – сматрали су заступници европског нормативизма – могу да се размимоилазе по различитим питањима и начину на који желе да остваре своје интересе. Но, оне не могу да оспоре успостављене институционализоване оквире за миран дијалог уз помоћ којих се чува међународна стабилност, а све на основу ових норми, односно нормативних садржаја чији је – веровали су европски нормативисти – ЕУ родоначелник и главни заговорник у савременом свету.

Декларативни циљеви нормативистичке спољне политике ЕУ били су демократизација и економска модернизација на основу западњачког модела вишепартијског политичког система и слободно-тржиних активности. Управо њих је ЕУ у свом проширењу промовисала и „пресађивала“ на земље средње и источне Европе. Приступање пост-социјалистичких држава Европској унији подразумевало је безрезервно прихватање представничке демократије, тржишне економије те усклађивање („хармонизацију“) правног система ових држава са прописима ЕУ („критеријуми из Копенхагена“). Главна „нормативна средства“ ЕУ у контексту њеног проширења била су базирана на принципима „штапа и шаргарепе“.²⁶⁾ Инструменти проширења су укључивали кажњавање других држава услед њиховог одступања од нормативних оквира спољне политике ЕУ. Санкционисање није спровођено коришћењем елемената „тврде моћи“, већ, пре свега, одлагањем добијања бенефита очекиваних приступањем ЕУ. „У начелу, ЕУ је више инклинирала да охрабри и награди усаглашавање него да санкционише неусаглашавање, осим индиректно. Овим се не занемарује асиметрија у моћи између ЕУ и земаља кандидата. ЕУ је она која одлучује о подобности сваког кандидата да постане члан клуба, одређујући

26) Frank Schimmelfennig, Ulrich Sedelmeier, "Governance by Conditionality: EU Rule Transfer to the Candidate Countries of Central and Eastern Europe", *Journal of European Public Policy*, Vol. 11, No. 4, 2004, стр. 661-679.

критеријуме приступања и вреднујући спремност пријављених да то учине. Док у теорији кандидати формално преговарају о приступању, у пракси се веома мало тога преговара. *Acquis* нису предмет преговарања, осим изузетака везаних за етапе транзиције и неких привремених дерогирања. И само је ЕУ та која може одлучити да ли је и на који начин кандидат испунио критеријуме за чланство.²⁷⁾

3. ВРЕДНОСНО И ИНТЕРЕСНО РАЗМИМОИЛАЗЕЊЕ ИЗМЕЂУ ЕУ И РУСИЈЕ

Овако је у теоријском погледу изгледала „нормативистичка димензија“ спољне политике ЕУ током задње две и по деценије. У пракси се ова политика није суочавала са отвореним опонирањем међу малим и слабир државама са периферије западног културног круга. Разлика у „габаритима“, спремност на структурно уподобљавање у складу са задатим нормативним садржајем и решеност да се, уласком у Унију, постане део јединственог „великог простора“, била је код ових држава углавном неупитна. Она је то остала и у случајевима када су тумачења „треће корпе“ људских права, почела да се поступно крећу у ултра-индивидуалистичком смислу. Право суочавање са суштинским опонирањем се догодило тек када се ЕУ у својој „прогресивној“ мисији суочила са једнако „габаритном“ а историјски самосвесном Русијом. Руски културни идентитет и вековно империјално наслеђе нису јој дозвољавали да „седи у чекаоници“ за чланство у једној контраверзној супранационалној заједници и послушно се уподобљава стандардима сумњиве универзалности који се дубоко косе са морално-културним садржајима не само њеног, него и свих других незападних друштава.

Гледајући очима реал-политике у савременим међународним односима, ситуација је јасна: у настајућем мултиполарном поретку, ЕУ представља убедљиво најслабији пол у међународном систему. ЕУ је здање са најпроблематичнијим перспективама, док Русија представља делимично обновљену велику силу. Док Русија представља самосталан пол политичке моћи, ЕУ се све време налази у подређеном положају према САД и њеном војном савезу (НАТО). Нормативна моћ ЕУ представља само пратећу идеолошку потпору геостратегији атлантистичког Запада. ЕУ је принуђена да се стално уподобљава и служи геостратешким виђењима и интересним перспективама САД и НАТО-а и да селективно користи или пренебрегава своја нормативна усмерења. Нормативне димен-

27) Nathalie Tocci, „The EU as a Normative Foreign Policy Actor“, нав. дело, стр. 3.

зије спољне политике ЕУ потичу из исте идејно-цивилизацијске матрице и – мада у неким елементима предњаче над САД својом постмодерном авангардношћу – углавном следе трасе „тврде“ политичке моћи атлантизма.

Русија – која тежи реафирмацији њеног статуса „велике силе“ у глобалним размерама²⁸⁾ – управо на овај начин гледа на ЕУ и њену спољно-политичку улогу. Руско виђење самог себе, на Западу често тумачена „постимперијалним синдромом“ и пратећом носталгијом, не представља само жудњу за рестаурацијом моћи као велике силе: оно је, пре свега, базирано на историјском искуству и културно-колективном идентитету. Руски идентитет је незападни, мада европски; али не западно-европски, већ идентитет израстао из православне хришћанске традиције источног дела Европе и њене симбиозе са Азијом. Руски дискурс као пратња обнове класичних атрибута државне моћи одређен је представама о „руској цивилизацији“. „Руска цивилизација“ је једним делом блиска, а другим веома удаљена од западно-европске цивилизације, нарочито њених савремених постмодерних тенденција.²⁹⁾ Практично цело културно-колективно историјско наслеђе Русије укотвљено је у традиционалне, предмодерне обрасце.³⁰⁾ Такође, Русија строго разликује Европу са свим њеним наслеђем од ЕУ као њеног постмодерног експеримента у сваком смислу, а посебно оном нормативном. „За Русију, европски континент се састоји из два дела – западног (кога данас предводи ЕУ, а која напушта и трансформише сопствено предмодерно културно наслеђе и вредности) и источног (кога предводи и чува Русија).“³¹⁾ Такво вредносно становиште имплицира однос Русије ка ЕУ као равноправном, иако посве различитом партнеру. Такође, Русија у савременој међународној политици заступа полицентрични цивилизацијски културализам.³²⁾ Овакав став одриче убеђење било кога о његовом универзалном примату. Руско становиште се супротставља сваком ставу о супе-

28) Thomas Gomart, *EU – Russia relations: Toward a way out of depression*, CSIS/IFRI, Washington DC, 2008, стр. 5.

29) Видети: Семјуел Хантингтон, *Сукоб цивилизација*, ЦИД, Подгорица, 1998, стр. 182, 187; Andrei Tsygankov, *Russia's Foreign Policy: Change and Continuity in National Identity*, Rowman & Littlefield Publishers, New York, 2016.

30) Видети: Александар Панарин, *Россия в циклах мировой истории*, Издательство МГУ, Москва, 1999.

31) Dimitri Trenin, “Russia reborn: reimagining Moscow’s foreign policy”, *Foreign Affairs*, Vol. 88, Issue 6, 2009, стр. 37.

32) Стратегија националне безбедности РФ до 2020. године (Стратегия национальной безопасности Российской Федерации до 2020 года) из 2009 године, Internet, <http://www.scrf.gov.ru/documents/99.htm>, 13/12/2017.

приорним вредносним оквирима једних културно-цивилизацијских творевина над другим. Руски културни полицентризам због тога дубоко противуречи западном европоцентризму и његовим глобалним тежњама. Праћен „тврдом“ експанзијом САД и НАТО-а западним друштвима овакав „мисионарски“ нормативизам пре свега личи на нови идеолошки вид неоколонијалног потчињавања. Поред тога, мултицентрични културно-цивилизацијски приступ само учвршћује Русију у њеном опредељењу да постсовјетски простор посматра као сопствену сферу утицаја. Русија, на основу мноштва културних и историјских аргумената, сматра да је она та која треба да има првенство да утиче и предводи тамошње економско-политичко наддржавно повезивање, а не да те просторе препушта онима које доживљава као „Друге“ и другачије.

Различите „природе“ и вредносна усмерења ЕУ и Русије одсликавају и се на њихово виђење простора и времена. Ова виђења утичу на различита вредновања и интерпретације прошлости. ЕУ себе види и промовише као „завршену“, „безвремену“ и у (гледано у класичном државном смислу) „неполитичку“ заједницу која се шири кроз простор вођена својим нормативним импулсима. За ЕУ, историја у правом смислу и не постоји мимо историјата њеног настанка и развоја. Наслеђене историјске контроверзе ЕУ се реинтерпретирају или у постмодерном релативистичком кључу или зарад опортунних циљева. Реинтерпретирање служи да се, кроз умањивање и негирање постојећих разлика, прикрију и некадашњи и актуелни спорови између држава чланица ЕУ. Русија не само да географски простор посматра геополитички: она и садашњицу и будућност тумачи у културно-историјском кључу, у пресеку историјског права, културно-историјске генезе, њене динамике и интересне логике. Богата историја и обнова поштовања културно-историјских наслага учвршћује Русију у свом комплексном културном идентитету. Покушаји реинтерпретације историје и релативизације кључних догађаја и позиција у историји односа Русије и Запада у Русији се доживљавају као покушаји историјског ревизионизма. Уочене ревизионистичке тежње се виде као настојања усмерена ка колективно-идентитетском слабљењу и покушајима рехабилитације сумњивих историјских личности и поражених покрета. Заједничко и овим личностима и покретима је што су бивали у служби управо оних сила које су угрожавале историјски идентитет и самосвојност Русије као и њен територијални интегритет.³³⁾ У том смислу, између Русије и неких тенденција на њеном Западу одвија

33) Loredana Maria Simionov, "EU and Russia, cooperation or competition?", *Center for European Studies, Alexandru Ioan Cuza University, The Romanian Academy, Iași*, 2014, стр. 235.

се својеврсна „борба за сећање“,³⁴⁾ тј. битка за реинтерпретацију прошлости.

4. ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Све у свему, Русија не гради своју спољну политику у складу са оквирима и вредностима које „задаје“ ЕУ. Руска спољна политика, међутим, није пуко опонирање ЕУ и ривалска реакција. Она је, пре и изнад свега, логични наставак тамошњег доминантног културно-колективног резоновања, а тек секундарно реакција на изазове Запада. И руске политичке елите и руски народ не виде територије између ЕУ и Русије као „празан простор“ који постоји ван руског културног, политичког и економског утицаја. Напротив, они га виде као „блиско суседство“ које исконски припада јединственом културном кругу у коме је Русија лидер и стожер окупљања.³⁵⁾ Видећи себе поново у статусу „велике силе“, Русија обнавља ову историјску улогу и води политику у складу са тим. Она се претходно ослободила комунистичког идеолошког багажа и почела да форсира билатерализам у свом „блиском суседству“ као најпогоднији начин за вођење политике. За разлику од Русије, ЕУ, са свог нормативног пиједестала, пориче свим другима актери-ма позицију једнако вредног субјекта међународних односа. Унија третира своје окружење углавном као мало вредан постисторијски материјал. Овај материјал, сматрају у Унији, треба преобликовати, превредновати и, поступно – када се саобрази ЕУ као „прототипу“ – апсорбовати провођењем кроз сопствени приступни процедурал-ни лавиринт.

Услед дубоко удаљених вредносних ставова и, на основу њих, виђења стварности, Русија види активности ЕУ на постсовјетском простору пре свега у „геополитичким размерама“: као борбу за проширење „сфере утицаја“ на руски културно-историјски простор. Русија сматра да у свом „блиском суседству“ дугорочно ионако не може да постоји вакум моћи и да га, због тога, треба превентивно – мада поступно и мирољубиво – испунити. ЕУ, са друге стране, овакве виђења и активности Русије тумачи као обновљени „руски империјализам“. „Империјалистичке“ руске намере, сматрају на Западу, ношене су носталгичним сентиментима ка просторима на којима Русија више нема никакав примат ни историјско

34) Thomas Gomart, *EU-Russia relations: Toward a way out of depression*, нав. дело, стр. 3.

35) Видети нпр. Александар Дугин, *Основи геополитике 1*, Екопрес, Зрењанин, 2004, стр. 147-193.

право, а поготово не неке културно-цивилизацијске разлоге који измичу западним идеалним нормативним оквирима. Ово дубоко размимоилажење – „погурано“ од стране САД зарад њених геополитичких амбиција – полако је преусмерило односе ЕУ и Русије у правцу „игре нулте суме“ (*zero sum game*) где се добитак једне стране сматра губитком друге. Садашњи антагонизми и санкције пуке су последице овакве логике и на основу ње виђеног сплета околности.

ЛИТЕРАТУРА

- Авакьян С.А., *Конституция России: природа, эволюция, современность*, Сашко, Москва, 2000.
- Дугин Александр, *Основы геополитике 1*, Екопрес, Зрењанин, 2004.
- Кејган Роберт, *О рају и моћи: Америка и Европа у новом светском поретку*, Чаробна књига, Београд, 2003.
- Миршајмер Џон, *Трагедија политике великих сила*, Удружење за студије САД у Србији, Београд, 2009.
- Панарин Александр, *Россия в циклах мировой истории*, Издательство МГУ, Москва, 1999.
- Стратегија националне безбедности РФ до 2020. године (Стратегия национальной безопасности Российской Федерации до 2020 года) из 2009 године, Internet, <http://www.scrf.gov.ru/documents/99.htm>, 13/12/2017.
- Хантингтон Семјуел, *Сукоб цивилизација*, ЦИД, Подгорица, 1998.
- Achibugi Daniele, *The Global Commonwealth of Citizens*, Princeton University Press, Princeton New Jersey, 2008.
- Allison Roy, "Russia resurgent? Moscow's campaign to "coerce Georgia to peace"", *International Affairs Journal*, 84:6, Blackwell Publishing Ltd/The Royal Institute of International Affairs, 2008.
- Anthony Ian, "Russia as a strategic challenge for the European Union", SIPRI – Stockholm International Peace Research Institute, Internet, <https://www.sipri.org/commentary/essay/2015/russia-strategic-challenge-european-union>, 10/10/2017.
- Berholtz Peter, *Institutional Aspects of European Integration*, Mc Millan Publishing Group, London, 1993.
- Busighia Irina, *Analysis of EU-Russia Relations*, MGIMO, Moscow, 2012.
- De Bardeleben Joan, "The Impact of EU Enlargement on the EU-Russian Relationship", in: *A Resurgent Russia and the West: The European Union, NATO, and Beyond* (ed. Roger E. Kanet), Republic of Letters Publishing, Dordrecht, 2009.
- Deyermond Ruth, "The Uses of Sovereignty in Twenty-first Century Russian Foreign Policy", *Europa-Asia Studies*, Vol. 68, Issue 6, 2015.

- Donaldson Robert, Noguee Joseph L., *The Foreign Policy of Russia: Changing Systems, Enduring Interests*, ME Sharpe, Armonk, 2005.
- Dûchene Francois, "The European Community and the Uncertainties of Interdependence", in: *A Nation Writ Large? Foreign Policy Problems before the European Community*, (eds. M. Kohnstamm, W. Hager), Macmillan, London, 1973.
- European Commission, "What the European Union could bring to Belarus", non-paper, 21 November 2001, Meeting Doc. 265/06 rev 5, 2006.
- European Council, Declaration on Kosovo, Presidency Conclusions, 16-17 June, 2005.
- Gomart Thomas, *EU – Russia relations: Toward a way out of depression*, CSIS/IFRI, Washington DC, 2008.
- Gowa Joanne, *Ballot and Bullets*, Princeton University Press, Princeton New Jersey, 1999.
- Hill Christopher, "European foreign policy: Power bloc, civilian model – or flop?", in: *The Evolution of an International Actor* (ed. R. Reinhardt), Westview Press, Boulder, 1990.
- Jervis Robert, *System Effects: Complexity in Political and Social Life*, Princeton University Press. Princeton, 1997.
- Kropatceva Elena, "Russian foreign policy in the realm of European security through the lens of neoclassical realism", *Journal of Eurasian Studies*, vol. 3, issue 1, January 2012, Hanyang University.
- Manners Ian, "Normative Power Europe: A contradiction in terms", *Journal of Common Market Studies*, Vol. 20, No. 2, 2002.
- Mc Cormic Niel, *Questioning Sovereignty*, Oxford University Press, Oxford, 1999.
- Morgentau Hans, *Politics Among Nations*, McGraw-Hill Education, New York, 2005.
- Putin Vladimir, "Speech and the Following Discussion at the Munich Conference on Security Policy", Munich, 10 February 2007, Internet, <http://en.kremlin.ru/events/president/transcripts/24034>, 24/10/2017.
- Ray James Lee, "Wars Between Democracies: Rare, Or Nonexistent", *International Interactions* (18:3), 1993.
- Schimmelfennig Frank, Sedelmeier Ulrich, "Governance by Conditionality: EU Rule Transfer to the Candidate Countries of Central and Eastern Europe", *Journal of European Public Policy*, Vol. 11, No. 4, 2004.
- Schwartzenger George, "Civitas Maxima", *Year Book of World Affairs*, New York, 1975.
- Simionov Loredana Maria, "EU and Russia, cooperation or competition?", *Center for European Studies, Alexandru Ioan Cuza University*, The Romanian Academy, Iași, 2014.

- Tocci Nathalie, "The EU as a Normative Foreign Policy Actor", CEPS Working Document no. 281, Centre for European Policy Studies (CEPS), Brussels, 2008.
- Trenin Dimitri, "Russia reborn: reimagining Moscow's foreign policy", *Foreign Affairs*, Vol. 88, Issue 6, 2009.
- Tsygankov Andrei, *Russia's Foreign Policy: Change and Continuity in National Identity*, Rowman & Littlefield Publishers, New York, 2016.
- Wendt Alexander, "Anarchy is What States Make of It – the Social Construction of Power Politics", *International Organisation*, vol. 46, no. 2, 1992.

Aleksandar Sasa Gajic

EU AND RUSSIA: BETWEEN NORMATIVITY AND REAL-POLITICS

Resume

By observing normative framework that is not only affecting self-determination and perception of the "Other" in international politics, but which is also significantly contributing to the perception of one's own major and minor interests, the Paper focuses on the contemporary relations between the EU and Russia. In recent years there were numerous disputes between EU and Russia such as Georgian War, Russia-Ukraine "gas disputes", question of Kaliningrad, cross-border control disputes, NATO's eastern enlargement and construction of anti-ballistic missile shield in new NATO member states, Ukraine's Civil War... The antagonism between EU and Russia concerns not only their political disputes, but also has its repercussions on theoretical point of view that is being developed on both sides. The EU sees itself as an exclusive "postmodern power" with superior normative content that looks at Russia as a supporter of an outdated real-political approach that seeks to restore its empire. On the other hand, Russia defines itself as a state that adheres to the Westphalian, sovereign concept of power in international relations based on its cultural and historical heritage which obliges it to act in real-political dimensions. From this perspective, Russia sees the "normative force" of the EU as an expression of its false superiority behind which geopolitical interests of the new "Drive toward East" are being hypocritically hidden. In the contemporary international relations that are evolving toward multi-polarity, EU is the weakest center of regional power and the supranational construction with most problematic perspectives, while Russia tends to become partially renewed "Great Power". While Russia acts as independent pole of political power, EU is still in a subordinate, non-independent position

towards the USA and NATO. The paper further analyzes in detail the normative foreign policy of the EU as well as the normative and interest disagreement between the EU and Russia, as well as Russian foreign policy that tries to set ground for multi-polar world of sovereign states with Russia as its “central balancer”. The concluding part of the Paper explains that each of these two entities follows the self-defining logic and its value framework that is, however, not just a opposing or rival reaction toward the other international power, but a logical continuation of one’s own internal politics and their prevailing cultural-collective reasoning, and only a secondary reaction to the challenges addressed by their rivals.

Keywords: EU, Russia, normativism, real politics, multi-polarity, geopolitics, eastern EU enlargement

* Овај рад је примљен 23. октобра 2017. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 06. децембра 2017. године.

Никша Никодинович

Београд

КОМПАРАТИВНА АНАЛИЗА ПРОТИВТЕРОРИСТИЧКИХ СТРАТЕШКИХ ПРИСТУПА САД И ЕУ ТОКОМ ПРВЕ ДЕЦЕНИЈЕ „ГЛОБАЛНОГ РАТА ПРОТИВ ТЕРОРИЗМА“

Сажетак

У тексту се анализирају и пореде начини на које су Сједињене Америчке Државе (САД) и Европска унија (ЕУ) у првих десет година „рата против тероризма“ третирали исти у стратешким документима – својим безбедносним и антитерористичким стратегијама – које представљају основне оквире њихове борбе против тог највећег безбедносног изазова и најозбиљније савремене глобалне претње, а усвојене су након терористичких напада на САД 2001. године. Утврђује се у чему се њихови стратешки приступи разликују, а квалитативном и компаративном анализом садржаја докумената те њихове примене у пракси указује се на безбедносне последице различитих концепција противтерористичке борбе. Дакле, циљ истраживања је: да се утврди каква је природа одговора на тероризам и које су то и какве безбедносне последице различитих противтерористичких стратешких визија и предузетих мера на почетку новог миленијума.

Кључне речи: безбедност, тероризам, противтероризам, рат, стратегија, САД, ЕУ

1. УВОД

Пре него што подробније анализирамо различите начине на које су се САД и ЕУ супротставиле савременом тероризму неопходно је да истакнемо две врло битне чињенице, а то су: прво, у време доношења наведених стратегија Сједињене Државе су биле светска сила број један јер их је крај Хладног рата оставио у позицији доминантног војног чиниоца у свету, док је Европска унија тада била, а и данас је, глобална сила у свом развоју и успону, која се тек с почетком 21. века отворено почела борити за сопствену улогу у глобалној безбедности; друго, диферентност политичких заједница САД и ЕУ, затим процеса доношења одлука у њима као и ауторитативног положаја њихових кључних политичких актера битно утиче на политичко одлучивање и стратешко планирање. Наиме, председник САД, који је уједно и њихов врховни војни командант, у могућности је самостално да намеће одређена спољнополитичка решења и доноси безбедносно-одбрамбене одредбе, док ни један челник ЕУ нема ни приближну моћ нити утицај.¹⁾ Узмимо за пример бившег америчког председника Џорџа В. Буша који је током свог првобитног реаговања на терористичке нападе 2001. године почео да се понаша као нека врста апсолутног монарха, ограничавајући темељне слободе и права грађана широм света, укључујући и сопствени народ. За разлику од САД које представљају јаку и моћну државу, једном речју велесилу (политичку, економску и војну), ЕУ је прилично „лабава“ друштвена политичко-економска међународна заједница у свом конституисању, која нема средишње актере политичке моћи и власти који су у стању доносити јединствене и, пре свега, обавезујуће одлуке за своје чланице. Тако је у Унији доношење одлука, а нарочито спољнополитичких, дуготрајно и комплексно, јер је читав процес дисперзиран на више њених тела и институција. Надаље, неопходност сагласности свих 28 чланица додатно успорава њихово усвајање, а вољом националних влада условљена је и имплементација истих.

То заправо објашњава зашто је за САД карактеристично да имају добру праксу и континуитет у доношењу националних стратегија као и пратећих докумената из области безбедности и сузбијања тероризма, док се за ЕУ то не може рећи. За разлику од европских, америчке власти су у оквиру противтерористичке политике у десетогодишњем раздобљу након терористичких напада

1) Амерички председник доноси највиши рангиран безбедносни акт у држави – Националну стратегију за безбедност – на којој се темеље све остале подстратегije из области безбедности и одбране, а међу њима и противтерористичке.

(2001-2011) усвојиле три националне безбедносне стратегије, затим три националне противтерористичке стратегије, мноштво подстрагеија и релевантних докумената у оквиру ресорних министарстава и федералних безбедносних агенција, више десетина акционих планова којима се дефинишу циљеви деловања и одређују модели супротстављања тероризму као и смернице за његову превенцију. Све те стратегије, подстратегиије и акциони планови темеље се на важећој Националној стратегији за безбедност.

Европска унија је тек 2003. године, након што су САД и Велика Британија већ донеле посебне националне стратегије за борбу против тероризма, усвојила своју прву безбедносну стратегију у којој су представљени оквири антитерористичке борбе, да би две године касније и она објавила сопствену противтерористичку стратегију. Уистину, она је од свог формирања поклањала мању или већу пажњу борби против тероризма, али ју је тек као последицу терористичких напада на САД 2001. године знатно интензивирала доношењем обавезујуће Оквирне одлуке и успостављањем нормативних оквира за супротстављање тероризму,²⁾ чиме је борба против њега постала интегрални део већ ефикасно разрађене европске борбе против организованог криминала. Међутим, иако је по угледу на свог највећег партнера³⁾ и са истом намером ЕУ усвојила готово идентично насловљене стратешке документе, у њима се осликавају потпуно различити приступи дефинисања најбољег начина за остварење дугорочних безбедносних циљева и начина сузбијања њихове носеће претње – глобалног тероризма.

2. РАЗЛИЧИТИ СТРАТЕШКИ ОДГОВОРИ САД И ЕУ НА ТЕРОРИЗАМ

Одговор на питање зашто су САД и ЕУ одабрале различите путеве супротстављања тероризму, поједина истраживања проналазе у различитости система њихових друштвених вредности. Наиме, њима се указује на то да поред типа политичке заједнице и друштвеног уређења, успостављене вредности које друштво гаји и негује битно утичу на доношење конкретних политичких одлука и стратегија, а посебно оних које се тичу безбедности. „Генерал-

2) Council Framework Decision of 13 June 2002 on the European arrest warrant and the surrender procedures between Member States, 2002/584/JHA, *Official Journal of the European Union*, L 190, 18.07.2002, стр. 1-20.

3) Европска унија у оба своја документа, безбедносној и противтерористичкој стратегији, експлицитно наводи да су САД њен највећи партнер, док се у америчким стратегијама то оцртава доста суптилније, кроз благо истицање њихове историјске сарадње и међуповезаности.

но говорећи, Американци и Европљани имају различите системе друштвених вредности. Американци исте вредности тумаче другачије од грађана Европске уније, а САД и ЕУ различито гледају на питања вере, националности, имиграната, смртне казне, суверенитета, националне безбедности, људских права, спољне политике, војне моћи те бројних других друштвених вредности⁴⁾

Дакле, разлике су очигледне у безбедносним културама САД и ЕУ, што у потпуности објашњава њихову диферентност у вођењу спољне, а посебно безбедносно-одбрамбене политике. Тако САД на остатак света гледају као на непријатељски и претећи, а иностране претње доживљавају као егзистенцијалне и идеолошке те им се као таквим супротстављају агресивно и офанзивно, ослањајући се на силу и војне инструменте, које сматрају прикладним и најучинковитијим. Са друге стране, ЕУ настоји да се са претњама суочи превентивно и цивилним средствима, водећи рачуна о људским правима и грађанским слободама. Амерички историчар Роберт Кејган (*Robert Kagan*) у свом есеју „Моћ и слабост“ објашњава ово разликање по питању безбедносних приоритета кроз различите погледе Европљана и Американаца на свет, што у свом делу под називом „Европски сан“ Џереми Рифкин (*Jeremy Rifkin*), амерички филозоф и политички аналитичар, потврђује.⁵⁾

2.1. Компаративна анализа безбедносних стратегија и њихове имплементације

Што се тиче самих стратегија оне се као документи по својој структури, садржају и обиму знатно разликују, а оно у чему се скоро подударају јесте дефинисање готово идентичних безбедносних претњи и стратешких циљева, али се веома разликују кад су у питању начини на који ће они бити остварени. Европска безбедносна стратегија представљена је на укупно 14 страна,⁶⁾ док је Стратегија националне безбедности САД из 2002. године написана на 31 страници, она из 2006. на 49 страна, а из 2010. на 59 страна.⁷⁾

4) Тонћи Продан, „Компаративна анализа протутерористичких стратегија Сједињених Америчких Држава и Европске уније“, *Полемос*, Хрватско социолошко друштво, Загреб, 1(2), 2014, стр. 51.

5) Упоредити: Robert Kagan, “Power and Weakness”, *Policy Review*, Internet, <http://users.clas.ufl.edu/zselden/course%20readings/rkagan.pdf>, 23/03/2015. Jeremy Rifkin, *The European Dream*, Jeremy P. Tarcher Inc., New York, 2004.

6) European Council, *A Secure Europe in a Better World: European Security Strategy*, Brussels, 2003, Internet, <https://europa.eu/globalstrategy/en/european-security-strategy-secure-europe-better-world>, 16/11/2017.

7) Упоредити: The White House, *National Security Strategy of the United States of America*, Washington, September 2002, Internet, <https://www.state.gov/documents/>

Битно је истаћи да је објављивањем своје безбедносне стратегије ЕУ, односно њене чланице, по први пут су постигле консензус око колективног приступа осигуравања сопствене безбедности и елиминисања опасности које прете њеном нарушавању. Тим документом Унија је представила своје безбедносне претње али и стратешке циљеве, нагласила потребу осавремењивања сопствених средстава деловања, начина функционисања и сарадње са међународним партнерима у решавању безбедносних проблема. Поред тога, дефинисала је вредности на којима се заснива и принципе којих се придржава у спољној политици, јасно је осликала свој тренутни положај у свету као и политичка настојања поруком да сматра да јој припада улога глобалног играча.⁸⁾ Попут Обамине, а за разлику од Бушове, нарочито првобитне из 2002. године,⁹⁾ Европска безбедносна стратегија осликава јасно опредељење држава чланица за изградњу међународног поретка који ће се заснивати на „делотворном мултилатерализму“, односно на изградњи снажног међународног друштва и чврстих међународних институција.¹⁰⁾ Међутим, док је ЕУ тежила том циљу и у пракси, САД су, како у време Буша тако и у време Обаме, уистину доста суптилније, путем сопствене супериорности и војног примата спроводиле насилну „демократизацију“ у свету.

Амерички стратешки приступ националној безбедности, односно њеној одбрани и заштити базиран је на „тврдој моћи“ и употреби силе. Супротно томе, Европском безбедносном стратегијом доминирају инструменти „меке моћи“ – употреба политичких и дипломатских средстава, економских мера (притисака), хуманитарних иницијатива, спречавање конфликта, управљање кризама и сл. Она тврду моћ не одбацује у потпуности, већ је као ефективну види у решавању безбедносних проблема једино уз комбинавање са меком, а војно интервенисање предвиђа само као по-

organization/63562.pdf, 16/11/2017. The White House, *National Security Strategy of the United States of America*, Washington, September 2006, Internet, <https://www.comw.org/qdr/fulltext/nss2006.pdf>, 07/12/2015. The White House, *National Security Strategy*, Washington, May 2010, Internet, <http://nssarchive.us/NSSR/2010.pdf>, 16/11/2017.

8) Док Америка кроз стратегију истиче своју доминантну улогу у светској безбедности и уопште међународним односима, ЕУ само претпоставља своју глобалну одговорност и на ствари више гледа са регионалне тачке.

9) Бушова администрација је након 11. септембра у потпуности милитаризовала своју спољну политику, ослањајући се на силу и примену „закона јачег“. Тек касније се отпочело са ослањањем на елементе „меке моћи“ и давањем на значају мултилатералној сарадњи, да би се спектар комплементарних политичких иницијатива и циљева проширио доласком Обаме на чело САД.

10) European Council, *A Secure Europe in a Better World: European Security Strategy*, нав. дело.

следње средство, након исцрпљења цивилних и то искључиво као крајње неопходан инструмент за раздвајање супарничких страна у оружаном сукобу. Концепција европског елиминисања претњи и решавања безбедносних проблема, према Европској безбедносној стратегији из 2003. године, заснива се на превенцији, кроз мултилатералну сарадњу и развојне програме под окриљем УН. У њој је такође истакнуто да ће политичка моћ и утицај ЕУ бити усмерени на доношење међународних закона којима ће се успоставити и регулисати универзална људска права.¹¹⁾ Са друге стране, Стратегија националне безбедности САД спољашњу и безбедносно-одбрамбену политику Америке конципира искључиво на њеним националним интересима, занемарујући међународно право и не прихватајући Међународни кривични суд, те не марећи превише о томе какве то конотације има по остатак света. Томе у прилог најбоље сведочи ауторски чланак Кондолизе Рајс (*Condoleezza Rice*), специјалног саветника председника Буша за националну безбедност и главног творца стратегије, објављен током председничке кампање 2000. године, дакле, пре терористичких напада 11. септембра и самог објављивања стратегије, у коме каже: „За САД је најбоље да се и даље јасно руководе одређеним националним интересима, а не интересима такозване међународне заједнице“.¹²⁾

Дакле, док ЕУ све потенцијалне сукобе и конфликте настоји свести на минимум, пре свега на Блиском истоку, САД су убеђене да су ствари кулминирале дотле да не постоје могућности за преговоре те да су војне акције у потпуности оправдане и крајње неопходне за спречавање „даљих катастрофа“ – других терористичких напада на САД, њихове пријатеље и партнере, сразмерних онима 11. септембра 2001. године.

Интересантно је и то да су САД и ЕУ тероризам дефинисале на сличан начин, тј. да су сагласне у томе да он представља употребу насиља (терора) ради остварења одређених политичких циљева. Међутим, његову претњу доживљавају потпуно другачије. ЕУ је попут САД идентификовала тероризам као носећу претњу глобалној безбедности, али се у проценама озбиљности и јачине те претње разликала од америчких. Наиме, за Американце тероризам представља главну и највећу претњу националној безбедности, док Европа на њега гледа као на велику али не и једину безбедносну претњу. Европљане подједнако забрињавају кључни

11) Исто.

12) Condoleezza Rice, "Campaign 2000: Promoting the National Interest", *Foreign Affairs*, Internet, <https://www.foreignaffairs.com/articles/2000-01-01/campaign-2000-promoting-national-interest>, 13/03/2016.

глобални изазови попут сиромаштва, зависности од ограничених природних ресурса и енергената, затим миграције и пандемије, јер сви они доводе до регионалних сукоба и етничких конфликта који заједно са корупцијом¹³⁾ и лошим управљањем урушавају државе и омогућују ширење организованог криминала, а који је уско повезан са тероризмом. Међутим, у америчким безбедносним стратегијама организовани криминал се уопште не наводи као опасност, али се и ЕУ и САД слажу у томе да тероризам у комбинацији са оружјем за масовно уништење представља највећу могућу, односно катастрофалну претњу глобалној безбедности. Штавише, Унија је на истом састанку Савета министара, на ком је усвојена и Европска безбедносна стратегија, донела и посебну стратегију против ширења оружја за масовно уништење. Њом су утврђене конкретне мере за ефикасно реаговање на пољу разоружавања, спречавања даљег ширења и успостављања потпуне контроле оружја за масовно уништавање, као растуће претње међународном миру и безбедности.¹⁴⁾

Чињеницу коју треба узети у обзир јесте да је само Америка била мета терористичких напада 11. септембра, а да је у то време њен евроатлантски савезник и најважнији партнер у међународним односима, али и у предстојећем „рату против тероризма“ уживао у ретким тренуцима своје историје – целим европским континентом владао је мир, а претње за његово нарушавање готово да нису постојале. Такође, ако се узме у обзир и европско велико искуство са домаћим или унутрашњим тероризмом, онда постаје јасно зашто 11. септембар у Европи није сразмерно доживљен као и у САД. Наиме, шокантност изазвана трагичним нападима на њујоршке „Куле близнакиње“ била је више него евидентна и код грађана Европе, али узрочно-последичне реакције њених институција и носилаца власти нису ни приближне америчким. Отуд та различитост у перцепцији терористичке претње, тј. њене јачине и озбиљности, као и у формулисању колективног стратешког концепта за њено сузбијање. Другим речима, агресиван амерички одговор на 11. септембар и уопште ескалацију исламистичког тероризма представља класичну реакцију нападнутог. Зато је сасвим логично зашто су се САД, као жртва најспектакуларнијих терористичких напада у ис-

13) Постоји мноштво држава са високим степеном корупције које се не суочавају са тероризмом, што указује на то да корупција сама од себе не води ка тероризму, али треба имати на уму и то да државе које представљају легло тероризма деле највећу стопу корупције у свету. Више о томе у: Institute for Economics & Peace, *2012 Global terrorism Index*, New York, 2013, стр. 38.

14) European Council, *EU Strategy Against Proliferation of Weapons of Mass Destruction*, Brussels, 2003, Internet, <http://register.consilium.europa.eu/doc/srv?l=EN&f=ST%2015708%202003%20INIT, 03/15/2013>.

торији и као држава којој терористи највише прете, определиле за „рат“ до потпуног уништења непријатеља – тероризма.

Надаље, Европска унија тероризам поред спољашње доживљава и као унутрашњу претњу. Њена стратегија указује на то да терористи живе у државама Европске уније где су се доселили из сиромашних и/или пропалих држава у којима владају недемократски режими, организовани криминал и корупција, или су актуелни етнички конфликти, као и да већа опасност по безбедност њених грађана вреба из суседних држава него са Блиског истока. САД, међутим, сматра да терористичке претње долазе само споља, из држава које спонзоришу и подржавају тероризам, док занемарујући број појединаца унутар саме Америке може бити на мети екстремистичке индоктринације и радикализације. Тако за ЕУ „неуспешне државе (*failing states*)“¹⁵⁾ због своје корумпираности и нарушених институција, представљају носећу безбедносну претњу, док САД на „одметничке државе (*rogue states*)“¹⁶⁾ гледају као на највећег непријатеља.¹⁶⁾

Суштинска разлика супротстављања тероризму у безбедносним стратегијама ЕУ и САД је у томе што у првобитном америчком одговору, који је формиран под утицајем догађаја одиграних 11. септембра 2001. године, САД се опредељују за превентивни рат против тероризма, који ће водити ван својих граница. У том рату траже савезнике,¹⁷⁾ али су спремне да делују и унилатерално, што није ситуација и са ЕУ, која ставља акценат на мултилатерализам и спречавање или ублажавање узрока тероризма. Иако Европска безбедносна стратегија указује на евентуалну неопходност превентивног деловања уз напомену да ће се „у будућности прва линија одбране често налазити у иностранству“¹⁸⁾ она се, за разлику од америчке, која умањује улогу Уједињених нација, ослања на Резо-

15) За ЕУ, недемократски државни режими представљају највеће и базе и мете тероризма. Више о томе у: European Council, *A Secure Europe in a Better World: European Security Strategy*, нав. дело. стр. 9-14.

16) САД су као тзв. одметничке државе које спонзоришу тероризам, поред Авганистана и Ирака, својевремено идентификовале Иран, Сирију, Либију, Кубу и Северну Кореју.

17) САД из тадашње позиције једине глобалне силе себи су доделиле лидерску улогу у борби против глобалног тероризма. У њиховим стратегијама се инсистира на формирању антитерористичких савезништава и међународној подршци кроз поштовање међународно-правне обавезе да се активно учествује у борби против тероризма, која проистиче из Резолуције 1373 Савета безбедности УН. Тако се од свих држава, биле оне јаке или слабе, пријатељски или непријатељски настројене према САД, захтева да на унутрашњем плану спроведу неопходне безбедносне реформе како би сопствене институционалне и правно-регулативне процедуре прилагодили спречавању, сузбијању и санкционисању тероризма.

18) European Council, *A Secure Europe in a Better World: European Security Strategy*, нав. дело, стр. 7.

луције УН и наглашава мултилатерализам као главну одредницу своје спољње политике, јер како истиче: „њена безбедност и просперитет зависе о међународном поретку заснованом на ефективном мултилатерализму“.¹⁹⁾

2.2. Компаративна анализа противтерористичких стратегија и њихове имплементације

Што се тиче посебних америчких и европске противтерористичке стратегије, разлике у њима су готово идентичне као и у безбедносним. Заснивају се на томе што стратегија ЕУ већу важност придаје „мекој моћи“ и делотворном мултилатерализму, који са крајње неопходним војним средствима комбинује дипломатске и економске мере. За разлику од ње, Национална стратегија САД за борбу против тероризма захтева директну и сталну војну акцију против терористичких организација са глобалним дометом како би се првенствено дезорганизовале, деградиле и коначно у потпуности унишtile. У саопштењу које је поводом објављивања прве Националне стратегије за борбу против тероризма издала Бела кућа, а којим се рат против глобалног тероризма описује као дуг и тежак период у коме САД неће и не смеју посустати због безбедности својих грађана и националних интереса, ова стратегија је представљена на следећи начин:

Национална стратегија Сједињених Држава за борбу против тероризма фокусира се на спровођењу антитерористичке борбе ван граница САД. Њом ће се користити сви елементи наше националне моћи и међународног утицаја како би се спроводили напади на терористичку мрежу;²⁰⁾ смањила њихова способност комуницирања и координисаног планирања; како бисмо их изоловали међусобно али и од потенцијалних савезника; идентификовали и онемогућили спровођење њихових акција пре него што нападну.²¹⁾

Америчка стратегија полази од становишта да је напад најбоља одбрана, док је то за Европљане превенција. Наиме, Европска противтерористичка стратегија се, пре свега, заснива на превенцији терористичких напада путем појачаног деловања обавештајно-безбедносних служби активне глобалне размене обавештајних података, затим путем „финансијског рата“ против

19) Исто, стр. 9.

20) У саопштењу се такође истиче да данас терористичке ћелије постоје на сваком континенту и у десетинама земаља у свету, укључујући и САД. Извор: The White House, *President Bush Releases National Strategy for Combating Terrorism*, 2003, Internet, <https://fas.org/irp/news/2003/02/wh021403c.html>, 23/03/2011.

21) Исто.

терористичких организација – спречавањем прања новца, елиминасањем финансијских извора и пресецањем канала финансирања, како од стране одређених држава тако и од организација и појединаца. Иако попут САД, тероризам дефинише као највећу претњу сопственој безбедности, вредностима њеног демократског и отвореног друштва, као и правима и слободама њених грађана, она борбу против њега не доживљава као рат.²²⁾

Упоредном анализом европске и америчких стратегија усредоточеном на конструктивне учинке писаног језика у документима утврдили смо да су за разлику од ЕУ Американци одабрали „ратни модел“ за сузбијање тероризма. Наиме, у њиховим стратегијама, које су писане у офанзивном тону и прилично емотивно, присутни су милитаристички термини као нпр. *рат*, *војни* и *непријатељ*, док у Европској противтерористичкој стратегији нису.²³⁾ Фреквенција њиховог појављивања у све три америчке стратегије потврђује да Американци тероризам доживљавају као егзистенцијалну претњу те сходно томе против њега воде рат уз логичан одабир „тврде моћи“ – војних инструмената и грубе силе. Према приказаним циљевима и намерама (начинима и средствима) њиховог остваривања, америчке све три стратегије представљају неку врсту изричито војног документа. Наиме, у њима се као главни и основни циљ истиче „победа у глобалном неконвенционалном рату против тероризма“.²⁴⁾ Уистину, Обама (*Barack Hussein Obama*) је за разлику од свог претходника парафразирао тај циљ на „свеобухватни глобални обрачун са Ал Каидом, њеним партнерима и следбеницима“²⁵⁾ али је он у суштини остао исти као и представљена средства његовог обезбеђења – агресивно дејствовање оружаних снага.

Као и у безбедносним стратегијама, САД свој противтерористички одговор конципирају на предузимању агресивних превентивних напада у иностранству са циљем превенције могућих терористичких акција на територији САД. ЕУ такође предвиђа превентивни ангажман са циљем одвраћања терористичких напа-

22) European Council, *The European Union Counter-Terrorism Strategy*, Brussels, 2005, Internet, <http://register.consilium.europa.eu/doc/srv?l=EN&f=ST%2014469%202005%20REV%204>, 03/15/2013, стр. 5-7.

23) Упоредити: The White House, *National Strategy for Combating Terrorism*, Washington, February 2003, Internet, https://www.cia.gov/news-information/cia-the-war-on-terrorism/Counter_Terrorism_Strategy.pdf, 20/07/2012. The White House, *National Strategy for Combating Terrorism*, Washington, September 2006, Internet, <http://www.fas.org/irp/threat/nsct2006.pdf>, 20/07/2012. The White House, *National Strategy for Counterterrorism*, Washington, 2011, Internet, https://obamawhitehouse.archives.gov/sites/default/files/counterterrorism_strategy.pdf, 20/07/2012. European Council, *The European Union Counter-Terrorism Strategy*, Brussels, 2005, нав. дело.

24) Исто.

25) The White House, *National Security Strategy*, Washington, May 2010, нав. дело, стр. 5.

да, путем предузимања мноштва мера и инструмената из области кризног управљања и превенције сукоба, али уз изричиту напомену да ће деловање бити сразмерно претњи и да не сме почети прерано. Поред превентивних напада, хегемонизам и унилатерализам основне су одреднице на којима се темеље америчке стратегије и води „рат против тероризма“. У њима се истиче да ће за све своје војне интервенције САД настојати осигурати помоћ и подршку међународне заједнице, али се неће устручавати да делују самостално. Тек доласком Обама на власт и усвајањем његове Националне стратегије за противтероризам истакнута је потреба за повећањем међународне дипломатске сарадње у борби против тероризма. Свестан видно нарушеног америчког међународног положаја, као и ауторитета и угледа, што је као последица довело до све тежег практичног обезбеђивања међународне подршке у „рату против тероризма“, Обама је уз ревитализацију истих нагласио неопходност поновног алармирања и ангажовања целокупне међународне заједнице и формирања још чвршћих антитерористичких савезништава широм света.

Друга, врло битна разлика је то што САД у сва своја три документа наговештавају безрезервну мобилизацију и употребу „свих елемената средстава националне моћи (дипломатска, економска, правна, финансијска, информациона, обавештајна и војна), док ЕУ наводи да државе чланице имају водећу улогу и примарну одговорност у борби против тероризма и осигуравању брзих и ефикасних одговора на потенцијалне терористичке нападе, а на том путу улогу својих институција описују значајном, нарочито кад је координација међудржавне сарадње у питању. Такође, док су америчке противтерористичке стратегије усмерене искључиво на детектовање и отклањање терористичке претње у иностранству, јер је за његово сузбијање унутар САД донесена посебна Национална стратегија за отаџбинску безбедност, европска стратегија се фокусира на унутрашњу безбедност кроз превенцију и заштиту, али и спремност брзих и ефикасних одговора на терористичке акте (механизма брзог опоравка) као и довођење пред лице правде одговорних за њих. У њој је велика позорност, поред заштите грађана и инфраструктуре те смањења изложености нападима, посвећена супротстављању узроцима тероризма и отклањању околности повољних за његов настанак, развој и ширење. Поред тога, она наводи важност сузбијања терористичке пропаганде као корена растућег проблема индоктринације и радикализације екстремиста.²⁶⁾ Другим речима, европска стратегија је усмерена више на

26) Упоредити: The White House, *National Strategy for Combating Terrorism*, Washington, February 2003, нав. дело. The White House, *National Strategy for Combating Terrorism*, Washington, September 2006, нав. дело. The White House, *National Strategy for*

унутрашње противтерористичко деловање, да би као таква 2010. године била употпуњена посебном Стратегијом интерне безбедности ЕУ (*Internal Security Strategy for the European Union*), којом се европски безбедносни модел настоји реализовати свеобухватним приступом безбедносним претњама и изазовима, на челу са тероризмом, кроз интеграцију четири ресорна подручја деловања, и то: полицијско (*law enforcement*), правосудно (*judicial*), погранично (*border management*) и цивилне заштите (*civil protection*).²⁷⁾

Доношењем нове, друге по реду противтерористичке стратегије, у америчком приступу сузбијања тероризма интензивирана је „борба идеја“, која је продубљена доласком Обама на власт. Њом се поред офанзивно-агресивних војних акција и интервенција, које су и даље наставиле да имају најзначајнију улогу у „рату против тероризма“, велики напори придају борби против радикалне злочиначко-убилачке идеологије којом се он храни. Разлог за то је промена природе терористичке претње у односу на њену прошлост. Наиме, првобитна стратегија била је усмерена на идентификовање и проналажење оркестратора 11. септембра, као и на њихово санкционисање, што је добрим делом и учињено. С тим у вези, постављен је нови примарни циљ – потпуни пораз тероризма, који се с временом развио и осавременио те су нове стратегије прилагодиле борбу новонасталим условима и бољем разумевању непријатеља. Поред већег фокуса на „меку моћ“ и симболичног преласка са унилатералног на мултилатерални приступ, у њима је такође наглашена неопходност успостављања и одржавања међународних стандарда у борби против тероризма кроз поштовање конвенција и протокола УН.²⁸⁾

На самом почетку ЕУ стратегије, која је скоро дупло краћа од првобитне америчке²⁹⁾ и у потпуности одређена ка мултилатерали-

Counterterrorism, Washington, 2011, нав. дело. European Council, *The European Union Counter-Terrorism Strategy*, Brussels, 2005, нав. дело.

- 27) У циљу развоја ЕУ као подручја слободе, безбедности и правде, стратегија је дефинисала заједничке безбедносне претње за све своје чланице, поставила начела и политику осигуравања унутрашње безбедности те одредила европски безбедносни модел на темељним начелима и вредностима Уније, а то су: владавина права, демократија, поштовање људских права и основних слобода, транспарентност, толерантност, дијалог и солидарност.

Извор: European Council, *Internal Security Strategy for the European Union*, Brussels, 2010, Internet, http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=LEGISSUM:jl0050_16/11/2017.

- 28) Упоредити: The White House, *National Strategy for Combating Terrorism*, Washington, February 2003, нав. дело. The White House, *National Strategy for Combating Terrorism*, Washington, September 2006, нав. дело.

- 29) Прва Европска противтерористичка стратегија представљена је на 17 страна, док је америчка садржала укупно 30, а две након ње по 23 и 20 страна.

зму и деловању под окриљем УН, истакнуто је да се напори Савета ЕУ да ојача законске активности против тероризма заснивају на основном начелу да је могуће и неопходно борити се против тероризма истовремено поштујући људска права, основне слободе и владавину права.³⁰⁾ Интересантно је да у Бушовим стратегијама није било говора о правима терориста и осталих који би се могли наћи на мети глобалног деловања антитерористичке коалиције. Насупрот томе, период његове владавине и обрачунавања са међународним тероризмом окарактерисало је кршење људских права кроз разне видове тортура затвореника у озлоглашеном логору “*Guantanamo*” и ратном затвору “*Abu Ghraib*”. Ипак, услед видно нарушене међународне подршке америчком „рату против тероризма“, Обама је у трећем поглављу своје Националне стратегије за противтероризам истакао да ће наставак борбе против Ал Каиде и њених ћелија бити крајње легитиман уз поштовање основних вредности на којима почивају САД, јер се само на такав начин може проширити и одржати јака и чврста међународна антитерористичка коалиција, без које је немогуће победити глобалну злочиначку терористичку мрежу чији припадници и следбеници не поштују никакве вредности, а камоли законе и прописе.³¹⁾

3. ПРОПУСТИ ЕВРОПСКЕ ПРОТИВТЕРОРИСТИЧКЕ ПРЕВЕНЦИЈЕ

Док смо у претходном делу рада представили европске и америчке стратешко-теоријске диферентности супротстављања тероризму током прве деценије „рата“, у наставку ћемо истаћи њихове најбитније разлике у пракси, које су са једне стране, добрим делом одговорне за пропусте у противтерористичкој превенцији Европе, а са друге, за онемогућавање нових терористичких напада на простору САД од стране Ал Каиде и њој сродних организација.

Наиме, америчка борба против тероризма дефинисана свеукупном националном стратегијом резултирала је подизањем нивоа унутрашње безбедности те земље. Главни показатељ успеха ове борбе јесте чињеница да је Америка остала поштеђена велико-размерних терористичких напада после 11. септембра. Доношење мноштва стратегија за антитерористичку борбу, затим њихова константна модификација условљена променом терористичке претње,

30) European Council, *The European Union Counter-Terrorism Strategy*, Brussels, 2005, нав. дело, стр. 6.

31) The White House, *National Strategy for Counterterrorism*, Washington, 2011, нав. дело, стр. 4.

као и велики низ унутрашњих безбедносних мера јасно указују на чврсту одлучност САД да се обрачунају са терористима, али и на константно отклањање пропуста у властитој противтерористичкој превенцији. САД су поносне на сопствену стратегију чијом ефикасном имплементацијом је лишено слободе и процесуирано више хиљада терориста, чиме је спречено њихово планирано деловање на том простору. Ово није случај и са ЕУ коју је Ал Каида претрпела са два велика напада (Мадрид 2004. и Лондон 2005. године) током прве деценије „рата против тероризма“.

Да су добрим делом отклоњени амерички пропусти противтерористичке превенције у практичној сфери одбране од тероризма, због којих је био могућ 11. септембар, сведочи податак да је у десетогодишњем раздобљу од 2001. до 2011. године спречено скоро 50 покушаја исламистичких терориста да изведу планиране нападе на тлу САД.³²⁾ То указује како за разлику од европског амерички приступ усклађеног отклањања пропуста у правно-институционалној и практичној сфери противтерористичке превенције представља адекватну одбрану и заштиту од терориста.

Амерички Институт за економију и мир (*Institute for Economics and Peace*) је 2012. године објавио научну публикацију под насловом „Глобални индекс тероризма (*Global Terrorism Index*)“.³³⁾ То је први индекс у коме је систематски забележено, рангирано и упоређено терористичко деловање у 158 земаља широм света у периоду од десет година (2001-2011). Према његовој евиденцији, у десетогодишњем раздобљу након терористичког удара на САД 2001. године у ЕУ је почињено 919 терористичких аката, а у САД 206 (*Табела 1*), што је око 22% у односу на Унију у истом раздобљу.³³⁾ Ови подаци нам јасно говоре да ни европски нити амерички приступи сузбијања тероризма нису савршени, али и то да је амерички доста ефикаснији у одвраћању напада, нарочито ако

32) Од 11. септембра 2001. па до краја 2011. године спречено је 48 планираних терористичких напада на територији САД. Ниједан од осуђених напада није био великих размера нити је имао значајне међународне спреге. Уствари, већина ухапшених организатора спада у категорију тзв. „домаћих терориста (*homegrown terrorists*)“, што значи да су екстремисти Американци или легални становници (*legal permanent residents*) САД, радикализовани управо у Америци. То су најчешће млади, неостварени и исфрустрирани муслимани, виртуелно инспирисани Фатвама Ал Каиде и говорима разних исламистичких екстремиста, који делују против „хришћанско-јудејске“ околине у којој су ситуирани, а која их по њиховом мишљењу ниско вреднује, понижава и не прихвата. Средину у којој живе, пре свега, кажњавају због доживљавања неког облика личне неправде, али и глобалне неправде према исламском свету, поготово на простору Авганистана и Ирака. Извор: James J. Carfano, Steve Bucci, Jessica Zuckerman, „50 Terror Plots Foiled Since 9/11: The Homegrown Threat and the Long War on Terror“, *Backgrounders*, The Heritage Foundation, Washington, 2012, vol. 2682, стр. 1-23.

33) Institute for Economics and Peace, *Global Terrorism Database*, Internet, <https://www.start.umd.edu/gtd/>, 23/07/2015.

се узме у обзир да ни један од успешно изведених није великоразмеран попут оних реализованих у ЕУ. Друга врло битна чињеница, јесте да је од 206 успешно изведених терористичких напада на тлу САД само њих пет исламистичке природе, док су остали били „домаћег” карактера, почињени од стране радикалних активиста и расиста.³⁴⁾ Међутим, и тих пет се могу класификовати као домаћи, и поред тога што су инспирисани дихадизмом или другим мотивима радикалног ислама, јер су почињени од стране Американаца који су радикализовани у САД, изузев Абдулхакима Мухамеда који је индоктриниран у јеменском затвору. Треба напоменути и то да су напади у САД већинским делом били усмерени на установе и предузећа, а не директно на цивилна лица, као што је то случај са оним реализованим у државама ЕУ, што и јесте једна од главних карактеристика данашњег савременог тероризма.

Табела 1: Терористички напади и америчке жртве током прве деценије противтерористичког рата

Година	Број напада у САД	Број погинулих у САД	Број погинулих Американаца у САД	Број погинулих Американаца у свету
2001	40	3003	2908	2910
2002	33	4	0	29
2003	32	0	0	17
2004	9	0	0	5
2005	23	0	0	3
2006	6	1	1	4
2007	9	0	0	1
2008	19	2	2	14
2009	11	18	18	19
2010	17	4	4	6
2011	9	0	0	3
Тотал	208 ³⁵	3032	2933	3011

Извор: Institute for Economics and Peace, *Global Terrorism Database*, нав. дело.

С тим у вези, можемо закључити да се стратегија САД, која полази од становишта да је напад најбоља одбрана, показала

34) 30% терористичких напада починили су активисти организација „*Earth Liberation Front*“ и „*The Animal Liberation Front*“, а 18% је дело појединаца, тј. индивидуалног тероризма (*lone wolf terrorism*), док су починиоци 20% напада непознати. Активисти за борбу против абортуса су одговорни за 7% напада, а организације попут Клу Клас Клана, Ал Каиде из Арабијске Пенисуле и Тарик Талибана из Пакистана за мање од 3%. Извор: Institute for Economics & Peace, *2012 Global terrorism Index*, нав. дело.

учинковитијом од европске, која се фокусира на унутрашњу безбедност кроз превенцију и заштиту. Наиме, Американци су офанзивним деловањем оружаних снага у иностранству и агресивним унутрашњим безбедносним реформама постигли један од својих главних циљева у „рату против тероризма“, а то је спречавање великих терористичких напада на сопственој територији, док су Европљани, усмерени више на унутрашње противтерористичко деловање, били неуспешни. Та чињеница довољно указује, а успешност неутралисања непосредних извођача терористичких аката потврђује ефективност америчког репресивног стратешког приступа.

4. ЗАКЉУЧАК

Можемо закључити да су антитерористички стратешки приступи САД и ЕУ више на линији слагања него што су неуспешни, посебно ако узмемо у обзир Обамину безбедносно-стратешку пројекцију. Међутим, када се анализирају и изјаве челних политичара са обе стране, затим перцепција јавног мњења, а нарочито конкретне предузете мере на сузбијању тероризма, онда су разлике више него очигледне. Дакле, амерички и европски стратешки приступи сузбијања тероризма знатно се разликују у пракси јер су моделовани у складу са њиховом различитом перцепцијом терористичке претње. Тако САД тероризам виде као егзистенцијалну претњу па му се сходно томе и супротстављају агресивно, док га ЕУ доживљава као један од највећих безбедносних проблема и изазова, али му се супротставља превентивно, пре свега, цивилним средствима и мултилатералним приступом, искључиво водећи рачуна о поштовању међународног права и грађанских слобода те делујући под окриљем УН.

Својом визијом превенције даље ескалације тероризма, која се изражава у умерености и ограничавању војних дејствовања искључиво на то да буду крајње неопходна безбедносна мера против потенцијалне терористичке претње најширих размера, ЕУ је у неким анализама оптужена да „одређе леђа“ САД, јер не жели да сноси последице које прате оне земље које се „заиста“ супротстављају тероризму.³⁵⁾ Тако се њен концепт борбе против њега у одређеним круговима дефинише као „антитерористички војеризам“, чиме се алудира на пасивност Европе у „рату против тероризма“ и на

35) Већински део међународних терористичких напада у првој деценији „рата против тероризма“ изведен је на територијама држава које су подржале америчку инвазију Авганистана и Ирака. То су, пре свега, Велика Британија, Шпанија, Индонезија, Јордан, Кенија, Мароко, Куввајт, Пакистан, Филипини, Тунис и Јемен.

неприхватање америчког приступа „доктрине превентивног рата“, барем у периоду пре стравичних терористичких напада у Мадриду 2004. и у Лондону 2005. године, након којих је европска борба против тероризма интензивирана.³⁶⁾

У сваком случају, и поред тога што је у старту изабрала различит пут супротстављања тероризму, који ни након поменутих напада у Шпанији и Великој Британији није приближен америчком, ЕУ добрим делом подржава агресивно-офанзивни милитаристички приступ САД, нарочито откако је постала свесна властитих пропуста у противтерористичкој превенцији.

ЛИТЕРАТУРА

- Продан Тонћи, „Компаративна анализа протутерористичких стратегија Сједињених Америчких Држава и Европске уније“, *Полемос*, Хрватско социолошко друштво, Загреб, 1(2), 2014, стр. 49-69.
- Рељановић Марио, „Евроатлантски односи и борба против тероризма“, Центар за цивилно-војне односе, Београд, 2005, Интернет, <http://www.bezbednost.org/Sve-publikacije/610/Evroatlantski-odnosi-i--borba-protiv-terorizma.shtml>, 10/10/2015.
- Carfano J. James, Bucci Steve, Zuckerman Jessica, “50 Terror Plots Foiled Since 9/11: The Homegrown Threat and the Long War on Terror”, *Backgrounder*, The Heritage Foundation, Washington, 2012, vol. 2682, стр. 1-23.
- Council Framework Decision of 13 June 2002 on the European arrest warrant and the surrender procedures between Member States, 2002/584/JHA, *Official Journal of the European Union*, L 190, 18.07.2002, стр. 1-20.
- European Council, *A Secure Europe in a Better World: European Security Strategy*, Brussels, 2003, Internet, <https://europa.eu/globalstrategy/en/european-security-strategy-secure-europe-better-world>, 16/11/2017.
- European Council, *EU Strategy Against Proliferation of Weapons of Mass Destruction*, Brussels, 2003, Internet, <http://register.consilium.europa.eu/doc/srv?l=EN&f=ST%2015708%202003%20INIT>, 03/15/2013.
- European Council, *The European Union Counter-Terrorism Strategy*, Brussels, 2005, Internet, <http://register.consilium.europa.eu/doc/srv?l=EN&f=ST%2014469%202005%20REV%204>, 15/03/2013.
- European Council, *Internal Security Strategy for the European Union*, Brussels, 2010, Internet, <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=LEGISSUM:jl0050>, 16/11/2017.

36) Више о томе у: Марио Рељановић, „Евроатлантски односи и борба против тероризма“, Центар за цивилно-војне односе, Београд, 2005, Интернет, <http://www.bezbednost.org/Sve-publikacije/610/Evroatlantski-odnosi-i--borba-protiv-terorizma.shtml>, 10/10/2015.

- Institute for Economics and Peace, *Global Terrorism Database*, Internet, <https://www.start.umd.edu/gtd/>, 23/07/2015.
- Institute for Economics & Peace, *2012 Global terrorism Index*, New York, 2013.
- Kagan Robert, „Power and Weakness“, *Policy Review*, Internet, <http://users.clas.ufl.edu/zselden/course%20readings/rkagan.pdf>, 23/03/2015.
- Rice Condoleezza, “Campaign 2000: Promoting the National Interest”, *Foreign Affairs*, Internet, <https://www.foreignaffairs.com/articles/2000-01-01/campaign-2000-promoting-national-interest>, 13/03/2016.
- Rifkin Jeremy, *The European Dream*, Jeremy P. Tarcher Inc., New York, 2004.
- The White House, *National Security Strategy of the United States of America*, Washington, September 2002, Internet, <https://www.state.gov/documents/organization/63562.pdf>, 16/11/2017.
- The White House, *National Security Strategy of the United States of America*, Washington, September 2006, Internet, <https://www.comw.org/qdr/fulltext/nss2006.pdf>, 07/12/2015.
- The White House, *National Security Strategy*, Washington, May 2010, Internet, <http://nssarchive.us/NSSR/2010.pdf>, 16/11/2017.
- The White House, *President Bush Releases National Strategy for Combating Terrorism*, 2003, Internet, <https://fas.org/irp/news/2003/02/wh021403c.html>, 23/03/2011.
- The White House, *National Strategy for Combating Terrorism*, Washington, February 2003, Internet, https://www.cia.gov/news-information/cia-the-war-on-terrorism/Counter_Terrorism_Strategy.pdf, 20/07/2012.
- The White House, *National Strategy for Combating Terrorism*, Washington, September 2006, Internet, <http://www.fas.org/irp/threat/nsct2006.pdf>, 20/07/2012.
- The White House, *National Strategy for Counterterrorism*, Washington, 2011, Internet, https://obamawhitehouse.archives.gov/sites/default/files/counterterrorism_strategy.pdf, 20/07/2012.

Niksa Nikodinovic

COMPARATIVE ANALYSIS OF THE US AND EU ANTI-TERRORISM STRATEGIC APPROACHES WITHIN THE FIRST DECADE OF “GLOBAL WAR ON TERRORISM”

Resume

Regardless of the historically long strategic partnership between the US and the EU, their different points of view have naturally caused different strategic assessments and approaches towards combating terrorism. However, there's a rightfully asked question about their efficiency, considering that terrorism still poses the highest threat and challenge both in the US and the EU.

Our research has found that neither European nor American approach towards the suppression of terrorism is perfect, but that the American one is more efficient in repelling attacks, especially considering the fact that none of successfully carried out ones was on a high scale like the ones in the EU. It's evident that Al-Qaeda and other similar organizations were operating around the world, but also that they weren't operating in the US. In fact, the American combat against terrorism has resulted in raising the internal security levels in that country. The success of this combat is primarily indicated through the fact that the US were spared from high scale terrorist attacks after 9/11. Many implemented anti-terrorist strategies, their constant modification conditional upon the change of terrorist threat, as well as the numerous internal security measures are a clear indicator of the US's determination when it comes to dealing with terrorists, but they also show their determination in removing flaws in their own anti-terrorist prevention. Their practice has shown that the efficient suppression of terrorism and the threat it poses is possible through implementation of all-inclusive strategic approach, which must constantly be adjusted to the variable structure and nature of that threat.

Unlike EU, the US has taken the battle to the terrorist ground by complete and instantaneous militarization of the problem that they represent – outside of their borders. This has led to the fall of the Al-Qaeda, after Bush declared a war on terrorism and after allied interventions in the Middle East, which made them focus on the war, that is, self-defence in Afghanistan and Iraq and later Pakistan. This has also lead to disabling major terrorist actions in the US on one hand,

while on the other hand the “dragging” of European allies into American anti-terrorist war had actually turned them into potential targets, proof of which is the fact that the terrorists, after 9/11, have mainly focused on conducting large-scale attacks in the EU.

The Americans are proud of their strategy, of which efficient implementation has led to the deprivation of freedom and processing of several thousand terrorists, stopping their planned actions in that area. This wasn't the case with the EU, which has been targeted and intimidated by Al-Qaeda with two large attacks (Madrid 2004 and London 2005) during the first decade of “War on Terrorism”.

Keywords: security, terrorism, counterterrorism, war, strategy, USA, EU

* Овај рад је примљен 01. новембра 2017. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 06. децембра 2017. године.

Раде Славковић

Војна академија, Универзитет одбране, Београд

Ненад Милошевић

Војна академија, Универзитет одбране, Београд

ЗНАЧАЈ И УЛОГА АРКТИКА У КОНТЕКСТУ ГЛОБАЛНЕ БЕЗБЕДНОСТИ

Сажетак

Арктик је подручје са значајним ресурсима. Са аспекта међународне политике, област Арктика се раније сматрала „политичком периферијом“, док је данас је сасвим извесно да представља „јабуку раздора“ у међународним односима. Посебно од момента када је постао тема озбиљних расправа о међународном и морском праву у Уједињеним нацијама у поступку решавања граничних спорова. Сама могућност да се границе *Поларног круга* могу тумачити на више начина, представља потенцијално извориште сукоба међу заинтересованим државама што је и мотивисало ауторе да детаљније сагледају Арктичку област са становишта његових потенцијала и утицаја на међународну безбедност.

Кроз призму међусобне зависности климатских промена на Арктику и доступности његових транспортних, енергетских и рудних потенцијала, овај рад анализира тренутно међународно окружење, са циљем доношења закључка о евентуалној појави и могућим даљим правцима кретања спорова међу заинтересованим државама. Иако значајно удаљена од наше државе и њених интереса, међународна дешавања фокусирана на Арктик у битној мери утичу на све становнике планете, како са становишта спољне политике и одбране, тако и са становишта енергетске безбедности.

Кључне речи: Арктик, поларни круг, енергија, ресурси, пловни пут, утицај, геостратегија, енергетска безбедност

УВОД

Реч Арктик потиче од старогрчке речи „ο Арκτικός“ (фонетски „арктикос“), у преводу „подручје Великог медведа“, у аналогiji са положајем поларне звезде и сазвежђа „Мали и Велики медвед“. Корелацију можемо наћи и у речима „ο άρκτος“ („бели медвед“) и „η αρκούδα“ („медвед“).

Северни пол открила је 1909. године експедиција коју је водио Роберт Пири. Појам „Северни пол“, односи се на фиксну тачку, северни земаљски пол,¹⁾ која представља врх планете, северну тачку кроз коју пролази замишљена оса планете. Северни поларни регион Земље састоји се од огромног океана окруженог копном. Између залеђеног северног пола и шумовитог суб-арктичког подручја, налази се огромно пространство под ситним растињем тундре, док снег и лед покривају већи део арктичког тла и морске површине. Регион је настањен широким спектром врста биљака и животиња, копнених и морских, као и људима који живе у најекстремнијим условима на нашој планети. Због таквог карактера окружења, живот на Арктику је рањив и нестабилан чак и током релативно кратког периода лепог времена.

У већ врло сложеним условима, поремећена је стабилност владајућих метеоролошких фактора. Сваке године количина отопљеног леда у летњем периоду поставља рекорд. Зимски период је скраћен за две седмице, а просечна температура је порасла између пола и 2 степена целзијуса у односу на податке од пре једног века. Изненадне олује и екстремни мразеви у стању су избрисати читаву генерацију младих животиња и биљака.

„Област поларног круга“, дефинише се границама на географској ширини севера, а где сунце не излази изнад хоризонта током зимског (21. децембар) и где не пада испод хоризонта током летњег солстиција (21. јун), тј. област „Поноћног сунца“ или „Поларног дана“ (66° 33' 39" северно од екватора). Обухвата делове Северног леденог океана²⁾ и ивичних мора, као и територије Норвешке, Шведске, Финске, Русије, САД, Канаде, Данске (Гренланд) и Исланда.³⁾

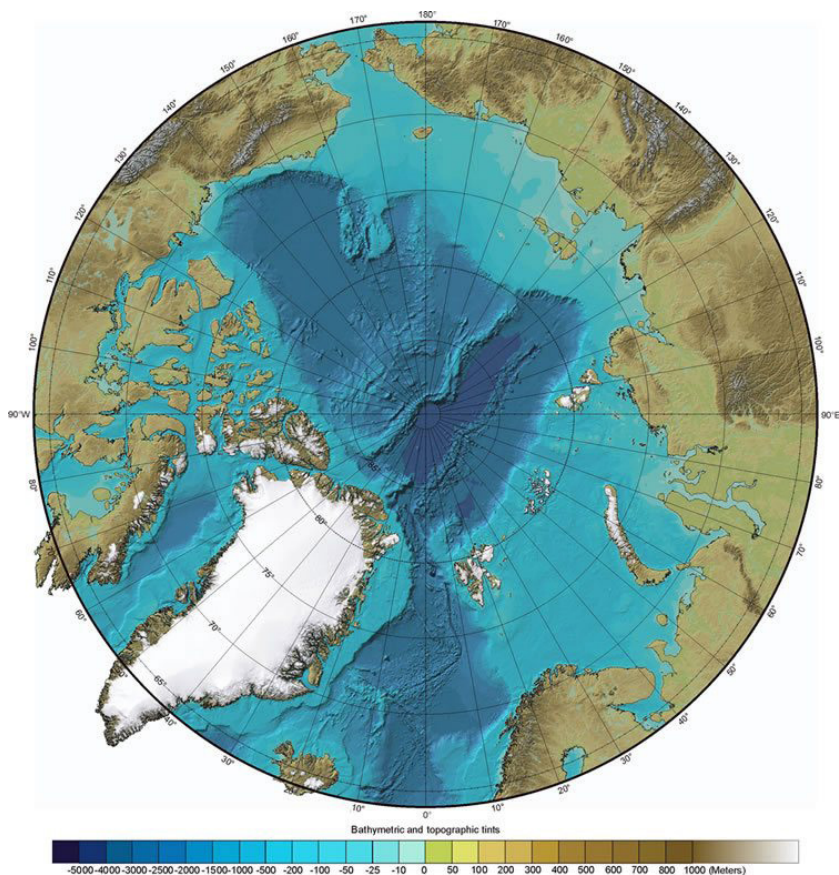
1) Постоји и магнетни северни пол, чија се локација мења услед промена у магнетном пољу планете.

2) Другачије зван и „Арктички океан“.

3) Maxwell John Dunbar et. al., *Arctic*, Encyclopedia Britannica, Internet, <https://www.britannica.com/place/Arctic#ref518847>, 15/09/2016.

Други начин дефинисања граница поларног круга узима у обзир границе вегетације, климатске границе, степен пружања копна под вечитим ледом, као и обим морског леда у океану.

Слика 1. Приказ географског положаја поларног круга

Извор: *Arctic Ocean Map and Bathymetric Chart*, Internet, <http://geology.com/world/arctic-ocean-map.shtml>, 15/09/2017.

Под појмом „Арктичка област“, сматра се регија површине око 21 милион квадратних километара (око 1/3 под сталним ледом), која се пружа околу северног пола, минимално до линије „Поларног круга“, а максимално до 60-тог степена северне географске ширине земље. Границом Арктика се сматра и изотерма од 10 степени целзијуса.

Подручје се, углавном, простира снежним пошумљеним просторствима северних земаља, са популацијом од око десет

милиона људи који већином живе у градским насељима. Аутохтоно домородачко становништво данас чини 10% укупне популације. Минимална температура се спушта зими до око -40 степени целзијуса, а просечна надморска висина је око 0,3м.

Могућност да се границе Поларног круга тумаче на више начина, представља потенцијално извориште сукоба међу заинтересованим државама.

Са аспекта међународне политике, раније се област Поларног круга сматрала „политичком периферијом“, услед географске издвојености од остатка света. До пре само деценију или две, тешко је било замислити да ће Арктик икада бити у унутрашњим политичким агендама северних, а још мање европских и азијских држава ван Поларног круга. Данас је скоро сасвим извесно да Арктик представља „јабуку раздора“ у међународним односима од како је постао озбиљна тема расправа у међународном и морском праву у поступку решавања граничних спорова.

1. КЛИМАТСКЕ ПРОМЕНЕ И ЊИХОВ УТИЦАЈ

Арктик је увек био изазов за истраживаче. Међутим, климатске промене чине област све доступнијом. Топљење леда се прати путем сателитских слика од 1979. године. Бројни научни докази сведоче да ће, у скорој будућности, арктичка област бити смрзнута само током зиме. Очекује се и да ће отопљени лед у Северном леденом океану створити еколошку неравнотежу на земљишту које је шест пута веће од површине државе Калифорније у САД.

Прво пловило које се приближило северном полу без помоћи ледоломаца, био је руски истраживачки брод „Академик Фјодоров“ у августу 2005. године. Та чињеница је била повод великог интересовања светских компанија, како ради смањења трошкова транспорта робе Панамским и Суецким каналом, тако и ради могућности индустријализације севера богатог минералима, енергентима и рудама.

Генерално, у последњих 30 година Арктик је изгубио око 41% свог леденог покривача. Са преко 8 милиона квадратних километара 1980. године, површина под ледом је доспела на око 4,2 милиона квадратних километара до августа 2012. године. Постепени распад хиљадугодишњих ледених плоча значи да је Арктик почео да се трансформише у водену површину која ће бити покривена само танким сезонским ледом у зимском периоду, док ће иначе бити потпуно пловна.

У области те величине и разноврсности, постоје значајне разлике у клими у зависности од региона. Динамика загревања није идентична у свим областима.

Према последицама, регистроване климатске промене се могу груписати по следећем:

а) Нагли пораст спољне температуре током зиме последњих деценија, довео је до пораста просечне температуре на Аљасци и западним деловима Канаде за 3-4 степена Целзијуса у последњих пола века. Тај тренд ће достићи ниво повећања од 2 до 9 степени целзијуса до 2100. године. Посебно ће бити изражен у областима где је већ забележено рапидно губљење леденог покривача.

б) Све обилније и раније појављивање речних токова доводе до снижавања просечне температуре и смањења салинитета воде у рубним морима.

в) Површина снежног покривача смањена је за око 10% у последњих 15-30 година (у зависности од области). До око 2070. године, очекује се губитак додатних 10-20% површина под снегом. Овакав тренд ће битно утицати на однос падавина кише и снега, а посебно у субарктичким областима са просечним температурама око 0 степени.

г) Количина падавина је током претходних 100 година повећана за око 8%, а очекује се још динамичнији раст од 10 - 20% у наредном веку. На тај начин се додатно повећава просечна температура и уносе велике промене у хидрологију и екосистеме.

д) Топљење леденог покривача помера јужне границе вечитог леда за неколико хиљада километара ка северу. Повећање тренда се очекује у наредним деценијама.

ђ) Трајање „леденог периода“ је смањено последњих деценија за око 20 дана током године у појединим пределима. Ледени покривач на језерима и рекама се све спорије формира, а све брже отапа. Овај феномен се јавља углавном у Северној Америци и западној Евроазији.

е) Маса отопљених глечера на територији Аљаске представља око половине укупне масе глечера у свету. Њихово топљење за директну последицу има повећање нивоа мора.

ж) На морским површинама, површине под ледом смањене су за око 15-20% у последњих 30 година. Процена је да ће половином текућег века морске површине остати потпуно без леда. Индиректна последица биће промена количине влаге у северним приморским областима током лета, додатно убрзање топљења глечера и повећање броја лутајућих ледених поља.

з) Ниво мора широм света порастао је од 10 до 20 центиметара у претходних 100 година, са тенденцијом да се до 2100. године повећа за додатних 30 – 50 центиметара. На Арктику се очекује већи пораст нивоа мора од остатка света. На тај начин се битно умањује расположива копнена површина за становање и производњу хране.

и) Смањење салинитета у океанима директно доводи до смањења густине, посебно у водама Северног леденог океана и у северном делу Атлантика. Наставак овог тренда ће вероватно довести до промена регионалних климатских образаца.

2. ПОТЕНЦИЈАЛ АРКТИКА

До пре око деценије, економски значај Арктика је био практично ограничен на рибарство, индустријски лов на морске сисаре због коже и лимитирано бушење ради експлоатације нафте и гаса. Након повећања површине без леда и проналаска велике количине угљоводоника, економски интерес за Арктик је значајно порастао.

Релевантне процене⁴⁾ сугеришу да се у тлу Арктика налази око четвртине укупних светских резерви у износу од око 90 милијарди⁵⁾ барела сирове нафте и око 1,55 квадрилиона кубних метара природног гаса, као и разноврсне руде, минерали и драго камење. Развојем технологије и ослобађањем тла од леда, створени су услови за њихову експлоатацију.

Процене наводе да се једна трећина још неоткривених резерви гаса у целом свету налази северно од граница Арктичког круга, тј. већином ван обале, али у границама шелфа.⁶⁾ На те резерве, сразмерно право учешћа полажу све државе које излазе на Северни ледени океан.

Процене нафтних поља показују њихову присутност на око 13-14% тла. Аљаска се сматра географским регионом са најбо-

4) Марко Филијовић, „Територијално разграничење на Арктику“, *Војно дело*, Медија центар „Одбрана“, Београд, бр. лето 2010, стр. 93.

5) Што представља глобалне потребе потрошње за период од око 36 месеци. Процене се битно разликују у односу на процењиваче и време када су вршене. Тако, на пример, *British petroleum* током 2009. године, изнео је процену да се у региону Арктика налази укупно око 200 милијарди барела нафте, односно око 25-50% свих светских резерви угљеноводоничних горива. Са друге стране, Геолошка служба САД износи процену о 47,3 билиона кубних метара природног гаса.

6) „Континентална полица“ или „континентални шелф“, продужени део копна који се налази испод површине плитког мора.

гатијим нафтним потенцијалом,⁷⁾ садржаја од 22-26 милијарди барела нафте. Експлоатација тих резерви је привлачна⁸⁾ јер су смештене у много стабилнијој геополитичкој зони него на Блиском истоку. Осим тога, актуелна цена нафте, и поред великих осцилација на берзама (од око 40 до 168 америчких долара по барелу у последњих 10 година), недвосмислено указује на закључак да је њена експлоатација из извора у приморским подручјима поларног круга врло исплатива. На територије које Русија већ поседује или на које претендује, отпада око 60% свих процењених количина. Према тренутној ситуацији, на основу података о изворима нафте које је могуће експлоатисати, Русија има резерве у износу од око 29 милијарди тона, што омогућава њихову експлоатацију током наредних 57 година. Међутим, према наводу министра природних ресурса Русије Сергеја Донског,⁹⁾ Русија на располагању има дупло мању количину, тј. за наредних 28. година. Такве процене су разлог руске ужурбаности у припремама за експлоатацију резерви на Арктику. Русија је још током 2001. године пријавила своје право на део Арктика¹⁰⁾ тврдећи да Арктик лежи на спољном делу руског шелфа. Захтев је одбијен у УН са образложењем да не постоји довољно научних доказа за руске тврдње. Руски захтев је обновљен 2015. године, овог пута оснажен резултатима истраживања из 2007. године употребом батискафа (када је на дно постављена титанијумска руска застава).

Сваки подухват у смеру олакшања и унапређења експлоатације арктичких природних ресурса ограничен је екстремним метеоролошким условима, како са аспекта практичне могућности извођења, тако и са финансијског становишта. Трошкови производње су значајно увећани условима транспорта и одржавања потребних индустријских машина и опреме, транспорта производа и увећањем других логистичких трошкова. Потенцијална опасност од еколошких акцидената представља сасвим посебан ниво ризика у овом случају. Значајна практична добит светске економије биће

7) Elisabeth Kolbert, *Field Notes from a Catastrophe: Man, Nature, and Climate Change*, Bloomsbury USA, 2006, стр. 46.

8) „Дозадећи мултиполаризам, просторна редистрибуција војне, политичке и економске моћи, а нарочито удари економско-финансијских криза, показали су да природни ресурси нису небитни у постмодерном развоју.“ – Миломир Степић, *Геополитика: идеје, теорије, концепције*, Институт за политичке студије, Београд, 2016, стр. 633.

9) Елена Березина, „Есть ли жизнь без нефти“, *Российская газета*, 17.03.2016.

10) Руски захтев се односи на површину од око 1,2 милиона квадратних километара и померање граница ексклузивне економске зоне на 350 NM од полазне линије, у складу са Конвенцијом УН о морском праву (UNCLOS 82), која ће детаљније бити објашњена у наредном делу рада.

унапређење могућности транспорта робе новим пловним путевима преко Арктика и развој трговинске делатности на северу.

Војностратегијски значај поларног региона је обновљен током периода хладног рата, када су нуклеарне подморнице и интерконтиненталне ракете промениле статус Арктика у морску стратегијску зону.¹¹⁾

Пловни путеви Арктичким океаном настали топљењем леда су „Северни морски пут“, ¹²⁾ близином евроазијске обале и „Севернозападни пролаз“ у Северној Америци. Осим поменутих, предвиђа се успостављање и „Трансарктичке руте“, која би водила средином Арктичког океана, под хипотезом да се отопи довољна количина леда на крајњем северу. Поменуте комуникације ће, према тврдњама Данског института за међународне студије,¹³⁾ значајно умањити трошкове и време транспорта комерцијалне робе у данима и ванредне трошкове изазване пиратеријом и кријумчарењем. Северним путем руски бродови плове већ последњих стотинак година, а осталим пловилима је доступан од 1991. године, када се распао Совјетски савез.

Једини мореуз са званично признатим „међународним“ статусом је Берингов мореуз, који спаја Пацифик са Арктичким океаном. Поморски саобраћај Беринговим мореузом је редован и користи се углавном за транзит транспортних комерцијалних бродова.

Перспектива „Арктичког канала“ не лежи само у економичнијем, већ и у безбеднијем транспорту. Такозвани „Северни морски пут“ ће смањити растојање између лука Ротердам у Холандији и Јокохама у Јапану са садашњих око 11200 наутичких миља¹⁴⁾ на само 6500 NM, избегавајући пролаз кроз Суецки канал и смањујући транспортни пут за око 40%.

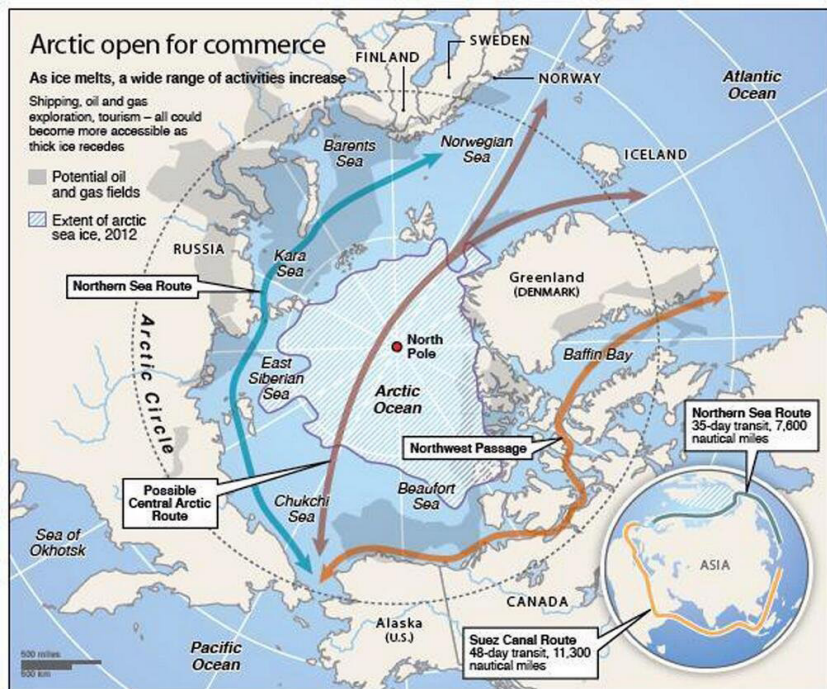
11) „Некада је важило „Ко влада морима влада светом“, ... “ – преузето од Милош Кнежевић, *Призма геополитике*, Институт за политичке студије, Београд, 2013, стр. 133.

12) Другачије зван „Североисточни пролаз“, положај приказан на слици 3.

13) Svend Aage Christensen, *Are the Northern Sea Routes Really the Shortest?*, Danish Institute for International Studies, March 2009, стр. 2 и 5.

14) 1 наутичка миља = 1852 метра, у даљем тексту „NM“.

Слика 2. Приказ главних постојећих и потенцијалних пловних путева

Извор: *Business insider*, Internet, <http://static.businessinsider.com/image/53750c126bb3f72e37360e2c-1200/image.jpg>, 29/09/2016.

Осим тога, путовањем кроз „Севернозападни пролаз“ скратиће се водени пут од Сан Франциска до Ротердама за око 2000 NM, односно за око 25% од тренутне трасе кроз Панамски канал, која је дуга 9000 NM. Финансијске надокнаде на име транзитних такси за пролаз Суецким и Панамским каналом, трошкови горива и други везани расходи, умањили би се за око 20%. За велике танкере, који својом конструкцијом нису у могућности да пролазе кроз Панамски и Суецки канал, већ путују преко рта Добре наде или рта Кејп хорн, уштеда ће бити још већа, посебно узимајући у обзир делатност сомалијских пирата и нестабилност регије Средњег истока.

Ове чињенице добијају на важности и са аспекта раста цена горива и све веће потребе за брзином у испоруци робе. Смањење дужине транспортних морских путева за око 40% могло би да изазове потпуну промену функционисања система светске трговине.

Слика 3: Упоредни приказ дужина најважнијих пловних путева

Are the northern sea routes really the shortest?
Distance in km between harbours using various southern and northern routes

Route	Panama Canal	Northwest Passage	Northeast Passage	Suez and Malacca
London - Yokohama	23.300	15.930	13.841	21.200
Marseilles - Yokohama	24.030	16.720	17.954	17.800
Marseilles - Singapore	29.484	21.600	23.672	12.420
Marseilles - Shanghai	26.038	19.160	19.718	16.460
Rotterdam - Singapore	28.994	19.900	19.641	15.750
Rotterdam - Shanghai	25.588	17.570	15.793	19.550
Hamburg - Seattle	17.110	15.270	13.459	29.780
Rotterdam - Vancouver	16.350	14.330	13.445	28.400
Rotterdam - Los Angeles	14.490	15.790	15.252	29.750
Gioia Tauro (Italy) - Hongkong	25.934	24.071	21.556	14.093
Barcelona - Hongkong	25.044	23.179	20.686	14.693
New York - Shanghai	20.880	17.030	19.893	22.930
New York - Hongkong	21.260	18.140	20.982	21.570
New York - Singapore	23.580	20.310	23.121	18.770

Marginally longer route Shortest route

All numbers calculated by Frédéric Lasserre in SIG Mapinfo, except the numbers for the Northeast Passage through the Kara Strait south of Novaya Zemlya which have been calculated in Google Earth by Svend Aage Christensen.

Извор: Svend Aage Christensen, *Are the Northern Sea Routes Really the Shortest?*, нав. дело, стр. 2.

Међутим, експлоатација водених путева северним морима имаће и своје негативне последице. Непредвидљиви и оштри климатски услови, комбиновани са појавом огромних ледених блокова и недостатком искуства у пловљењу тим водама, претвориће транспорт у екстремно ризичан подухват, са великом могућношћу контаминације арктичког екосистема. За сигурно путовање Арктичким океаном, чак и током летње сезоне, биће потребне деценије док се водена површина потпуно не ослободи леда. Још дуго ће несметана и безбедна навигација на Арктику бити могућа само током топлих и светлих летњих месеци, уз пратњу ледоломаца на дугим путовањима.

Ови услови изискују постојање флоте са модерним пловилима посебних карактеристика, чији трошкови изградње и одржавања у оштрим климатским условима још увек значајно утичу на цену транспорта. Споро кретање флоте и кашњења у трговини су незаобилазни фактори у поларним условима. Такође, појава акумулирања леда на пловилима утиче на смањење њихове могућности за превоз корисног терета.

Омогућавање пловидбе Арктичким океаном ће довести до развоја трговине и омасовљавања коришћења тих водених путева,¹⁵⁾ То, опет, доводи до могућности да транспортна и путничка пловила, будући нафтни и гасни терминали и црпне станице постану објекти евентуалних пиратских делатности или терористичких дејстава. Као по закону спојених судова, оваква процена директно условљава развој и промене у индустрији услуга обезбеђења. Све побројано и даље приморава осигуравајуће куће да премије осигурања бродова и транспорта овим путевима држе на врло високом нивоу.

3. ГЕОПОЛИТИЧКИ ЗНАЧАЈ

Ради бољег разумевања геополитичких збивања са темом Арктика, потребно је навести неколико историјских догађаја. Године 1952, у Ослу је основан Нордијски савет, као саветодавно тело у нордијским земљама¹⁶⁾ и аутономним регијама,¹⁷⁾ а ради сарадње у политичким, еколошким, едукативним, финансијским и правним областима. Године 1971. основан је и Нордијски Савет министара, као кооперативни форум парламената држава-чланица Нордијског савета. Током јуна 1991. године, одржана је Министарска конференција о заштити животне средине Арктика у Рованиемију (Финска), где је потписана „Декларација о стратегији заштите животне средине Арктика“,¹⁸⁾ која је послужила као основ за касније формирање „Арктичког савета“, 19. септембра 1996. године. Тада је осам обалских држава Арктика¹⁹⁾ потписало Декларацију о оснивању у Отави. У рад Арктичког савета су укључени и представници аутохтоних народа²⁰⁾ на Арктику у својству посматрача. Арктички савет је прва заједничка иницијатива која обухвата свих осам обалских држава и показао се као зачетник нових међународ-

15) Swedish Defence Research Agency, “Geopolitics of Climate Change: Challenges to the International System”, user report, December 2007, стр. 110.

16) Данска, Финска, Исланд, Норвешка и Шведска.

17) Гренланд, Фарска и Оландска острва.

18) *Arctic Environmental Protection Strategy – AEPS*, 14.06.1991.

19) САД, Русија, Данска, Норвешка и Канада, као и Исланд, Финска и Шведска, чије су територије делимично обухваћене Арктиком.

20) Алеути, Атрабаскани, Гуичи, Инуити, Саами и Руски савез аутохтоних народа Севера. Статус привремених посматрача имају и државе Турска и Европска унија, а статус сталних посматрача имају Кина, Француска, Немачка, Индија, Италија, Јапан, Северна Кореја, Шпанија, Велика Британија, Сингапур, Пољска и Холандија. Осим наведених и више невладиних организација учествују у раду Савета као посматрачи.

них савеза, али и извориште потенцијалних будућих сукоба. Сукоби интереса су последице вишестране потражње за енергетским изворима, новим поморским путевима, експлоатацијом природних богатстава, као и тежњом за одржањем поузданог нивоа енергетског снабдевања.

Крајем маја 2008. године, у Илулисату на западу Гренланда, одржана је конференција о Арктичком океану, где су учествовале обалске земље – САД, Русија, Данска, Норвешка и Канада. Током конференције је усвојена Декларација о спровођењу међународног поморског права на Арктику (тзв. „Илулисатска декларација“²¹⁾) и којом се регулишу права и обавезе везана за демаркацију спољних граница шелфова, заштиту екологије мора, слободу пловидбе, научна истраживања морских дубина и друго. Успостављен је правни оквир за решавање свих евентуалних будућих неслагања у међусобним захтевима.

Арктик не потпада ни под један од међународних правних регулаторних оквира којим би се потпуно обезбедио конкретан режим пуне заштите, јер не припада ни једној земљи. Према члану 76 Конвенције УН о поморском праву,²²⁾ државе чија територија излази на морску површину имају суверенитет над територијалним морем – у водама до линије 12 NM од полазне линије за одређивање ширине територијалног мора.²³⁾ Обалске земље могу границе ексклузивне економске зоне²⁴⁾ проширити за 200 NM на морску површину ако у року од 10 година од дана подношења захтева за признавање докажу да се њихов континентални шелф пружа испод површине мора више од 200 NM.²⁵⁾ Како би доказ био прихватљив,

21) *The Ilulissat declaration, Arctic ocean conference*, Ilulissat, Greenland, 27–29 May 2008.

22) Конвенција УН о морском праву (UNCLOS 82) *United Nations Convention on the Law of the Sea*, потписана 10. децембра 1982. године, на снази од краја 1994. године. Ову Конвенцију, Норвешка је ратификовала 1996. године, Русија 1997. године, Данска 2004. године док је САД још увек нису ратификовале.

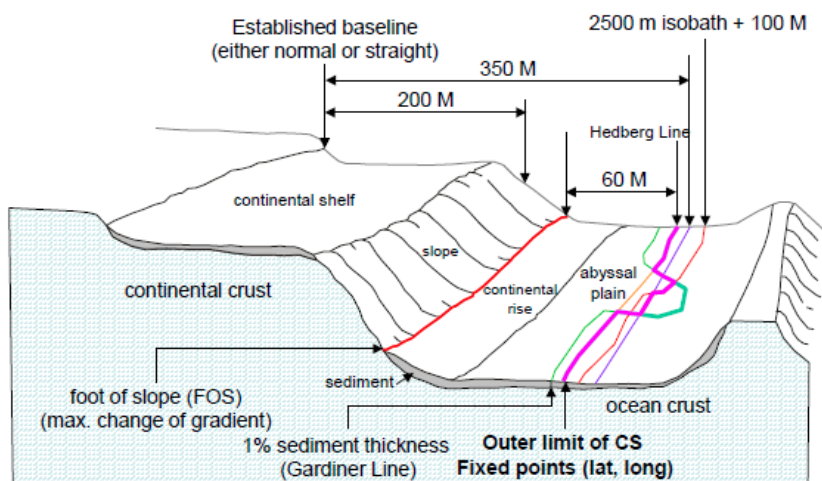
23) Vojislav Mićunović, *Primjena propisa Konvencije Ujedinjenih nacija o pravu mora na razgraničenje suverenosti mora i razvoj pomorstva Crne Gore*, Štamparija Obod DD, Cetinje, 2009, стр. 8.

24) Зона суверених права за истраживање, експлоатацију, очување и управљање живим и неживим природним ресурсима на дну и подземљу морских површина, као и предузимања свих других активности за економску експлоатацију, попут производње енергије из воде, морских струја и ветрова. Јурисдикција је утврђена међународним и домаћим законима о формирању и употреби вештачких острва, инсталација, структура, о научном истраживању мора, као и заштити и очувању морске средине.

25) Епиконтинентални појас обале обухвата дно и подземље подморских подручја које се протеже изван територијалног мора, до максималне удаљености од 200 NM од полазне линије. Не обухвата подручје дубоког океанског мора, него мора бити део континенталне плоче – шелфа. Спољне границе епиконтиненталног појаса се прерачунавају на основу ширине континенталног руба, тј његовог првог појаса -

потребно је да га научно призна надлежна комисија УН за разграничење континенталног шелфа. Пошто шелф може бити ширине и више од 200 NM,²⁶⁾ Конвенција УН о праву мора прописује да епиконтинентални појас може бити ширине и до 350 NM од полазне црте. У томе битну улогу игра и дубина мора јер спољна граница појаса сме бити најмање 100 NM унутар изобате од 2500 метара. Право истраживања и експлоатације живућих врста и неживих материја са дна и подземља имају само обалске државе.

Слика 4. Шема епиконтиненталног појаса

Извор: Charlotte Salpin, *The Continental Shelf beyond 200 M, The Commission on the Limits of the Continental Shelf and its work*, Division for Ocean Affairs and the Law of the Sea (DOALOS), Office of Legal affairs, United Nations, nov 2015, стр. 8.

Норвешка и Совјетски Савез су током 1957. године постигли споразум о делимичном разграничењу, али нису ускладили ставове око поморске границе у Баренцовом мору. Баренцово море је богато риблим фондом, а потенцијално и енергентима и важно је за обе државе. Такође, током јануара 1978. године, сагласиле су се о риболову у такозваној „Сивој зони“, а коначни споразум о раз-

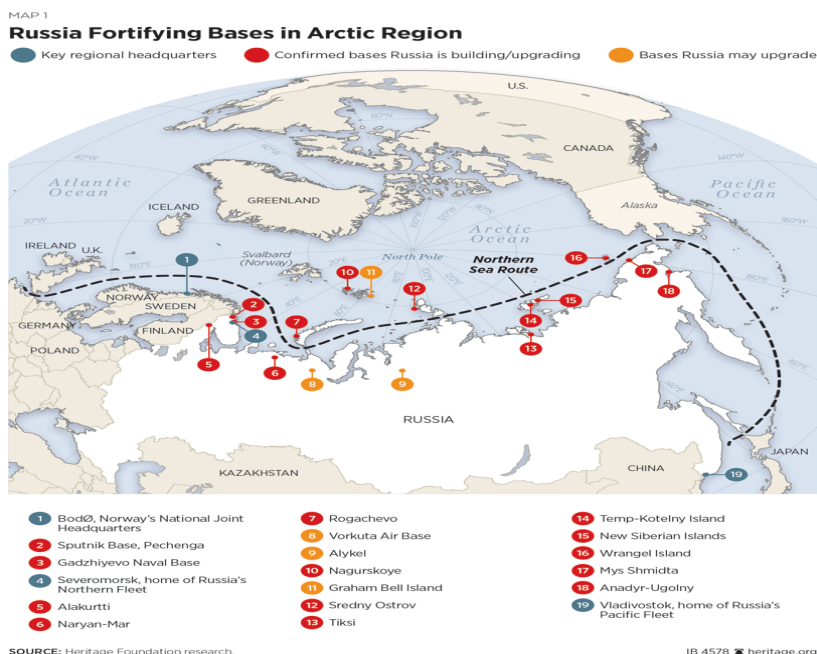
шелфа. Континентални руб иначе чини око 1/3 светског мора и састоји се од шелфа, косине и подножног подручја. *Шелф* је први појас уз обалу, који се благим нагибом продубљује до дубине 150-200 метара. Обично се протеже 70-300 км, а ретко и до 1000 км. Дебљина подморског талога на шелфу је око 3-5 км и светло обично допире до дна. То подручје је погодно за експлоатацију нафте и земног гаса због доступне дубине. На шелф се наставља *косина*, тј. појас наглог повећања дубине.

26) Roger M. Slatt, *Stratigraphic Reservoir Characterization for Petroleum Geologists, Geophysicists, and Engineers: Handbook of Petroleum Exploration and Production*, Vol. 6, Elsevier Science, 2007, chapter 8.

граничењу између Норвешке и Русије постигнут је априла 2010. године.

Према тренутним проценама,²⁷⁾ Русија већ увелико остварује своје планове о формирању наменских војних јединица и капацитета који ће бити распоређени на Арктику. Формиране су и потпуно нове јединице ранга бригаде, посебно опремљене и обучене за ратовање у арктичким условима.²⁸⁾ Са друге стране, нуклеарне подморнице САД од 2010. године патролирају изван територијалних вода Аљаске. Током 2010, 2012. и 2014. године, спроведене су вежбе јединица НАТО „Хладни одговор“ (“Cold response”) у арктичкој области где је учествовало око 16.000 војника као одговор на повећање присуства руских оружаних снага у близини северног пола.

Слика 5. Распоред тренутних и планираних војних капацитета на Арктику

Извор: *The Heritage foundation*, Internet, <http://www.heritage.org>, 01/10/2016.

27) Luke Coffey, Daniel Kochis, *NATO Summit 2016: Time for an Arctic Strategy*, The Heritage foundation, ISSUE BRIEF NO. 4578 June, 2016, стр. 3.

28) Мирослав Лазански, „Топљење леда подгрејало интересе великих сила“, *Политика*, 17.11.2012.

Недавно су и Кина, Индија, Јужна Кореја и Јапан почели показивати интерес за потенцијале области Арктика. Дешавања на Арктику су иницирала стварање нових међународних савеза у трговини, транспорту и евентуалној експлоатацији извора енергената на Арктику.

ЗАКЉУЧАК

Климатске промене, новооткривене резерве енергије и нови трендови у геополитичком обликовању Арктика, ланчано утичу на цео свет. Историја Арктика писана је спорим темпом природних промена током милиона година. Последњих година, околности се убрзавају геометријском прогресијом.

Нарушена природна равнотежа изазива низ еколошких проблема у осетљивом окружењу Арктика. Поред тога, најновија узнемиравајућа последична појава је цурење великих количина метана, који драстично убрзава ефекат стаклене баште. Драстичност ових промена ускоро ће се исказати и широм планете утицајем на биодиверзитет, глобалне климатске услове, водене површине и на широк дијапазон економских, политичких, индустријских и социјалних фактора. Опипљиви примери деловања промена климатских услова у северној хемисфери су до сада незабележене екстремне хладноће у САД (до -50 степени целзијуса), као и све чешће и обилније поплаве широм света.

Не могу се занемарити ни дешавања са аутохтоним популацијама у приморским подручјима Арктика, које у одређеним подручјима достижу и до 88% становништва. Њихова култура, животни стил и навике су се непоправљиво променили, што је већим делом узроковано променама у њиховој животној околини.

Сматра се да је доба енергетског обиља прошло и страх од недостатка енергије у директну зависност ставља појмове „глобална безбедност“ и „извори енергије“. Велика стопа економског развоја Кине, Индије, Тајланда и других, повећаће енергетске захтеве у свету. Пораст људске популације и постепено смањивање резерви енергената на планети узрокују стални раст њихових цена, што за последицу има економску нестабилност, политичка превирања и оружане сукобе широм планете. У таквим условима, потпуно је јасна важност новооткривених извора енергије на Арктику. Гранични спорови и спорови око права експлоатација мора тек сада добијају на значају. Са око 13% неискоришћених залиха светске нафте и око 25% залиха земног гаса, сваки квадратни метар ек-

склузивне економске зоне игра важну улогу свакој држави. Ситуацију додатно усложњава и чињеница да се око 80% ових резерви налази у близини обале, у водама Арктичког океана.

Сценарио војног сукоба на Арктику, барем у блиској будућности, није изгледан. Међутим, гледајући припреме које врше све приморске државе на Арктику, потпуно је разумна процена да је вероватноћа такве врсте рата, у том региону, врло висока. Сазнања о резервама енергената на Арктику нису нова, али је развој технологије тек последњих деценија на путу да омогући њихову исплативу експлоатацију, као и развој оружаних средстава и система, довољно поузданих и ефикасних у поларним условима. Распоређивање снага безбедности у региону, за сада се правда проактивним деловањем – демонстрирањем моћи. Међутим, оне могу бити употребљене и у мисијама спречавања еколошких катастрофа и отклањања њихових последица, као и мисијама трагања и спасавања или услед несрећа на нафтним платформама или танкерима.

Главни чиниоци одржавања тренутног мира у региону су билатерални споразуми између држава, као и чињеница да су, од укупно пет обалских држава, четири државе чланице НАТО. Такође, предузимају се активне мере у циљу јачања улоге Арктичког савета.

Иако и данас постоји могућност да Арктик постане зона глобалне сарадње у будућности, усмерена на научна истраживања и глобалну заштиту животне средине, вероватније је да ће имати слику бојног поља, не само између држава, већ и између различитих економских и политичких интереса. Сукоб ће се сигурно одвијати на политичком, економском, културном и дипломатском нивоу.

Кључ будућности Арктика је ствар избора људске врсте, а у том региону, људску врсту представљају владе заинтересованих обалских држава. Оне имају могућност, потребу и обавезу да штите и развијају Арктички регион.

ЛИТЕРАТУРА

- Березина Елена, „Есть ли жизнь без нефти“, *Российская газета*, 17.03.2016.
- Кнежевић Милош, *Призма геополитике*, Институт за политичке студије, Београд, 2013.
- Лазански Мирослав, „Топљење леда подгрејало интересе великих сила“, *Политика*, 17.11.2012.
- Филијовић Марко, „Територијално разграничење на Арктику“, *Војно дело*, Медија центар „Одбрана“, Београд, бр. лето 2010, стр. 90-105.

- Степић Миломир, *Геополитика: идеје, теорије, концепције*, Институт за политичке студије, Београд, 2016.
- Arctic Environmental Protection Strategy – AEPS*, 14.06.1991.
- Arctic Ocean Map and Bathymetric Chart*, Internet, <http://geology.com/world/arctic-ocean-map.shtml>, 15/09/2017.
- Business insider*, Internet, <http://static.businessinsider.com/image/53750c126bb3f72e37360e2c-1200/image.jpg>, 29/09/2016.
- Christensen Svend Aage, *Are the Northern Sea Routes Really the Shortest?*, Danish Institute for International Studies, March 2009.
- Coffey Luke, Kochis Daniel, *NATO Summit 2016: Time for an Arctic Strategy*, The Heritage foundation, ISSUE BRIEF NO. 4578 June, 2016.
- Dunbar Maxwell John et. al., *Arctic*, Encyclopedia Britannica, Internet, <https://www.britannica.com/place/Arctic#ref518847>, 15/09/2016.
- Kolbert Elisabeth, *Field Notes from a Catastrophe: Man, Nature, and Climate Change*, Bloomsbury USA, 2006.
- Krizmanić Ivan, *Pomorsko pravo*, priručnik, Pomorski fakultet, Split.
- Mićunović Vojislav, *Primjena propisa Konvencije Ujedinjenih nacija o pravu mora na razgraničenje suverenosti mora i razvoj pomorstva Crne Gore*, Štamparija Obod DD, Cetinje, 2009.
- Salpin Charlotte, *The Continental Shelf beyond 200 M, The Commission on the Limits of the Continental Shelf and its work*, Division for Ocean Affairs and the Law of the Sea (DOALOS), Office of Legal affairs, United Nations, nov 2015.
- Slatt Roger M., *Stratigraphic Reservoir Characterization for Petroleum Geologists, Geophysicists, and Engineers: Handbook of Petroleum Exploration and Production*, Vol. 6, Elsevier Science, 2007, chapter 8.
- Sweedish Defence Research Agency, “Geopolitics of Climate Change: Challenges to the International System”, user report, December 2007.
- The Heritage foundation*, Internet, <http://www.heritage.org>, 01/10/2016.
- The Ilulissat declaration, Arctic ocean conference*, Ilulissat, Greenland, 27–29 May 2008.
- United Nations Convention on the Law of the Sea*, 10 December 1982.

Rade Slavkovic, Nenad Milosevic

THE ARCTIC POTENTIALS AS A FACTOR OF INTERNATIONAL SECURITY AND CAUSE OF POSSIBLE CONFLICTS

Resume

Overpopulation of the planet, impaired ecological ballance of the environment, reduced resources, bigger and bigger demand for energy, food and water are the pressing issues of the mankind survival. The well-known changes on the planet have been caused by human species, and global warming is the most drastic of them. Entering the warming process, the planet climate has entered the knot at which the cause and consequence are constantly switching their places. Increase in temperature causes melting of permafrost. The water emerging in that way flows in abundant streams to the sea, thus reducing salinity and raising the water temperature. Consequence of this fact is additional increase in temperature, reduction of total mass of ice, increase in rainfalls, rising of sea level etc. Unstoppable acceleration of global heating is cumulative result of that.

Until recently unaccessable areas have become accessible for movement and research. Permanent changes in permafrost in the Arctic have made the mankind start intensive thinking on use of the untouched reserves of ore and energy abundance of the unaccessable land and water surfaces of the planet.

Apart from accessibility of new sources, melting of permafrost enabled possibility for making some new sea routes which significantly shorten distances between the world busiest harbours and consequently reduce the expenses of the goods transport. Albeit still incomplete and unsafe, new waterways have quickly become subject of disagreements among nations and the reason is the possibility of making money through charging the passage. Fact that the Arctic is the border area between two largest antagonistic countries on the planet, its strategic position is of enormous significance for defence of all the border countries.

Trying to provide the best possible strategic position for themselves, either for economic or defense reasons, the nations and countries have for now been involved in conflicts on technological, diplomatic and legal fields proving their right on territory and aquatorry and, together with them, their resource. Lack of consent on the way of defining the boundaries of the Arctic Circle and the boundary lines of the continental shelves enables multiple interpretation and creates legal

vacuum in which many interested parties see their opportunity to grab a piece of the cake.

Territorial divisions have been agreed on in most cases. The United States of America and Russia are the biggest competitors there. On one side are US as leading country of NATO, members of which are all other countries interested in the Arctic issue; some of them have mutually unsolved territorial issues (for example, USA and Canada). Russia is on the other side and its obvious advantage can be seen through thought-out actions, legally and scientifically based arguments and demands presented in the United Nations. It is also important to emphasize that Russia, compared to its competitors, has significantly developed in terms of technology in the field of successful functioning in icy environment. This provided conditions for Russia to form military task force and renew (or build) numerous installations and bases in direct vicinity of the territory of its aspirations. Patient and legally based actions supported by latent military force threat enable Russia to strictly follow its agenda in order to achieve its interests.

Having in mind the fact that smaller part of the Arctic territory has not been agreed on so far, there is common estimation that the final demarcation will be done without any armed conflict in future. On the other side, more and more frequent inflammatory rhetoric in the world against Russian actions, giving pseudo-arguments in their claims about „the right on national excellence“, military preparations and some unilateral acts of the interested parties make us conclude that an armed conflict is unavoidable. The situation is additionally complicated by assertions given either publicly or through the national strategies by the external countries interested in the issue (Great Britain, Scotland, China etc.).

Keywords: Arctic, polar circle, energy, resources, waterway, influence, geostrategy, energy security

* Овај рад је примљен 07. октобра 2016. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 06. децембра 2017. године.

*Милован Трбојевић**Академија за националну безбедност, Београд*

НЕОБАВЕШТАЈНИ ОБЛИК ДЕЛОВАЊА ОБАВЕШТАЈНИХ СЛУЖБИ

Сажетак

Историјски посматрано, паралелно са настанком и развојем државе, развијале су се и обавештајне службе. Оне имају значајну улогу у обликовању унутрашње и спољне политике државе. Наиме, кроз различите видове деловања обавештајне службе могу „произвести“ и обликовати различите врсте криза и сукоба. То најчешће проводе кроз необавештајне активности које су један су од најефикаснијих видова спољнополитичког деловања државе, поготово у случајевима када се доносиоци политичких одлука определе за употребу силе и принуде у реализацији „националних интереса и циљева“.

Из широког спектра деловања обавештајних служби, које су гледано кроз историју често имале одлучујућу улогу у креирању друштвених конфликта и криза, тежиште истраживања у овом раду фокусирано је на необавештајни облик деловања обавештајних служби. У оквиру тога, анализирани су облици, фазе и врсте необавештајних активности које, по налогу државног руководства, обавештајне службе конспиративно проводе према другој држави, организацији или појединцу, а у циљу остварења „националних интереса“.

Кључне речи: обавештајна служба, обавештајне активности, необавештајне активности, тајне операције, држава

1. УВОД

Обавештајне активности егзистирају од почетка људске цивилизације и оне су одувек биле средство владајућег слоја којим се, са једне стране настојала заштити постојећа власт, а са друге стране биле су у функцији реализације политичких циљева. Настанком државе обавештајне активности добијају институционалну форму у виду обавештајних служби, јер се испоставило да су оне нужан фактор за ефикасно функционисање државе на унутрашњем и спољном плану. Наиме, држава као посебан субјект права који располаже монополом на физичку принуду одувек настоји заштитити успостављени друштвени поредак, носиоце и постојећи систем власти од свих напада који би је могли угрозити.

Обавештајна служба, као посебна друштвено-политичка категорија, одувек је имала значајну улогу у друштвеним збивањима, како у оквиру политичких система, тако и у сфери међународних односа.¹⁾ Њено место и улога у савременим друштвеним збивањима представља посебан предмет научних истраживања. Непознавање суштине и обележја савремене обавештајне службе може да имплицира веома штетне последице по целокупни живот, а нарочито оних земаља које су изложене континуираним и агресивним обавештајним нападима светски доминантних и моћних обавештајних система.²⁾ Може се посматрати и као посебно устројена институција у оквиру државног апарата и представља синоним за активност којом се акумулирају првенствено тајни и недоступни подаци.³⁾ Основни задатак обавештајних служби је да правовремено открију намере, циљеве и интересовања других како би се правовремено и свеобухватно утврдила стратегија заштите сопствених интереса, вредности и циљева.⁴⁾

Производ њиховог рада, у реализацији обавештајно-информативне функције, су обавештајна сазнања која се синтетизују у различите форме обавештајних докумената и уступају доносиоцима политичких одлука који дефинишу спољнополитичке циљеве.⁵⁾

1) Милан Милошевић, *Систем државне безбедности*, Полицијска академија, Београд, 2001, стр. 15.

2) Радомир Милашиновић, *Амерички поход на свет*, ЗАД, Београд, 1996, стр. 191.

3) Обрен Ђорђевић, *Лексикон безбедности*, „Привреда публик”, Београд, 1989, стр. 300.

4) Len Scott, Peter Jacson, “The Study of Intelligence in Theory and Practice”, *Intelligence and National Security*, 19(2), 2004, стр. 152.

5) Младен Бајагић, *Шпијунажа у XXI веку: савремени безбедносно-обавештајни системи* – друго допуњено издање, Боок & Марсо, Београд, 2010, стр. 22.

Историјске промене и развој технике значајно су утицали на концепцију деловања обавештајних служби. Конфронтирајући различитих интереса у свету, и развој софистицираних и убојитих врста наоружања, свакодневно су појачавали потребу за остваривањем увида у стање и намере противника, али истовремено и развој техника тајног мешања или вршења утицаја на политичке, економске, војне, културне и друге процесе у одређеним државама. Тако развој необавештајног вида деловања обавештајних служби тече упоредо са развојем обавештајних активности постајући незаобилазно неконвенционално средство за остваривање дефинисаног „националног“ интереса.

Обавештајне службе су у савременим условима попримиле тоталитарни карактер, делујући у светским размерама, јер су инсталирале своју инфраструктуру по читавом свету, стварајући моћне обавештајне центре, из којих могу у сваком тренутку успешно и ефикасно деловати, и одговорити захтевима спољне политике. У вези са садржајем рада обавештајних служби у теорији безбедности регистрована су три облика: обавештајни, контраобавештајни и необавештајни (субверзивни).⁶⁾ Садржаји необавештајног облика деловања обавештајних служби најчешће се означавају као „тајне акције“, „специјалне активности“, „активне мере“, „необавештајна дејства“, „субверзивна дејства“.⁷⁾

2. НЕОБАВЕШТАЈНИ ОБЛИЦИ ДЕЛОВАЊА ОБАВЕШТАЈНИХ СЛУЖБИ

Обавештајна служба без обзира на место и улогу у обавештајно-безбедносном систему државе извршава сложене и специфичне послове и задатке. Због тога је у стручној литератури видљив различит приступ класификовању њених облика деловања. Поједини аутори сматрају да постоје три облика деловања: обавештајни, контраобавештајни и субверзивни.⁸⁾ За разлику од њих, други тврде да обавештајне службе имају специфичну методологију која обухвата две групе делатности: обавештајну и субверзивну.⁹⁾ При-

6) Милан Мијалковски, *Обавештајне и безбедносне службе*, Факултет безбедности & Службени гласник, Београд, 2009, стр. 129.

7) Андреја Савић, *Увод у државну безбедност*, Виша школа унутрашњих послова, Земун, 2000, стр. 39.

8) Љубомир Стајић, Радослав Гађиновић, *Увод у студије безбедности*, Драслер партнер, Београд, 2007, стр. 340.

9) Андреја Савић, *Национална безбедност*, Криминалистичко полицијска академија, Београд, 2007, стр. 127-166.

ликом одређивања облика деловања обавештајне службе неопходно је имати у виду да ли та служба припада држави која поштује Повељу ОУН и међународно право или држави која игнорише поменуте норме, односно супротно Повељи ОУН и међународном праву користи обавештајне службе за спровођење необавештајних или субверзивних делатности.

Дакле, обавештајна сазнања до којих се дошло обавештајним радом доносиоцима политичких одлука пружа могућност да од обавештајних служби затраже:

- обустављање даљњег обавештајног ангажовања према одређеној „мети”-држави;
- наставак обавештајног истраживања дефинисане „мете“ или
- ангажовање обавештајне службе на плану реализације политичке одлуке кроз необавештајни облик деловања.

Из наведеног је видљиво да се на основу резултата раније предузетог обавештајног ангажовања планирају и реализују необавештајне операције, чији циљ зависи од националног интереса. Наиме, доносиоци политичких одлука најчешће јавно саопштавају националне интересе, међутим начини и средства за њихово постизање увек су тајни.¹⁰⁾ Ангажовање обавештајне службе за остваривање дефинисаних циљева (политичких, војних, економских и др.) представља избор доносиоца одлуке. Реч је о случају када државно руководство запостављајући законску регулативу наложи обавештајној служби да спроведе одређене врсте необавештајних активности против друге државе.

У обавештајној теорији не постоји јединствена дефиниција за појам „необавештајна активност”, међутим, међу теоретичарима обавештајног рада, по нашем мишљењу, постоји општа сагласност да је активност из ове области деловања обавештајних служби у функцији реализације циљева из домена спољне политике. Најчешћи употребљавани синоними за необавештајне активности у стручној литератури која се бави обавештајном делатношћу су: „прикривене операције”, „тајне операције”, „тајне акције”, „специјалне активности”, „неконвенционална дејства”.

Лох Џонсон и Артур Хулник у тајне акције убрајају: коришћење агената од утицаја; политичке и економске операције, медијске манипулације и паравојне операције.¹¹⁾ Брус Берковиц

10) Roy Godson, *Intelligence Requirements for the 180's Covert Action*, National Strategy Information Center, Washington, 1981, стр. 6.

11) Loch Johnson (ed.), *Strategic Intelligence* (Vol. 2). Westport, Connecticut, Praeger Security International, London, 2007, стр. 3.

и Алан Гудман наводе да тајна операција представља невојни начин остваривања циљева које дипломатија није у могућности да у потпуности оствари.¹²⁾ ЦИА тајне операције дефинише као активности усмерене на остваривање утицаја на стране владе, организације, појединце или догађаје у циљу подршке спољној политици Сједињених Америчких Држава.¹³⁾

Из изложеног је видљиво да, наведени аутори суштину тајних операција свде на грубо мешање у унутрашње послове других држава у циљу промене владајуће структуре државе која представља мету необавештајног деловања.

За разлику од њих Младен Ђорђевић и Зоран Кековић у тајним акцијама виде „најчешће коришћени метод решавања и елиминисања спољно-политичких криза великих сила”.¹⁴⁾ Дакле, ови аутори тврде да су тајне операције ефикасан метод за решавање и елиминисање спољно-политичких криза, својствен само великим силама. Међутим, многобројна истраживања указују да тајне операције нису најчешће коришћени метод за решавање и елиминисање спољно-политичких криза, нити могу бити замена за ефикасну дипломатију. Поред тога треба истаћи да тајне операције нису привилегија само обавештајних служби великих сила, јер необавештајне операције свакодневно изводе све обавештајне службе света.

На основу изнетог може се закључити да необавештајне операције, као облик деловања обавештајних служби, представљају противправно мешање или интервенцију у унутрашње послове других држава, организација и група, а све у циљу остваривања националних интереса матичне државе.

3. ФАЗЕ ЦИКЛУСА НЕОБАВЕШТАЈНИХ АКТИВНОСТИ ОБАВЕШТАЈНЕ СЛУЖБЕ

Необавештајне операције су сложене и изузетно компликоване активности, које обавештајне службе изводе у више фаза, о чијем броју у безбедносној теорији није постигнута сагласност. Тако, Тодор Мирковић сматра да процес извођења специјалних

12) Bruce Berkowitz, Allan Goodman, *Best Truth*, Yale University Press, New Haven/London, 2000, стр. 124-146.

13) Fain Tyrus (ed.), *The Intelligence Community: History, Organization and Issues*, R.R. Bowker Company, New York, 1977, стр. 675.

14) Младен Ђорђевић, Зоран Кековић, „Управљање ризицима у тајним акцијама”, *Војно дело*, Министарство одбране Р. Србије, Београд, бр. 1/2008, стр. 101.

акција и операција обухвата следеће фазе: 1) идентификација проблема, 2) обавештајна обрада објекта, 3) процена ситуације, 4) избор вида акције, 5) предлог за доношење одлука, 6) доношење одлуке, и 7) извођење задатка.¹⁵⁾ За разлику од њега, Џенифер Кибе је мишљења да се тајне акције одвијају кроз четири основне фазе: 1) уочавање и разумевање проблема, 2) креирање и предлагање више опција, 3) избор једне опције, и 4) реализација.¹⁶⁾

Ови ставови би били прихватљиви у случају да се необавештајне активности посматрају као независна делатност у односу на обавештајне операције, међутим то је немогуће са аспекта планирања и реализације необавештајних операција. Стога, имајући у виду да необавештајне операције представљају процес реализације одлука утемељених на обавештајном производу-информацији, методологија извођења необавештајног циклуса може се представити у шест фаза: 1) политичко-налогодавна фаза; 2) стручно-налогодавна фаза; 3) фаза планирања; 4) организациона фаза; 5) извршна фаза; и 6) аналитичко-изврштајна фаза.¹⁷⁾

Политичко-налогодавна фаза. Законским и подзаконским актима дефинисан је ланац руковођења обавештајним службама, односно јасно је назначено коме су оне директно потчињене. То може бити: председник државе, председник владе, министар одбране, министар спољних послова, министар унутрашњих послова итд. На основу тога могуће је одредити ниво на коме се доносе одлуке о спровођењу необавештајних операција. Дакле, политичка елита државе доноси одлуку о врсти, обиму, времену и приоритетним циљевима необавештајне операције коју треба предузети, као и мерама неопходним за њено прикривање или уверљиво негирање.

Стручно-налогодавна фаза. Након одлуке политичког руководства државе о отпочињању реализације необавештајне операције, у стручно-налогодавној фази, руководиоца обавештајне службе или његов заменик задужен за специјалне операције, израђује оперативну инструкцију у којој наводи све битне чињенице у вези са конкретном врстом или врстама необавештајних операција које ће предузети припадници обавештајне службе. Она треба да садржи: а) опште податке о држави против које ће бити изведе-

15) Тодор Мирковић, „Специјалне акције и операције обавештајних служби Сједињених Америчких Држава”, *Војно дело*, Министарство одбране СРЈ, Београд, бр. 3-4/1999, стр. 18.

16) Jenifer Kibbe, “Covert Action and the Pentagon”, *Intelligence and National Security*, 22(1), February 2007, стр. 57.

17) Милан Мијалковски, *Обавештајне и безбедносне службе*, нав. дело, стр. 130.

на необавештајна операција, б) врсту необавештајне операције, в) извршиоце необавештајне операције, г) начин реализације операције; д) приоритетне циљеве које треба постићи, ђ) лице одговорно за реализацију операције, и е) поступак у случају непредвиђених околности.¹⁸⁾

Фаза планирања. Реализатор ове фазе је организациона јединица обавештајне службе оспособљена за извођење специјалних операција. У складу са примљеним задатком, припадници задужени за реализацију операције процењују оперативну ситуацију, и израђују план за извођење наложене врсте необавештајне делатности. План садржи следеће елементе: 1) приоритетне циљеве које треба постићи предузимањем конкретне необавештајне врсте делатности, 2) снаге које ће реализовати задатак, 3) средства која ће бити употребљена за припрему и извођење тајне акције, 4) простор на коме ће се реализовати тајна акција, 5) временски период за извођење тајне акције, 6) начин руковођења тајном акцијом.¹⁹⁾ Овај докуменат најчешће одобравају доносилац политичке одлуке и руководиоца обавештајне службе.

Организациона фаза. У складу са одобреним планом припадници организационе јединице за специјалне задатке, у сарадњи са оперативном организационом јединицом обавештајне службе, предузимају организовање необавештајне операције. Организациона фаза обухвата прецизирање и усаглашавање свих елемената плана. Наиме, реализатори ове фазе упоређујући план и најновије обавештајне информације са терена утврђују: да ли су реално подељени задаци сваком непосредном учеснику, рокове за почетак и завршетак тајне операције, облике извештаја који ће се достављати током трајања операције и врсту контроле. Веома важан аспект организационе фазе представљају непосредне припреме учесника тајне операције, чији садржај и обим првенствено зависи од тога да ли се ради о непосредној или посредној врсти необавештајне операције. Извођачи тајне операције у првом случају су професионални припадници обавештајне службе, а у другом држављани земље против које се операција изводи или ангажовани грађани треће државе.

Извршна фаза. Ово је најзначајнија и најризичнија фаза необавештајне операције. У њој се врши провера квалитета обавештајне студије, затим провера квалитета припрема и способности непосредних и посредних извршилаца задужених за необавештајна дејства. Орган који је руководио операцијом у вези са протеклом

18) Исто, стр. 132.

19) Исто, стр. 133.

акцијом, сачињава детаљан извештај и доставља га надлежној организацијској јединици обавештајне службе.

Аналитичко-изврштајна фаза. На основу поменутог извештаја и података добијених од других учесника у операцији сачињава аналитичка информација за доносиоца одлуке о предузимању необавештајних активности. У зависности од степена постигнутих резултата руководство државе може донети нове одлуке о предузимању акција према држави која је објекат обавештајне интервенције.

4. ВРСТЕ НЕОБАВЕШТАЈНИХ АКТИВНОСТИ ОБАВЕШТАЈНИХ СЛУЖБИ

Обавештајне службе једне државе, према Милану Мијалковском примењују широк спектар разноврсних необавештајних делатности, према другој држави, од којих су најкарактеристичније: тајна пропаганда, обавештајно-индоктринарне операције, организовање и извођење саботажа, подстицање, организовање и учествовање у спровођењу организованог криминала ради подривања економске и политичке основице друштва, обука појединаца и група за конкретну врсту необавештајне делатности, изазивање и подстицање међуетничких, међуверских и сличних сукоба, корумпирање и уцена особа у владином и невладином сектору и њихово ангажовање за саботирање доношења одлука којима се успешно штити национална безбедност државе жртве, пружање помоћи и подршке појединим невладиним организацијама, синдикатима и приватним фирмама, формирање група у појединим областима друштвеног живота за јавни притисак на органе власти; подстицање и руковођење терористичким, пучистичким, превратничким и побуњеничким делатностима, тајно стварање милитантних састава и њихово наоружавање и оспособљавање за примену оружаног насиља, планирање и извођење атентата на државне званичнике и истакнуте јавне личности, пружање финансијске и друге врсте подршке појединим политичким странкама и изазивање и управљање кризом у држави-жртви.²⁰⁾

Бошко Тодоровић и Душан Вилић наводе да тајне операције обухватају: обавештајне и индоктринарне активности које укључују формирање обавештајних мрежа, те проналажење и стварање идејно-политичких истомишљеника, као и њихово организовање и оперативно повезивање са одговарајућим обавештајним

20) Исто, стр. 134-135.

центрима; припрема и извођење или само подстицање, државних или војних удара или пучева; организовање и извођење саботажа; перманентно узнемиравање противника разноврсним терористичким актима; подривање економске основе и предузимање економских удара у циљу изазивања привредне дестабилизације; изазивање унутрашњих међунационалних или међуверских сукоба; корумпирање или уцена високих функционера власти и информативно-комуникацијског система ради обезбеђивања одлучујућег утицаја на јавно мњење; тајно наоружавање и обука паравојних састава.²¹⁾

Смиља Аврамов сматра да прикривене акције „обухватају процес навођења једне владе на одређени курс путем тајних операција на војном, политичком, економском, пропагандном и научно-уметничком подручју, уз тотално игнорисање правних и етичких стандарда”.²²⁾

На основу напред изложеног оцењујемо да се необавештајне операције генерално могу поделити у четири групе: а) информативно-пропагандне операције; б) политичке операције; в) економске операције и г) паравојне операције. Свака од ових операција може да се изводи аутономно или као део шире стратегије.

Информативно-пропагандне операције. Један од кључних предуслова успеха у политици, рату и ратним операцијама, су релевантне информације чији садржај може да утиче на психу људи. Савремени телекомуникациони системи и информационе технологије, омогућавају бржу комуникацију, размену информација и већи утицај међу члановима заједнице. На овај начин су створене неограничене могућности за вођење психолошких операција, односно примену широког спектра средстава, форми и метода отвореног и тајног информационо-психолошког деловања на индивидуалну и масовну свест грађана државе – мете напада, као и систем државне власти у целини. Због тога, по нашем мишљењу, овај вид операција у XXI веку постаје један од најопаснијих и најагресивнијих облика деловања обавештајних служби и један од најефикаснијих инструмената за реализацију спољно-политичких задатака.

Када говоримо о информацији као специфичној врсти оружја које се примењује у информационо-психолошким операцијама, имамо у виду да је њен основни задатак садржан у покушају измене расуђивања циљане мете. Другим речима, циљ пласирања об-

21) Душан Вилић, Бошко Тодоровић, *Тероризм у нови светски поредак*, Београд, Графо Марк, 1999, стр. 178.

22) Смиља Аврамов, „Прикривене акције у стратегији Сједињених Америчких Држава”, *Војно дело*, Министарство одбране СРЈ, Београд, бр. 1/1999, стр. 21.

рађене информације је репрограмирање понашања мете, односно измена идеолошке и психолошке структуре свести, трансформација њених емоционалних стања, стимулисање одређених типова понашања, итд. Ово се проводи применом различитих техника отворене и тајне психичке принуде уз максимално прикривање стварних циљева.

Остваривање „контакта” између извора информације и намењеног конзумента, у савременим условима могуће је остварити у реалном времену посредством одређене врсте информационог канала (радио, телевизија, интернет, итд). Иако не постоји јединствена матрица по којој се одвијају информацијско-психолошке операције обавештајних служби, на основу компаративне анализе дела операција овог типа, сматрамо да је „сценарио” ових операција следећи: агресивним деловањем кроз информационе канале врши се „снабдевање” информационог простора противника психодизајнираним садржајима којима се буди пажња и усмеравају интереси циљне групе, уз паралелне напоре да се из информационог простора уклоне сви садржаји за које се процењује да могу негативно утицати на очекиване ефекте операције. Информацијски садржаји који се директно уносе у информациони простор „мете” тематски се припремају и систематизују од стране експерата за психолошке операције на основу претходно прикупљених обавештајних података о рањивим местима циљане мете. Након тога, континуираним пласирањем селектованих садржаја, кроз разне канале, уз максималну дискрецију у погледу одржавања веза са организаторима, врши утицај на циљану структуру корисника информација да прихвате наметнуту поруку, чија суштина није информисање већ убеђивање. Праћење резултата примене информационо-психолошких операција пружа могућност вршења корекције приступа према различитим категоријама. Стога је за организаторе информационо-пропагандних операција неопходна континуирана сарадња са деловима обавештајних служби чија је надлежност прикупљање података о ефектима операције.

Политичке операције. За обавештајну службу, један од најтежих задатака је стварање „агената од утицаја”, а то је крајњи циљ сваке обавештајне службе која претендује да утиче на политичке процесе. Иако литература која се бави теоријом и праксом обавештајног рада углавном износи истоветан став да „агенти од утицаја” постоје од времена када су владари схватили да се на политичке процесе у својој и страним државама може утицати не само путем дипломатских активности, оружаним дејствима и насиљем, већ и посредством људи од утицаја, запажа се да не по-

стоји јединствена дефиниција која би била у употреби. Тако Рем Красиљников дефинишући појам „агент од утицаја” наводи да они представљају „специфичну категорију агентуре која захваљујући снази свог положаја утиче на политички курс државе и решавање важних државних, војних и социјалних проблема”.²³⁾ За разлику од њега Миливоје Левков истиче да се у обавештајној терминологији под „агентом од утицаја” подразумева страна угледна личност на положају повезана са тајном службом као добро плаћени агент, чија се политичка стремљења и убеђења поклапају са интересима тајне службе или га ова индоктринира или плати да их прихвати.²⁴⁾ Сам процес стварања стратешке агентуре у највећем броју случајева подразумева: „вођење”, усмеравање и финансирање каријера иностраних политичара преко којих се утиче на жељену политику и акцију.²⁵⁾

Из тих разлога у структурама обавештајних служби моћних држава постоје специјална одељења која се баве анализом информација о потенцијалним стратешким позицијама, тј. израдом психолошких профила и давањем препорука за израду приступа потенцијалном агенту.

Политичка агентура се не може посматрати као јединствена категорија јер широка лепеза личности које је представљају нуди разноврстан спектар могућности за обавештајне службе, што се огледа кроз додељене им задатке. Зато се с правом може говорити о различитим типовима и нивоима политичке агентуре, чији крем представља „агентура од утицаја” која у корист стане државе углавном делује на директан или индиректан начин. Када су „агенти од утицаја” у врху пирамиде власти, тада се њихово субверзивно деловање у корист стране државе изражава у директном деловању и то кроз креирање политике и доношење одлука. На индиректан начин „агенти од утицаја” делују када се ради о политичарима или руководиоцима средњег ранга који тумаче и преводе стратешке одлуке креатора политике у конкретне мере и врше непосредан надзор и контролу над функционисањем јавних служби задужених за

23) Рэм Красиљников, *ЦРУ и “Перестройка”*, Ексмо алгоритм, Москва, 2011, стр. 75.

24) Milivoje Levkov, *Izraelska tajna služba*, „Filip Višnjić”, Beograd, 2001, стр. 102.

25) Бивши председник Румуније Николае Чаушеску, покушао је да из редова румунске емиграције створи „агентуру од утицаја”, те је у циљу реализације наведеног, обавештајној служби *ДИЕ* дао је налог да изврши попис свих емиграната разврстан по земљи боравка, професији, и месту у коме су запослени. Постављајући овај захтев обавештајној служби Чаушеску га је образложио на следећи начин: „У Сједињеним Државама имамо преко 300.000 емиграната прве и друге генерације. Требало би да заврбујемо што више њих и да им финансијски помогнемо да се запосле у Белој кући, Конгресу, Стејт дипартменту, Пентагону”. Опширније: Jon Mihaj Pačepa, *Crveni horizonti: Dnevnik šefa jedne komunističke špijunske službe*, GIP „Kultura”, Beograd, 1990, стр. 293-344.

остваривање политике. Дакле, предуслов свих операција усмерених на стварање „агента од утицаја” је, да то лице буде део система у коме се креира политика или доносе одлуке.

Економске операције. У време глобализације, створене су нове могућности и отворени нови хоризонти за економско-обавештајне манипулације у сфери политичких, економских, војних, социјалних и других односа. Због тога није изненађујуће да су економске операције постале један од најефикаснијих метода за остваривање националних интереса, а осигурање економске безбедности један од најважнијих приоритета сваке државе. Анализа савременог економског надметања у односу на раније вишедеценијско искуство показује значајне промене како у погледу размера његовог вођења, тако и у погледу места и улоге обавештајних служби у борби за лидерство у тој области. Чињеница да је економска безбедност постала недељива од националне безбедности условила је да обавештајне службе тежиште својих делатности из војно-политичке сфере пренесу у сферу глобалне економије.

Методологија реализације било које врсте тајне операције, тако и економских операција захтева стварање услова који држави-налогодавцу обезбеђују могућност уверљивог порицања у случају откривања. Најчешће покриће за прикривање економских обавештајних операција су приватни фондови и агенције, невладине организације, банке, национална комерцијална предузећа и приватне компаније које се баве трговином, финансијама и услугама.

Важно је поменути и праксу сарадње између обавештајних служби и бизнис структура у циљу остваривања заједничких интереса која на интензитету добија након распада Варшавског пакта, када су неки водећи амерички званичници и пословни људи позвали ЦИА да ради у интересу приватних корпорација.²⁶⁾ Заинтересованост државе за сарадњу са приватним бизнисом конкретизује се Стратегијом националне безбедности, у којој се, између осталог, наводи: „Видећи у приватном сектору основни извор економског раста, влада је дужна да обезбеди заштиту његових интереса и допринесе ширењу његовог учешћа на светском тржишту”.²⁷⁾ Додатно учвршћивање сарадње се дефинише Националном обавештајном стратегијом САД из 2009. године.²⁸⁾ У том контексту треба посматрати и измене Закона о спољној обавештајној служ-

26) Christopher Simpson, *Blowback: America's Recruitment of Nazis and Its Effects on the Cold War*, Weidenfeld & Nicolson, New York, 1988, стр. 159-160.

27) *National Security Strategy of Engagement and Enlargement*, The White House, GPO, February 1995, стр. 17.

28) *The National Intelligence Strategy of the United States of America*, August 2009, стр. 13-14.

би, Руске Федерације, усвојене у децембру 1995.године, којим су дефинисани правци рада у економској области а они се односе на: прикупљање информација о различитим аспектима економске делатности страних држава; њиховим економским и финансијским организацијама; тржиштима сировина, метала, валуте итд., који представљају интерес за Руску Федерацију, као и реализација активности усмерених на изградњу повољних услова у циљу достижања спољноекономских циљева Русије.²⁹⁾

Дакле, иако се на први поглед може закључити да сарадња државних обавештајних служби и бизнис структура може донети високе приходе држави јасно је да највеће бенефите из ове сарадње имају корпорације, чији интереси нису увек компатибилни са националним.

Паравојне операције. Ове активности се одликују непредвидивошћу, незаконитошћу како са аспекта унутрашњег тако и са аспекта међународног права, насиљем и ниским потенцијалима заштите и контроле у поређењу са осталим видовима необавештајних операција. Без обзира на то прагматичари их виде као прихватљив инструмент за решавање политичких задатака у околностима када дипломатске, информационо-психолошке или економске активности не дају резултате.

Као најрестриктивнија форма тајних акција, паравојне операције обавештајних служби могу се изводити самостално. Њихова ефикасност, условљена је са два кључна фактора: а) ефикасношћу обавештајне подршке – подразумева увид у елементе који се односе на: степен наклоности или непријатељства иностране владе; ниво професионализма њених војно-безбедносних структура; избор и процену способности снага које треба подржати; навике и обичаје становништва; општу, политичку и економску ситуацију у држави – мети операције; итд. и б) ефикасношћу ангажованих људских ресурса, који са аспекта друштвено-правног статуса могу бити професионални или непрофесионални (агентурни).

Критеријум друштвено правног статуса реализатора паравојних активности условљава да се оне могу поделити на директне и индиректне. Носиоци директних паравојних операција су професионални припадници „специјалних снага”, а индиректних носиоци су агентурна мрежа коју обавештајне службе (државе која проводи операцију) регрутују, финансирају, обучавају и опремају, у војним, полицијским, обавештајним, криминалним, терористичким и другим круговима државе-мете. Без обзира на чињеницу да

29) Сергей Воронцов, *Спецслужбы России*, Феникс, Ростов на Дону, 2012, стр. 382-383.

професионалне „специјалне снаге” представљају значајну компоненту у тајним паравојним операцијама, индиректне – непрофесионалне снаге су из више разлога биле важнија компонента у највећем броју познатих паравојних операција, пре свега због веће могућности уверљивог порицања, бољег познавања прилика у држави – мети операције и већој спремности за извршавање „прљавих” задатка као што су: саботаже, диверзије, отмице, терористички акти, атентати, итд.

ЛИТЕРАТУРА

- Аврамов Смиља, „Прикривене акције у стратегији Сједињених Америчких Држава”, *Војно дело*, Министарство одбране СРЈ, Београд, бр. 1/1999, стр. 9-28.
- Бајагић Младен, *Шпијунажа у XXI веку: савремени безбедносно-обавештајни системи – друго допуњено издање*, Боок & Марсо, Београд, 2010.
- Вилић Душан, Тодоровић Бошко, *Тероризмом у нови светски поредак*, Београд, Графо Марк, 1999.
- Воронцов Сергеј, *Спецслужбы России*, Феникс, Ростов на Дону, 2012.
- Ђорђевић Младен, Кековић Зоран, „Управљање ризицима у тајним акцијама”, *Војно дело*, Министарство одбране Р. Србије, Београд, бр. 1/2008, стр. 89-103.
- Ђорђевић Обрен, *Лексикон безбедности*, „Привреда публик”, Београд, 1989.
- Красильников Рэм, ЦРУ и “Перестройка”, Ексмо алгоритм, Москва, 2011.
- Мијалковски Милан, *Обавештајне и безбедносне службе*, Факултет безбедности & Службени гласник, Београд, 2009.
- Милашиновић Радомир, *Амерички поход на свет*, ЗАД, Београд, 1996.
- Милошевић Милан, *Систем државне безбедности*, Полицијска академија, Београд, 2001.
- Мирковић Тодор, „Специјалне акције и операције обавештајних служби Сједињених Америчких Држава”, *Војно дело*, Министарство одбране СРЈ, Београд, бр. 3-4/1999, стр. 11-29.
- Савић Андреја, *Национална безбедност*, Криминалистичко полицијска академија, Београд, 2007.
- Савић Андреја, *Увод у државну безбедност*, Виша школа унутрашњих послова, Земун, 2000.
- Стајић Љубомир, Гађиновић Радослав, *Увод у студије безбедности*, Драслер партнер, Београд, 2007.
- Berkowitz Bruce, Goodman Allan, *Best Truth*, Yale University Press, New Haven/London, 2000.

- Godson Roy, *Intelligence Requirements for the 180's Covert Action*, National Strategy Information Center, Washington, 1981.
- Johnson Loch (ed.), *Strategic Intelligence* (Vol. 2). Westport, Connecticut, Praeger Security International, London, 2007.
- Kibbe Jeninfer, "Covert Action and the Pentagon", *Intelligence and National Security*, 22(1), February 2007, стр. 57-74.
- Levkov Milivoje, *Izraelska tajna služba*, „Filip Višnjić”, Beograd, 2001.
- National Security Strategy of Engagement and Enlargement*, The White House, GPO, February 1995.
- Pačepa Mihaj Jon, *Crveni horizonti: Dnevnik šefa jedne komunističke špijunske službe*, GLP „Kultura”, Beograd, 1990.
- Scott Len, Jacson Peter, "The Study of Intelligence in Theory and Practice", *Intelligence and National Security*, 19(2), 2004, стр. 139-169.
- Simpson Christopher, *Blowback: America's Recruitment of Nazis and Its Effects on the Cold War*, Weidenfeld & Nicolson, New York, 1988.
- The National Intelligence Strategy of the United States of America*, August 2009.
- Tyrus Fain (ed.), *The Intelligence Community: History, Organization and Issues*, R.R. Bowker Company, New York, 1977.

Milovan Trbojevic

NON-INTELLIGENCE FORM OF ACTIVITIES OF INTELLIGENCE SERVICES

Resume

Historically viewed, parallelly with emergence and development of states, intelligence services also developed. They played a significant role in shaping internal and foreign policy of states. In fact, intelligence services, through various forms of activities, can “produce” and shape various types of crises and conflicts.

Non-intelligence activities of intelligence services are one of the most efficient forms of foreign-policy activities of a state, especially in cases when political decision-makers decide on the use of force and coercion in realization of “national interests and goals”.

In intelligence theory there is no unique definition of the term “non-intelligence activity”, however, among theoreticians of intelligence work, we believe, there is a general consensus that an activity from this field of intelligence services' activities is in function of realization of goals in the domain of foreign policy. The most frequently used synonyms for non-intelligence activities in professional literature dealing with intelligence activities are as follows: “covert

operations”, “secret operations”, “secret actions”, “special activities”, “non-conventional actions”.

Non-intelligence operations are complex and extremely complicated activities, performed by intelligence services in multiple phases, on whose number there is no consensus in the security theory. We believe the most acceptable is the position of Milan Mijalkovski who claims that non-intelligence operations are performed in six stages: 1) political order; 2) professional order; 3) planning; 4) organization; 5) execution; and 6) analysis and report.

Intelligence services of a state apply a broad specter of versatile non-intelligence activities against another state, which can be divided into four groups: a) informative-propaganda operations; b) political operations; c) economic operations, and d) paramilitary operations. Each of these operations can be executed autonomously or as a part of a broader strategy.

Thus, in contemporary conditions intelligence services have undertaken a totalitarian character, since they have installed their infrastructure across the whole world, creating powerful intelligence centers from which they can at any moment act efficiently and successfully, and respond to demands of the mother state’s foreign policy requirements.

Keywords: intelligence service, foreign policy, non-intelligence activities, secret operations, state

* Овај рад је примљен 16. октобра 2017. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 06. децембра 2017. године.

Ђуро Бодрожих

Институт за политичке студије, Београд

ВУКОВА РЕФОРМА СРПСКОГ ЈЕЗИКА И ЗАСНИВАЊЕ МОДЕРНЕ СРПСКЕ НАЦИОНАЛНЕ КЊИЖЕВНОСТИ И КУЛТУРЕ*

Сажетак

Радом је, у кратким цртама, указано на предисторију борбе коју је Вук Стефановић Караџић повео за српски језик и правопис. Говоримо о сукобима и расколима који су настали у спору око језика нове српске књижевности, који су довели до груписања у две књижевне партије да би им се придружила и трећа. Указујемо на заслуге славеносрпске књижевности у српској култури, као и на разлоге због којих је она морала уступити место новом идиому. Упркос разилажењу с ранијом традицијом, не може се говорити о историјском дисконтинуитету у српској књижевности, поготово о духовном разилажењу. Тема националне историје и колективне судбине српскога народа основна је тема српске књижевности, нове и старе. Општи закључак је да је реформа каква је била Вукова представљала неминовност, а да је срећа што је српски народ имао личност као што је он да је изнесе и спроведе.

Кључне речи: српски језик, српска књижевност, Вук Стефановић Караџић, национална историја, традиција, модернизација, идентитет

* Овај рад је настао у оквиру пројекта бр. 179009, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Велики број Срба населиће 1690. године горњодунавске крајеве, где су се и од раније могле наћи српске варошке насеобине. У први план, почетком XVIII века, као жаришта српске културе, другачије од оне по српским манастирима у Турској, избијају Будим и Сентандреја. Тамо ће, почетком истог века, започети модернизација српске књижевности у духу пољско-кијевског барока. Шајкашки беседник Гаврил Стефановић Венцловић први ће увести народни језик у српску књижевност. Временом ће се жижа нове српске културе, заједно с народом, спуштати ка југу, главни центар српске културе постаће Сремски Карловци.

Попут моравског кнеза Растислава, који је затражио помоћ од византијског цара Михаила, а овај му послао Солунску браћу да би се молитвом на народном језику зауставили Немци, тако је и митрополит Мојсије Петровић упутио молбу руском цару Петру Великом да му пошаље учитеља који би подучавао српску младеж, али и опремио српску цркву за борбу против намера Беча да поунијати православни српски живаљ. Тако је 1725. године међу Србе стигао Максим Суворов. Доцније, по истом послу, пристизали су и други руски учитељи, отварали су школе и завели наставу по рускословенским букварима и граматикама. Српске богослужбене књиге све више су уступале место руским да би временом биле потпуно истиснуте из употребе. Тим путем се рускословенски или ондашњи руски књижевни језик утврдио не само у цркви већ и у књижевности која није била чисто црквеног карактера.¹⁾ И у овом случају, као и код позива Солунској браћи, радило се о истуреним деловима словенског света којег су угрожавали Германи, иза којих је стајао Рим. И овог пута, као оруђе борбе узет је црквени језик. С књигама и учитељима који су стизали из Русије стигла је и друга чија редакција црквенословенског језика, названа рускословенски језик.²⁾

1. ПРЕДИСТОРИЈА ВУКОВЕ БОРБЕ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК И ПРАВОПИС

Језик старе српске књижевности био је старословенски језик српске редакције, који је са Чарнојевићевом сеобом стигао и у Војводину. У мери у којој је наша књижевна радња под Турцима опадала, опадало је и знање језика на којем је настајала. Народни

1) Љубомир Стојановић, *Живот и рад Вука Стеф. Караџића*, Штампарија графичког завода „Макарије“ А. Д, Београд, 1924, стр. 40.

2) Павле Ивић, *Српски народ и његов језик*, Српска књижевна задруга, Београд, 1986, стр. 163, 164.

говор узимао је све више маха, продирући и у саму црквену службу. Гаврил Стефановић, ученик досељених србијанских калуђера, писао је око 1740. године своје списе на два језика: српскословенским је састављао богословске списе намењене црквеној служби, док је црквене проповеди које је говорио народу у цркви писао готово чисто народним језиком. „Тај природни развитак српског књижевног језика – наводи Љубомир Стојановић – ометен је прво тиме што су Стефановићеви списи остали у рукопису, и друго што није имао следбеника.“³⁾ И када се томе дода спољашњи разлог, везан за прозелитизам римске цркве, постаје јасно зашто је пут српског језика узео други правац.

Али тежња да се пише народним језиком није нестала, нити захтеви да се књиге за народ пишу на том језику пишу. Први који је истакао такво начело био је Захарија Орфелин у свом предговору „Славено-Сербском магазину“ (1768) и опширно га образложио. Воља, међутим, није била довољна, недостајало је снаге и умећа. Он је био под утицајем руског књижевног језика у тој мери да се језик којим је образлагао предложено начело није разликовао од језика других књижевника, нити наликовао језику за који се залагао. Без теоретских разглабања, практичним приступом, Василије Дамјановић, у *Новој Сербској Аритметици* – коју је написао 1765. године, а објавио 1767. године – решио је ово питање. Његов језик, уз мала одступања, био је чист народни језик, чију чистоту неће постићи ни многи каснији писци решени да тим језиком пишу.⁴⁾ Потом је дошао Доситеј, који је још темељније образложио начело које је истакао Орфелин и поткрепио разлоге због којих треба писати народним језиком, а и сам је своје књиге, колико је знао и умео, писао тим језиком.

Истим путем кренули су, независно један од другог, Сава Мркаљ и Лука Милованов, а потом наступа Вук Стефановић Караџић. У Пешти, 1810. где је стигао тражећи лека за оболелу ногу, захваљујући форинтама Марије от Станисављевић, Вук је упознао Саву Мркаља и Луку Милованова. Био је то важан догађај у културној историји Срба. „Између њих и Вука од почетка је постојало нешто што их је везивало – таленат.“⁵⁾ Мркаљ и Милованов, независно један од другог, бавили су се реформом српске азбуке и питањем српског књижевног језика. У августу 1810. Милованов је у једној својој расправи, која због недостатка новца неће бити објављена те године, затражио увођење народног језика. У сеп-

3) Љубомир Стојановић, *Живот и рад Вука Стеф. Караџића*, нав. дело, стр. 39.

4) Исто, стр. 40.

5) Миодраг Поповић, *Вук Стеф. Караџић*, Нолит, Београд, 1987, стр. 44.

тембру исте године Сава Мркаљ у Будиму издаје „Сало дебелого јера либо азбукопротрес“, на чијем крају је дато правило: пиши као што говориш! Идеја о фонетском правопису има своју далеку прошлост. Она се среће на нашем простору далеко пре Вуковог времена. „Усвајајући фонетски принцип, Сава Мркаљ, Лука Милованов и Вук Караџић наставили су у ствари путем којим су некад, у средњем веку, пошли српски властеоски дијаци, а доцније, независно од њих, и други јужнословенски књижевници.“⁶⁾ Питањем будуће српске азбуке бавили су се многи српски писци – Доситеј, Стојковић, Соларић, Текелија – али Мркаљ је први видео излаз у фонетском правопису. Идеју о фонетском правопису и народном језику у српској књижевности Вук је понео из Пеште, своје духовно благо које ће га учинити оним што јесте. Требало је да јој остане веран и непоколебљив, што је био нимало лак посао.

2. СУКОБИ И РАСКОЛИ

Несрећа је, како запажа Љубомир Стојановић, што су се ове тежње и захтеви за народним језиком, поклопили с намерама Аустрије да раскине везе православних Срба с Русијом и да их, у коначном, подвргне унијаћењу. А као средство за постизање тога циља предвиђено је увођење народног језика у основне школе и замена ћирилице латиницом. Године 1779. издата је наредба директорима школа да се ћирилица и словенски језик задрже само у црквеним књигама, а све друге школске књиге да се пишу „илирским изображенијим нарјечијем и латиницом“. То је довело до узбуне свега народа на челу са црквеном јерархијом и до борбе која је трајала пуних шест година, све до 1785, када је саопштено митрополиту Јосифу Путнику да је цар донео одлуку „да се употреба ћирилских писмена за сада до неодређеног времена у пређашњем стању остави“.⁷⁾

У свему што се тицало ове ствари, подозривост је била неминовна. Није мимоишла ни Доситеја који управо у то време кида са словенским језиком и, уз то, започиње свој рат против црквене јерархије и још истиче захтев за верском толеранцијом. Дошло је до преседана, право „чудо – казаће Љубомир Стојановић – што је цела црквена јерархија с калуђерима узела непријатељско држање према идејама Доситејевим, па и према народном језику у књижевности. Тако се десило нешто јединствено у историји српског народа, да представници православне цркве, који су били увек националисти и нису се одвајали од народа, и чији су ранији мање

6) Исто, стр. 74.

7) Према: Љубомир Стојановић, *Живот и рад Вука Стеф. Караџића*, нав. дело.

образовани архијереји први и завели школе ради подизања просвете у народу и међу свештеницима, сад постали кочница томе народном просвећивању. Њих је на то натерала колико основана опасност од уније кидањем са словенским језиком и с Русијом, толико и бојазан за своју класну превласт, коју су идентификовали са националним опстанком српског народа, јер су они једини, као представници цркве, имали какав такав привилегован положај у држави, док грађанство није имало ништа.⁸⁾

Бирократско-феудални поредак аустријске државе гарантовао је митрополиту Стевану Стратимировићу положај поглавара српског народа, дајући му статус раван аустријским кнежевима и мађарским баронима, стога је он, поред симпатија према једноверној Русији, био одан Монархији. Дати статус подразумевао је и моћ у свему што се тичало српске ствари, па и како ће Срби писати и којим језиком.

Поред верских и класносоцијалних момената, не треба пре небрегнути ни улогу људских слабости које су играле немалу улогу у овој борби, а редовно се заклањале бригом за веру и односе са Русијом. Завист и пакост дају се препознати код митрополита Стратимировића, као код кнеза Милоша. Вук је имао посла с људима који су држали да је све што се тиче Срба њихов забран. Зло би прошао свако ко би у тај забран ступио. Страдање Саве Мркаља довољан је пример. Стратимировић, крут и енергичан, кренуо је у обрачун с идејама које је изнео Доситеј. Није се ограничавао само на полемику и расправу, него је посегао и за полицијско-административним мерама. „Али разлози које је Доситије изнео у корист народног језика били су тако јаки, а корист од тога по народно просвећивање тако очигледна, да се против тога није могло војевати.“⁹⁾

Настале су две партије: једна која је била за словенски, и друга, која је захтевала народни језик. А писали су неком мешавином која је била ни тамо ни овамо: ни чисто словенски, ни чисто српски. А, на све то, појавила се трећа струја која је држала да је говор простог народа покварен, без икаквих граматичких правила, без израза за више појмове, па га треба поправљати. Увидели су да се и код других народа књижевни језик разликује од говорног, узели су да тај простачки језик поправљају и оплеменењују словенским језиком. То би био некакав компромис којем би се приклонили и представници цркве. „Заступници овог новог правца губили су из вида да на овај начин није постао нити може постати никакав

8) Исто, стр. 41.

9) Исто.

књижевни језик, и да је развита књижевног језика код сваког народа резултат специјалних политичких, социјалних и књижевних прилика, да има дугу традицију и да сваки језик има своја правила против којих се није смело грешити. Они пак нису имали никаква правила, и било је остављено да сваки по своме 'вкусу' врши то облагорођивање. А како у 'вкусу' нема јединства, то га није било ни у њиховом језику, и сваки је писао како је хтео.¹⁰⁾ Вук је ушао у борбу с овим вештачким језиком и његовим поборницима.

Наша је несрећа, писао је Вук, „што имамо два језика, па оћемо и *трећи* да начинимо. Понајвише наши књижевника и веће госпде српске по Маџарској кажу да је славенски језик (што имамо данас на њему библију и остале црквене књиге) прави српски језик, а овај што њим говори народ (и *они*) – да је само *свињарски* и *говедарски језик*, и да је *покварен* од првога. А како треба данас писати за Србље, ни они сви нијесу сложни, него су се подијелили на двије стране: једни кажу да треба писати управо *славенски*, а народни језик оставити сасвим, као покварен, свињарски и говедарски језик (ово барем није тако ново, зашто је било људи који су по Талијанској и осталој Европи прије неколике стотине година овако мислили и говорили талијанскоме, францускоме, шпањолском, англијском и о њемачком језику, према латинскога); а други (којије највише има) кажу да не треба управо ни словенски ни српски, него да народни језик треба *поправљати*, и писати мјешовито између обадва језика, да се приближава к славенскоме и да се гради књижевни језик, да се славенски језик опет поврати у народ и оживи.“¹¹⁾

Основна заблуда ових других је што мисле да су сличним начином настали књижевни језици и осталих народа, „а не могу да разумију да су сви народи почели писати оним језиком као што говоре орачи и копачи, свињари и говедари, па кад се почело љепше мислити, онда су и језици љепши *постали*. – А како они то чине? Сваки по својој вољи и по своме *вкусу*. Никаквим језиком на овом свијету није тако ласно писати као овим њиовим: код њи не треба знати никакве граматике (ни српске ни славенске), него зарежи перо па пиши по своме *вкусу* како ти кад из пера истече: што не знаш српски, метни славенски; што не знаш славенски, метни српски; а што не знаш ни српски ни славенски, метни како ти драго (што ти прије на ум падне): *ђе* се из два језика (и из треће главе) по

10) Исто, стр. 42.

11) Вук Стефановић Караџић, „Рјечник, Предговор“, *Срби сви и свуда: о књижевности и језику (предговори, критике, полемике, чланци, писма)*, Андрићев институт, Андрићград, 2014, стр. 56, 57.

својој вољи трећи гради, ту се не може погријешити; само да није чисто као што народ говори, а остало све може поднијети.“¹²⁾

3. МЕСТО И ЗНАЧАЈ СЛАВЕНОСЕРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ

Одвајајући се од духа и језика властитог народа, полазећи путем туђих учених поетика, најпре барокне а затим класицистичке, српска књижевност у аустријској држави одвајала се и од сопственог бића. Одступајући од основног тока народног књижевног развитака, губећи унутрашњу везу са духовним животом српског народа у крајевима под Турцима, где је била његова главнина, претила је опасност да се наша књижевност потпуно расплине и изгуби сваку везу са матицом. До тога, ипак, није дошло јер везе са свежим народним изворима у областима патријархалне културе нису сасвим прекинуте, па је наша књижевност и у том облику дала значајне писце: Јована Рајића и Захарију Орфелина у руско-словенској епоси, Доситеја Обрадовића и Јована Стерију Поповића у славеносерпској.

Вредност њиховог дела долази и од чињеница да су настали у времену крајње књижевне оскудице, а у таквим приликама свака литерарна делатност има просветилачки значај и представља корак ка матици светске културе или представља одјек те културе у нашој маловарошкој средини. И што је најважније, она је представљала средство борбе за национално самоодржање у средини која је Србима порицала духовну и културну егзистенцију, представљала израз и доказ властитих духовних стремљења српског народа у Аустрији.¹³⁾

Ова књижевност сводила се углавном на превођење, компилације и адаптације; примери оригиналног стваралаштва у просветитељском духу, где би се самостално посматрало своје време и прилике, били су ретки. Историјски значај ове књижевности, ипак, не треба потценити зато „што су што су Срби преко ње, после много година духовне изолације, дошли у непосредни додир са европском грађанском културом, управо ушли у зону њеног утицаја.“¹⁴⁾ Заслугом интелигенције из славеносерпског круга, којој се не може одрећи добро познавање грчког, латинског, руског, немачког, ита-

12) Исто, стр. 57, 58.

13) Миодраг Поповић, *Историја српске књижевности: Романтизам, књига прва*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1985, стр. 7, 8.

14) Исто, стр. 12.

лијанског и других језика, српска средина упознаће Овидија, Вергилија, Хорација; захваљујући њиховим преводима Срби ће се суслести како с Петрарком и Милтоном тако и са Гетеом и Шилером, тако ће се употпуњавати празнине које нам је уприличила историја.

Упркос томе што је доводила европску културу међу Србе, српска интелигенција из Угарске није ишла укорак с Европом. Док је Европом увелико владао романтичарски дух, наши славјаносрпски писци остали су дубоко у старим оквирима, идејним и метричким. У време кад сви народи траже властити дух и властити уметнички израз они остају одани класицистичкој метрици и поезији немачког сентиментализма, не марећи за народну херојску и поетику усменог песништва.

4. ПИТАЊЕ КОНТИНУИТЕТА

Има нешто заједничко и за стару и за нову српску књижевност, што им обезбеђује духовни континуитет, а то је тема националне историје и колективне народне судбине. „Књижевност се могла мењати и остајати увек своја зато што је у њеним темељима, у њеним дубинским, несвесним слојевима, постојала колективна духовна супстанца која је за све то време у бити остајала непромењена.“⁽¹⁵⁾

И пре романтичарских митско-поетских визија националне прошлости, српска књижевност негује националну историју као своју тему. Од првих почетака па до данашњег дана, национална историја предмет је живог интересовања српске књижевности. „Књижевност као национална установа, као култура писане речи, у свом непрекидном трајању од Светог Саве до данас, била је израз сталне будности народне свести о себи, темељ духовног идентитета.“⁽¹⁶⁾ Теодосије бележи речи Светог Саве о разлозима његовог повратка у Србију, а они су: да не жели спасење мимо свога народа, да споји своју судбину са судбином српског народа: „Али вас ради, саплеменика ми, свету и слатку ми пустињу оставих, и не дођох да тражим ништа више, до ли душе ваше. Тако рећи, ради ваших душа и душу своју омрзнух, сећајући се старих светих, који су у болу срца за своје саплеменике Богу говорили: ‘Ако спасавајући спасеш народ овај, ако ли не, онда и мене испиши из књига које написа’.“⁽¹⁷⁾

15) Јован Деретић, *Пут српске књижевности: идентитет, границе, тежње*, Српска књижевна задруга, Београд, 1996, стр. 195.

16) Исто, стр. 194.

17) Теодосије, *Житије Светог Саве*, Српска књижевна задруга, Београд, 1992, стр. 137.

У Рајићевој *Историји разних славјанских народова*... налазимо Марка Краљевића онаквог какав је приказан и у песмама; у стиховима Павла Соларића помиње се, такођер, Марко Краљевић, Сибињанин Јанко, Југовићи, Душан; да усмену народну хронику познаје Лукијан Мушицки или Доситеј Обрадовић, чији стихови славе „миле гусле јаворове“, не треба ни говорити.

Губитком државе, Срби нису изгубили свест о себи као народу. Држава је изгубљена, али је остала црква. Српска црква, нарочито након обнове Пећке патријаршије, користећи задобијени статус у оквиру Отоманске империје, преузела је на себе све националне прерогативе; постала чувар свих националних и државних традиција. Књижевност која се неговала у оквирима цркве показивала је живо интересовање за претке, лако је уочљива склоност ка генеалогима. У хроникама и летописима, као и житијама славних личности, чува се успомена на минуло време. У житијима која пишу монаси по манастирима много пре романтизма појављују се митско-поетске визије славних владара... лик херојског претка...

И у турском ропству, настављена је традиција политичке књижевности чији је зачетник Свети Сава. „Само, док су некад списатељи изједначавали интересе народа, државе и владајуће династије, сада, кад државе и династије више није било, судбина српског народа једина је остајала актуелна, а подсећање на стару славу служило је да буди наду и припреми за борбу.“⁽¹⁸⁾ Тиме, иако исказан архаичним језиком, избија један сасвим нови моменат, појављује се тема нације.

Песме које је Вук забележио и издвојио одликују се унутрашњим сродством. Нит која их чини сродним јесте заједничка свест њихових певача о српској историји која започиње с преткосовском државношћу, преко Косова и усамљених покосовских јунака, до устаничког времена. Целокупна прошлост се сагледава устаничким очима и интерпретира као легитимација Устанка. Јунаци ових песама, ма из ког времена долазили, лице један на другог, јесу ликови из исте приче.⁽¹⁹⁾ Сви они су ту како би устаничка садашњост била сагледана из перспективе свеукупне прошлости.

Дисконтинуитет никако не треба схватити као историјски прекид. Прекида у том смислу никада није било, јер књижевна активност никада није престала. „Она је била стална пратиља народног живота. У свим временима радило се понешто и на књизи, некад више, некад мање, зависно од прилика, тако да можемо го-

18) Павле Ивић, *Српски народ и његов језик*, нав. дело, стр. 133.

19) Светозар Кољевић, *Наш јуначки еп*, Нолит, Београд, 1974, стр. 96-98.

ворити о непрекидности трајања српске књижевности од времена њеног настанка до данас. С тим у вези је још једно својство српске књижевности, која такође ублажава њене дисконтинуитете. Ранија традиција, и када је напуштана, није сасвим заборављана. Промене у српској књижевности често су доводиле до оштрих заокрета, готово под правим углом, када се она почињала развијати у сасвим супротном правцу од оног дотадашњег. Али, чак ни такве радикалне промене курса нису доводиле до кидања свих веза с прошлошћу нити до предавања забору ранијег књижевног постојања.^{“20)}

Под Турцима су неке традиционалне животне форме окамењене, могло би се говорити и о својеврсном историјском регресу и враћању напуштеним облицима живота. Видљиво је то и у књижевности: „Дошло је до конзервирања традиционалног типа књижевности у тренутку кад је овај исцрпео своје стваралачке могућности и показивао видљиве знакове унутрашње трансформације, које су ишле у истом правцу као и истовремене промене у оним литературама које нису ометене у свом развоју. Није, дакле, дошло до дисконтинуитета у смислу прекида ранијег континуитета, али је дошло до стагнације и назадовања, што ће касније, када се на хоризонту појави алтернативни модел књижевности, бити један од разлога напуштања старе традиције и прихватања новог модела.“²¹⁾

И међу Србима у Аустрији, писци посвећују велику пажњу историји, национална прошлост је главна преокупација. Историјска проза најчешћа је књижевна врста, наслоњена на средњовековне хронике и житија обнавља сећање на стару славу, подсећа на Немањине и Косово, негује историјску свест српског народа. Хердеровске идеје о народном духу нападају су и славеносерпске писце те су и они на нов начин приступали народној прошлости, преузимајући историјске легенде које је народна епика уобличила.

Ламентирање над српском судбином траје кроз читаву српску историју. Срећемо га и у најстаријим српским записима, још од инока Исаије који тужи над страдањем „хришћана западних страна“ након Маричке битке; наставља се кроз плач Маргите девојке и јеремијадама Захарија Орфелина и Јована Стерије Поповића; кола у *Горском вијенцу* изnose стиховану народну историју, ламентирајући над народном судбином: *Бог се драги на Србе разљути...* Бављење националном историјом и колективном судбином, упркос наглашеном модернизму, јесу најаутентичнији стваралачки трену-

20) Јован Деретић, *Пут српске књижевности: идентитет, границе, тежње*, нав. дело, стр. 192, 193.

21) Исто, стр. 192.

ци модерне српске књижевности, у којима је она доживела свој врх, који су је препоручили свету. Посебно треба издвојити Иву Андрића, који је својим делом судбину тог народа учинио светски познатом и Милоша Црњанског који у *Сеобама* елегичним тоном говори расипању једног народа; све до приповести Јована Радловића о судбини дела српског народа о којем је Мирко Королија израније говорио као „отсеченом делу народног тела, који раскрвављен неће да умре“.²²⁾

5. ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Све европске литературе имале су дисконтинуитет са својом почетном традицијом. За књижевност на Западу „највећи преокрет наступио је са ренесансом, када су услед деловања грчко-римске класике заборављене домаће традиције средњег века“.²³⁾ И у српској књижевности постоји средњовековна и нововековна књижевност, од којих свака има сопствене поетичке претпоставке, не надовезују се једна на другу, друга није природни наставак прве, већ долази на њено место као замена. Српска књижевност, дакле, не одступа од поменутог европског модела начином већ временом. Замена старог модела нововековним типом књижевности дошла је у источној Европи, па и код Срба, знатно касније.²⁴⁾

И без Вука, нова српска књижевност би започела рецепцијом европског модела; али је захваљујући Вуку, његовом делу и упорном настојању, усмено народно стваралаштво прихваћено као наша највећа вредност, као „наша национална класика“ (Васко Попа), уграђено у прихваћени модел и постало претпоставка читавог потоњег развоја наше књижевности. А управо је народна песма спона наше књижевне старине и нове српске књижевности. Ни замена књижевног идиома није довела до тога да се старе традиције предају забору, већ се и на нови идиом преносило нешто од старог наслеђа и предавало новим нараштајима. „Усмена и писана књижевност су два паралелна и, истовремено, комплементарна тока књижевне уметности српског народа од почетка до Доситеја и Вука, када су се оба та тока слила у широку и богату реку нове српске књижевности.“²⁵⁾

22) Мирко Королија, *Путописи и репортаже – Изабрана дела*, БИГЗ: Српска књижевна задруга, Београд, 1996, стр. 486.

23) Јован Деретић, *Пут српске књижевности: идентитет, границе, тежње*, нав. дело, стр. 190.

24) Исто, стр. 191.

25) Исто, стр. 195.

Вук је срушио преграде између српских маса и српског књижевног језика. Поред оних разлика између народног и књижевног језика које су потребне, јер књижевни језик мора садржати шири круг појмова него их користи простонародни речник, било је и мноштво непотребних разлика које су долазиле отуда што основица славеносерпског није била народна, већ је то била мешавина црквенословенског, српског и евентуално руског. Вуку припада заслуга што је те разлике уклонио бескомпромисно.²⁶⁾ „Вукова језичка револуција – казаће Павле Ивић – била је та која је српским масама скратила пут до писмености (у сваком смислу те речи).“²⁷⁾

Вукова историјска заслуга „се не састоји у неком научном открићу, већ у извршеној културној револуцији. А револуција није ствар приоритета у формулисању мисли, него снаге да се она оствари.“²⁸⁾ То је оно што га је одвајало од претходника, али и од следбеника. И Доситеј је говорио да треба писати народним језиком. Сава Мркаљ је наступио са ставом: пиши као што говориш, назначио потребу писања народним језиком и по томе поступио, али је недостајала чврстина карактера за овакву борбу којој се мора посветити сав живот, па се Мркаљ јавно одрекао свог полазишта. Кад један народ доноси кључне одлуке, историја му не оставља много избора. Тад се траже људи попут Вука. „Величина великих људи и јесте у томе што су успешно извршили задатке које је обележила историја.“²⁹⁾

Револуција, каква је била Вукова, неизбежно доводи до разлика са традицијом. Сасвим је јасно да је такав потез скопчан с огромним ризиком да се неминовно постављају питања сврсисходности таквог чина: шта се добија а шта губи? Павле Ивић не оставља места дилеми јер „у Вуковом случају жртва је – каже он – била готово незнатна у поређењу с добитком. Производи дотадашње литературе махом су били ниске вредности или неактуелни, или то обоје. Књижевни језик био је све друго пре него разрађен и префињен инструмент израза. Без унутрашње равнотеже, у сталном драстичном осцилирању, он није поседовао кристалисане и изнијансиране системе значења за које би било штета да се наруше. А Вук је уосталом мудро оставио отворена врата поновном увођењу оних црквенословенских израза за којима би се осетила стварна потреба.“³⁰⁾ Код Вука није било пуристичке оптерећености, најмање би се могло очекивати да је нађемо према црквенословен-

26) Павле Ивић, *Српски народ и његов језик*, нав. дело, стр. 240.

27) Исто, стр. 238.

28) Исто, стр. 251.

29) Исто, стр. 241.

30) Исто, стр. 240.

ском језику када знамо да није зазирао ни од турцизама. Напротив, у предговору *Рјечника* он је отворено доказивао неопходност њиховог задржавања.

Вук је често истицао да се у српски књижевни језик, кад за тим има потребе, могу уводити речи из црквенословенског, само у посрбљеном облику. И својом конкретном списатељском делатношћу Вук је за то дао потврду користећи црквенословенске изразе, а да их није нарочито посрбљивао. Доцније ће у томе бити ригорознији, али и умешнији, „дотерујући гласовни и морфолошки лик црквенословенских речи тако да сви рефлексии прасловенских фонема буду српски, и да се реч укључи у одговарајуће српске деривационе и флексионе моделе“.³¹⁾ У разлоге Вуковог опредељивања за ијекавицу, међу осталима, спада и тај што је то наречје најближе црквенословенском.³²⁾

Иако су били кодификатори новог књижевног језика, Вук и Даничић су, што никада не треба заборавити, били и пионери на пољу системског истраживања и публиковања књижевне баштине.³³⁾ Теоријски, Даничић је био ближе српскословенском књижевном наслеђу од Вука, уносећи стару лексику у свој *Рјечник хрватског или српскога језика*. У пракси, међутим, било је обрнуто: „Вуков превод *Новог зајета* на српски књижевни језик по духу је сродан црквенословенском, а Даничићев, местимице, за нијансу ближи народном језику.“ Томе се није чудити јер Даничић је црквенословенски само знао, а Вук га је осећао; књиге на црквенословенском биле су његова прва лектира, из њих је научио да чита, упијајући мелодију и ритам старог језика. „Превodeћи *Нови зајет*, он је у самом себи слушао реченички ритам језика на коме је некад учио да мисли. Стари словенски језик и народни говор били су два језика која је Вук подједнако волео и бранио их од надриучењака. Уместо механичког спајања ових језика у хибридан славеносербски слог, доследно спровodeћи граматичке и синтактичке законе народног језика, Вук је, као даровит књижевно-језички зналац, у *Новом зајету* слио оба језика, говорни и стари словенски, у нов књижевни језик, народни и писани књижевни у исти мах.“³⁴⁾ Тако је, захваљујући Вуковој књижевно-језичкој даровитости, извршена симбиоза језика народне поезије и славеносербског и настао језик који је до дана данашњег остао језик наше књижевности.

31) Павле Ивић, *О Вуку Караџићу*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци; Нови Сад, 1991, стр. 207.

32) Павле Ивић, *Српски народ и његов језик*, нав. дело, Београд, стр. 241.

33) Јован Деретић, *Пут српске књижевности: идентитет, границе, тежње*, нав. дело, стр. 193.

34) Миодраг Поповић, *Вук Стеф. Караџић*, нав. дело, стр. 338.

Вук је био бескомпромисни борац за народни језик као основицу књижевног, био је упоран и истрајан, али то не значи да се тврдокорно држао једном изнетих ставова. Напротив, његови ставови су се мењали. Он то није декларативно саопштавао, нити се јавно одрицао својих идеја. Није желео дати могућност својим противницима да ликују, било да њега оптуже за недоследност или да то признање искористе као доказ да су они били у праву. Вук би једноставно престао да ранија гледишта износи, замењујући их другим.³⁵⁾ Вукова језичка реформа пролазила је више фаза у потрази за решењима која би довела до онога што ће Вук назвати „опћена правилност“. „Дакле, Вук Караџић је у току своје реформе српски језик упознавао, надограђивао и модернизовао, поставио му постојане основе, које су јасан и чврст темељ србистике, као науке у српском језику и науке о српском језику.“³⁶⁾ Пре Вука, не може се ни говорити о језику, то је једна мешавина без устаљеног облика; упркос богатству лексике, није било никакве прецизности па је то била једна језичка вавилонска кула, у коју је требало унети реда.

Обличје српском језику дала је управо Вукова стандардизација. „Међу свјема који пишу данас правописе у цијелој Европи – казаће Ђуро Даничић – Вук је најбоље разумио шта је правопис, па што је умом разумио оно је и дијелом најбоље извршио. Међу свјема данашњијем правописима Вуков је најсавршенији, па је за то и за Српски језик најбољи. (...) Осим тога најбољи је и за то што је утврђен, као што смо видјели, на тврдијем законима нашега језика. Ти се закони не могу научити ни у Шедијуса ни у Хердера ни у Јениша ни у Бернхардија, нити се могу по књигама исписати, него их ваља тражити у Српскога народа. Вук их је од свију Срба први нашао, познао и разумио, Вук их је први почео и сам поштовати и другима их казивати, и ево већ тридесет година како казује. Но ономе који вјере нема, а сам не ће (или не може) да мисли, не може се доказати. А ко год мисли и те законе тражи, мора их наћи, и кад их нађе, мора за Вуком пристати.“³⁷⁾

35) Павле Ивић, *О Вуку Караџићу*, нав. дело, стр. 203.

36) Јелица Стојановић, *Пут српског језика и писма*, Српска књижевна задруга, Београд, 2016, стр. 86.

37) Ђуро Даничић, *Рат за српски језик и правопис*, Штампарија Пештанског универзитета, Будим, 1847, стр. 34.

ЛИТЕРАТУРА

- Даничић Ђуро, *Рат за српски језик и правопис*, Штампарија Пештанског универзитета, Будим, 1847.
- Деретић Јован, *Пут српске књижевности: идентитет, границе, тежње*, Српска књижевна задруга, Београд, 1996.
- Ивић Павле, *О Вуку Караџићу*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци; Нови Сад, 1991.
- Ивић Павле, *Српски народ и његов језик*, Српска књижевна задруга, Београд, 1986.
- Стефановић Караџић Вук, *Срби сви и свуда: о књижевности и језику (предговори, критике, полемике, чланци, писма)*, Андрићев институт, Андрићград, 2014.
- Кољевић Светозар, *Наш јуначки еп*, Нолит, Београд, 1974.
- Королија Мирко, *Путописи и репортаже – Изабрана дела*, БИГЗ: Српска књижевна задруга, Београд, 1996.
- Поповић Миодраг, *Вук Стеф. Караџић*, Нолит, Београд, 1987.
- Поповић Миодраг, *Историја српске књижевности: Романтизам, књига прва*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1985.
- Стојановић Јелица, *Пут српског језика и писма*, Српска књижевна задруга, Београд, 2016.
- Стојановић Љубомир, *Живот и рад Вука Стеф. Караџића*, Штампарија графичког завода „Макарије“ А. Д, Београд, 1924.
- Теодосије, *Житије Светог Саве*, Српска књижевна задруга, Београд, 1992.

Ђуро Bodrozic

VUK'S REFORM OF THE SERBIAN LANGUAGE AND THE FOUNDING OF MODERN SERBIAN NATIONAL LITERATURE AND CULTURE

A large sect led by Arseny Carnojevic led a large number of Serbs to today's Vojvodina. During the 18th century, in the first place, in Budim and St. Andrew, there is an emerging Serbian culture, different from those in monasteries in the Turkish authorities. In order to frustrate the intentions of the Austrian authorities and the Roman Catholic Church in connection with the unification of the Orthodox Church, the church elders sent a call to the Russian Emperor to send them a teacher who would teach Serbian youth, but also equipped the Serbian church to

combat the intention of Vienna to teach the Orthodox Serbian people. Russian teachers arrived, they opened schools, and taught classes in Russian-language books and grammar books. Serbian religious books were increasingly giving way to the Russian in order to be completely out of use over time. This way, the Russian literary language has been established not only in the church but also in literature that was not purely church character. Although it has separated itself from the spirit and language of its own people, the works created within this literacy have their value is primarily derived from the fact that were created in the time of extreme literary scarcity, and in such circumstances every literary activity has an enlightening character. And importantly, it was a means of combating national self-determination in the center that denied Serbs spiritual and cultural existence, an expression and proof of one's own spiritual aspirations of the Serbian people in Austria. The Austrian authorities' intention to use the national language as a means of religious advertising postponed the introduction of that language into Serbian literature. All those who acted in that direction provoked the subjugation on the church hierarchy, including Vuk Karadzic. There were religious fears, class reasons, as well as personal confidentiality towards the reformer of the Serbian language and spelling. The question arises as to the extent to which, due to the revolution such as the Vuk's reform, there has been discontinuity in national culture. It has something in common both for the old and the new Serbian literature, which provides them with spiritual continuity, which is the subject of national history and collective folk fate. This is the reason that one can speak of the historical and spiritual continuity of Serbian literature. These ventures are always incompatible with the risk, and a question must be asked about the effect: what is gained and what loses. In this case, there is no dilemma: the victim is insignificant in relation to the gain.

Key words: Serbian language, Serbian literature, Serbian culture, Vuk Stefanovic Karadzic, national history, tradition, identity

* Овај рад је примљен 01. новембра 2017. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 06. децембра 2017. године.

Павле Павловић

Београд

ПОПИС И ХРОНОЛОГИЈА МИСИЈА САВЕЗНИЧКЕ АВИЈАЦИЈЕ НАД СРБИЈОМ 20. ОКТОБАР 1943. – 23. НОВЕМБАР 1944.

Сажетак

На основу документације из Националног архива у Вашингтону, Архива америчких ваздухопловних снага у Максвелу, држави Алабами, америчкој и британској литератури, штампи и периодици, историографској литератури, фотографијама и плакатима из музејских и архивских институција у Србији израђен је попис бомбардованих циљева од Савезника у завршним годинама Другог светског рата на простору данашње Републике Србије.

У раду се бавимо мапирањем места, која су бомбардована, као основ за даља и дубља истраживања, политичког, војног, економског и моралног аспекта бомбардовања америчких ваздухопловних снага циљева у Србији. Наведени су прецизни подаци о датуму бомбардовања, формацији која је бомбардовала, броју авиона, и опису циља, који је требало уништити. Прецизно су утврђени градови који су били мета напада, неки више пута било као примарни било као секундарни циљ, затим други циљеви: аеродроми, фабрике, железничке и друмске комуникације, ранжирне станице, непријатељске трупе и други циљеви.

Кључне речи: 1943. година, 1944. година, савезници, Балканске ваздухопловне снаге – БАФ, бомбардерске мисије, Петнаеста ваздухопловна флота, Београд, Ниш, Лесковац, Краљево

Србија у 20. веку има трагично искуство ваздушних разарања места, економских, војних, и других ресурса, насељених градова и места, а убијање цивила, „пријатељских цивила“, „савезника“ је објашњавано као нужност војних акција, посебно бомбардовања а у новије време као колатерална штета. У ствари бомбардовање сваког насељеног места, посебно градова, без обзира на војне и друге разлоге, представља у крајњој линији и убијање цивила.

У свести обичног човека у Београду па и Србији највише се памти вишемесечно бомбардовање Србије 1999. године. Старији памте разорно немачко бомбардовање Београда 6. априла 1941, али и англоамеричко бомбардовање Београда 1944. звано још и „Ускршње бомбардовање“ или „Крвави ускрс“.¹⁾ Спомене се и разорно „Савезничко“ бомбардовање Лесковца, евентуално Ниша. Не више од тога. Бомбардовање Србије 1999. као да је утицало на свест и избрисало сећања на жртве тзв. „Савезничког“ бомбардовања циљева у Србији које је надмашило како по жртвама, по степену обухвата, дужини трајања, економској штети сва ранија бомбардовања, укључујући и нацистичко бомбардовање Београда и других градова у Србији априла 1941. године. У јавности се обично поставља питање зашто су толико бомбардовани градови и други циљеви по Србији, посебно зашто је бомбардован Београд, какав је то значај Србија, односно њено управно подручје имала како за Немце тако и за Савезнике, и да ли је завршетак рата зависио од бомбардовања циљева у Србији и колико је убрзан слом нацистичке Немачке бомбардовањима циљева по Србији. У суштини поставља се и морално питање сврсисходности бомбардовања и степена разарања наспрам немачких губитака. Иако у сваком бомбардовању постоји означени војни циљ, често је тај циљ био у несразмери са жртвама које су произведене. Недићева власт је оваква бомбардовања означавала као тероризам, терористички напад из ваздуха, кукавичко убијање цивила, британски поклон и сл.²⁾

Питање савезничких бомбардовања градова и других циљева на простору Србије 1943-1944. још увек није на целовит и систематичан начин истражено. Постоје радови који се односе на савезничко бомбардовање Лесковца 6. септембра 1944 године,³⁾ и

1) *Београдски крвави Ускрс: документа о британо-америчком ваздушном терору: [Ускрс 16. и 17. априла 1944]*, Српски народ, Београд, 1944.

2) „Београд опет у црно завијен“, *Ново време*, 20. април 1944; „Терористички напад на једно српско село“, *Ново време*, 20. април 1944; „Терористички бомбардери над Србијом“, *Ново време*, 23/24. јул 1944.

3) Момчило Павловић, Верољуб Трајковић, *Савезничко бомбардовање Лесковца 6. септембра 1944. Студија и документи*, Институт за савремену историју, Београд; Народни музеј, Лесковац, 1995.

неколико чланака о тзв. Ускршњем бомбардовању Београда и других градова у Србији.⁴⁾ Али недостаје систематични попис свих циљева које су савезници бомбардовали током 1943-1944. на простору граница данашње Србије.

Израда пописа циљева са свим познатим подацима односно прецизне хронологије је први и неопходни услов за дубље анализе питања савезничког бомбардовања градова на простору данашње Србије. Овај својеврсни пописник бомбардованих градова и других места, ранжирних станица, мостова, фабрика, комуникација, стокова нафте и других циљева је почетни и важан корак у даљем и дубљем изучавању контекста, политичких односа, страдања цивила и степена разарања, као и доприносу савезничких ваздухопловних снага коначном сламању немачке ратне машинерије на читавом Балкану и расплета у сукобу два ривалска покрета на тлу Србије.

У табелама које следе наведени су прецизни подаци о датуму бомбардовања, формацији која је бомбардовала, броју и типу авиона, и опису циља који је требало уништити. Посебно су истакнути градови који су били мета напада, неки више пута било као примарни било као секундарни циљ, затим други циљеви: аеродроми, фабрике, комуникације, ранжирне станице, немачке трупе и други.

Чињенична основа за овако конципиран рад нађена је у документацији из Националног архива у Вашингтону, Архиву америчких ваздухопловних снага у Максвелу, држави Алабами, америчкој и британској литератури, штампани и периодици у Србији из посматраног периода, историографској литератури, фотографијама и плакатима из музејских и архивских институција у Србији.⁵⁾

- 4) Чедомир Јањић, „Дејства савезничког ваздухопловства у Србији 1943. и 1944. године“, *Лесковачки зборник*, бр. XXXV, Народни музеј, Лесковац, 1995, стр. 17; Милан Терзић, „Југословенска краљевска влада, генерал Драгољуб Михаиловић и савезничко бомбардовање циљева у Југославији 1942-1944. године“, *Токови историје*, бр. 1-2/2005, Институт за новију историју Србије, Београд, 2005; Ђорђе Станковић, „‘Ревизионисти’ и савезничко бомбардовање Београда 1944. године“, *Војноисторијски гласник*, бр. 1-2/2006; Душан Јанићијевић, *Савезничко бомбардовање Краљева 1944*, Краљево, 2009; Зоран Вељановић, „Савезничко бомбардовање Суботице у лето и јесен 1944. године“, *Ex Pannonia*, br. 14, Istorijски arhiv Subotica, Subotica, 2010, стр. 42-51; Силвија Крејаковић, Александар Бережнов, „Савезничко бомбардовање 1944: Краљево, гомила рушевина – масовна гробница“, *Наша прошлост*, бр. 15, Историјски архив, Друштво историчара среза Краљево, Краљево, 2015, стр. 138-172.
- 5) Посебно је прегледана штампа у Недићевој Србији: *Ново време*, *Српски народ*, *Понедељак*, као и серија објављених докумената под општим насловом *Зборник докумената НОР-а. Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа*, том I – Документи НОВЈ – Борбе у Србији: књига 5 – *Борбе у Србији 1943. год.*; књига 7 – *Борбе у Србији 1944. год.*, јануар – мај; књига 9 – *Борбе у Србији 1944. год.*, 1. јун – 20. август; књига 11 – *Борбе у Србији 1944. год.*, 21. август – 10.

У раду се не бавимо цивилним жртвама, нити компликованом војном и политичком ситуацијом у Србији. Бавимо се једноставно мапирањем места која су бомбардована, сматрајући то као основ за даља и дубља истраживања, политичког, војног, економског и моралног аспекта бомбардовања савезничких, пре свега америчких ваздухопловних снага циљева у Србији.

Рад је заснован на доступним архивским изворима из Националног архива у Вашингтону,⁶⁾ доступним изворима из неколико агенција и музеја историје ваздухопловства,⁷⁾ америчкој и британској литератури, посебно хронологијама,⁸⁾ појединачним издањима разних бомбардерских група, удружења ваздухопловних ветерана као и на литератури у Србији.⁹⁾

септембар; књига 12 – *Борбе у Србији 1944. год.*, 11–13. септембар; књига 13 – *Борбе у Србији 1944. год.*, 1–15. октобар; књига 14 – *Борбе у Србији 1944. год.*, 15–31. октобар; књига 15 – *Борбе у Србији 1944 год.*, новембар – децембар; књига 20 – *Борбе у Србији 1944 год.*, допуна; књига 21 – *Борбе у Србији 1941–1944. год.*, Документи квислиншких јединица и установа; *Зборник докумената и података о Народноослободилачкој рату југословенских народа*, том II – Документи Врховног штаба НОВ и ПОЈ: књига 1 – *Билтен Врховног штаба Народноослободилачке војске Југославије 1941–1945*; књига 10 – *Документа Врховног штаба Народноослободилачке војске Југославије 1943*, јули – октобар; књига 11 – *Документа Врховног штаба Народноослободилачке војске Југославије 1943–1944*; књига 12 – *Документа Врховног штаба Народноослободилачке војске Југославије 1944*, 30. јануар – 30. април; књига 13 – *Документа Врховног штаба Народноослободилачке војске Југославије 1944*, 1. мај – 31. август; књига 14 – *Документа Врховног штаба Народноослободилачке војске Југославије 1944*, 1. септембар – 31. децембар; Билтени Врховног штаба; Fitzroy Maclean, *Rat na Balkanu*, Zagreb, 1953.

- 6) The National Archives at College Park, (NARA), Washington DC, Records of the Army Air Forces [AAF], (Record Group 18), box, 471. 98. BG, Mission 201-417, March 1944 – April 1945.
- 7) Maurice Matloff, *Strategic Planning for Coalition Warfare 1943-1944*, Center of Military History, United States Army, Washington D.C., 1990, Internet, <https://history.army.mil/books/wwii/sp1943-44/chapter22.htm>, 12/12/2017.
- 8) *U.S. Army Air Forces in World War II Combat Chronology 1941-1945* (Compiled by: Kit C. Carter, Robert Mueller), Washington, 1991; Richard G. Davis, *Bombing the European Axis Powers A Historical Digest of the Combined Bomber Offensive 1939–1945*, Air University Press Maxwell Air Force Base, Alabama, 2006.
- 9) Момчило Павловић, Верољуб Трајковић, *Савезничко бомбардовање Лесковца 6. Септембра 1944. Студија и документи*, нав. дело; Коча Поповић, *Белешке уз ратовање (дневник, белешке, документи)*, БИГЗ, Београд, 1988; Fitzroy Maclean, *Rat na Balkanu*, нав. дело; Венцеслав Глишић, „Савезници и ослобођење Србије 1944“, *Историја 20. века*, бр. 2/1994, Институт за савремену историју, стр. 109-117; Момчило Павловић, „Савезничка бомбардовања градова у Полимљу у јесен 1944. године“, *Милешевски записи*, бр. 2/1996, Музеј у Пријеполу, Пријепоље стр. 309-320; Милан Терзић, „Југословенска краљевска влада, генерал Драгољуб Михаиловић и савезничко бомбардовање циљева у Југославији 1942-1944.“, нав. дело; Ђорђе Станковић: „Ревизионисти“ и савезничко бомбардовање Београда 1944. године“, нав. дело; Душан Јанићијевић, *Савезничко бомбардовање Краљева 1944.*, нав. дело; Силвија Крејаковић, Александар Бережнов, „Савезничко бомбардовање 1944: Краљево, гомила рушевина – масовна гробница“, нав. дело, стр. 138-172; Зоран Вељановић, „Савезничко бомбардовање Суботице у лето и јесен 1944. године“, нав. дело, стр. 42-51.

1. ХРОНОЛОГИЈА МИСИЈА САВЕЗНИЧКЕ АВИЈАЦИЈЕ НАД СРБИЈОМ 20. ОКТОБАР 1943. – 23. НОВЕМБАР 1944.

Пажљивим изучавањем борбених хронологија америчког и британског ваздухопловства на простору окупиране Југославије евидентирано је преко 700 мисија разног типа. По јединицама највећи број бомбардерских мисија извела је Америчка 15. Ваздухопловна армија за стратегијска бомбардовања укупно 556. Америчка 12 ваздухопловна армија за тактичка дејства извела је 126 мисија, Балканске ваздухопловне снаге (БАФ) извеле су 56 мисија. У доњој табели су збирни резултати 15. Ваздухопловне армије над Југославијом:¹⁰⁾

Табела 1. Збирни резултати мисија 15. Ваздухопловне армије над
Југославијом

Циљеви ваздухопловства у земљи	Број авиона у нападу	Изгубљени	Избачено тона експлозива	Запалиле бомбе, тоне	Распрскавајуће бомбе	Укупно
Југославија 15 АФ	8,755	65	19.394т	146т	1,031т	20,571т
205 бомб. груп	3,712	31	5,083	46	0	5,129т
	12,467	96	24,477т	192т	1,031т	25,700т

Према укрштеним подацима из бројних хронологија борбених дејстава британског краљевског ратног ваздухопловства и америчког ратног ваздухопловства, претраживањем бомбардерских мисија појединих борбених јединица, бомбардерских група и сквадрона, као и прегледом штампе која је излазила у Србији и других извора, бомбардовања циљева на територији Србије почела су 20.10.1943. у склопу деструкције комуникације Софија–Београд, када су јединице 12. Ваздухопловне флоте бомбардовале железничке инсталације, односно железничку станицу у Нишу а завршена 21. новембра 1944. када је на позив партизанског вођства бомбардовано ослобођено Ужице у које су се вратиле немачке трупе. Ово прво бомбардовање Ниша по типу авиона П 38 (ловци) било је тактичко. Већина наредних бомбардовања изведена су стратешким бомбардерима Б17 и Б24. Зато је већина осталих бомбардовања сврстана у стратегијска (15. АФ и 205. група РАФ-а). Она су по-

10) Richard G. Davis, *Bombing the European Axis Powers A Historical Digest of the Combined Bomber Offensive 1939–1945*, нав. дело, стр. 578-590.

чела 05. априла 1944. бомбардовањима железничких инсталација у Лесковцу и Нишу. Према Дејвису, завршена су 23.11.1944., мисијом 205. групе РАФ-а, бомбардовањем циљева у Ужицу, на захтев партизана.

Укупна бомбардовања циљева у Србији трајала су 13 месеци, али не сваки дан. Стратегијска авијација бомбардовала је циљеве у Србији не мање од 50 дана (од осмомесечног периода април-новембар 1944.). Јединице америчког и британског ваздухопловства извршиле су преко 120 стратегијских бомбардерских мисија на територији Србије. Бацили су не мање од 9.500 тона бомби. У тим бомбардовањима учествовало је више од 3.700 бомбардера. Оборено је најмање 26 бомбардера. До сада је утврђено да су савезнички авиони бомбардовали циљеве у укупно 33 града/насељена места у Србији.

Дакле, најмање 33 града/насеља на територији Србије, зато што постоје неке локације које се не могу идентификовати, због погрешно означеног имена или зато што постоји више места са истим називом (нпр. Кукавица).¹¹⁾

Бројчано највише пута су бомбардовани циљеви у Нишу (најмање 15 пута). Београд је одмах иза Ниша, са 11 или 12, следе, Нови Пазар 8, Краљево и Суботица по 7, Митровица и Нови Сад по 6, Ћуприја, Пећ и Сјеница по 5 пута итд...

Табела 2. Број стратешких бомбардовања градова у Србији

Град	Број бомбардовања
Ниш	15
Београд	12
Нови Пазар	8
Краљево, Суботица	7
Митровица и Нови Сад	6
Сјеница, Пећ	5

Табела 3. Хронологија мисија савезничке авијације над Србијом 20. октобар 1943. – 23. новембар 1944.

Датум	Град	Циљ	Јединица
Октобар 1943.			
20.10.1943.	Ниш	Ранжирна станица	12 АФ
Април 1944.			
05.04.1944.	Ниш	Ранжирна станица	15 АФ
05.04.1944.	Лесковац	Ранжирна станица	15 АФ

11) Тако нпр. спомиње се локација, која је била именована као „Врањецо“. Други извор је у готово идентичној реченици написао исправно „Врањево“. Данас је то Нови Бечеј. Richard G. Davis, *Bombing the European Axis Powers A Historical Digest of the Combined Bomber Offensive 1939–1945*, нав. дело.

08.04.1944.	Дунав	Минирање, полагање мина у Дунав	205 Група РАФ
12.04.1944.	Дунав	Минирање, полагање мина у Дунав	205 Група РАФ
15.04.1944.	Ниш	Ранжирна станица	15 АФ
16.04.1944.	Београд	Град, аеродром, ранжирна станица, авиоиндустрија	15 АФ
16.04.1944.	Ниш	Ранжирна станица	15.АФ
17.04.1944.	Београд	Град, аеродром, ранжирна станица, Авиоиндустрија	15 АФ
21.04.1944.	Београд	Ранжирна станица	15 АФ
24.04.1944.	Београд	Авиоиндустрија	15 АФ
Мај 1944.			
07.05.1944.	Београд	Мост на Сави	15 АФ
09.05.1944.	Београд	Минирање, полагање мина у Дунав	15 АФ
18.05.1944.	Београд	Ранжирна станица	15 АФ
18.05.1944.	Чачак	Ранжирна станица	15 АФ
18.05.1944.	Краљево	Ранжирна станица	15 АФ
18.05.1944.	Ниш	Мост	15 АФ
Јун 1944.			
02.06.1944.	Суботица	Град	15 АФ
06.06.1944.	Београд	Ранжирна станица	15 АФ
08.06.1944.	Ниш	Мост	205 Група РАФ
11.06.1944.	Ниш	Мост	15 АФ
11.06.1944.	Смедерево	Складишта нафте, трајектно пристаниште и ранжирна станица	15 АФ
14.06.1944.	Ниш	Локомотиве/вагони	205 Група РАФ
16.06.1944.	Нови Сад	Непознат	15 АФ
17.06.1944.	Суботица	Непознат	15 АФ спорно
23.06.1944.	Ниш	Ранжирна станица	15 АФ
27.06.1944.	Сремска Митровица	Мост на Босуту	15 АФ
30.06.1944.	Пећ	Трупе	15 АФ
Јул 1944.			
01.07.1944.	Дунав	Минирање, полагање мина у Дунав	205 Група РАФ
02.07.1944.	Дунав	Минирање, полагање мина у Дунав	205 Група РАФ
02.07.1944.	Шид	Трупе у Рејону Моровића	15 АФ
03.07.1944.	Београд	Складиште нафте на Чукарици	15 АФ

03.07.1944.	Ћуприја	Мост	15 АФ
16.07.1944.	Смедерево	Рафинерија нафте	205 Група РАФ
22.07.1944.	Крагујевац	Град	15 АФ
22.07.1944.	Краљево	Мост	15 АФ
22.07.1944.	Ниш	Ранжирна станица	15 АФ
24.07.1944.	Пријепоље	Трупе	15 АФ
24.07.1944.	Призрен	Непознат	15 АФ
24.07.1944.	Сјеница	Трупе	15 АФ
27.07.1944.	Пећ	Ранжирна станица	15 АФ
30.07.1944.	Дунав	Минирање, полагање мина у Дунав	205 Група РАФ
Август 1944.			
07.08.1944.	Алибунар	Аеродром	15. АФ
07.08.1944.	Нови Сад	Резервоари нафте	15. АФ
10.08.1944.	Дунав	Минирање	205. Група РАФ-а
10.08.1944.	Краљево	Ранжирна станица	205. Група РАФ-а
13.08.1944.	Пећ	Концентрација трупа	15. АФ
17.08.1944.	Ниш	Аеродром	15. АФ
17.08.1944.	Пирот	Мост	15. АФ
18.08.1944.	Алибунар	Аеродром	15. АФ
18.08.1944.	Краљево	Мост	15. АФ
18.08.1944.	Лапово	Ранжирна станица	15. АФ
18.08.1944.	Звечан	Мост	15. АФ
19.08.1944.	Ћуприја	Мост	15. АФ
21.08.1944.	Ниш	Аеродром	15. АФ
22.08.1944.	Пећ	Ранжирна станица	15. АФ
26.08.1944.	Ниш	Ранжирна станица	15. АФ
27.08.1944.	Дунав	Минирање	205. Група РАФ-а
27.08.1944.	Пећ	Ранжирна станица	15. АФ
28.08.1944.	Дунав	Минирање	205. Група РАФ-а
28.08.1944.	Суботица	Ранжирна станица	15. АФ
29.08.1944.	Дунав	Минирање	205. Група РАФ-а
29.08.1944.	Суботица	Ранжирна станица	15. АФ
30.08.1944.	Ћуприја	Мост	15. АФ
30.08.1944.	Нови Бечеј	Непознат	15. АФ
30.08.1944.	Нови Сад	Ранжирна станица	15. АФ
Септембар 1944.			
01.09.1944.	Краљево	Мост	15. АФ
01.09.1944.	Месграја	Мост	15. АФ

01.09.1944.	Митровица	Мост	15. АФ
01.09.1944.	Ниш	Аеродром	15. АФ
01.09.1944.	Нови Сад	Ранжирна станица	15. АФ
02.09.1944.	Београд	Непознат	15. АФ
02.09.1944.	Ђуприја	Мост	15. АФ
02.09.1944.	Краљево	Мост	15. АФ
02.09.1944.	Митровица	Мост	15. АФ
02.09.1944.	Митровица	Ранжирна станица	15. АФ
02.09.1944.	Ниш	Ранжирна станица	15. АФ
02.09.1944.	Ниш	Ранжирна станица	15. АФ
02.09.1944.	Ниш	Ранжирна станица	15. АФ
02.09.1944.	Ниш	Мост	15. АФ
02.09.1944.	Звечан	Мост	15. АФ
03.09.1944.	Београд	Мост	15. АФ
03.09.1944.	Београд	Мост	15. АФ
03.09.1944.	Београд	Мост	15. АФ
03.09.1944.	Ковин	Аеродром	15. АФ
03.09.1944.	Смедерево	Пристаниште	15. АФ
03.09.1944.	Суботица	Ранжирна станица	15. АФ
05.09.1944.	Дунав	Минирање	205. Група РАФ
05.09.1944.	Суботица	Ранжирна станица	15. АФ (спорно)
06.09.1944.	Београд	Мост	15. АФ
06.09.1944.	Дунав	Минирање	205. Група РАФ
06.09.1944.	Лесковац	Концентрација трупа	15. АФ
06.09.1944.	Лесковац	Ранжирна станица	15. АФ
06.09.1944.	Нови Сад	Ранжирна станица	15. АФ
06.09.1944.	Нови Сад	Ранжирна станица	15. АФ
06.09.1944.	Југославија	Снабдевање	205. Група РАФ
08.09.1944.	Алибунар	Аеродром	15. АФ
08.09.1944.	Алибунар	Аеродром	15. АФ
08.09.1944.	Београд	Мост	15. АФ
08.09.1944.	Ниш	Ранжирна станица	15. АФ
08.09.1944.	Ниш	Ранжирна станица	15. АФ
08.09.1944.	Зрењанин	Аеродром	15. АФ
10.09.1944.	Дунав	Минирање	205. Група РАФ
18.09.1944.	Београд	Мост	15. АФ
18.09.1944.	Нови Сад	Мост	15. АФ
18.09.1944.	Суботица	Ранжирна станица	15. АФ
19.09.1944.	Краљево	Мост	15. АФ
19.09.1944.	Митровица	Мост	15. АФ

21.09.1944.	Нови Сад	Мост	15. АФ
21.09.1944.	Суботица	Ранжирна станица	15. АФ
Октобар 1944.			
04.10.1944.	Дунав	Минирање	205. Група РАФ
04.10.1944.	Југославија	Снабдевање	205. Група РАФ
07.10.1944.	Пећ	Ранжирна станица	15. АФ
11.10.1944.	Југославија	Снабдевање	205. Група РАФ
Новембар 1944.			
07.11.1944.	Митровица	Трупе	15. АФ
07.11.1944.	Нови Пазар	Трупе	15. АФ
07.11.1944.	Пријеполје	Трупе	15. АФ
07.11.1944.	Рашка	Трупе	15. АФ
07.11.1944.	Сјеница	Трупе	15. АФ
07.11.1944.	Вишеград	Трупе	12. АФ
08.11.1944.	Митровица	Трупе	15. АФ
08.11.1944.	Нови Пазар	Трупе, мостови	205. Група РАФ
08.11.1944.	Пријеполје	Трупе	15. АФ
08.11.1944.	Сјеница	Трупе	15. АФ
08.11.1944.	Сјеница	Трупе, одрони	205. Група РАФ
08.11.1944.	Вишеград	Понтонски мост	205. Група РАФ
15.11.1944.	Нови Пазар	Трупе	15. АФ
16.11.1944.	Нови Пазар	Трупе	15. АФ
16.11.1944.	Пријеполје	Трупе. Мост	15. АФ
17.11.1944.	Нови Пазар	Трупе	205. Група РАФ
18.11.1944.	Нови Пазар	Трупе	205. Група РАФ
18.11.1944.	Прибој	Трупе	205. Група РАФ
18.11.1944.	Пријеполје	Мост	15. АФ
18.11.1944.	Сјеница	Трупе	205. Група РАФ
19.11.1944.	Нови Пазар	Трупе	205. Група РАФ-а
19.11.1944.	Пријеполје	Трупе	15. АФ
19.11.1944.	Сјеница	Трупе	205. Група РАФ

19.11.1944.	Вишеград	Понтон	205. Група РАФ
20.11.1944.	Вишеград	Трупе	12. АФ
21.11.1944.	Чачак	Пут и мост	15. АФ
21.11.1944.	Кукавица	(?) Непознат	15. АФ
21.11.1944.	Нови Пазар	Трупе	15. АФ
21.11.1944.	Нови Пазар	Трупе	15. АФ
21.11.1944.	Нови Пазар	Трупе	15. АФ
21.11.1944.	Рашка	Трупе	15. АФ
21.11.1944.	Сјеница	Трупе	15. АФ
21.11.1944.	Вучитрн	Трупе	15. АФ
21.11.1944.	Југославија	Непознат	15. АФ
23.11.1944.	Ужице	Трупе у граду	205. Група РАФ

2. МИСИЈЕ МИНИРАЊА ДУНАВА

Река Дунав, која протиче кроз Немачку, Аустрију, Мађарску, Југославију, Румунију и Бугарску, била је природна веза између Трећег рајха и немачких сателита Мађарске, Румуније и Бугарске, веза са Турском и стратешки пут према руском фронту. Дунав је био од примарне важности за везу Рајха са румунским нафтним пољима. Процењено је да је 1942. године око 6 милиона тона материјала стигло до Немачке само помоћу водотока Дунава. Половином марта 1943. Дунавом је превожено два пута више робе него железницама. Овај промет је постепено повећаван све до средине марта 1944. године.

Задатак савезничког ваздухопловства био је да систематским нападима на железничке пруге и мостове успоре и онемогуће превоз нафте и другог ратног материјала кроз Мађарску и Румунију. Пошто је превоз пругом преко Румуније био отежан и крајње опасан, Немци су одлучили да нафту све више превозе Дунавом. Савезници су одговорили минирањем Дунава, односно полагањем мина у реку опасним летовима на ниским висинама изнад тока и нападима на конвоје који су се кретали Дунавом. Посебна операција “Gardening” започела је почетком априла 1944.

Као подршка минирању, летели су и ноћни Бофајтери из *Mediterranean Allied Coastal Air Force*, који су нападали бродове, оближње путеве и пруге. Почетком априла 1944. године у Дунав поред Београда положено је првих четрдесет мина. За десет дана овај број је порастао на 177. Током маја, положено је још 354 мина у Дунав и, иако није било летова у јуну, наставак офанзиве у ноћи

1./2. јула био је спектакуларан: шеснаест „Либератора“ и педесет три „Велингтона“ положили су укупно 192 мине, а наредне ноћи још 60. Даље мисије у јулу, августу и септембру положили су у Дунав укупно 555 мина.

Ноћи 29/30. јуна, авиони 255 сквадрона су наишли на групу баржи северно од Сланкамена. Топовска ватра је запалила нафту која је била у баржама дужине 60 метара, који су експлодирани попут наранџасте печурке. Током ових операција осам великих баржи са нафтом је било уништено, а 102 друга брода оштећена, укупне тонаже 100.000 тона опреме.¹²⁾

Британска минирања су изненадила Немце, који су тек половином августа успели да спроведу ефикасне контра мере. У Рушчуку је направљена станица за размагнетисање бродова, а Дунавом се кретао посебан немачки сквадрон Јункер-52 за деминирање и уништавање магнетних мина. Српски реморкер „Југ Богдан“ је од Немаца модификован у миноловца.

Фото извиђање је показало да је пре тога дошло до великог застоја у речном саобраћају, и да су током јуна стотине баржи стајале у околним каналима и обалама Дунава.

Од почетка маја до половине јуна 39 бродова је било потопљено, а 42 оштећено минама. Између априла и августа 1944. речни саобраћај на Дунаву је смањен за 60 до 70 одсто. Осим тога, Немци су уложили доста у деминирање и ПВО заштиту Дунава. Укрштањем података налазимо најмање 15 ноћних мисија 205 групе Краљевског ратног ваздухопловства полагања мина у Дунав у границама Србије, од Мађарске до Бугарске границе. Ове мисије у хронологијама се наводе као минирање Дунава, без навођења ближе локације.¹³⁾

Табела 4. Мисије минирање Дунава

1.	08.04.1944.	Минирање	17 авиона	1 оборен
2.	12.04.1944.	Минирање	22 авиона	
3.	09.05.1944.	Минирање	8 авиона	

12) Hilary St. George Saunders, *Royal Air Force 1939-1945, Volume III, The Fight is Won*, H.M. Stationery Office, London, 1954, стр. 226-227.

13) Из описа посада о постављању мина видимо да се у неким мисијама авиони летели прилично ниско, те се да закључити да су користили мине *Mark VI* (које су имале магнетно-акустични сензор) или унапређену *Mark VII* (које су током рата имале само магнетни сензор), које су могле да се баци са малих висина и без падобрана. Ове мине су биле тежине око 900 кила, са 450-500 килограма експлозива. Лежале су на дну, и активирале су се проласком брода, које је откривено његовим магнетним пољем не контактно). Hilary St. George Saunders, *Royal Air Force 1939-1945, Volume III, The Fight is Won*, нав. дело, стр. 227.

4.	31.05.1944.	Минирање	38 авиона	
5.	01.07.1944.	Минирање	44 авиона	4 оборена
6.	02.07.1944.	Минирање	5 авиона	
7.	30.07.1944.	Минирање	5 авиона	
8.	10.08.1944.	Минирање	8 авиона	
9.	27.08.1944.	Минирање	6 авиона	1 оборен
10.	28.08.1944.	Минирање	9 авиона	1 оборен
11.	29.08.1944.	Минирање	7 авиона	
12.	05.09.1944.	Минирање	7 авиона	
13.	06.09.1944.	Минирање	7 авиона	
14.	10.09.1944.	Минирање	25 авиона	1 оборен
15.	04.10.1944.	Минирање	21 авиона	1 оборен

Табела 5. Мисије бацања летака над Југославијом

	Датум	Јединица	Број авиона
1.	29.05.1944.	205. група РАФ	1 авион; ноћна мисија
2.	06.09.1944.	205. група РАФ	1 авион ноћна мисија
3.	20.12.1944.	15. АФ	5 авиона; дневна мисија
4.	05.03.1945.	205. група РАФ	2 авиона; ноћна мисија
5.	30.04.1945.	205. група РАФ-а	1 авион; ноћна мисија

Табела 6. Мисије достављања помоћи партизанским снагама у Југославији 1944. године¹⁴⁾

	Датум	Број авиона	Јединица
1.	04.10.1944.	18 авиона; ноћна мисија	31. или 34.ескадрила СААФ
2.	11.10.1944.	18 авион; ноћна мисија	31. или 34.ескадрила СААФ
3.	15.10.1944.	6 авиона; ноћна мисија	
4.	21.10.1944.	3 авиона; ноћна мисија	
5.	25.10.1944.	25 авиона; ноћна мисија	
6.	29.10.1944.	74 авиона; ноћна мисија	
7.	31.10.1944.	58 авиона; дневна мисија	

14) SAAF – South African Air Force. Током рата, СААФ-ескадриле су служиле и на Медитерану и унутрашњости Балкана, где су обављане обалне извиђачке, транспортне и операције достављања помоћи.

8.	01.11.1944.	71 авиона; дневна мисија	
9.	04.11.1944.	91 авиона; дневна мисија	31. или 34.ескадрила СAAF
10.	04.11.1944.	91 авиона; дневна мисија	31. или 34.ескадрила СAAF
11.	05.11.1944.	85 авиона; дневна мисија	
12.	05.11.1944.	82 авиона; 2 оборена; ноћна мисија	
13.	24.11.1944.	73 авиона; дневна мисија	
14.	25.11.1944.	69 авиона; дневна мисија	31. или 34.ескадрила СAAF
15.	02.12.1944.	11 авиона; ноћна мисија	
16.	03.12.1944.	19 авиона; ноћна мисија	
17.	04.12.1944.	51 авиона; дневна мисија	
18.	07.12.1944.	79 авиона; дневна мисија	
19.	11.12.1944.	38 авиона; дневна мисија	
20.	22.12.1944.	11 авиона; дневна мисија	
21.	25.12.1944.	49 авиона; дневна мисија	31. или 34.ескадрила СAAF
22.	26.12.1944.	32 авиона; ноћна мисија	
23.	27.12.1944.	9 авиона; дневна мисија	
24.	28.12.1944.	31 авиона; дневна мисија	
25.	29.12.1944.	25 авиона, 1 оборен; дневна мисија	
26.	03.01.1945.	16 авиона; дневна мисија	
27.	04.01.1945.	16 авиона; ноћна мисија	
28.	18.01.1945.	81 авиона; дневна мисија	
29.	21.01.1945.	67 авиона; дневна мисија	
30.	26.01.1945.	51 авиона; 1 оборен; дневна мисија	
31.	02.02.1945.	72 авиона; дневна мисија	31. или 34.ескадрила СAAF
32.	03.02.1945.	72 авиона; 1 оборен; дневна мисија	31. или 34.ескадрила СAAF

33.	04.02.1945.	2 авион; 2 оборена; дневна мисија	
34.	07.02.1945.	54 авиона; дневна мисија	
35.	14.02.1945.	63 авиона; дневна мисија	
36.	25.02.1945.	63 авиона; ноћна мисија	
37.	15.03.1945.	60 авиона; дневна мисија	

ЗАКЉУЧАК

После капитулације Италије септембра 1943. савезничке ваздухопловне снаге систематски су пребациване из северне Африке (Туниса, Алжира, Либије) на острво Сицилија а неке одатле на југ Италије где су поправљене или изграђене нове базе, односно полетно слетне писте и пратећи садржаји. Из тих база су бомбардовани циљеви у Југославији.

Створени општи политички оквир и договор Савезника крајем новембра у Техерану око помоћи партизанским снагама у Југославији, као и успостављање савезничке војне структуре омогућили су систематске операције савезничких ваздухопловних снага у Југославији. Ове операције, поред осталог, биле су и директна подршка партизанским снагама, најпре у Далмацији и на острвима а касније и на читавом простору Југославије. У јесен 1943. бомбардовани су циљеви у Далмацији на обали и ширем залеђу од Пуле до Макарске, и достављана војна помоћ партизанима.

Бомбардовања су вршена у оквиру општег плана према коме су, крајем 1943. и током 1944, основни задаци ваздухопловних снага САД и Велике Британије, стационираних на аеродромима у Италији, били:

1. уништити немачко ваздухопловство у ваздуху (изазивајући га на борбу) и нападајући га на земљи, ма где било лоцирано, у радијусу дејства расположивих авиона;

2. уништити немачке фабрике ловачких авиона, кугличних лежајева, гуме, муниције, рафинерије, подморничке базе, лучка постројења и сл;

3. ослабити положај Немаца на Балкану нападима из ваздуха на трупе у месту и покрету, саобраћајнице, ранжирне станице, мостове, путеве итд.

За извршавање ових задатака на Медитерану и Балкану, од расположивих јединица и јединица које су завршиле своје задатке

на афричком ратишту, формиране су Медитеранске ваздухопловне снаге (*Mediterranean Allied Air Forces – MAAF*).

Бомбардовање циљева у Србији систематски се може пратити од 20. октобра. 1943. када су јединице 12. Ваздухопловне флоте бомбардовале железничке инсталације, односно железничку станицу у Нишу а завршена 21. новембра 1944. када је на позив партизанског вођства бомбардовано ослобођено Ужице у које су се вратиле немачке трупе. Ово прво бомбардовање Ниша по типу авиона П 38 било је тактичко. Сва остала су изведена стратешким бомбардерима Б17 и Б24.

До половине 1944. године савезничко ваздухопловство задобило је апсолутну превласт у ваздуху над Југославијом. Од пролећа 1944. године почињу даноноћни напади на циљеве у Југославији (бомбардовање Мостара, Подгорице, Бања Луке, итд.). Поред овога, савезничка авијација снабдевала је партизане оружјем и другим ратним материјалом и евакуисала велики број рањеника и цивила. У свим тим операцијама вршено је систематско извиђање и снимање могућих циљева за бомбардовање.

Јединице америчког и британског ваздухопловства извршиле су преко 120 стратегијских бомбардерских мисија над територијом Србије. Бацили су не мање од 9.500 тона бомби. У тим бомбардовањима учествовало је више од 3.700 бомбардера. Оборено је најмање 26 бомбардера. Савезнички авиони су бомбардовали циљеве у укупно 34 града/насељена места у Србији, а посебно Ниш који је бомбардован 15 пута онда Београд са 12 бомбардовања, док су остали градови бомбардовани мање од 10 пута. Међутим, број бомбардовања не значи и степен разарања, нити је одлучујући за људске и материјалне жртве.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

„Београд опет у црно завијен“, *Ново време*, 20. април 1944.

Београдски крвави Ускрс: документа о британо-америчком ваздушном терору: [Ускрс 16. и 17. априла 1944], Српски народ, Београд, 1944.

Вељановић Зоран, „Савезничко бомбардовање Суботице у лето и јесен 1944. године“, *Ex Pannonia*, br. 14, Istorijski arhiv Subotica, Subotica, 2010, стр. 42-51.

Глишић Венцеслав, „Савезници и ослобођење Србије 1944“, *Историја 20. века*, бр. 2/1994, Институт за савремену историју, стр. 109-117.

Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа, том I, књига 5 – Борбе у Србији 1943. год, Војно дело, Београд, 1954.

- Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа*, том I, књига 7 – *Борбе у Србији 1944. год.*, јануар – мај, Војно дело, Београд, 1955.
- Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа*, том I, књига 9 – *Борбе у Србији 1944. год.*, 1. јун – 20. август, Војно дело, Београд, 1955.
- Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа*, том I, књига 11 – *Борбе у Србији 1944. год.*, 21. август – 10. септембар, Војно дело, Београд, 1955.
- Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа*, том I, књига 12 – *Борбе у Србији 1944. год.*, 11–13. септембар, Војно дело, Београд, 1956.
- Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа*, том I, књига 13 – *Борбе у Србији 1944. год.*, 1–15. октобар, Војноисториски институт Југословенске народне армије, Београд, 1956.
- Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа*, том I, књига 14 – *Борбе у Србији 1944. год.*, 15–31. октобар, Војноисториски институт Југословенске народне армије, Београд, 1957.
- Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа*, том I, књига 15 – *Борбе у Србији 1944 год.*, новембар – децембар, Војноисториски институт Југословенске народне армије, Београд, 1957.
- Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа*, том I, књига 20 – *Борбе у Србији 1944 год.*, допуна, Војноисториски институт Југословенске народне армије, Београд, 1965.
- Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа*, том I, књига 21 – *Борбе у Србији 1941–1944. године*, Документи квислиншких јединица и установа, Војноисториски институт Југословенске народне армије, Београд, 1965.
- Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа*, том II, књига 1 – *Билтен Врховног штаба Народноослободилачке војске Југославије 1941–1945*, Војно историски институт Југословенске армије, Београд, 1949.
- Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа*, том II, књига 10 – *Документа Врховног штаба Народноослободилачке војске Југославије 1943*, јули – октобар, Војноисторијски институт, Београд, 1962.
- Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа*, том II, књига 11 – *Документа Врховног штаба Народноослободилачке војске Југославије 1943–1944*, Војноисторијски институт, Београд, 1963.
- Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа*, том II, књига 12 – *Документа Врховног штаба Народноос-*

- лободилачке војске Југославије 1944, 30. јануар – 30. април, Војноисторијски институт, Београд, 1971.
- Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа, том II, књига 13 – Документа Врховног штаба Народноослободилачке војске Југославије 1944, 1. мај – 31. август, Војноисторијски институт, Београд, 1982.
- Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа, том II, књига 14 – Документа Врховног штаба Народноослободилачке војске Југославије 1944, 1. септембар – 31. децембар, Војноисторијски институт, Београд, 1981.
- Јанићијевић Душан, *Савезничко бомбардовање Краљево 1944*, Краљево, 2009.
- Јањић Чедомир, „Дејства савезничког ваздухопловства у Србији 1943. и 1944. године“, *Лесковачки зборник*, бр. XXXV, Народни музеј, Лесковац, 1995, стр. 235-243.
- Крејаковић Силвија, Бережнов Александар, „Савезничко бомбардовање 1944: Краљево, гомила рушевина-масовна гробница“, *Наша прошлост*, бр. 15, Историјски архив, Друштво историчара среза Краљево, Краљево, 2015, стр. 137-172.
- Павловић Момчило, „Савезничка бомбардовања градова у Полимљу у јесен 1944. године“, *Милешевски записи*, бр. 2/1996, Музеј у Пријеполу, Пријепоље, стр. 309-320.
- Павловић Момчило, Трајковић Верољуб, *Савезничко бомбардовање Лесковца 6. септембра 1944. Студија и документи*, Институт за савремену историју, Београд; Народни музеј, Лесковац, 1995.
- Поповић Коча, *Белешке уз ратовање (дневник, белешке, документи)*, БИГЗ, Београд, 1988.
- Станковић Ђорђе, „‘Ревизионисти’ и савезничко бомбардовање Београда 1944. године“, *Војноисторијски гласник*, бр. 1-2/2006, стр. 131-146.
- Терзић Милан, „Југословенска краљевска влада, генерал Драгољуб Михаиловић и савезничко бомбардовање циљева у Југославији 1942-1944. године“, *Токови историје*, бр. 1-2/2005, Институт за новију историју Србије, Београд, стр. 81-111.
- „Терористички бомбардери над Србијом“, *Ново време*, 23/ 24. јул 1944.
- „Терористички напад на једно српско село“, *Ново време*, 20. април 1944.
- Davis Richard G., *Bombing the European Axis Powers A Historical Digest of the Combined Bomber Offensive 1939–1945*, Air University Press Maxwell Air Force Base, Alabama, 2006.
- Maclean Fitzroy, *Rat na Balkanu*, Zagreb, 1953.
- Matloff Maurice, *Strategic Planning for Coalition Warfare 1943-1944*, Center of Military History, United States Army, Washington D.C., 1990, Internet, <https://history.army.mil/books/wwii/sp1943-44/chapter22.htm>, 12/12/2017.

Saunders Hilary St. George, *Royal Air Force 1939-1945, Volume III, The Fight is Won*, H.M. Stationery Office, London, 1954.

The National Archives at College Park, (NARA), Washington DC, Records of the Army Air Forces [AAF], (Record Group 18), box, 471. 98. BG, Mission 201-417, March 1944 – April 1945.

U.S. Army Air Forces in World War II Combat Chronology 1941-1945 (Compiled by: Kit C. Carter, Robert Mueller), Washington, 1991.

Pavle Pavlovic

LIST AND CHRONOLOGY OF THE ALLIED AIRFORCE MISSIONS OPERATING ABOVE SERBIA, OCTOBER 20th, 1943 – NOVEMBER 23rd, 1944

Resume

After the capitulation of Italy in September 1943. Allied airforce, transferred to the south of Italy, started going on bombing missions in Italy. Systematic operations that Allied airforce carried in Yugoslavia are made possible by newly created political frame and the agreement of the Allies, made in late November, In Tehran, about helping Partisan forces in Yugoslavia, as well as the establishment of an Allied military structure. The bombardment of targets in Serbia can be observed systematically from 20th of October 1943, when the units of the 12th Airborne Fleet bombed the railway station in Nis, to November 21st 1944, when, at the invitation of the Partisan leadership, Allies bombed already liberated Uzice, in which the German forces had returned. The units of the US and British Air Force carried out over 120 strategic bombing missions over the territory of Serbia. They dropped no less than 9.500 tons of bombs. More than 3,700 bombers took part in these bombings. At least 26 bombers were shot down. Allied planes bombed targets in a total of 34 towns / settlements in Serbia, Nis was bombed 15 times, then Belgrade with 12 or 13 times, while other cities were bombed less than 10 times.

Keywords: 1943, 1944, allies, Balkan Air Force – BAF, bombing missions, Fifteen Air Force, Belgrade, Nis, Leskovac, Kraljevo

* Овај рад је примљен 01. новембра 2017. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 06. децембра 2017. године.

UDC 324:342.511(497.11)“2017“

DOI: <https://doi.org/10.22182/spm.5842017.20>

Осврт

Српска политичка мисао

број 4/2017.

год. 24.

vol. 58.

стр. 371-384

Boban Stojanović

Faculty of Political Sciences, University of Belgrade

Sunčica Dragaš

Faculty of Political Sciences, University of Belgrade

ELECTION ANALYSIS: THE 2017 PRESIDENTIAL ELECTIONS IN SERBIA

Summary

The presidential election was held in Serbia on 2 April 2017. The political system in Serbia is a semi-presidential system in which the President of the Republic has relatively minor formal legal competencies and power. What definitely determines the power and authority of the President is the question of whether he/she is also the president of the party with the majority in the parliament. Serbia has taken on different forms of the semi-presidential system (presidential/prime ministerial) in the three previous mandates/periods. In addition to the current Prime Minister, Aleksandar Vučić, 10 other candidates also ran for President. Aleksandar Vučić won the presidency in the first round of the election for the President of the Republic of Serbia with 55.08% of the votes. The second candidate won 16.36% of the votes. As a consequence of the election, the political system in Serbia will move toward the presidential system.

Keywords: election, presidential election, Serbia, campaign

1. INTRODUCTION

The presidential elections was held in Serbia on 2 April 2017. Following the regular presidential and parliamentary elections in 2012, Serbia also held two snap parliamentary elections (2014, 2016). Last year, Serbia's Prime Minister, Aleksandar Vučić, called for an early parliamentary election, in addition to the regularly scheduled local elections, in order to extend his mandate until 2020 and improve the results of his Serbian Progressive Party (*Srpska napredna stranka*) at the local level.¹⁾ The results of the elections fulfilled both of Vučić's goals, but with fewer seats won than in 2014,²⁾ and it was expected that the government would be formed quickly. However, this was not the case precisely because of the upcoming presidential election at which the current President of the Republic of Serbia and the former president of the Serbian Progressive Party, Tomislav Nikolić, could not count on an easy victory.³⁾ Thus, it was a widespread belief among the ruling coalition that Aleksandar Vučić should be the one to run for president, which was finally decided in mid-February.

The political system in Serbia can be characterised as a semi-presidential system. In accordance with the different approaches to defining and specifying the semi-presidential political system and its effect on democracy and the party system⁴⁾ Serbia can be defined as a semi-presidential system. There are several key features: The Constitution of the Republic of Serbia states that the President of the

- 1) Boban Stojanović, Fernando Casal Bertoa. *There are 4 Reasons Countries Dissolve Their Parliaments. Here's Why Serbia Did*, Internet, <https://www.washingtonpost.com/news/mon-key-cage/wp/2016/04/22/there-are-4-reasons-countries-dissolve-their-parliaments-heres-why-serbia-did/>, 04/06/2017.
- 2) Dušan Pavlović, "Serbian Elections 2016 – Election Analysis". *Contemporary Southeastern Europe*, 3(1), pp. 53-58.
- 3) Boban Stojanović, *Early Elections, Formation of the Government and Impact of the Upcoming Presidential Elections*, Internet, <http://whogoverns.eu/early-elections-formation-of-the-government-and-impact-of-the-upcoming-presidential-elections/>, 04/06/2017.
- 4) Patrick O'Neil, "Presidential Power in Post-Communist Europe: The Hungarian Case in Comparative Perspective", *Journal of Communist Studies*, 9 (3), 1993, pp. 177–201. Maurice Duverger, "A New Political System Model: Semi-Presidential Government", *European Journal of Political Research* 8, 1980, pp. 165–187. Robert Elgie, "The Politics of Semi-presidentialism", in: *Semi-Presidentialism in Europe* (ed. Elgie, Robert). Oxford University Press, Oxford, 1999, pp. 1–21. Robert Elgie, "Semi-Presidentialism: Concepts, Consequences and Contesting Explanations", *Political Studies Review* 2(3), 2004, pp. 314–330. Robert Elgie. *Semi-Presidentialism: Sub-Types and Democratic Performance*, Oxford University Press, Oxford, 2011. Scott Mainwaring, Matthew Shugart. Juan Linz, "Presidentialism and Democracy", *Comparative Politics* 29 (4), 1997, pp. 449–471. Giovanni Sartori, *Comparative Constitutional Engineering: An Inquiry into Structures, Incentives and Outcomes*. Second edition. Macmillan, London, 1997.

Republic is chosen through a direct vote; Serbia also has a Government (Prime Minister and ministers), who are chosen by the parliament, which is the only institution that can withdraw its support and replace the Prime Minister and ministers. In all of the definitions of the semi-presidential system, the aforementioned are necessary conditions for characterising a system as semi-presidential. The most common third feature of the semi-presidential system is the question surrounding how much power and authorisation the President of the Republic actually has. The President of the Republic has relatively minor formal legal competencies and power, among which are the following:

1. Represent the Republic of Serbia in the country and abroad,
2. Promulgate laws upon his/her decree, in accordance with the Constitution,
3. Propose to the National Assembly a candidate for the Prime Minister, after considering views of representatives of elected lists of candidates,
4. Propose to the National Assembly holders of positions, in accordance with the Constitution and Law,
5. Appoint and dismiss, upon his/her decree, ambassadors of the Republic of Serbia, upon the proposal of the Government,
6. Receive letters of credit and revocable letters of credit of foreign diplomatic representatives,
7. Grant amnesties and award honours,
8. Administer other affairs stipulated by the Constitution.⁵⁾

“Serbia is a good example of a case in which similar institutional structure can lead to a different political outcome depending on the current divisions of political powers (between parties) and enables us to observe not only different phases (e.g. presidential, prime-ministerial and cohabitation), but also significant variations between those phases”.⁶⁾

However, what definitely determines the power and authority of the President of the Republic of Serbia is the question of whether he/she is also the president of the party with the majority in the parliament. In this way, Serbia has taken on different forms of the semi-presidential system in the three previous mandates/periods. While Boris Tadić was the President of Serbia during his first mandate (2004–2007), his Democratic Party (*Demokratska stranka*) did not hold the majority in the parliament; he was a weak President and real power was in the hands of the Prime Minister (Vojislav Koštunica). During Boris Tadić’s second mandate (2008–2012), the Democratic Party was the strongest party in the parliament and had nominated the Prime Minister. At that

5) Constitution of the Republic of Serbia, *Official Gazette of the RS*, No. 98/2006, Ar. 112.

6) Dušan Spasojević, Zoran Stojiljković, “Presidentialization of Political Parties in Serbia”, in: *The Presidentialization of Political Parties in West Balkans* (ed. Passarelli Gianluca), Center for Monitoring and Research, Belgrade, 2017, pp. 164.

time, Boris Tadić possessed the greatest power in Serbia as the President of the Republic and of the Democratic Party, and he de facto directed the regime toward the presidential system. When in 2012 Tomislav Nikolić won the presidential election, he resigned as the president of the Serbian Progressive Party and thus almost immediately lost his power. In the following period, he performed protocol duties and had very minimal political power. From 2014, Aleksandar Vučić has had absolutely the greatest political power in Serbia as the Prime Minister, and at that time, the system was definitely directed toward the prime-ministerial model.

“However, due to the general nature of the political system, it should be noted that presidential strength can override that of the Prime Minister only if it is based on the support of the parliament, or in other words, only if it is based on the control over the political party that has the majority”.⁷⁾

Given that the changes in the government (relations in the parliament and changes of the ruling coalitions) in Serbia also happened at the time of the presidential elections (2008, 2012), they are of the utmost importance for the political system in Serbia precisely because the system swings from variants of a de facto presidential to parliamentary system depending on the actors in play.

2. ELECTORAL RULES

The President of the Republic shall be elected through direct election, by secret ballot, in accordance with the law.⁸⁾ The election of the President is determined by the Law on the Election of the President of the Republic by which the President is chosen for a five-year term. The President of the National Assembly announces the election for the President of the Republic, and the period from the announcement to elections day cannot be less than 30 days or more than 60. The President of the National Assembly announced the presidential election on 2 March, and the election took place on 2 April, which is the minimum period foreseen by law. As such, the potential second round of the election was scheduled for Easter Sunday, which is otherwise defined as a non-working day by law.⁹⁾ The law prescribes that the President is elected if he/she receives the majority of the votes. If none of the

7) Ibid, pp. 165.

8) Constitution of the Republic of Serbia, Ar. 114.

9) Birn, *Serbian Presidential Elections Set for April*, Internet, <http://www.balkaninsight.com/en/article/serbian-presidential-elections-set-for-april-03-02-2017>, 04/06/2017.

candidates receive the majority of the votes, the election is repeated (second round) in a matter of 15 days from the day of the first round of the election. The two candidates who receive the greatest number of votes take part in the second / repeated round of the election. The candidate who receives the greatest number of votes during the second round wins the election for the President of the Republic.¹⁰⁾

3. CANDIDATES AND CAMPAIGN

The period preceding the election is full of predictions of who the candidates will be, which ruling coalitions will form, as well as whether there is a chance that the opposition will unite around a single candidate. The presidency and the main board of the Serbian Progressive Party voted for Aleksandar Vučić, the current Prime Minister, as their presidential candidate in mid-February. All other coalition partners also supported Vučić, and he was the joint candidate of over 10 parties (all in the ruling coalition). The current President, Tomislav Nikolić, had expressed his intention to run for a second term in office and even wished to run as an independent candidate after the Serbian Progressive Party decided to nominate Vučić as its candidate; however, he eventually withdrew.¹¹⁾ In addition to the current Prime Minister, who did not resign from his position and took part in the presidential election as a Prime Minister, 10 other candidates also ran for President. The opposition did not succeed in uniting around a joint candidate¹²⁾ and had several candidates, of which two were given the best chances for an eventual second round of the election – the first is the former Ombudsman Saša Janković, who had received the support not only of many intellectuals, but also a considerable number of parties and movements in the country (Democratic Party), and the second is Vuk Jeremić, the former Minister of Foreign Affairs (2007–2012) and former president of the UN General Assembly (2012 – president of the 67th session), as well as the recent runner-up candidate for the position of

10) Law on the Election of the President of the Republic, Ar. 18 – 21.

11) Maja Zivanovic, *Serbian President Nikolic Abandons Bid for Second Term*, Internet, <http://www.balkaninsight.com/en/article/still-no-agreement-between-serbian-president-and-prime-minister-02-19-2017#sthash.5rJvbqNE.dpuf>, 04/06/2017.

12) Boban Stojanović, *Nije bilo šanse za zajedničkog kandidata opozicije na predsedničkim izborima u Srbiji* (There was No Chance for a Joint Opposition Candidate at the Presidential Election in Serbia), Internet, https://www.vice.com/rs/article/nije-bilo-sanse-za-zajednickog-kandidata-opozicije-na-predsednickim-izborima-u-srbiji?utm_source=vicefb&utm_medium=social&utm_campaign=vicefb&utm_term=.5V9beUBn.dpuf, 04/06/2017. Maja Zivanovic, *Serbian Opposition Challenged to Agree on Presidential Candidate*, Internet, <http://www.balkaninsight.com/en/article/serbian-opposition-challenged-to-agree-on-presidential-candidate-01-16-2017#sthash.5V9beUBn.dpuf>, 04/06/2017.

UN Secretary General. Other candidates were Vojislav Šešelj (Serbian Radical Party, *Srpska radikalna stranka*), Saša Radulović (movement 'Enough is Enough', *Pokret Dosta je bilo*), Boško Obradović (Dveri), Aleksandar Popović (Democratic Party of Serbia, *Demokratska stranka Srbije*), Nenad Čanak (League of Social Democrats of Vojvodina, *Liga socijaldemokrata Vojvodine*), Milan Stamatović (president of the Municipality of Čajetina), Miroslav Parović (Freedom People Movement, *Narodni slobodarski pokret*), and a surprising candidate, satirist Luka Maksimović who ran as the fictional character Ljubiša Preletačević Beli,¹³⁾ after his spectacular results at last year's local elections.

The election campaign was exceptionally short, but it was marked by several things, the most significant of which was the campaign of the current Prime Minister and presidential candidate, Aleksandar Vučić. Five key things to note are:

1. The Prime Minister ran the campaign as a political official (did not resign as Prime Minister). – Aleksandar Vučić used his position, as well as the day-to-day work of the Prime Minister, to run his campaign. Although the law does not stipulate that he must resign, it is evident that Vučić abused his position.¹⁴⁾

2. The Parliament was suspended. – On the day that the presidential election was announced, the President of the National Assembly made the decision that the parliament would not be in session for the duration of the campaign. This decision was justified by the supposed intent to protect the reputation and dignity of the parliament during the course of the campaign, but it was criticised by the opposition as there were no legal grounds for such a decision.¹⁵⁾

3. One candidate dominated in the media. – The regulatory body for electronic media did not follow the representation of the presidential candidates in the media, although the law requires it to. In this way, a significant part of the monitoring of the electoral process was absent.

13) Natalia Zaba, *Satirist Keeps his Place in Serbia's Presidential Race*, Internet, <http://www.balkaninsight.com/en/article/a-grand-come-back-of-beli-notice-obstacles-03-13-2017-1>, 04/06/2017.

14) N1, *Analitičari: Vučić u kampanji "uzurpira" mesto premijera* (Analysts: Vučić Usurps the Prime Minister Position in the Campaign), Internet, <http://rs.n1info.com/a237332/Vesti/Vesti/Radosavljevic-Vucic-u-kampanji-uzurpira-mesto-premijera.html>, 04/06/2017.

15) Branka Trivić, Milan Nešić, Ognjen Zorić, *Predizborno zaključavanje parlamenta Srbije* (Pre-election Lockdown of the Parliament of Serbia), Internet, <http://www.slobodnaevropa.org/a/predsednica-skupstine-srbije-blokada-parlament/28342983.html>, 04/06/2017. Maja Zivanovic, *Serbia Opposition Slate Parliament's Enforced Holiday*, Internet, <http://www.balkaninsight.com/en/article/opposition-accused-serbian-authorities-on-suspension-of-democracy-03-02-2017>, 04/06/2017.

Independent organisations in the civil society sector that monitored the media during the campaign determined an absolute overrepresentation and media domination of Aleksandar Vučić, with over 60% of the total time allocated spent on television channels with a national frequency. Similar domination was evident in printed media as well.¹⁶⁾ Not a single debate of candidates for the President of the Republic was held during the campaign.

4. The campaign was negative and dirty. – The campaign was drenched in negativity that the ruling parties that supported Aleksandar Vučić directed at the opposition candidates. It is impossible to exactly define and measure the amount of the “dirty” content in the campaign, but it went as far as the ruling Serbian Progressive Party accusing the wife of the candidate Vuk Jeremić of being the boss of narcotics cartels in Serbia.¹⁷⁾ In addition, the campaign was characterised by different methods of collecting votes, illegal recording of voters, monitoring who voted for whom, and the creation of lists with citizens’ personal information.¹⁸⁾

5. The election was uncertain, and there was a push for greater voter turnout. – Aleksandar Vučić’s rating was over 50% according to all public opinion research, and it was predicted that he would win already in the first round of the election, as none of the other candidates had a rating that went over 15%.¹⁹⁾ Despite the noteworthy lead that Vučić had in comparison to the other candidates, there was an atmosphere of an uncertain election in the context of whether Vučić would need one or two election rounds to win. Such an atmosphere before the election could have led to greater voter turnout and during the entirety of the campaign, the opposition candidates emphasised that it was necessary

16) Maja Djuric, *Vučić pobedio i na izborima i po minutaži u izveštavanju* (Vučić Won the Elections and Greatest Media Coverage), Internet, <http://rs.n1info.com/a243784/Vesti/Vesti/Vucic-pobedio-i-na-izborima-i-po-minutazi-u-izvestavanju.html>, 04/06/2017. Matthew Brunwasser, *Serbia Prepares to Elect a President Amid a Murky Media Landscape*, Internet, https://www.nytimes.com/2017/03/30/world/europe/serbia-prepares-to-elect-a-president-amid-a-murky-media-landscape.html?_r=0, 04/06/2017.

17) Maja Zivanovic, *Drug Claim Sparks Outrage in Serbia Poll Campaign*, Internet, <http://www.balkaninsight.com/en/article/dirty-campaign-in-serbia-sparks-strong-public-reactions-03-21-2017>, 04/06/2017.

18) Maja Nikolić, *Borbu za „kapilarne“ glasove prate ucene i prinuda* (Struggle for “Capillary” Votes Accompanied by Blackmail and Coercion), Internet, <http://rs.n1info.com/a227439/Vesti/Vesti/Borba-za-kapilarne-glasove.html>, 04/06/2017. Miodrag Sovilj, *Šta stranke znaju o vama: Nađena baza podataka 400.000 ljudi* (What Parties Know about You: Database with Information on 400,000 Individuals Discovered), Internet, <http://rs.n1info.com/a237644/Vesti/Vesti/Sta-stranke-znaju-o-vama-Procurili-podaci-400.000-gradjana.html>, 04/06/2017.

19) N1, *Ipsos: Pobeda Vučića u prvom krugu, Janković ispred Jeremića* (Ipsos: Vučić’s Victory in the First Round, Janković ahead of Jeremić), Internet, <http://rs.n1info.com/a231350/Vesti/Vesti/Istrazivanje-Ipsos-stratedzik-marketinga.html>, 04/06/2017.

to convince the voters to vote against Vučić in order to bring about the second round of the election.²⁰⁾

4. ELECTIONS RESULTS

During the presidential election, 54.34% of the electorate voted, which is a lower turnout than during the previous parliamentary elections. Aleksandar Vučić won the presidency in the first round of the election for the President of the Republic of Serbia with 55.08% of the votes (approximately 2 million voters). Second was Saša Janković with 16.36% of the votes, third was the satirist Ljubiša Preletačević Beli (Luka Maksimović) with 9.43%, fourth was Vuk Jeremić with 5.66%, fifth was Vojislav Šešelj with 4.48%, while no other candidate won over 3% of the votes.²¹⁾

Table 1. Percentage of votes won by each presidential candidate at the election

Presidential candidate	Percent of votes (%)
Aleksandar Vučić	55.08
Saša Janković	16.36
Luka Maksimović (Ljubiša Preletačević Beli)	9.43
Vuk Jeremić	5.66
Vojislav Šešelj	4.48
Boško Obradović	2.29
Saša Radulović	1.41
Milan Stamatović	1.15
Nenad Čanak	1.12
Aleksandar Popović	1.04
Miroslav Parović	0.32

Source: The Republic Electoral Commission

20) Blic, Radulović: *Izbori – referendum protiv Vučića, izadite, glasajte protiv partokratija* (Radulović: Elections – Referendum against Vučić, Vote against Partocracies), Internet, <http://www.blic.rs/komentar/politika/radulovic-izbori-referendum-protiv-vucica-izadite-glasajte-protiv-partokratija/k2rczmq>, 04/06/2017.

21) Rezultati izbora – Republička izborna komisija (Elections Results – The Republic Electoral Commission), Internet, <http://www.rik.parlament.gov.rs/doc/izbori-2017/dokumenta/4%20graficki%20Kartogrami%202017.pdf>, 04/06/2017.

5. POLITICAL CONSEQUENCES

The results of the presidential election gave rise to massive protests of citizens in several cities in Serbia. Citizens took to the streets first and foremost because they were dissatisfied with the conditions in which the election took place, and they made clear demands to decision makers for the replacement of those responsible in the regulatory body for electronic media, the dismissal of individuals in the public service broadcaster of the Republic of Serbia (RTS), the replacement of the President of the National Assembly because of the suspension of parliament, and the resignation of all members of the Republic Electoral Commission. Two key demands of the protests are media freedom and equal representation of candidates and parties in the media during political campaigns.²²⁾

The presidential election raised doubts in the fair conditions of the electoral process and initiated citizen protests, but it will also certainly lead to a new movement of the regime in Serbia toward a presidential system. Without doubt, Vučić will still remain the strongest political figure in the country. One should not forget that in Serbia power rests in the chief of the most powerful party, rather than in the institutions per se. The new President of Serbia, Aleksandar Vučić, will not make the same mistake as did his predecessor, Tomislav Nikolić, and he will remain the president of the biggest political party – the Serbian Progressive Party. Political parties in Serbia are characterised by a low level of intraparty democracy²³⁾ as well as salient leadership in the party – which speaks to the presidentialisation of political parties.²⁴⁾ Through the influence that Vučić will thus have in his party, he will be able to

22) Vanja Djuric, Filip Rudic, *Thousands Gather in New Anti-Govt Rally in Belgrade*, Internet, <http://www.balkaninsight.com/en/article/thousands-gather-in-anti-govt-belgrade-rally-04-08-2017>, 04/06/2017. Maja Zivanovic, *Day 8: Fresh Anti-Vucic Protests Underway Across Serbia*, Internet, <http://www.balkaninsight.com/en/article/new-anti-govt-protests-starting-in-serbia-04-10-2017#sthash.UyHGH4XF.dpuf>, 04/06/2017. The New York Times, *A Serbian Election Erodes Democracy*, Internet, <https://mobile.nytimes.com/2017/04/09/opinion/a-serbian-election-erodes-democracy.html?referer=>, 04/06/2017.

23) Zoran Stojiljković, Dušan Spasojević, Jelena Lončar (eds.), *How to Make Intra-Party Democracy Possible? Institutional Factors and Internal Dynamics of Intra-Party Relations*. Faculty of Political Sciences University of Belgrade and Center for Monitoring and Research – CeMi, Belgrade, 2015. Zoran Stojiljković, Dušan Spasojević (eds.), *Voters, Parties, Elections – How to Democratize Political Parties in Montenegro and Serbia?*, Faculty of Political Sciences, University of Belgrade and Center for Monitoring and Research – CeMi, Belgrade, Podgorica, 2016.

24) Zoran Stojiljković, Dušan Spasojević, Jelena Lončar, Boban Stojanović, *Presidentialisation of Serbian Political Parties – Causes, Consequences and Possible Solutions*. Faculty of Political Sciences University of Belgrade, Belgrade, 2017.

control members of parliament, appointed new ministers and the new Prime Minister. He will also be able to create and implement policies and maintain his position as the politically most powerful person in Serbia, even though he will not formally have institutional power as during his time as the Prime Minister.²⁵⁾ The political system in Serbia will move from the prime-ministerial system toward the presidential system, just as it did when Boris Tadić was President during his second term in 2008–2012.²⁶⁾

LITERATURE

Blic, Radulović: *Izbori – referendum protiv Vučića, izadite, glasajte protiv partokratija* (Radulović: Elections – Referendum against Vučić, Vote against Partocracies), Internet, <http://www.blic.rs/komentar/politika/radulovic-izbori-referendum-protiv-vucica-izadite-glasajte-protiv-partokratija/k2rczmq>, 04/06/2017.

Birn, *Serbian Presidential Elections Set for April*, Internet, <http://www.balkaninsight.com/en/article/serbian-presidential-elections-set-for-april-03-02-2017>, 04/06/2017.

Brunwasser Matthew, *Serbia Prepares to Elect a President Amid a Murky Media Landscape*, Internet, https://www.nytimes.com/2017/03/30/world/europe/serbia-prepares-to-elect-a-president-amid-a-murky-media-landscape.html?_r=0, 04/06/2017.

Constitution of the Republic of Serbia, *Official Gazette of the RS*, No. 98/2006.

Djuric Maja, *Vučić pobedio i na izborima i po minutaži u izveštavanju* (Vučić Won the Elections and Greatest Media Coverage), Internet, <http://rs.n1info.com/a243784/Vesti/Vesti/Vucic-pobedio-i-na-izborima-i-po-minutazi-u-izvestavanju.html>, 04/06/2017.

Djuric Vanja, Rudic Filip, *Thousands Gather in New Anti-Govt Rally in Belgrade*, Internet, <http://www.balkaninsight.com/en/article/thousands-gather-in-anti-govt-belgrade-rally-04-08-2017>, 04/06/2017.

Duverger Maurice, “A New Political System Model: Semi-Presidential Government”, *European Journal of Political Research* 8, 1980, pp. 165 – 187.

Elgie Robert, “The Politics of Semi-presidentialism”, in: *Semi-Presidentialism in Europe* (ed. Elgie, Robert). Oxford University Press, Oxford, 1999, pp. 1 – 21.

25) Boban Stojanović, Fernando Casal Bértoa, *Serbia's prime minister just became president. What's wrong with this picture?*, Internet, https://www.washingtonpost.com/news/monkey-cage/wp/2017/04/04/serbias-prime-minister-just-became-president-whats-wrong-with-this-picture/?utm_term=.506784a4ab4b, 04/06/2017.

26) Bogoljub Milosavljević, „Načelo podele vlasti u Ustavu i ustavnoj praksi Republike Srbije“, *Pravni zapisi* 3(1), (The Principle of the Separation of Powers in the Constitution and Constitutional Practice of the Republic of Serbia) *Legal Notes* 3(1)), 2012, pp. 17.

- Elgie Robert, "Semi-Presidentialism: Concepts, Consequences and Contesting Explanations", *Political Studies Review* 2(3), 2004, pp. 314 – 330.
- Elgie Robert, *Semi-Presidentialism: Sub-Types and Democratic Performance*. Oxford University Press, Oxford, 2011.
- Zakon o izboru predsednika Republike, *Sl. glasnik RS*, br. 111/2007 i 104/2009 – dr. zakon) (Law on the Election of the President of the Republic).
- Mainwaring Scott, Shugart Matthew, Juan Linz, "Presidentialism and Democracy", *Comparative Politics* 29 (4), 1997, pp. 449 – 471.
- Milosavljević, Bogoljub. „Načelo podele vlasti u Ustavu i ustavnoj praksi Republike Srbije“, *Pravni zapisi* 3(1), (The Principle of the Separation of Powers in the Constitution and Constitutional Practice of the Republic of Serbia) *Legal Notes* 3(1)), 2012.
- N1, *Analitičari: Vučić u kampanji „uzurpira“ mesto premijera* (Analysts: Vučić Usurps the Prime Minister Position in the Campaign), Internet, <http://rs.n1info.com/a237332/Vesti/Vesti/Radosavljevic-Vucic-u-kampanji-uzurpira-mesto-premijera.html>, 04/06/2017.
- N1, *Ipsos: Pobjeda Vučića u prvom krugu, Janković ispred Jeremića* (Ipsos: Vučić's Victory in the First Round, Janković ahead of Jeremić), Internet, <http://rs.n1info.com/a231350/Vesti/Vesti/Istrazivanje-Ipsos-stratedzik-marketinga.html>, 04/06/2017.
- Nikolić Maja, *Borbu za „kapilarne“ glasove prate Borbu za „kapilarne“ glasove prate ucene i prinuda* (Struggle for "Capillary" Votes Accompanied by Blackmail and Coercion), Internet, <http://rs.n1info.com/a227439/Vesti/Vesti/Borba-za-kapilarne-glasove.html>, 04/06/2017.
- O'Neil Patrick, "Presidential Power in Post-Communist Europe: The Hungarian Case in Comparative Perspective", *Journal of Communist Studies*, 9 (3), 1993, pp. 177 – 201.
- Pavlović Dušan, "Serbian Elections 2016 – Election Analysis". *Contemporary Southeastern Europe*, 3(1), pp. 52 – 58.
- Rezultati izbora – Republička izborna komisija (Elections Results – The Republic Electoral Commission), Internet, <http://www.rik.parlament.gov.rs/doc/izbori-2017/dokumenta/4%20graficki%20Kartogrami%202017.pdf>, 04/06/2017.
- Sartori Giovanni, *Comparative Constitutional Engineering: An Inquiry into Structures, Incentives and Outcomes*. Second edition. Macmillan, London, 1997.
- Sovilj Miodrag, *Šta stranke znaju o vama: Nađena baza podataka 400.000 ljudi* (What Parties Know about You: Database with Information on 400,000 Individuals Discovered), Internet, <http://rs.n1info.com/a237644/Vesti/Vesti/Sta-stranke-znaju-o-vama-Procurili-podaci-400.000-gradjana.html>, 04/06/2017.

- Spasojević Dusan, Stojiljković Zoran, "Presidentialization of Political Parties in Serbia", in: *The Presidentialization of Political Parties in West Balkans* (ed. Passarelli Gianluca), Center for Monitoring and Research, Belgrade, 2017, pp. 163 – 178.
- Stojanović Boban, Casal Bértoa Fernando, *Serbia's prime minister just became president. What's wrong with this picture?*, Internet, https://www.washingtonpost.com/news/monkey-cage/wp/2017/04/04/serbias-prime-minister-just-became-president-whats-wrong-with-this-picture/?utm_term=.506784a4ab4b, 04/06/2017.
- Stojanović, Boban, Casal Bertoa Fernando, *There are 4 Reasons Countries Dissolve Their Parliaments. Here's Why Serbia Did*. <https://www.washingtonpost.com/news/monkey-cage/wp/2016/04/22/there-are-4-reasons-countries-dissolve-their-parliaments-heres-why-serbia-did/>, 04.06.2017.
- Stojanović Boban, Casal Bertoa Fernando, *There are 4 Reasons Countries Dissolve Their Parliaments. Here's Why Serbia Did*, Internet, <https://www.washingtonpost.com/news/monkey-cage/wp/2016/04/22/there-are-4-reasons-countries-dissolve-their-parliaments-heres-why-serbia-did/>, 04/06/2017.
- Stojanović Boban, *Early Elections, Formation of the Government and Impact of the Upcoming Presidential Elections*, Internet, <http://whogoverns.eu/early-elections-formation-of-the-government-and-impact-of-the-upcoming-presidential-elections/>, 04/06/2017.
- Stojanović, Boban, *Nije bilo šanse za zajedničkog kandidata opozicije na predsedničkim izborima u Srbiji* (There was No Chance for a Joint Opposition Candidate at the Presidential Election in Serbia), Internet, https://www.vice.com/rs/article/nije-bilo-sanse-za-zajednickog-kandidata-opozicije-na-predsednickim-izborima-u-srbiji?utm_source=vicefsr, 04/06/2017.
- Stojiljković Zoran, Spasojević Dušan, Lončar Jelena (eds.), *How to Make Intra-Party Democracy Possible? Institutional Factors and Internal Dynamics of Intra-Party Relations*. Faculty of Political Sciences University of Belgrade and Center for Monitoring and Research – CeMi, Belgrade, 2015.
- Stojiljković Zoran, Spasojević Dušan (eds.), *Voters, Parties, Elections – How to Democratize Political Parties in Montenegro and Serbia?*. Faculty of Political Sciences, University of Belgrade and Center for Monitoring and Research – CeMi, Belgrade, Podgorica, 2016.
- Stojiljković Zoran, Spasojević Dušan, Lončar Jelena, Stojanović Boban, *Presidentialisation of Serbian Political Parties – Causes, Consequences and Possible Solutions*. Faculty of Political Sciences University of Belgrade, Belgrade, 2017.
- The New York Times, *A Serbian Election Erodes Democracy*, Internet, <https://mobile.nytimes.com/2017/04/09/opinion/a-serbian-election-erodes-democracy.html?referer=>, 04/06/2017.
- Trivić Branka, Nešić Milan, Zorić Ognjen, *Predizborno zaključavanje parlamenta Srbije* (Pre-election Lockdown of the Parliament of Serbia), Internet,

<http://www.slobodnaevropa.org/a/predsednica-skupstine-srbije-blokada-parlament/28342983.html>, 04/06/2017.

Zaba Natalia, *Satirist Keeps his Place in Serbia's Presidential Race*, Internet, <http://www.balkaninsight.com/en/article/a-grand-come-back-of-beli-notice-obstacles-03-13-2017-1>, 04/06/2017.

Zivanovic, Maja, *Serbian President Nikolic Abandons Bid for Second Term*, Internet, <http://www.balkaninsight.com/en/article/still-no-agreement-between-serbian-president-and-prime-minister-02-19-2017#sthash.5rJvbqNE.dpuf>, 04/06/2017.

Zivanovic Maja, *Serbian Opposition Challenged to Agree on Presidential Candidate*, Internet, <http://www.balkaninsight.com/en/article/serbian-opposition-challenged-to-agree-on-presidential-candidate-01-16-2017#sthash.5V9beUBn.dpuf>, 04/06/2017.

Zivanovic Maja, *Serbia Opposition Slate Parliament's Enforced Holiday*, Internet, <http://www.balkaninsight.com/en/article/opposition-accused-serbian-authorities-on-suspension-of-democracy-03-02-2017>, 04/06/2017.

Zivanovic Maja, *Drug Claim Sparks Outrage in Serbia Poll Campaign*, Internet, <http://www.balkaninsight.com/en/article/dirty-campaign-in-serbia-sparks-strong-public-reactions-03-21-2017>, 04/06/2017.

Zivanovic Maja, *Day 8: Fresh Anti-Vucic Protests Underway Across Serbia*, Internet, <http://www.balkaninsight.com/en/article/new-anti-govt-protests-starting-in-serbia-04-10-2017#sthash.UyHGH4XF.dpuf>, 04/06/2017.

Бобан Стојановић, Сунчица Драгаш

ИЗБОРНА АНАЛИЗА: ПРЕДСЕДНИЧКИ ИЗБОРИ 2017. ГОДИНЕ У СРБИЈИ

Резиме

Председнички избори у Србији су одржани 02. априла. Политички систем Србије јесте полупредседнички систем у ком председник Републике има минималне надлежности и малу уставну политичку моћ. Међутим оно што дефинише стварну моћ и утицај председника Републике јесте питање да ли је председник истовремено и лидер странке која има већину у парламенту. Србија је прошла различите форме полупредседничког система у претходним изборним периодима (померање ка президенцијализму, ка парламентаризму, кохабитација). Поред тада актуелног премијера Александра Вучића, десет кандидата је још учествовало на председничким изборима. Александар Вучић је победио у првом кругу

избора са освојених 55,08% гласова. Наредни кандидат је освојио 16,36% гласова. Као последица изборних резултата десиће се ново померање политичког система Србије ка президенцијализму.

Кључне речи: избори, председнички избори, Србија, кампања

ПРИКАЗИ

УДК 316.32+327::911.3(049.3)

DOI: <https://doi.org/10.22182/spm.5842017.21>

Марија Ђорић

*Институт за политичке
студије, Београд*

**Љубиша Деспотовић,
Глобализација и
геополитика идентитета,
Каирос, Сремски
Карловци, 2017, 237 стр.**

Најновија књига „Глобализација и геополитика идентитета“, једног од наших најугледнијих истраживача друштвених

феномена, проф. др Љубише Деспотовића, представља прави драгуљ у збирци савремених политиколошких радова. Пре свега, због тога што је аутор ове научне монографије елаборирао тренутно веома актуелне феномене попут глобализације, политике и идентитета, и указао на њихове узрочно-последичне односе; али и због саме чињенице да Деспотовић дуалистички гледа на неке историјске догађаје користећи критички приступ, што је и основа научног, тј. објективног истраживања.

Књига је обима 237 страна и састоји се од два велика поглавља, која су подељена на више малих потпоглавља. Назив прве целине *Глобализација и национална држава*, експлицитно указује да је фокус истраживања био на објашњењу антагонизама који постоје између глобализације, као савременог свеобухватног процеса, и националне државе која упркос изазовима глобализације, и даље пркоси модерним друштвенополитичким тенденцијама и опстаје у „смутним временима“. Позивајући се на

Фромкина, аутор указује да је степен глобализације пре Првог светског рата био већи него ли што је то данас, и објашњава који су то узроци довели до Великог рата (Источно питање, неравнотежа снага, национализам у нарастању итд.). Деспотовић исправно примећује да геополитика предиспонира у великој мери савремене глобализацијске тенденције, указујући да је све постало јасно „када је свет од биполарног кренуо ка униполарном систему односа снага“. Он крах Берлинског зида види у контексту тријумфа либералне идеологије али и као крај историје, јер више не постоји потреба за „сукобом идеологија“. Правећи класификациони триптих држава, Деспотовић их дели на *постмодерне, традиционалне и премодерне*, указујући на све изазове који стоје пред националним државама. Аутор је мишљења да глобализам (као идеологија) у националној држави види највећег непријатеља, управо због своје мантре о денационализацији и десуверенизацији. Говорећи о катехизму глобализма, Деспотовић тврди да је основна порука ове неолибералне идеологије на задатку – „све и свако се може купити“, док је новац „главна религија“.

Посебна пажња је посвећена истраживању настанка тзв. *синтетичких нација* које су директна консенквенца дво-

струких стандарда, а самим тим и двоструких морала, у ионако девастираном систему међународног права. Деспотовић сматра да је данас на делу „пројекат растакања савремене националне државе“, поткрепљен идејом о регионализацији, што конкретно, када је реч о нашој држави, може да доведе до стања „системског нестајања“. У тој перфидној борби против остатака савремених националних држава, глобализам користи „доктрину шока“, потпомогнуту вазалским економским односима „малих“ према „великим“, која не би могла да се реализује без постојања једне категорије коју аутор провлачи и у својим претходним радовима, а то су „олош-елите“. Иако се глобализам води парадигмом да је „концепт националне државе историјски превазиђен“, Деспотовић истиче да је национална држава још увек неуништива, о чему сведочи сијасет сепаратистичких покрета широм Европе и света. Овде се он позива на Гиденсов став о томе, да грађани све више губе поверење у своје елите, јер увиђају да изабране вође имају све мању моћ, потчињавајући се иностраним господарима који се персонификују кроз разне међународне организације и институције. Са друге стране, имамо померање односа одговорности, а то је да политичке елите више нису одговорне својим грађанима,

већ наднационалним центрима моћи. У завршном делу овог поглавља Деспотовић се осврће на једну веома значајну појаву данашњице, а то је геополитика сиромаштва и криза хришћанства. Када пише о геополитици сиромаштва, он указује на „плански концепт контроле економских токова пропадања оних региона и нација које су геополитички опоненти моћних сила“. У овом контексту он посебно критикује изједначавање *економске историје са историјом економских теорија*. Што се тиче кризе хришћанства, Деспотовић сматра да ова духовна криза није само последица историјских, већ „добро познатих процеса секуларизације европских друштава“. Он критички гледа и на улогу хришћанских религија (православља, католичанства и протестантизма) које су неким својим пропустима (апсолутизација истине, коруптивни скандали, кокетирање са екстремистичким идеологијама и сл.) допринеле овом деструктивном процесу. Дубоки корени духовне кризе хришћанства се, према аутору, још могу наћи и у модерни, тј. у њеном „хладном сцијентизму“, који је још од Декарта базиран на рациоцентризму.

Друга целина у научној монографији Љубише Деспотовића носи назив *Геополитика идентитета и глобализација*. У овом делу се аутор првен-

ствено бави конструкцијом и деконструкцијом идентитета и међународним интеграцијама. Указујући да су „органицистички и политички модел настанка савремених националних држава“ најдоминантнији, он даје и емпиријске примере, из чега се може видети његов ерудитски и свестрани приступ овој изузетно комплексној теми. Посебно вредан пажње је „геополитички оквир деструкције“, којим Деспотовић објашњава прикривену и „пријатељску окупацију“ савремених националних држава. Геополитика идентитета је веома подробно објашњена кроз процесе стварања синтетичких нација, што је сликовито приказано кроз призму некадашње Југославије. Аутор је геополитику идентитета експлицирао на нивоу концепта модела-практике, и то преко низа индикатора који се тичу „интензивне фрагментације територијалне целовитости и оспоравања идентитетске подлоге модерне државе-нације“.

Централни део овог поглавља је посвећен једном веома важном питању које аутор потенцира током читаве књиге – *Постоји ли геополитичка алтернатива за Србију?* У том контексту аутор указује на постојање „политичке омче“ која се све више стеже око Србије, чинећи наш положај све тежим у међународним односима, готово када је реч о баланси-

рању између Истока и Запада. Деспотовић сматра да се перспективна маневарска позиција Србије за поправљање положаја у међународним односима може тражити једино у „простору геополитичког концепта тзв. *Нове Европе*“. Овај концепт би требало, по мишљењу аутора, да буде предвођен патриотски оријентисаним интелектуалним круговима европских елита, што се као политичка алтернатива може профилисати у Европском парламенту.

Глобални ислам је још једна у низу тема која се елаборира у књизи „Глобализација и геополитика идентитета“. Потврђујући Хантингтонове хипотезе о „сукобу цивилизација“, Љубиша Деспотовић указује да се ради не само о сукобу одређених религијских концепата, већ суштински о „системима вредности“ који долазе из два међусобно антагонистичка културолошка миљеа. По њему је „оружје за масовно мигрирање“ перципирано као облик асиметричне претње. Кроз кованицу „исламско цивилно друштво“, која на први поглед делује као оксаморон, јер се ислам и савремена (западна форма) демократије антагонизирају, Деспотовић показује на који начин ће ислам „покорити“ савремену дехристјанизирану Европу. Наиме, реч је о употреби неолибералних средстава деловања које ислам обилато користи,

како би завладао Европом и наметнуо свој систем вредности. Аутор сматра да се на тај начин „демократија поражава демократским средствима“. Деспотовић види Балкан у ризичном геополитичком контексту, тј. као простор на коме ће цветати радикални ислам, што је додатно потпомогнуто савременим „контролисаним миграцијама“. Бавећи се безбедносним питањима у лавиринту геополитике и балканског идентитета, аутор указује на велике токове новца који долазе из појединих заливских земаља, чиме се финансијски исламизира ово вазда проблематично тло Европе. Говорећи о српском националном бићу, аутор користи Хантингтонову парадигму државе са *поцепаним идентитетом*, поентирајући да је српски етнос растрзан и денационализован у неколико балканских држава.

Последњи део ове целине се бави геополитиком светосавља на размеђу два хришћанска света. Позивајући се на Ћоровића, аутор говори о Светом Сави као о *свецу-цивилизатору*, потенцирајући његово духовно и просветитељско деловање. Свестан геополитичке сложености у којој је егзистирао српски народ, Свети Сава је указивао на повезаност Запада и Истока али и на то да они нису нужно монолитни и хармонизовани, што потврђује и данашње стање. У циљу бољег објашњења сложе-

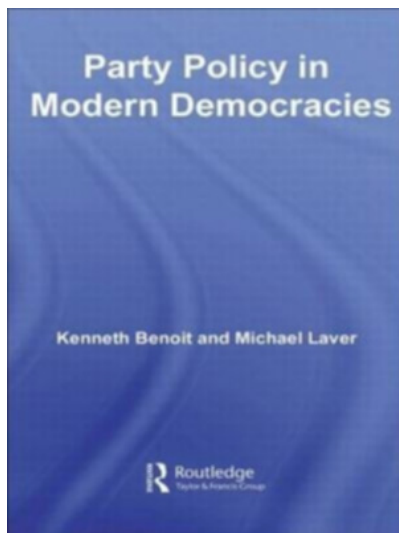
не геополитике Балкана, па самим тим и Србије, Деспотовић конструише идеју „геополитике светосавља“. Ова парадигма указује на то да су до сада једино Немањићи успели да одговоре изазовима које са собом неумитно носи наша геополитичка позиција, а да притом сачувају сувереност.

Имајући у виду да се глобализацијски процеси муњевином брзином догађају у доба савремених комуникација, модерних технологија и постмодерног друштва, питање је колико ће националне државе бити у стању да се прилагоде новим изазовима. Један од највећих изазова биће очувати свој идентитет у сложеним геополитичким процесима, у којима је доминантна појава „деконструкција“ националних држава, а самим тим и националних идентитета. Основни проблем који је Љубиша Деспотовић проучавао кроз стручну и еклатантну анализу савремених политичких феномена јесте — како сачувати сопство (лично и национално) у мору глобализацијских изазова. Решење се назире у самоспознаји себе и других, у потврђивању националног идентитета и учењу из историјског наслеђа које је наша духовна матрица. Аутор експлицитно указује на све изазове у оквиру деконструкције националних држава али не само то — он даје и практична решења

која се могу апликовати у савременим геополитичким односима. Тиме је Љубиша Деспотовић заокружио и појаснио нека стара питања, али и отворио неке нове теме за размишљање, чиме је дао изузетан допринос у обогаћивању ризнице друштвених наука.

УДК 321.7:329.058(049.3)

DOI: <https://doi.org/10.22182/spm.5842017.22>**Дејан Бурсаћ***Институт за политичке
студије, Београд***ПАРТИЈСКА
ПОЛИТИКА У
МОДЕРНИМ
ДЕМОКРАТИЈАМА****Kenneth Benoit, Michael
Laver, *Party Policy in Mod-
ern Democracies*, Routledge,
London, 2006, pp. 300.**

Пре више од десет година, британски политиколози Кенет Беноа (Лондонска школа економије и политичких наука) и Мајкл Лејвер (Њујоршки универзитет), професори са дуго-трајним истраживачким интересом укореним у област

компаративних партијских система, изборних система и нарочито примене квантитативних метода у друштвеним наукама, удружили су снаге у заједничком подухвату – изузетно опсежном истраживању партијске политике и конкуренције у 47 модерних демократија, укључујући и нове, транзиционе демократије централне, источне и југоисточне Европе. Поред веома темељног истраживања које су аутори уз помоћ локалних партнера спровели у 47 земаља између 2003. и 2004. године, ова студија је веома драгоцене како због примене специфичног метода мапирања политичких партија (експертске анкете), тако и због својеврсне реинвигорације просторног разматрања компаративне политике у контексту партијских позиција, што је приступ који аутори детаљно аргументују.

Већина истраживача, публициста, медија, па и грађана о политици говори у контексту „позиција“ политичких актера. У свакој дебати овог типа, академској или медијској, учесници ће пре или касније посегнути за аргументом или придевом који се односи на позицију актера у некој врсти просторног модела политике, имплицирајући на тај начин дистанцу између актера. Левица, десница, екстремна десница, леви центар – само су неки од придева које свакодневно можемо чути или прочитати како у стручној, тако и у мање стручној

литератури. Радећи то свесно или не, већина људи о политици размишља и говори у просторним оквирима, а политичке актере је готово немогуће описати без употребе тог оквира. Најзад, политичке партије не беже од те стигме, често се самоидентификујући у оквиру просторних модела. Чак се идеолошка терминологија либералних, конзервативних, националистичких или социјалдемократских партија разматра и позиционира у просторном моделу, стварајући на тај начин конкретну дистанцу између актера и њихових политика на просторним осама. Беноа и Лејвер сматрају да овај модел лежи у основи партијске конкуренције у свакој функционалној демократији. Његово разумевање, кажу они, кључно је за разумевање партијског позиционирања, бирачке мотивације, али и односа између политичких партија – њиховог коалирања, деловања и програма које заступају или спроводе. У крајњој линији, готово је немогуће замислити анализу било ког партијског система без информација о позицијама кључних актера.

У покушају да правилно осмисле како саме просторне моделе, тако и мапирање позиције партија у оквиру њих, аутори детаљно анализирају потенцијалне емпиријске методе и механизме који су им на располагању. У том смислу, подаци

о позицији партија могу бити прикупљени на различите начине. Један од њих је анализа самоидентификацијских елемената, односно онога што партије саме тврде да је њихова политика, најчешће кроз званичне документе: програме, изборне манифесте и слично. Проблем са анализом политичког текста јесте методолошки: наиме, не постоји поуздан систем утврђивања грешке и одступања, било да се ради о квалитативном или квантитативном приступу анализи. Важан аргумент против овог метода је и то што партијски програм не мора нужно да осликава праву позицију партије. Сведоци смо, нарочито у Србији, али и у неким другим пост-социјалистичким партијским системима, да су програми често безначајна слова на папиру, обично прожета еклектицизмом и међусобно конфликтним идеолошким позицијама, а да се део политичких актера у пракси ретко придржава својих програмски зацртаних политика, што свакако отежава анализу из ове перспективе. Други анализирани приступ односи се на понашање партија, односно на политике које спроводе када су на власти, или чешће на начине гласања њихових посланика у парламентима по одређеним питањима. Осим практичних ограничења у смислу доступности података о скупштинском гласању у већини од 47 земаља,

треба рећи и да су резултати за многе контексте односно линије просторног позиционирања једноставно недоступни: нпр. може се десити да парламент конкретне земље у анализираном периоду ниједном не гласа о неком сету економских закона, те да користећи овај начин анализе останемо без податка о економској позицији, која је важна компонента идеолошког сврставања. Поред тога, исходи парламентарних гласања често могу бити резултат стратешких одлука или договора који немају везе са идеологијом актера. Трећи метод разматра анкете самих политичара или грађана о позицији политичких партија. Проблеми масовних истраживања јавног мњења су потенцијална цена, како у организационом, тако и у материјалном погледу, али и, како наводе аутори, веома мали одазив када се ради о анкетама самих политичара. Овај метод као проблем доноси и пристрасност анкетираних политичара, који ће пре узети у обзир субјективни идеал који имају о својој политичкој опцији, него њену реалну позицију. Најзад, подаци из анкета, биле оне спроведене међу политичарима или међу бирачима, јесте њихова употребљивост у само једној временској тачки истраживања, мада тај аргумент није од превеликог значаја за ову студију.

Због свих наведених разлога, аутори се одлучују за експертске анкете, односно упитнике информисаних специјалиста о партијским системима сваке појединачне земље у узорку. Сумаризација мишљења више десетина или стотина стручњака, најчешће професора и истраживача, је свакако примамљив метод, будући да они имају највише информација за сагледавање целе слике партијског система, али и да носе претпоставку академске објективности. Као кључни разлог, Беноа и Лејвер наводе комбинацију фактора: једноставног приступа информисаним мишљењима, економског момента и организационе једноставности, али и високе кохерентности и употребљивости резултата у компаративном смислу – а то је овај приступ дао у сличним истраживањима у ранијој политиколошкој пракси. Наиме, сам карактер узорковања експерата и њиховог потенцијалног консензуса доноси велику вероватноћу тачности процена партијских позиција, а потенцијална одступања и грешке су лако уочљиве. Аутори су треће и четврто поглавље књиге посветили избору узорка испитаника и дизајну саме анкете, укључујући ту и идентификацију димензија политике у оквиру којих ће се вршити анализа у свакој појединачној земљи, као и механизме идентификације и решавања по-

тенцијалне пристрасности или насумичних грешака. Укратко, сет димензија политике у оквиру којих је креиран упитник за сваку земљу је одређен на основу генералног знања аутора о политичкој конкуренцији сваке земље, али и анализи актуелних дебата и расцепа у друштву и партијском систему. Овај сет је укључио и низ међусобно компаративних просторних категорија карактеристичних за све земље узорка, што се односи на сет питања која се тичу економских политика, али и питања попут људских права, заштите животне средине и децентрализације. Нека од питања специфичних за поједине земље укључују имиграцију, однос према ЕУ и заједничким европским политикама, или питања из области здравствене политике. Бивше социјалистичке земље (укупно 17 у узорку) захтевале су посебан сет специфичних питања који се између осталог односио на приватизацију, улогу религије у јавном животу, лустрацију и третман бивших комунистичких функционера, слободу медија, страно власништво над земљиштем итд. Најзад, Беноа и Лејвер су у упитнику замолили испитанике да лоцирају партије и на општој, једнодимензионалној скали левица – десница, као и да одреде значај сваке од појединачних димензија за партијски систем конкретне земље.

У петом поглављу, аутори се осврћу на идентификацију просторних димензија политике које су испитани експерти изнели у анкети и утврђивање димензионалности сваког партијског система, те анализирају теоријске и практичне импликације које резултати могу да имају на целокупну студију, укључујући и варијације између партијских система и самих политичких партија. Аутори предлажу свођење различитих димензија на неколико кључних линија поделе, односно партијске конкуренције. Беноа и Лејвер након тога изводе неколико закључака: пре свега, број линија поделе варира у односу на анализирану земљу, упркос томе што је редукција донела одређене обрасце корисне за компарацију. У већини западних држава дуже демократске традиције, аутори идентификују тек једну кључну осу политичке конкуренције, у оквиру које се налазе све остале поделе: ради се о дистинкцији левице и деснице на социо-економској оси. У већини других земаља, конкуренција тежи једнодимензионалној, али је у неким случајевима линија поделе примарно социо-економска (социјалдемократска левица – тржишно оријентисана десница), док је у другима друштвено-вредносна (либерална – конзервативна). У једном броју земаља међутим, партијски простор има три или

четири димензије. Занимљив налаз је такође и то да се секундарна оса конкуренције у великом броју политичких система односи на питања која се тичу Европске уније или заштите животне средине, чија важност у констелацији друштвених расцепа очигледно постаје све већа.

Најзад, у финалном поглављу, аутори систематски разматрају контекст политичких димензија на линији поделе левица – десница, садржај ових позиција у модерним политичким системима, те њихову разлику и значење у појединачним системима. Беноа и Лејвер закључују да је заиста могуће предвидети положај партија на једнодимензионалној генералној скали левица – десница у односу на положај партија по појединачним димензијама политике, што имплицира да скала левица – десница у себи садржи суму идеолошких подела једног партијског система, иако тачност те предикције варира између анализираних земаља.

Завршни део књиге чини податак: детаљан приказ свих сакупљених података, димензија политике и њихове важности, као и појединачних позиција политичких актера за 47 анализираних држава. Овај сет података је од изузетног значаја за истраживаче који намеравају да се баве сличном и сродним темама, било за анализу у ква-

литативном смислу, било као извор варијабли за емпиријска истраживања. У том смислу, ова књига је значајан извор за све политикологе, посебно оне заинтересоване за партијске системе, политичке идеологије и компаративну политику уопште. Књига такође представља веома важан емпиријски водич за оне истраживаче који желе да спроведу слична истраживања, будући да Беноа и Лејвер веома детаљно описују цео процес избора методе, креирања упитника, избора узорка, те прикупљања и обраде резултата, укључујући све потенцијалне дилеме и проблеме који се могу јавити током истраживања. Из тог разлога, верујемо да би за наше истраживаче, али и заинтересовану јавност уопште, било веома значајно да се ова књига појави и у нашој земљи, те се надамо да ће домаћи издавачи препознати квалитет ове студије и у блиској будућности реализовати и њено издање на српском језику.

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

Редакција часописа *Српска политичка мисао* прихвата радове који су уређени на следећи начин.

Радови који нису усклађени са датим упутствима неће бити разматрани за објављивање у часопису.

За писање рада користити **ћирилично писмо**.

Текст писати у фонту Times New Roman, величина фонта **12**, са увученим пасусима и проредом **1,5** и маргинама **Normal 2,5 cm**.

Обим рада не сме бити већи од 36.000 карактера са размаком (приликом провере броја карактера користити: Review/Word Count/Character (with spaces) - активирати опцију *Include textboxes, footnotes and endnotes*).

Име и презиме аутора се пише на средини, малим словима – *Bold* и *Italic* (фонт 12).

Афилијација се пише испод имена аутора на средини, малим словима – *Italic* (фонт 12). Уколико је аутор запослен на факултету, након навођења факултета, наводи се и универзитет (нпр. *Факултет политичких наука, Универзитет у Београду*). Уколико је аутор запослен на институту, наводи се и град у коме се институт налази (нпр. *Институт за политичке студије, Београд*).

Наслов се пише на средини, великим словима – *Bold* (фонт 14). Фуснота поред наслова служи за навођење назива и броја пројекта у оквиру кога је чланак написан.

Сажетак се пише испод наслова на средини малим словима величина фонта 12. Испод тога пише се текст сажетка у обиму од 100 до 250 речи - фонт 12, *Justify*. Сажетак садржи предмет анализе, циљ рада, коришћене теоријско-методолошке приступе, резултате и закључке рада.

Кључне речи се пишу испод текста сажетка малим словима (фонт 12), и одвајају зарезом. Наводи се од 5 до 10 кључних речи.

Поднаслови се пишу на средини, великим словима - *Bold* (фонт 12) и нумеришу се арапским бројевима. Уколико поднаслов садржи више целина, оне се такође означавају арапским бројевима, и то: 1.1. – малим обичним словима *Bold* (фонт 12).

Начин цитирања:

Фусноте у форми напомена се дају на дну стране у којој се налази коментарисани део текста или навођене литературе. Фусноте уносити командом *Insert – Reference – Footnote*. Фусноте се пишу у фонту *Times New Roman*, величина слова **10**. Фусноте треба поравнати по левој и десној маргини, односно изабрати опцију *Justify*

Приликом навођења фуснота руководити се следећим упутствима:

- **приликом навођења монографије/књиге фуснота мора садржати:**
 - Име и презиме аутора, наслов рада курзивом (*Italic*), назив издавача, место, годину издања и број стране.
 - **Пример:** Кристофер Кокер, *Сумрак запада*, Досије, Београд, 2006, стр. 54.
- **приликом навођења чланака из часописа:**
 - Име и презиме аутора, назив чланка под наводницима, назив часописа курзивом (*Italic*), назив издавача, место издавања, број, година излагања и број стране.
 - **Пример:** Миша Стојадиновић, „Од теорије социјалних конфликта до њихових решења“, *Политичка ревија*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 04/2009, стр. 67.
- **приликом навођења зборника радова/поглавља из књиге:**
 - Име и презиме аутора, назив рада под наводницима, назив зборника/поглавља курзивом (*Italic*), имена и презимена приређивача зборника у загради, назив издавача, место издања, година издања, број стране.
 - **Пример:** Дејана Вукчевић, „Србија и придруживање Европској унији“, у зборнику: *Србија – политички и институционални изазови* (приредили: Момчило Суботић, Живојин Ђурић), Институт за политичке студије, Београд, 2008, стр. 239.
- **приликом навођења извора са Интернета (не смеју прећи више од 10% коришћене литературе):**
 - Име и презиме аутора, наслов чланка курзивом (*Italic*), пуну интернет адресу и датум приступа.
 - **Пример:** Karen Devine, *Stretching the IR theoretical spectrum of debate on Irish neutrality: arguments and evidence in favor of a critical social constructivist framework of understanding*, Internet, http://doras.dcu.ie/609/1/int_pol_sci_29_4_2008.pdf, 05/03/2013
- **приликом навођења архивске грађе:**
 - мора да садржи назив институције у којој се грађа чува, фонд, фасциклу (уколико има), назив документа (ако нема назива документа одређује се тако да одговори на питања: ко? коме? шта?), место, датум.

- **Пример:** Архив Србије, МИД, К-Т, ф 2, р93/1894, Извештај Министарства иностраних дела о постављењу конзула, Београд, 19. април 1888.
- **приликом навођења прописа/закона:**
 - Пуним називом прописа/закона, курзивом гласило у коме је пропис објављен, број и година објављивања.
 - **Пример:** Закон о извршном поступку – ЗИП, *Службени гласник РС*, бр. 125/04.
- **приликом навођења публикација у новинама:**
 - Име и презиме аутора, назив чланка под наводницима, назив новине курзивом, датум објављивања
 - **Пример:** Слободан Кљакић, „Черчилов рат звезда против Хитлера“, *Политика*, 21. 12. 2004.
- **Код поновљеног цитирања истог извора узастопно на истој страни користити:**
 - Исто, број стране
 - **Пример:** Кристофер Кокер, *Сумрак запада*, Досије, Београд, 2006, стр. 54. Исто, стр. 55
- **Код поновљеног цитирања истог извора уколико није узастопно и на истој страни користити:**
 - Име, презиме аутора, назив извора, нав.дело, број стране.
 - **Пример:** Кристофер Кокер, *Сумрак запада*, Досије, Београд, 2006, стр. 54.

Кристофер Кокер, *Сумрак запада*, нав. дело, стр. 54.

Код уноса табела и графикана користити:

Изнад табеле/графикана центрирано пише се Табела/Графикон, редни број, назив табеле, величина фонта 10.

Испод табеле/графикана пише се Извор: навести извор по правилима цитирања за фусноте, величина фонта 10.

Литература се наводи на исти начин као и у фуснотама, с тим што се прво наводи презиме, па име аутора. Литература је поређана по азбучном реду за изворе на ћириличном писму, који се први наводе, а затим по абecedном реду за изворе на латиници.

За чланке из часописа, зборника као и за поглавља у књигама потребно је навести од које до које стране је чланак или поглавље у зборнику/књизи.

Литература садржи само изворе који су наведени у фусно-тама.

Након литературе, латиничним писмом навести **име и презиме аутора** на средини - ***Bold*** (фонт 12), испод тога наслов рада на енглеском великим словима - ***Bold*** (фонт 14).

Резиме (Resume) се пише на средини, малим словима – *Bold* (фонт 12). Испод тога пише се текст резимеа на енглеском језику у обиму до **1/10** дужине чланка. Резиме садржи резултате и закључке истраживања до којих је аутор дошао у свом раду и то знатно шире него у сажетку.

Кључне речи (Keywords) се пишу малим словима (фонт 12) и одвајају зарезом.

Радови који се предају за објављивање морају да се заснивају на новијој литератури, посебно на изворима, тј. радовима који су објављени у научним часописима политиколошке тематике.

Рокови за достављање радова су: **1. фебруар, 1. мај, 1. август, 1. новембар.**

Аутори су у обавези да приликом слања радова доставе и изјаву да тај рад није раније објављиван, тј да рад није аутоплагијат или плагијат. Изјава може да се преузме на интернет презентацији часописа, www.spmbeograd.rs.

Текстове слати у електронском облику на адресу redakcija@spmbeograd.rs.

УПУТСТВО РЕЦЕНЗЕНТИМА

Улога рецензената је да доприносе очувању високог квалитета нашег часописа. Рецензије су анонимне у оба смера. Рок за рецензирање је седам дана од пријема рада. Садржај рецензије је поверљив, те се не сме откривати особама које нису у уредништву часописа. Уколико рецензент у било ком тренутку схвати да постоји било који вид конфликта интереса у вези са радом који треба да рецензира потребно је да о томе што пре обавести редакцију. **Приликом рецензије рукописа, рецензент треба да попуни рецензентски лист у прилогу.**

Име, презиме и звање аутора текста:

Назив рада:

Актуелност, друштвени и научни значај разматране теме:

У којој мери је аутор јасно назначио теоријски, методолошки приступ у раду:

Да ли је рад заснован на савременој и релевантној литератури, посебно у којој мери је аутор користио најновије резултате објављене у научним часописима и зборницима (посебно часописи и зборници из политикологије).

Научни и друштвени допринос рада. Општи коментар о квалитету рада:

Ваша сугестија аутору за побољшање квалитета рада, ако је потребно:

Молимо Вас да одаберете једну од препорука за категоризацију рада:

1. Оригинални научни рад
2. Прегледни рад
3. Научна критика, полемика и осврти

Молимо Вас да одаберете једну од препорука о публиковању овог рада:

1. Објавити без измена
2. Објавити уз мале измене
3. Након корекције, рад послати на нови круг рецензије
4. Одбити

Додатни коментари за уредника који се тичу етичких (плагијаризам, превара, итд.) или неких других аспеката рада, а који ће уреднику помоћи у доношењу коначне одлуке о даљем статусу рада.

Датум оцене рада

Име, презиме и научно звање рецензента:

ЦИП - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

32

СРПСКА политичка мисао / главни и
одговорни уредник Живојин Ђурић. Vol. 1, br.
1/4 (1994) -. - Београд (Светозара Марковића
36): Институт за политичке студије,
1994 - (Београд: Eseloge d.o.o.). 23 см

Тромесечно. - Има издање на другом
медијуму: Српска политичка мисао (CD-
ROM изд.) = ISSN 1452-3108. Има издање на
другом језику; Serbian Political Thought =
ISSN 1450-5460
ISSN 0354-5989 = Српска политичка мисао
(Штампано изд.)
COBISS.SR ID 102782215

1994

СРПСКА
Политичка
МИСАО
THOUGHT
POLITICAL
SERBIAN

ISSN 0354-5989 UDK 32 година XXIV vol. 58. број 4/2017.

9 770354 598003